

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Э. А. АГАЯН

И С Т О Р И Я
АРМЯНСКОГО
ЯЗЫКОЗНАНИЯ

(О НАЧАЛА ДО НАШИХ ДНЕЙ)

Том 1

Էդ. Բ. ԱՂԱՅԱՆ

Հ Ա Յ
Լ Ե Զ Վ Ա Բ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ա Ն
Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

(ՍԿՋՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ)

Հատոր 1

Իր սիրելի ուսուցչի՝ մեծանուն լեզվաբան
ՀՐԱԶՍԱ ԱՃԱՌՑԱՆԻ պայծառ հիշատակին անհուն
երախտագիտությամբ և առական խոնարհությամբ
ճվիրում է հեղինակը

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Տարիներ առաջ, երբ հանձն առանք գրել հայ լեզվաբանության պատմությունը, մեր ստանձնած նյութը թվում էր մեզ միաժամանակ և՛ չափազանց դյուրամատչելի, և՛ չափազանց դժվարին. նա հեշտ էր թվում այն պատճառով, որ, այդ նյութին նախապես ունեցած մեր ծանոթությունից դատելով՝ ենթադրում էինք, թե արտակարգ չափով շատ չէ մեր անելիքը. բայց և միաժամանակ դժվարին էր թվում, որովհետև մեր ձեռքի տակ շունեինք այս նյութի մի փոքր ի շատե ամբողջական ուսումնասիրություն: Միակ աշխատությունը, որ վերաբերում էր հայ լեզվաբանության պատմությանը, Կարսոի գիրքն էր (տե՛ս «Մատենագիտություն»), որ սակայն, թե՛ յուր կառուցվածքով, և թե՛ յուր տեսական սկզբունքներով հակասում էր այն ծրագրին, որով պետք է կազմեինք սույն աշխատությունը, ուստի և առաջին օրվանից իսկ հրաժարվեցինք այդ գիրքը մեզ՝ իբրև առաջնորդ ընդունելուց և նույնիսկ օգտագործելուց: Միակ օգտակարն էր Աճառյանի հոդվածը (տե՛ս «Մատենագիտություն»), որ և մեր ուղեցույցը դարձավ. բայց նա էլ չափազանց համառոտ է և առանձին հեղինակներին չի վերաբերում, այլ լեզվաբանական դպրոցներին: Այդպես էլ, առանց նախապես որոշելու մեր հետազոտության սահմանները, առանց իմանալու, նույնիսկ, թե ո՛ր հեղինակները՝ հատկապես նախնական շրջանից (V—XIX դար)՝ պետք է ուսումնասիրենք,—որովհետև, ինչպես գիտենք, նախնական շրջանի հայ լեզվաբանության մասին (քերականություն չենք ասում) բառացիորեն և ոչ մի՛ թեկուզ և աննշան՝ ուսումնասիրություն չկա,—ձեռնարկեցինք հում նյութի հավաքմանը, մտածելով՝ թե այդ նյութն ինքը ցույց կտա մեզ, թե ինչ պետք է անենք: Ամենից առաջ սկսեցինք, հարկավ, նախնական շրջանից, այսինքն՝ հայ հին մատենագրությունից. պետք էր կարդալ մեր հին մատենագրությունը և քաղել այն ամենը, ինչ որ

վերաբերում էր մեր ուսումնասիրությանը: Բայց դա այնպիսի մի գործ էր, որ տասնամյակներ էր պահանջում. բարեբախտաբար այստեղ էլ օգնեց մեզ Աճառյանի Արմատական բառարանը, որի մեջ յուրաքանչյուր բառի տակ ստուգաբանությունների պատմության հատվածում բերված են տվյալ բառի բոլոր այն ստուգաբանությունները, որ տեղ են գտել հայ հին մատենագրության մեջ: Այսպիսով, մեզ մնում էր միայն քաղել դրանք և սիստեմավորել: Դրանով մեր անելիքի դժվարագույն մասը կատարեցինք. մնում էր միայն հին մատենագրությունից քաղել լեզվաբանական դիտողությունները, որ, հարկավ, ավելի դյուրին էր և ժամանակի ընթացքում կատարեցինք լիովին: Դրան զուգընթաց կարդում էինք, իհարկե, նաև այն, ինչ որ հանդիպում էր մեզ նոր շրջանից. հին մատենագրությունից անհրաժեշտ նյութը քաղելով, անցանք հայ մամուլին, որի մեջ այնքան շատ նյութ կա հայ լեզվաբանության պատմության համար, շարունակելով միաժամանակ առանձին հեղինակների գործերի ուսումնասիրությունը. այստեղ էլ օգտագործել ենք Աճառյանի «Մատենագիտությունը» (անտիպ), որ հեղինակը լիովին մեր տրամագրության տակ է գրել: Այս կերպով երկար ու համբերատար աշխատությամբ 1943 թվի վերջին գրեթե ամբողջությամբ հավաքել էինք մեր ուսումնասիրության ատաղձը, շահաված առանձին պակասները: Հավաքվել էր մի հսկայական նյութ. բայց այդ դեռ սկիզբն էր միայն. պետք էր դասդասել այդ ամբողջը, պետք էր մի որոշ կարգի վերածել, իսկ դրա համար էլ պետք էր նախ և առաջ որոշել, թե այդ նյութից ի՞նչը պետք է վերցնել, այսինքն՝ պետք էր մեր ուսումնասիրության սահմանները ճշտել: Մենք հավաքել էինք այն ամենը, ինչ որ հայոց լեզվին էր վերաբերում՝ սկսած քերականություններից (հատկապես՝ մինչև XIX դարի կեսերը) և վերջացրած բարբառագիտական ուսումնասիրություններով. բայց այդ նյութն այնքան շատ էր, որ մի քանի հատորում հազիվ կարելի էր ընդգրկել. ուստի և պետք էր կրճատել այն, պետք էր սեղմել մեր ուսումնասիրության շրջանակները: Այդպես էլ վարվեցինք մենք, հանելով մեր աշխատության ծրագրից քերականությունն ու քերականագիտությունը և բարբառագիտությունը: Այսպիսով, մեր ծրագրի մեջ մնացին. ա) Լեզվի փիլիսոփայությունը, որ շահիով այն տեղ է գտել հայ լեզվաբանության մեջ. բ) Ստուգաբանությունը (թե՛ բառերի, և թե՛ քերականական ձևերի). գ) Հայոց լեզվի պատմա-համեմատական ուսումնասիրությունը: Մրան համապատասխան էլ մեր հավաքած ընդարձակ նյու-

թից առանձնացրինք այն բոլորը, ինչ որ հայերենի քերականության կամ բարբառագիտության պատմությանն էր վերաբերում: Բայց այստեղ էլ երկրորդ հանգամանքը երևան եկավ. նախնական շրջանում, մինչև XIX դարի կեսերն անգամ (Պետերմանի քերականությունը), լեզվաբանությունն իր արտահայտությունն է գտել զլիսավորապես քերականությունների, բառարանների, փիլիսոփայական և, նույնիսկ, պատմական գրքերի մեջ. ուստի և անհրաժեշտ էր դարձյալ դիմել քերականություններին: Այս պատճառով էլ, որոշեցինք վարվել հետևյալ ձևով. մինչև համեմատական լեզվաբանության հիմնադրման, այսինքն մինչև լեզվաբանության՝ որպես գիտության ինքնուրույն ճյուղ հիմնադրվելու, շրջանն օգտագործել անխտիր բոլոր այն աղբյուրները, որոնց մեջ լեզվաբանական դիտողությունները տեղ են գտել, անկախ այդ աղբյուրների հիմնական բովանդակությունից (քերականություն, բառարան, պատմություն, փիլիսոփայություն ևն). այս բանն իր հերթին անհրաժեշտություն էր հարուցում քերականության և բառարանագրության մասին ընդհանուր, հակիրճ տեղեկություն տալ, որ և կատարել ենք հարկ եղածին շափ: Համեմատական լեզվաբանության հիմնադրման օրից քերականությունները, — գործնական քերականությունները, — մեզ այլևս չեն գրադեցնում. քերականությունների մասին խոսում ենք այն դեպքում միայն, երբ նրանց մեջ լեզվաբանական տեսական հարցեր են շոշափված (օր. Այտնյանի «Քննական քերականությունը»). այդպես էլ բառարանների նկատմամբ: Բարբառագիտական ուսումնասիրությունների մասին խոսում ենք այն դեպքում, երբ դրանք սույն աշխատությանս մեջ տեղ գտած հեղինակներին են պատկանում, և այդ հեղինակների գիտական աշխատանքների մասին ամբողջական գաղափար տալու համար անհրաժեշտ է թվել նաև բարբառներին վերաբերող նրանց գործերը: Համենայն դեպս, բարբառագիտության վերաբերող հարցերից մեկը մեր ուշադրության կենտրոնումն է եղել. այդ՝ բարբառների ծագման և մասնավորապես հայերեն բարբառների և գրաբարի հարաբերության հարցն է. բայց այդ էլ, ինքնին հասկանալի է, նեղ բարբառագիտական, միայն հայ բարբառագիտությանը վերաբերող հարց չէ, այլ մի կողմից՝ ընդհանուր լեզվաբանական, տեսական խնդիր, որի լուծման մեջ էլ իրար հակադրվում են տարբեր լեզվաբանական դրույթները, մյուս կողմից՝ հայոց լեզվի պատմության կարևորագույն խնդիրներից մեկը:

Այս սահմանները որոշելով՝ մենք ձեռնարկեցինք բուն աշխատությունը, որ կազմել ենք հետևյալ սկզբունքով. նախ և առաջ ամբողջ նյութը բաժանել ենք երեք մասի, որով և հայ լեզվաբանության ամբողջ պատմությունը մեթոդոլոգիական ու ժամանակագրական տեսակետից ամփոփել ենք երեք շրջանի մեջ: Ժամանակագրական այդ շրջանները սակայն բացարձակորեն ճիշտ համարել չի կարելի, որովհետև հաճախ մի շրջանի ուղղությունը շարունակվում է նաև հաջորդ շրջանում, իսկ հաջորդի սաղմերը լինում են նախորդի մեջ. այսպես, օրինակ, համեմատական լեզվաբանությունն ընդգրկում է երկրորդ շրջանը, բայց նրա տարրերը կարելի է գտնել նախորդ շրջանի վերջում, իսկ նախորդ շրջանի որոշ տեսակետներ էլ շատերի կողմից պաշտպանվել են դեռևս այս շրջանում էլ:

Յուրաքանչյուր շրջան իր հերթին ունի յուր տարբեր ուղղությունները՝ լեզվաբանական տարբեր դպրոցները. ուստի և յուրաքանչյուր շրջանի մեջ էլ որոշ խմբավորումներ ենք կատարել՝ հեղինակների հիմնական հայացքների հիմամբ. վերջապես յուրաքանչյուր դպրոցի մեջ արդեն ներկայացրել ենք գլխավոր հեղինակներին: Յուրաքանչյուր հեղինակի մասին խոսում ենք շորս բաժնում. նախ՝ համառոտակի տալիս ենք հեղինակի կենսագրությունը, ապա՝ թվում ենք հեղինակի գլխավոր աշխատություններն ու տալիս համառոտ բովանդակությունը, այնուհետև՝ ներկայացնում հեղինակի ընդհանուր լեզվաբանական ու մասնավորապես հայագիտական տեսակետները. վերջապես այդ բոլորից հետո, իբրև եզրակացություն, տալիս ենք մեր կարծիքը և աշխատում ցույց տալ, թե ո՞րն է սովյալ հեղինակի ուսումնասիրությունների դրական կողմը, ինչո՞վ են արժեքավոր նրա գործերը, ի՞նչ դեր է խաղացել նա հայ լեզվաբանության մեջ, և վերջապես, ի՞նչ թերություններ կամ սխալներ է ունեցել նա: Առաջին բաժնի համար մենք օգտագործել ենք գլխավորապես հայ մամուլը, ինչպես և բազմաթիվ ուրիշ աղբյուրներ. դրա շնորհիվ մենք կարողացել ենք առավել կամ պակաս շահով կենսագրական տեղեկություններ տալ բոլոր այն հեղինակների մասին, որոնց նվիրել ենք առանձին հատված. բացառություն են կազմում միայն երկուսը (Լիդեն և Թազվորյան), որոնց մասին, հակառակ մեր բոլոր պրպտումներին, կենսագրական որևէ տեղեկություն առայժմ չենք գտել:

Հեղինակների գործերը թվելիս ավելի կարևորություն ենք տվել, հարկավ, հայագիտական աշխատություններին. բայց այս

դեպքում էլ, բնականաբար, չենք թվել բոլոր երկերը, այլ միայն դրանցից կարևորները: Յուրաքանչյուր գրքի մասին խոսելիս աշխատել ենք համառոտակի ներկայացնել նրա բովանդակությունը, մանավանդ այն դեպքում, երբ կա՛մ օտար լեզուներով է և, հետևաբար, ոչ բոլորին մատչելի, և կա՛մ հազվագյուտ է:

Յուրաքանչյուր հեղինակի տեսակետների մասին խոսելիս նախ ներկայացրել ենք նրա ընդհանուր լեզվաբանական հայացքները և ցույց տվել, թե ընդհանուր լեզվաբանության որ ուղղությանն է հետևում. այս պատճառով էլ, ահա, մեր ուսումնասիրությանը կցել ենք մի ներածություն, որի մեջ շահազանց համառոտ տվել ենք ընդհանուր լեզվաբանության պատմությունը: Այս բանը կարևոր էր երկու պատճառով. նախ՝ հայ լեզվաբանությունը մի մեկուսացած գիտություն չէ. նա սերտորեն կապված է ընդհանուր լեզվաբանության հետ. ուստի և, հայ լեզվաբանության պատմությունն ուսումնասիրել կարելի է միայն այն դեպքում, երբ նա դիտվում է ընդհանուր լեզվաբանության պատմության հետ կապված: Երկրորդ՝ յուրաքանչյուր հեղինակ հարում է այս կամ այն լեզվաբանական ուղղության. ուստի և որպեսզի բոլոր ընթերցողներին մատչելի լիներ այս աշխատությունը, հարկավոր էր համառոտ ծանոթություն տալ ընդհանուր լեզվաբանական զանազան ուղղությունների մասին. ներածությունը կարողալուց հետո այլևս ոչ ոքի համար դժվար չի լինի իմանալ, թե որն է երիտօրակական կամ սոցիոլոգիական դպրոցը, որ բազմիցս հիշել ենք աշխատությանս մեջ: Ամեն մի հեղինակի ընդհանուր լեզվաբանական հայացքներին ծանոթացնելուց հետո անցնում ենք հայերենի մասին արտահայտած նրա տեսակետներին: Բոլոր դեպքերում էլ աշխատել ենք ըստ հնարավորին մանրամասն խոսել յուրաքանչյուր հեղինակի տեսակետների մասին. ըստ որում, քանի որ այս բաժնում մենք միայն հարազատորեն պետք է ներկայացնեինք հեղինակի սեփական տեսակետները, ուստի և, ամեն կարգի թյուրիմացություններից խուսափելու համար, մեր ասածները հաստատելու նպատակով շարունակ մեջբերումներ ենք կատարել նրա աշխատություններից: Բոլոր մեջբերումները հայերեն լեզվով են. թարգմանությունները մեծ մասամբ մենք ենք կատարել. այն սակավ դեպքերում միայն, երբ այս կամ այն աշխատությունը հայերեն թարգմանությամբ հրատարակվել է, մեջբերումները քաղել ենք այդ հրատարակություններից, թեև այդ դեպքում էլ համեմատել ենք բնագրի հետ:

Այս բոլորի շնորհիվ, ահա, յուրաքանչյուր հեղինակի մասին կարելի է կազմել մի ընդհանուր գաղափար՝ կարողալով նրան նվիրված հատվածը:

Վերջապես մեր հայտնած եզրակացության մեջ աշխատել ենք վեր հանել յուրաքանչյուր ուսումնասիրության արժանիքներն ու թերությունները: Այստեղ էլ սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ մի դպրոցի բոլոր հեղինակներն էլ հիմնական հարցերում գրեթե բոլորովին նույն տեսակետներն ունեն, և եթե ամեն մի հեղինակի մասին խոսելիս քննադատենք նրա այն տեսակետները, որոնք մյուսների մոտ էլ գտնում ենք, կստացվեր կրկնությունների մի երկար շարք, որ միայն ձանձրույթ կարող էր պատճառել. ուստի և այն տեսակետները, որ ընդհանուր են այս կամ այն դպրոցի բոլոր հեղինակների համար, քննության ենք առել տվյալ դպրոցին նվիրված ամփոփիչ մասում, և կամ, սակավ դեպքերում, այն հեղինակի մոտ, որ առաջին անգամ արտահայտել է տվյալ տեսակետը:

Ահա այն հիմնական սկզբունքները, որոնցով կազմված է սույն աշխատությունը: Իբրև այս առարկայի առաջին ամբողջական ուսումնասիրություն, բնականաբար ներկա աշխատությունը կարող է ունենալ անխուսափելի թերություններ: Հեղինակը համոզված է, որ իրեն մեծապես կօգնի անաչառ քննադատությունը՝ այդ թերությունները վերացնելու գործում:

1945 թ. հունվար

Սույն աշխատությունը գրվել է 1944 թվականին և պաշտպանվել որպես դոկտորական դիսերտացիա 1945 թ. մայիսին: Պատրաստելով հրատարակության՝ ամբողջապես վերանայել ենք աշխատությունը, կատարել անհրաժեշտ հավելումներ ու փոփոխություններ, որոնք սակայն չեն փոխել գրքի սկզբնական կառուցվածքն ու բովանդակությունը:

ԼԵՂԻՆԱԿ

1957 թ. սեպտեմբեր

ՄԱՏՆԱԿԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ լեզվաբանության պատմությունը, որպես գիտության մի առանձին ճյուղ, որպես ինքնուրույն առարկա, մշակված չէ: Այդ առարկայի հաս ու կենտ ուսումնասիրությունները, որոնք եղել են մինչև այժմ, կատարվել են բանասիրության կամ ավելի ճիշտ՝ ընդհանրապես հայագիտության հետ, իբրև նրա մի մասը, կամ քերականությունների մեջ՝ իբրև քերականության պատմության ակնարկ: Հայ լեզվաբանության պատմությանը վերաբերող մեր ձեռքի տակ եղած այդպիսի գործերն էլ, սակայն, բացի նրանից, որ չեն դիտում հայոց լեզվի ուսումնասիրությունն իբրև առանձին առարկա, ունեն նաև այն հիմնական բացը, որ քննում են առհասարակ հայագիտության զարգացման հարցը՝ միայն Եվրոպայում: Նույնիսկ Կարստը, որ, այդ բոլորին հակառակ, յուր ուսումնասիրության նյութն է դարձրել հենց հայ լեզվաբանության պատմությունը, դարձյալ միայն Եվրոպայում կատարվածն է աչքի առաջ ունենում (դրա մեջ առնելով նաև Ռուսաստանը), մի կողմ թողնելով այն մեծ ծառայությունը, որ մատուցել են հայերը՝ հայոց լեզվի ուսումնասիրության գործին: Այս նկատառումով է, ահա, որ մենք մեր օգտագործած բոլոր աղբյուրները միակողմանի ենք գտնում, անկախ նրանց պարունակած նյութի հարստությունից: Իբրև բացառություն պետք է համարել Հրաչյա Աճառյանի հոդվածը (տե՛ս ստորև), որ հարցը քննում է յուր ամբողջությամբ: Ինչ վերաբերում է քերականությունների մեջ տեղ գտած համառոտ տեղեկություններին, ապա դրանք սովորաբար հայ քերականության պատմության համառոտ ակնարկներ են, որոնք առանձին գիտական արժեք չեն ներկայացնում: Իբրև օրինակ դրանցից կարելի է հիշել.

1) Ալետիբեան Գարբիլ, «Քերականութիւն Հայկական», նորոգ քննութեամբ և կարգաւ աշխատասիրեալ Տեառն Զ. Գարբիլի

Աւետիքեան Կոստանդնուպոլսեցոյ աթոռակալ վարդապետի, ի Մխիթարեան միաբանութենէ. Վենետիկ, 1815 թ., որ 158—162 էջերում համառոտակի թվում է հայ քերականներին:

2) Ջրպետ Շահան, «Grammaire de la langue armeniéenne par J. Ch. Cirbied, Paris, 1828, 2e ed., որի ներածութեան մէջ (էջ XXV—XLIX) հեղինակը հակիրճ կերպով թվարկում ու բնութագրում է մինչև իր աշխատութիւնը տպագրված՝ հայերենի քերականութիւնները թե՛ հայերեն, և թե՛ օտար լեզուներով, սկսած հինգերորդ դարից:

Երկու աշխատութիւններն էլ, թեև համառոտակի ներկայացնում են հայ քերականագիտութեան սեղմ պատմութիւնը, բայց և այնպէս լեզվաբանութեան պատմութեան համար իբրև աղբյուր չեն կարող ծառայել:

Իբրև օժանդակ աղբյուրներ կարելի է հիշել.

1. Աքրահամյան Ռ.—«Հնդեվրոպական լեզվախումբ և հայ լեզվաբանութեան պատմութիւն», Արարատ, 1912 թ., էջ 696—719 (№ 7—8): Համառոտակի նկարագրում է համեմատական լեզվաբանութեան զարգացումը՝ Բոպպից մինչև Բրուգման և Դելբրյուկ, որին զուգընթաց տալիս է նաև հայագիտութեան զարգացումը՝ Պետերմանից մինչև Հյուբշման (էջ 707—710, 712—714): Ամփոփ տեղեկութիւն է տալիս լեզվաբանութեան մասին, բայց շատ թերի է թե՛ շափազանց համառոտ լինելու, և թե՛ համեմատաբար փոքր ժամանակաշրջան ընդգրկելու պատճառով: Վերջում (էջ 716—719) խոսում է նաև հայ բարբառագիտութեան մասին:

2. Անադյան Հր.—«Հայ լեզվաբանութեան անցյալն ու ներկան», Ոստան, 1911 թ., № 1, էջ 37—43: Ուրվագիծն է հայ լեզվաբանութեան պատմութեան, որ հեղինակը մտադիր էր գրել: Այդ ուրվագծում հեղինակը շնայած համառոտ, բայց գիտականորեն մշակել է նյութը և որոշ սխառեմի բերել: Հեղինակը հայ լեզվաբանութիւնը բաժանում է յոթ դպրոցների. ա) նախնական վիճակ, բ) Հայերենը՝ նախալեզու (Սքրողեր, Ինճիճյան, Չամչյան և այլք), գ) Հայերենը իրանյան լեզու (Պետերման, Վինդիշման և այլք), դ) Հայերենը անկախ հնդեվրոպական լեզու (Հյուբշման և հաջորդներ), ե) Հայերենը թուրանյան լեզու (Հյունքյարպեյեյտյան), զ) Տառական դրութիւն (Թագվորյան), է) Հայերենը հարեթական լեզու (Մառ): Համառոտ ակնարկով բնութագրում է յուրաքանչյուր դպրոցը, ծանոթացնելով տվյալ դպրոցի հիմնադրի կամ առավել ականավոր ներկայացուցչի տեսութեան հետ: Չնա-

յած իր փոքրութեան (ընդամենը՝ 7 էջ), հոգվածը կարող է ծառայել իբրև հայ լեզվաբանութեան պատմութեան ծրագիր, ավելացնելով այն դպրոցները, որոնք հոգվածի մէջ տեղ չեն գտել (օրինակ՝ Կարսի դպրոցը), ինչպէս և հայ լեզվաբանութիւնը ժամանակագրորեն իր երեք շրջաններին բաժանելով: Այդպէս և վարվել ենք մենք:

3. Benfey Theodor, Geschichte der Sprachwissenschaft und orientalischen Philologie in Deutschland seit dem Anfange des 19. Jahrhunderts mit einem Rücksicht auf die früheren Zeiten, München, 1869, X, 836 p.. Հեղինակը շարադրում է ընդհանուր լեզվաբանութեան պատմութիւնը՝ Գերմանիայում, մինչև անցյալ դարի վաթսուական թվերը: Մինչև Հնդեվրոպաբանութեան շրջանին անցնելը հայերենի մասին եղած ուսումնասիրութիւնները հիշում է այն դեպքում միայն, երբ նա որևէ կերպով կապվում է ընդհանուր լեզվաբանութեան հետ. այսպէս օրինակ՝ Շիլդբերգերի, Ադելունգի, Պոստելլուսի և այլոց մասին խոսելով, հիշում է նաև հայերենը, քանի որ այդ հեղինակների գործերում տեղ է գտել նաև հայերենը: Հնդեվրոպաբանութեան շրջանին անցնելով, առանձին խոսում է հայերենի՝ որպէս իրանյան լեզվի մասին՝ «Uebrigé eranische Sprachen» («Իրանական այլ լեզուներ») վերնագրի տակ, 631—633 էջերում, հիշելով Պետերմանի, Վինդիշմանի, Գոշեի, Բոպպի, Լագարդի (Բյոտտիխեր), Մյուլլերի և այլոց կատարածը՝ հայերենի ուսումնասիրութեան ասպարեզում՝ մինչև 1865 թվականը: Դրանցից առաջ եղած՝ հայերենին վերաբերող հատվածներն են. էջ 172, հայերեն այբուբենի ստեղծման մասին (հինգերորդ դարից այբուբենն ունեցող լեզուների թվում հիշում է նաև հայերենը). էջ 219, Թեգեոս Ամբրոսիոսի մասին (էջատակի ծանոթութիւնը). էջ 226, Ադելունգի, Պոստելլուսի, Շիլդբերգերի մասին. էջ 238, առաջին հայերեն քերականութեան (Ռիվոլա) և առաջին բառարանի (Ներսեսովիչ) հրատարակութեան մասին. էջ 260, Սքրողերի քերականութեան մասին. էջ 276, Լակրոզի մասին. էջ 478—480, Բոպպի մասին՝ հայերենի առթիվ: Բոլոր տեղեկութիւնները հազիվ թե մի էջ կազմեն՝ միասին վերցրած (չհաշված էջ 631—633-ը):

4. Esoff, G., Aperçu de l'étude de la langue armeniéenne en Europe, par..., Tiré des actes du 8-e congrès international des orientalistes, tenu en 1889 á Stockholm et á Christiania.

Leide, 1890. Չափազանց համառոտ ակնարկ է (ընդամենը 9 էջ, որից երկուսը տիտղոսաթերթ), որը, հակառակ վերնագրին, դարձյալ նկատի ունի առհասարակ հայագիտությունը եվրոպայում. ավելի շատ տեղ է հատկացված ներածական մասին, քան բուն նյութին. բուն նյութի մասին էլ խոսվում է ընդհանուր, վերացական կերպով, առանց որևէ սիստեմավորման:

5. Налбандян. «Об изучении армянского языка в Европе и научном значении армянской литературы» (Երկեր լիակատար ժողովածու, II, էջ 330—337). Փոքրածավալ հոդված է, որի ձևագիրը հեղինակը 1860 թ. ներկայացրել է Պետերբուրգի համալսարանի Արևելյան ֆակուլտետին՝ թեկնածուական աստիճան ստանալու համար: Առաջին անգամ լույս է տեսել Նալբանդյանի «Անտիպ երկերում», ապա՝ երկերի լիակատար ժողովածուի մեջ՝ հայերեն թարգմանությամբ հանդերձ (էջ 338—345): Հոդվածի մեջ հեղինակը շատ համառոտակի թվարկում է եվրոպական հայագետներին ու նրանց կարևոր գործերից մի քանիսը, ապա անցնում հայերենի ու հայ գրականության ուսումնասիրության կարևորությունը պարզաբանելուն:

6. Զարբհանալեան, «Ուսումնասիրությունք հայ լեզուի և մատենագրութեան յարևմուտս», Վենետիկ, 1895: Շրումպֆի ուսումնասիրության (տե՛ս ստորև) թարգմանությունն ու վերամշակումն է: Թարգմանությունը լույս է տեսել «Բազմավեպ»-ում և «Մուրճ»-ում (տե՛ս ստորև), ապա թարգմանչի հավելումներով լույս է տեսել առանձին գրքով: Այդ հավելումները կազմում են գրեթե գրքի կեսը. այսպես. հավելված են՝ 57—69, 74—105, 120—129 էջերը և այդպես շարունակ. այնպես որ, գիրքը կարելի է ինքնուրույն աշխատանք համարել: Գիրքը բաղկացած է 400 էջից: Ուսումնասիրում է հայագիտության պատմությունը եվրոպայում՝ ընդհանրապես (լեզու, պատմություն, մատենագրություն և այլն), սկսած միջնադարից մինչև XIX դարի վերջը: Ավելի շատ ծանոթացնում է հայագետների կենսագրության հետ, թվարկում նրանց գործերը՝ հայագիտության վերարերմամբ, ծանոթացնելով այդ գործերից գլխավորների բովանդակության հետ: Չնայած որ պարունակում է շփազանց հարուստ նյութ, բայց և այնպես, որոշ սիստեմի ենթարկած չլինելու, որոշ դասդասումներ՝ ըստ հայագիտության ճյուղերի, էլ չենք ասում ըստ պանազան դպրոցների, կատարած չլինելու պատճառով խառնաշփոթություն է առաջացնում: Բացի այդ, ավելի նկարագրական բնույթ է կրում, քան գիտական, հե-

տալոտական: Գիրքը չունի ոչ հատուկ անունների, ոչ էլ մատենագիտական ցանկեր, որոնք տեխնիկապես շատ կոյուրացնեն նյութի օգտագործումը: Չնայած այդ բոլորին, գիրքը դարձյալ իր արժեքը չի կորցնում և մնում է իբրև միակ, ամբողջական ձևանարկը՝ հայագիտության պատմության մասին:

7. Karst, Joseph, Geschichte der armenischen Philologie in kritischer Beleuchtung nach ihren etnologischen Zusammenhängungen dargestellt mit Beilagen und Exkursen über die asianisch-mediterraneische Vorgeschichte, Heidelberg, 1930, XII 214 էջ: Վերնագրին հակառակ, ուսումնասիրության նյութ է դարձրել միայն հայ լեզվաբանության պատմությունը, անշուշտ դարձյալ եվրոպայում (ներառյալ նաև Ռուսաստանը), որոշ դեպքերում միայն հիշելով հայերի անունները (օր. Աճառյան, Մսերյանց և այլք): Գիրքը բաժանված է երկու մասի: Առաջին մասը նվիրված է բուն նյութին (էջ 1—138), երկրորդը (էջ 139—187)՝ հավելվածներին: Բուն նյութը պարունակում է հինգ գլուխ. ա) Հայերենի լեզվապատմական դիրքը (Sprachgeschichtliche Stellung des Armenischen, էջ 1—28), բ) Բարբառային բաժանում և լեզվաշրջաններ (Dialektische Gliederung und Sprachphasen, էջ 29—50), Ստուգաբանություն (Etymologie, էջ 51—80), գ) Հնչյունաբանություն (Phonetik, էջ 81—102), ե) Զևաբանություն (Morphologie, էջ 102—138), որ իր հերթին բաժանվում է երկու հատվածի՝ 1) Բառակազմություն, 2) Թեքում: Հավելվածների մասում քննության է առնված հայերենի կապը բասկերենի ու ցեղակից լեզուների հետ, ըստ իր տեսության: Գիրքն ամփոփ գաղափար է տալիս հայ լեզվաբանության մասին, սակայն կազմված է յուրօրինակ սիստեմով և հատուկ նպատակով, որ և իբրև հայ լեզվաբանության պատմություն՝ ուսումնասիրությանը բոլորովին այլ բնույթ է տալիս: Հեղինակի նպատակն է տալ հայերենի ցեղակցության մասին եղած տարբեր տեսությունները, ապա՝ դրանց հակադրել իր տեսությունն ու ներկայացնել այդ իբրև հայ լեզվաբանության մի նոր փուլ: Հենց առաջաբանում նա շեշտում է, որ յուր այս գրքի հիմքն են կազմում յուր կատարած հետազոտություններն իր իսկ տեսության համեմատ. «ներկա աշխատությունը կառուցված ու հիմնված է նախապատմական ժամանակների ասիական միջերկրական ժողովրդա-լեզվական աշխարհի (Völker- und Sprachenwelt) մասին մի ուրիշ, ավելի մեծ, տպագրության պատրաստ երկի ուսումնասիրությունների արդյունքների վրա, որի կարևորագույն եզրակա-

2—հայ լեզվաբանության պատմություն

ցությունները ներառվում են քաղվածորեն» (էջ VII): Հենց այդ սկզբունքն էլ, ահա, շեղում է ուսումնասիրության ուղղությունը: Հեղինակը ներկայացնում է ոչ թե լեզվաբաններին ու լեզվաբանական դպրոցները, այլ թվարկում է հայերենի տվյալ հարցի մասին (օր. ցեղակցության, հնչյունաբանության, ձևաբանության և այլն) եղած կարծիքները, ապա՝ ներկայացնում նույն հարցի առթիվ իր տեսությունը: Այս պատճառով էլ աշխատությունը կրում է միակողմանի, իսկ հաճախ նաև՝ տենդենցիոզ բնույթ: Բացի այդ, նույն հեղինակի տեսակետները անջատելով և հիշելով առանձին գլուխներում, տվյալ հեղինակի մասին ամբողջական դադափար չի տալիս, մի բան, որ անկարելի է դառնում հենց նյութի շարադրման սխտեմի շնորհիվ: Այսպես՝ փոխանակ ամբողջական դադափար տալու, օրինակ՝ Հյուբերմանի մասին, ներկայացնելու նրա ամբողջական տեսությունը հայերենի մասին, Կարստը մասնատում է նրա ասածները և հիշում առանձին-առանձին, իր գրքի տարբեր գլուխներում՝ ըստ համապատասխանության: Այս բոլորով հանդերձ, դա մի փորձ է հայ լեզվաբանության պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում, թեև թերի ու միակողմանի: Ունի անվանացանկ ու բառացանկ:

8. Կ ո ս տ ա ն է ա ն ց Կ.—«Հայագիտութիւնն Արևմտեան Եվրոպայում, համառոտ տեսութիւն և գրացուցակ», Թիֆլիս, 1910: Բաղկացած է երկու մասից. 1) ակնարկ հայագիտության՝ էջ Ա—ՀԱ, որ Զարբհանալյանի ուսումնասիրության համառոտագրությունն է, թեև հեղինակն այդ չի շեշտում, և բ) Մատենագրական ցանկ, էջ 1—184, որ առաջին մասից արժեքավոր է. պարունակում է մինչև հրատարակությունը Եվրոպայում լույս տեսած հայագիտական աշխատությունների (թե՛ առանձին գրքեր, և թե՛ հոդվածներ) լրիվ ցանկը՝ ուստի և ավելի ճիշտ կլինեն գիրքը վերնագրել՝ Մատենագիտական ցանկ՝ հայագիտության ակնարկով հանդերձ. ունի հավելված, որ պարունակում է բուն ցանկում տեղ չգտած հայագիտական աշխատությունները. ունի նաև հատուկ անունների ցանկ, որի մեջ, սակայն, անունների դիմաց չեն նշված էջերը, ուստի և օգտագործման համար այդ ցանկը որևէ առավելություն չի ստեղծում: Նախորդներից թերի է նաև նրանով, որ ռուսերեն լեզվով հրատարակված հայագիտական աշխատությունները բոլորովին դուրս են մնացել՝ ինչպես պատմական՝ ակնարկից, այնպես էլ գրացուցակից:

9. Lagarde, Paul de, Armenische Studien, Cöttingen,

1877, (p. 191—209). Համառոտակի տալիս է հայագիտության պատմությունը՝ դարձյալ Եվրոպան նկատի ունենալով՝ սկսած Սբրոդերից մինչև Հյուբերման՝ հիշելով յուրաքանչյուրի դերը հայերենի ուսումնասիրության գործում՝ հատկապես համեմատական բերականության զարգացման և հայերենի համեմատական ուսումնասիրության ասպարեզում: Ընդարձակորեն խոսում է հայերենի ցեղակցության մասին յուրաքանչյուրի հայտնած կարծիքի վերաբերմամբ, հատկապես Հյուբերմանի տեսակետը քննադատում և պաշտպանում իր տեսակետը՝ հայերենի իրանյան ճյուղին պատկանելու մասին: Չնայած համառոտության և ընդգրկած ժամանակաշրջանի սահմանափակության (մինչև 1877), այնուամենայնիվ բավականաչափ ամբողջական պատկեր է տալիս այդ շրջանի հայագիտության պատմության վերաբերմամբ: Որոշ տեսակետով նա յուր արժեքն այսօր էլ չի կորցրել, մասնավորապես հայերեն բաների ստուգաբանությունների վիճակագրությամբ:

10. Schrumpf, G., I. The Study of armenian in Europe, L'Armenie, 1891; II. On the progress of armenians study, L'Armenie, 1890—1891. Ամբողջովին թարգմանված է «Բագմավեպ»-ում՝ որոշ հավելումներով՝ 1891—94 թվերի ընթացքում (էջերը տե՛ս «Մատենագիտական ցանկ»-ում), նախ՝ «Հայկական ուսումն յԱրևմուտս», ապա՝ «Ուսումնասիրութիւն հայ լեզուի յԵւրոպա», «Ուսումն հայ լեզուի յԵւրոպա», «Հայ լեզուի ուսումնասիրութիւն յԵւրոպա» վերնագրերով. թարգմանչի ով լինելը հայտնի չէ, գրված լինելու պատճառով, թեև հաստատապես կարելի է ասել, որ Զարբհանալյանն է թարգմանել: Նույն թարգմանությունն է, որ հմուտ վերամշակությամբ առանձին գրքով հրատարակել է Զարբհանալյանը: Անփոփոխ թարգմանությունը (առանց հավելումների) արևելյան աշխարհաբարով տպված է «Մուրճ»-ում՝ 1891—92 թվերի ընթացքում:

Ամբողջը մի ընդարձակ հոդվածաշար է, որ բաժանված է երկու մասի. 1) Հայագիտությունը մինչև Բոպպը, 2) Հայագիտությունը Բոպպից հետո: Այս հոդվածին վերաբերում են այն բոլոր դիտողությունները, որ ասված են վերը՝ Զարբհանալյանի գրքի մասին. միայն պետք է նկատի ունենալ, որ սա շատ ավելի պակաս, շատ ավելի համառոտ, ուստի և՛ շատ ավելի թերի աշխատանք է, քան վերոհիշյալը: Առանց նրան որևէ բանում գերազանցելու,—և այդ հնարավոր էլ չէր, իհարկե, քանի որ նա է սրամշակումը,—ներկայացնում է նրա բոլոր թերությունները՝ հա-

ճարտարապետի մեծ շահերով: Ուղղակի կարելի է ասել, որ նրա լույս ընծայումից հետո, սա իր արժեքը կորցրել է և կարելի է պարզապես մի կողմ թողնել:

11. Zeller, Heinrich, Armenisch, „Geschichte der indogermanischen Sprachwissenschaft, II. Die Erforschung der indogermanischen Sprachen, B. 4, 2te Hälfte: Berlin und Leipzig, 1927, p. 85—104. Հոդվածը համառոտ նկարագիրն է հայոց լեզվա-առաջին շորս էջերը (85—88) նվիրված են հայերենի ուսումնասիրության պատմությանը: Դարձյալ Եվրոպայի և աչքի առաջ ունեցել, մասնավորապես նախնական շրջանը, մինչև Հյուսիսային կողմից հայերենն իբրև հնդեվրոպական ինքնուրույն լեզու հաստատելը: Թեև շատ սեղմ է, բայց ամփոփ ծանոթություն է տալիս հայերենի համեմատական ուսումնասիրության պատմության մասին:

Ահա այն աղբյուրի գրականությունը, որ կարելի է գտնել մեր ուսումնասիրած առարկայի մասին: Բայց եթե նկատի առնենք, որ դրանցից շատերը հնացած են, ոմանք էլ կողմնակիորեն կամ մասամբ են միայն վերաբերում հայ լեզվաբանության պատմությանը, ինչպես և այն, որ դրանք ըստ մեծի մասին իրենց ուսումնասիրությունները հասցնում են մինչև XIX դարի վերջը, ապա՝ մեր առջև կմնան 2. Աճառյանի հոդվածն ու Կարսի աշխատությունը, որոնք գրեթե ժամանակակից լինելուց բացի, նաև ուղղակի կերպով սույն առարկային են վերաբերում, որոնցից, սակայն, միայն առաջինն ենք օգտագործել, վերը հիշված պատճառներով: Այստեղ սակայն չենք կարող չհիշել նաև Ակ. 2. Աճառյանի մի ձեռագիր աշխատությունը, որ մենք օգտագործել ենք իբրև այս առարկայի միակ կատարյալ ու ամբողջական աղբյուր. ձեռագրի վերնագիրն է. «Հայ լեզվաբանական մատենագիտություն», որ պարունակում է հայերենի մասին թե՛ հայերեն, և թե՛ այլ լեզուներով տպված բոլոր գրքերն ու հոդվածները՝ թվով 3800, բացի հայոց լեզվի քերականության դասագրքերից ու հայերենի ուսուցման մասին եղած մանկավարժական-մեթոդական հոդվածներից: Հեղինակը մեր տրամադրության տակ է գրել յուր ձեռագիրը, որ և մենք օգտագործել ենք՝ որքան անհրաժեշտ է եղել: Այնքան կատարյալ և այնքան ամբողջական աշխատություն է դա, որ չենք կարող ասել որևէ ուրիշ բան, քան եթե զարմանք հայտնել այն առթիվ, թե ինչպե՛ս մի մարդ կարող է այդքան նյութ հավաքել:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ.—Կան մի քանի հոդվածներ էլ, որոնք պարզապես անարժեք են թե՛ իրենց ծայրահեղ սեղմությամբ, և թե՛ մանավանդ իբրև

նուկ բովանդակությամբ: Օրինակ, Բ. Պալաթյանն ունի գրախոսական լիզենի գրքի մասին (ՀԱ, 1908, 1908 թթ.). գրախոսականի «Առաջաբան»-ում թվելով եվրոպական մի քանի գիտնականի հայագիտական գործերը, հիշում է նաև մի հեղինակ՝ Ֆերֆասեր (Verfasser! = հեղինակ) անունով, որ իբրև թե գրել է «Մեմական փոխառությունները հայերենում» (ՀԱ, 1908, էջ 335). ինչպես գիտենք, այդ գրքի հեղինակն է Հյուսիսային, որ յուր մի այլ աշխատության մեջ խոսելով իբրև իսկ գործի մասին, ասում է. «հեղինակը (=Verfasser) գրել է» են: Պալաթյանը չհասկանալով այդ, նոր հայագետ է հայտնաբերել: Անտարակույս այդպիսի հոդվածների հիշելն ավելորդ է:

Սույն աշխատությունը գրելուց հետո լույս են տեսել մի շարք ուսումնասիրություններ հայ լեզվաբանության պատմության, ինչպես և առանձին հեղինակների լեզվաբանական ու քերականագիտական հայացքների մասին: Դրանցից կարևորագույններն են.

1. Ղ ա ր ի բ յ ա ն Ա.—Հայագիտության զարգացման հիմնական փուլերը (ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր, Հասարակական գիտություններ, 1945, № 1—2, էջ 35—56): Հեղինակը հայ լեզվաբանության պատմությունը բաժանում է երեք շրջանի (ինչպես մեզ մոտ), համառոտակի բնութագրում այդ շրջաններից յուրաքանչյուրը, առանձնապես կանգ առնելով սովետահայ լեզվաբանության նվաճումների վրա:

2. Ս ե վ ա կ Գ.—Ժամանակակից հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Երևան, 1948: Առանձին գլուխներում տալիս է Խ. Աբովյանի և Մ. Նալբանդյանի լեզվաբանական հայացքների տեսությունը:

3. Ջ ա հ ու կ յ ա ն Գ.—Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1955: Հայ քերականագիտության շատ լուրջ ու բարեխիղճ ուսումնասիրությունն է: Հեղինակը հետազոտել է ինչպես տպագիր, այնպես էլ Մատենադարանում պահվող ձեռագիր աշխատությունները, վեր հանել յուրաքանչյուրի բնորոշ կողմերը և դրանով իսկ ամբողջական պատկերացում տվել հայ քերականագիտության պատմական զարգացման մասին:

ՆԵՐԱԾՈՒՅՈՒՄ

Լեզվաբանության ուսումնասիրության առարկան է մարդկային լեզուն: Լեզվաբանության պատմության առարկան՝ նույն այդ մարդկային լեզվի ուսումնասիրության պատմությունը: Լեզվաբանության պատմության խնդիրն է նկարագրել մարդկային լեզվի ուսումնասիրության ընթացքը, նրա սկզբնավորումն ու զարգացումը, քննել, երևան հանել ու դասակարգել այդ գիտության մեջ եղած դանազան դպրոցներն ու հոսանքները, տալով նրանց գնահատականը՝ իրենց խաղացած դերին և ստեղծած արժեքներին համապատասխան, վեր հանել առանձին անհատների՝ լեզվաբանների դերն այդ գիտության մեջ՝ տալով նրանց դրույթների տեսությունը: Այդ տեսակետից դատելով, լեզվաբանության՝ իբրև մարդկային լեզուն ուսումնասիրող գիտության՝ պատմությունն, ըստ էության, պետք է սկսի իր ուսումնասիրությունն անցյալ դարի առաջին քառորդից, երբ սկիզբն է առնում գիտական լեզվաբանությունը, երբ լեզվաբանությունը դառնում է առանձին, ինքնուրույն գիտություն: Սակայն, նախքան իբրև առանձին գիտություն հանդես գալը, լեզվաբանությունն ունեցել է իր բազմազարյան նախապատրաստական շրջանը. ներառված լինելով երբեմն փիլիսոփայության, երբեմն բանասիրության մեջ, այնուամենայնիվ մարդկային լեզվի ուսումնասիրությունն, այսպես թե այնպես, տեղ է գտել հների մոտ: Այդ նախապատրաստական շրջանի ուսումնասիրությունը պետք է կազմի լեզվաբանության պատմության ներածական մասը, մի մաս, որ ցույց պիտի տա, թե ինչ է արված հների կողմից մարդկային լեզվի ուսումնասիրման բնագավառում, ինչ վիճակի մեջ էր գտնվում այդ ուսումնասիրությունը, երբ հենց նրա

զարգացումով էլ հիմնադրվեց լեզվաբանությունն իբրև գիտություն¹:

Մարդկությունը դեռ շատ վաղ ժամանակներից ուշադրություն է դարձրել լեզվի վրա, կամեցել է որոնել ու գտնել նրա աղանդները, բացատրել նրա ծագումը. դեռևս հնագույն ժամանակներում մարդիկ բացատրել են այդ իրենց հասկացողություններին համապատասխան, կապելով լեզվի ծագումը պատվածների հետ². Իբրև օրինակ կարելի է հիշել հին հրեական ֆոնոլոգը, որ հետագայում ամփոփվել է Աստվածաշնչում, ուր լեզվի ստեղծումը վերագրվում է աստծուն (Մն. Ա. 5, 8, 10), իսկ անասունների և թռչունների անվանումը՝ Աղամին (Մն. Բ. 19, 20). այդպիսի օրինակներ կարելի է գտնել նաև ուրիշ ժողովուրդների դիցաբանության մեջ³: Մարդիկ ի սկզբանե հետաքրքրվել են լեզվով. բայց որքան էլ մեծ եղած լինի այդ հետաքրքրությունը, այնուամենայնիվ մարդկանց ունեցած պատկերացումը՝ լեզվի ծագման և, առհասարակ, լեզվական երևույթների մասին, նույնքան հեղու է եղել ճշմարտությունից, որքան հենց իր իսկ՝ մարդու ծագման մասին ունեցած նրանց պատկերացումը: Դրանց հակառակ, հնդիկներն ու հույներն, արդեն, բավականաչափ լրջորեն, ճիշտ է, տարբեր ուղղություններով, զբաղվում են լեզվի ուսումնասիրությամբ: Հնդիկների մոտ լեզվի

¹ Ֆերդինանդ դը Սոսյուրն իր «Cours de linguistique générale» աշխատության մեջ (էջ 13—14) թարգմ. 1933 թ. էջ 28) այդ նախապատրաստական շրջանը բաժանում է երեքի. ա) քերականության շրջան, բ) բանասիրության շրջան, գ) համեմատական քերականության շրջան: Մեր կարծիքով այդ երրորդ շրջանը չպետք է միացնել նախորդներին. դա արդեն համեմատական լեզվաբանության սկիզբն է:

² Այդ մասին տե՛ս Փրեզեր, Փոլկլոր в Ветхом зовете, пер. с английского Д. Вольпина, М.—Л., 1931.

³ Փրեզեր, անդ, էջ 2. գտնում է, որ հակասություն կա այդտեղ,—նախ՝ Աստծուն է վերագրված լեզվի ստեղծումը, ապա՝ Աղամին: Այդ հակասությունը բացատրում է նրանով, թե նրանք ծագում են երկու տարբեր և սկզբնապես ինքնուրույն աղբյուրներից, որոնք հետագայում մի գրքի մեջ են ներառվել խմբագրողի կողմից, որը մեխանիկորեն կապակցել է երկու պատմվածքները՝ առանց հոգ տանելու այն մասին, որ մեղմացնի կամ հարթի հակասությունները: Թվում է, թե հեղինակը, որ ճիշտ կերպով գտնում է ուրիշ հակասություններ և ճիշտ էլ լուծում, այս հարցում ճիշտ չէ. իրականում Աստվածաշնչի մեջ լեզվի ստեղծումը Աստծուն է վերագրված միայն. Աղամին է պատկանում կենդանիների և թռչունների անվանումը: Չէ՞ որ Աստված խոսում է Աղամի հետ մինչև այդ. ուրեմն լեզու կար, և ստեղծողն ինքն էր, ինչպես արված է Մն. Ա. 5, 8, 10-ում:

ուսումնասիրությունը սկսվում է Վեդայի սրբազան հիմների ուսմամբ. ժամանակի ընթացքում հնագույն հիմների լեզուն դժվար ըմբռնելի էր դարձել. խոսակցական լեզուն փոփոխությունների էր ենթարկվել, և դրա հետևանքով էլ հիմների հասկանալը որոշ դժվարություն էր ներկայացնում. մինչդեռ անհրաժեշտ էր ոչ միայն հասկանալ այդ սրբազան հիմները, այլև բացարձակ ճշտությամբ հաղորդել նրանք¹: Ահա այս երկու ձգտումներն էլ, — ըմբռնումն ու ճշտիվ հաղորդումը, — խթան են հանդիսանում սանսկրիտի ուսումնասիրության, որը հանդիսանում է սանսկրիտի քերականության ստեղծմանը: Լեզվի քերականական ուսումնասիրությունը, որ, հնդիկների մոտ, սկիզբ էր առել դեռ շատ վաղ ժամանակներում, իր կատարելությունն է հասնում Պանինիի (Panini) օրոք (IV կամ III դար Ն. Ք.): Պանինիի քերականությունը բաղկացած է մոտ 4000 հակիրճ կանոններից, որոնք ներկայացնում են սանսկրիտի ամբողջական պատկերը (հնչյունաբանություն, հատկապես՝ ձայնդարձի բոլոր կանոնները, բառակազմություն, հոլովում ու խոնարհում, հոլովների կիրառություն և այլն). ձիշտ է, հնդիկների քերականությունը բացարձակապես էմպիրիկ բնույթ է կրում, նա չի շոշափում լեզվաբանական-տեսական հարցեր. բայց դա, այնուամենայնիվ, բոլորովին էլ չի նսեմացնում նրա արժեքը: Դրա փոխարեն սանսկրիտի բոլոր կանոնները տրվում են «այնքան հանգամանորեն ու լրիվ, որ հազիվ թե գտնվի նման որևէ բան ուրիշ որևէ լեզվի քերականության շարադրանքում»²: Այդ կատարելությունն է, ահա, որ գլխավոր արժանիքն է հիշյալ քերականության: Իհարկե, Պանինիի քերականությունը միակը չէ հնդիկների մոտ. կան շատ ուրիշ քերականություններ էլ, թե՛ Պանինիից առաջ, և թե՛ հետո. դրանց շնորհիվ է, ահա, որ լեզվի քերականական ուսումնասիրությունը հնդիկների մոտ հասել էր այնպիսի բարձրության, որի աստիճանին «նվրոպայում լեզվի մասին գիտությունը չկարողացավ բարձրանալ ընդհուպ մինչև XIX դարը»³:

Հույների մոտ լեզվի բնությունամբ առաջին հերթին զբաղվեցին փիլիսոփաները. նրանք զբաղվեցին նախ բառերի և նրանց նշանակության, անունների և նրանց նշած առարկաների միջև եղած կա-

պի խնդրով, բաժանվելով այդ հարցում երկու ուղղության¹. նրանց մի մասը գտնում էր, որ անունները տրված են առարկաներին ըստ բնության (իմա՝ ըստ նշանակության)—փոխառ, մյուս մասը, ընդհակառակն՝ գտնում էր, որ առարկաների անվանումները տրված են ըստ օրինի, յճափ, ըստ ավանդության, սովորչա, ըստ սովորության, չժառ, հետագայում նաև՝ ըստ դրության ծեծա: Այդ վեճը, որ գոյություն է ունեցել դեռևս Հերակլիտի (մոտ 540—480 Ն. Ք.) և Դեմոկրիտի (մոտ 460—371 Ն. Ք.) ժամանակ, որոնցից առաջինը պաշտպանել է ըստ բնության՝ փոխառ տեսակետը, իսկ երկրորդը՝ ըստ օրինի—յճափ, շարունակվել է ամբողջ հարյուրամյակներ. այդ հարցի բնությունը գտնում ենք Պլատոնի (427—347 Ն. Ք.) մոտ, որ արտահայտվում է հօգուտ ըստ բնության (փոխառ) դրույթի² իր «Կրատիլ» երկխոսության մեջ. Վերջապես Արիստոտելը (մոտ 384—322 Ն. Ք.) ավելի առաջ տարավ լեզվի ուսումնասիրության դորձը, իհարկե, որչափով այդ կապվում էր տրամաբանության հետ. վիճարկվող հարցի առթիվ նա հակադրվում է Պլատոնին և պաշտպանում ըստ սովորության (κατά συνθήκη) տեսակետը³. Բացի այդ, Արիստոտելն արդեն բաժանում է բառերը երեք դասի: անուն (ὄνομα, nomen), բայ (ῥήμα, verbum), շաղկապ (σύνθεσμος, conjunctio), դրան ավելացնում է նաև հոլովը (περὶς, casus), որ սկզբնապես համարվում էր հիմնական ձևից տարբերվող յուրաքանչյուր թեքական կամ բառակազմական ձև. ապա նա բաժանում է բառերը նաև ըստ սեռերի՝ արական անուններ (ὀνόματα ἄρρενα), իգական անուններ (ὀνόματα θέλεα) և միջակ անուններ (ὀνόματα μετὰ), հետո՝ ἄσδερον, neutrum—երկսից ոչ մեկը՝ չեզոք: Այդ բաժանումը կատարել էր նաև Պրոտագորը (մոտ 480—410 Ն. Ք.), որ որոշում էր սեռն ըստ բառիմաստի. Արիստոտելը հակաճառում է նրա դեմ և փորձում սահմանել սեռերի համար որոշ կանոններ ըստ բառերի վերջավորության:

Այդ վեճը՝ բառերի և նրանց նշանակության մասին՝ շարունակեցին այնուհետև հունական փիլիսոփայության տարբեր դպրոց-

¹ Հմտ. Томсен, անդ, էջ 17, Steinthal, Gesch. էջ 39, Benfey, Gesch. էջ 100:

² Հմտ. Steinthal, անդ, էջ 76, Benfey, անդ, էջ 112, Томсен, անդ, էջ 14:

³ Հմտ. Դավիթ Անհաղթի մոտ, «Մեկնութիւն Պերիարմենիաս Գրոցն» (Մատ. 491, 507—508), Томсен, անդ, էջ 17:

¹ Томсен, В., История языковедения до конца XIX века, М., 1938, էջ 9:

² Անդ, էջ 12:

³ Անդ, էջ 10:

ները: Այսպես. էպիկուրյանները գտնում են, որ լեզուն գոյություն ունի ըստ բնության (φύσει), բայց միևնույն ժամանակ տարբեր ցեղեր ըստ իրենց բնության, իրենց յուրահատուկ դրոշմն են դնում լեզվի վրա, և պատկերացումներն ու նշանակություններն ստանում են ավելի հստակ ձևավորում ըստ անհրաժեշտության, գործածման և սովորության: Այս դրույթն, ինչպես տեսնում ենք, երկու տեսակետներն իրար հաշտեցնելու, համադրելու մի փորձ է: Բայց էպիկուրյանները իրենց այս տեսությունը չզարգացրին ու չմշակեցին հանգամանորեն: Ստոյիկները, որ շատ ավելի մեծ դեր են խաղացել լեզվի ուսումնասիրության գործում, հատկապես Քրիստիպը, արտահայտվում էին հօգուտ ըստ բնության (φύσει) տեսակետի, իսկ սկեպտիկները՝ ճիշտ դրանց հակառակ հօգուտ ըստ դրության (θέσει) տեսակետի: Ստոյիկները գտնում են, որ բառերը պարունակում են իրենց նշանակությանը համապատասխանող «ստուգություն» (ἐπιστά), և ահա, այդտեղից էլ ելնելով՝ նրանք խնդիր են դնում իրենց առջև՝ գտնել բառերի մեջ եղած այդ «ստուգությունը», որով և զբաղվում է էպիմոլոգիան—ἐπιμολόγια (սկզբնապես՝ բառերի ստույգ նշանակությամբ զբաղվող գիտություն): Վերջապես, ստոյիկների դերն ավելի մեծանում է նրանով, որ նրանք բավականաչափ զարգացրին քերականական կարգերի ըմբռնումը. նրանք հոլով (πεπρωτες) բառը գործածում են արդեն անունների (գոյական, ածական ևն) համար և յուրաքանչյուր հոլովածի առանձին անուն են տալիս¹, սահմանում և անվանում են տարբեր հոլովները, ինչպես և՛ սահմանում մի քանի քերականական կարգեր: Սակայն, որքան էլ ստոյիկների դերը և, առհասարակ, բոլոր մինչ այժմ հիշված փիլիսոփաների ու առանձին զպրոցների դերը մեծ լինի լեզվի ուսումնասիրության մեջ, այնուամենայնիվ լեզվի իսկական, մասնագիտական ուսումնասիրությունը նրանց չի պատկանում: Նրանց մոտ լեզվաբանական գիտողությունները, հետևաբար և լեզվի ուսումնասիրումը լիակատար կախման մեջ է փիլիսոփայությունից: Լեզվի անկախ ուսումնասիրությունն սկսվում է ո՛չ այդ փիլիսոփաների կողմից, ո՛չ գրականության ու փիլիսո-

¹ Այդ անունները, որ լատիներեն կամ ազգային լեզուներով թարգմանված գործածում են գրեթե բոլոր ազգերը, հետևյալներն են. ἰσπερθε (πεπρωτες) ուղիղ հոլով, casus rectus, ի հակադրություն մյուս 3-ի, որոնք կոչվում են πλάγιαι=casus obliqui=թեք հոլովներ, որ առանձին-առանձին կոչվում են. γενική (=γένος Եսեռ), δοτική (տրական), αιτιατική (=ἀιτιατός «գործողության ենթարկվող կրող»):

փայության ծաղկման, այլ նրա անկման շրջանում, սկսած Ն. Ք. III դարից, հատկապես Ալեքսանդրիայում: Անշուշտ այստեղ էլ քերականներն սկզբից լեզվի ընդհանուր, տեսական հարցերում հետևում են փիլիսոփայությանը, բայց, այդուհանդերձ, քիչ առ քիչ քերականությունը փիլիսոփայությունից առանձնանում և դառնում է ինքնուրույն գիտություն: Փիլիսոփայության մեջ վիճարկվող «ըստ բնության» և «ըստ սովորության» դրույթների փոխարեն վեճը գնում է «անկանոնություն» (ἀνοράλεια) և «համաբանություն» (ἀναλόγεια) տերմիններով սահմանվող դրույթների միջև. դեռևս ստոյիկները գտնում էին, որ լեզվի մեջ գոյություն ունի ո՛չ-միաձևություն, անկանոնություն: Ալեքսանդրյան դպրոցի քերականներն սկսեցին շանասիրաբար ուսումնասիրել այդ հարցը. նրանք, ի հակադրություն «անկանոնության», առաջ քաշեցին «համաբանություն», իբրև լեզվի մեջ տիրող սկզբունքի՝ դրույթը¹: Այս ուղղության գլխավոր ներկայացուցիչն է Արիստարքը (մոտ 200—150 Ն. Ք.): Հակառակ ուղղության ներկայացուցիչը՝ նրան ժամանակակից կրատես Մալուսացին է (II դար Ն. Ք.): Դրանց վեճը, որի մասին մենք շատ քիչ բան գիտենք և այն էլ ոչ սկզբնաղբյուրներից, այլ լատին գրողների մոտ պահպանված հատվածներից, անշուշտ միակողմանի բնույթ էր կրում. նրանցից յուրաքանչյուրը լեզուն դիտում էր իբրև «անկանոնությունների», կամ դրան հակառակ՝ «համաբանությունների» վրա հիմնված մի բան և ուսումնասիրությունները կատարում մեկ կամ մյուս դրույթը հիմնավորող տվյալների ուղղությամբ: Սակայն, հենց այդ հատկությունն էլ նրանց մեծագույն արժանիքն էր. ստիպված լինելով հավաքել իրենց դրույթը հաստատող փաստերը՝ նրանք հենց այդ աշխատանքի ընթացքում էլ քննում էին լեզվի բոլոր երևույթները, իսկ դա այն հիմունքը եղավ, որի վրա կառուցվեց սիստեմատիկ քերականությունը յուր կանոններով ու բացառություններով, համաբանություններով ու անկանոնություններով²: Այդ քերականություններից մեզ հասած հնագույնն է Արիստարքի աշակերտ Դիոնիսիոս Թրակացունը (առաջին դար Ն. Ք.), որի ἑρμηνεία ἰστορικῆς (Արիստարք քերականութեան) թարգմանվել է հայերեն հինգերորդի վերջերում, կամ վեցերորդ դարում և գրեթե մինչև XVII դարի վերջերը հայ քերականագիտության հիմնաքարը հանդիսացել:

Հունական քերականությունը, որ իր մշակման գագաթնակետին,

¹ Томсен, անդ, էջ 21, Steinthal, անդ, էջ 347:
² Томсен, անդ, էջ 22, Steinthal, անդ, 314, 700 շաբ.:

հասավ մեր թվականության երկրորդ դարում՝ Ապոլլոնի Դիսկուրի (II դար) և յուր որդի Հերոդիանի (II դար) աշխատություններում, անցավ հոմեոպաթիաներին, իսկ սրանց միջոցով էլ եվրոպացիներին, ուր շատ կետերում անփոփոխ կերպով պահպանվում է և այժմ: Այդ քերականություններն ամենից ավելի մանրամասն քննում էին ձևաբանությունը, ավելի թույլ կերպով՝ հնչյունաբանությունը՝ կամ «տառերի գիտությունը» (α στυλια), բավականաչափ հանգամանորեն՝ տաղաչափությունը (προσῳδία), շեշտը, վանկերի քանակը, այլև շարահյուսությունը, որի հատուկ ուսումնասիրությունը տվել է Ապոլլոնի Դիսկուրը: Հոմոմայեցիք, որոնք հավանորեն դեռ ավելի վաղ հույներից ստացել էին որոշ ժանրություններ քերականության մասին, յուրջ կերպով սկսեցին զբաղվել նրանով հույներից շատ ավելի ուշ և հենց նույն հույների ազդեցությամբ: Նրանք առաջին հերթին այդ սկսեցին հենց «անկանոնության» և «համաբանության» վեճի մեջ մտնելով և սկսեցին շուտով կիրառել իրենց լեզվի վրա հույներից վերցրած հիմնական դրույթները: Շուտով այդ զբաղմունքը նրանց համար այնքան զբաղիչ դարձավ, որ նույնիսկ ժամանակի մեծագույն գործիչները, — օրինակ՝ Հուլիոս¹ Կեսարը (100—44 Ն. Ք.), զբաղվում էին դրանով: Ժամանակի նշանավոր քերականն է Մարկ Տերենցի Վարրոնը (116—127 Ն. Ք.), որ գրել է «De lingua latina» («Լատիններեն լեզվի մասին») 25 գրքից բաղկացած աշխատությունը. դրանից, ցավոք սրտի, մեզ հասել են միայն 5—10-րդ գրքերը, այն էլ՝ շատ պակասներով: Հետագայում հոմեոպաթիաների մոտ քերականությունն էլ ավելի մշակվում է. որքան խորանում է հին երկերի լեզվի և խոսակցական լեզվի միջև եղած տարբերությունը, որքան ավելի անհասկանալի է դառնում այդ հին երկերի լեզուն, այնքան ավելի անհրաժեշտ են դառնում քերականությունները և, առհասարակ, այնպիսի աշխատությունները, որոնք այս կամ այն կերպ օժանդակում էին հնավանդ լեզվի հասկանալուն: Այդ բանի շնորհիվ էլ, ահա, III—V դարերում մենք հանդիպում ենք շատ քերականությունների, բառարանների (glossarium), որոնց հեղինակներից նշանավոր են Դոնատը (IV դար) և Պրիսցիանը (V դար):

Հույների կողմից մշակված և հոմեոպաթիաների կողմից որոշ փոփոխությունների ենթարկված այդ քերականական սիստեմն է,

¹ Ըստ ավանդության, Հուլիոս Կեսարը Գալլական արշավանքի ժամանակ գրել է «Անալոգիայի մասին» գիրքը, որ մեզ չի հասել (Tomasev, անդ, էջ 24):

ահա, որ ժառանգություն է մնացել մեզ, որը, թեև շատ բաներում փոփոխված, բայց շատ կետերում էլ նույն հիմունքներով մնացել ու գործադրվում է ինչպես եվրոպական, այնպես էլ ուսերեն, հայերեն և այլ լեզուների նկատմամբ. իսկ այդ՝ հին հույների մեծագույն վաստակն է լեզվաբանության մեջ: Այդ քերականագիտությունն անշուշտ ուներ նաև շատ թերություններ. դրանցից կարելի է հիշել նախ այն, որ երկար ժամանակ լեզվի ուսումնասիրությունը և ուղղակի քերականությունը կախված է եղել փիլիսոփայությունից. իսկ այդ լեզվի գործնական ուսումնասիրությունը գրեթե անուշադրության էր մատնում, մինչդեռ ճիշտ հակառակն էր հարկավոր: Բացի այդ, հների մոտ բացակայում էր թե՛ պատմական և թե՛ մանավանդ, համեմատական մոտեցումը. վերջինս հատկապես զգալի է մեզ համար նրանով, որ շատ լեզուներ գիտության համար փրկված կլինեին կորուստից, եթե հները դրանց վրա փոքրի շատե ուշադրություն դարձրած լինեին: Վերջապես, գլխավոր թերություններից է նաև ստուգաբանությունների կամայականությունը. այնպիսի ստուգաբանությունները, որոնցով բառերը բացատրվում են տառերի բնույթով¹, սիմվոլիկայով, բարդություններով, ըստ հակադրության, տառային (կամ գրային) ձևերով (գրաֆիկ սիմվոլիկա) և այլն—ինչ խոսք, որ գիտական արժեք չեն ներկայացնում. բայց ինչ էլ որ լինի, մենք չպիտք է մոռանանք նրանց ժամանակը:

Սկսած երրորդ դարից լեզվի ուսումնասիրության շրջանակների ընդարձակմանը զարկ է տալիս քրիստոնեական կրոնի տարածումը: Կրոնական պրոպագանդայի արդյունավետության պահանջը խթան է հանդիսանում ազգային լեզուների այբուբենի ստեղծմանը՝ առաջին հերթին սուրբ գիրքը կամ նրա հատվածները թարգմանելու համար: Երրորդից հինգերորդ դարերի ընթացքում ստեղծվում են այբուբեններ ղպտիերեն (հետին եգիպտական), գոթական, հայերեն, հաբեշերեն լեզուների, ապա՝ VII—IX դարերում՝ կելտերեն, հին անգլերեն և այլ լեզուների համար: Այբուբենների ստեղծմանը զուգընթաց սկիզբ է առնում ու զարգանում թարգմանական աշխատանքը (իհարկե՝ առաջին հերթին կրոնական գրականության), ապա և՛ ինքնուրույն գրականությունը, որ և իր հերթին անհրաժեշտություն է հարուցում ազգային լեզուների ու-

¹ Օրինակ՝ Ավգուստինը (5-րդ դար) գտնում է, որ լատիններեն V ունեցող վանկերը տալիս են ինչ որ թանձր և ուժգին հնչում (crassum et quasi validum sonum), ինչպես՝ vis *ուժ*, vinum *գրինի* ևն:

ստամնասիրության: Ճիշտ է, այդ ուսումնասիրությունները, եթե կարելի է այդպես ասել, հատկապես Եվրոպայում, ամբողջ միջնադարի ընթացքում սահմանափակվում էին լատիներենի քերականությունը, մասնավորապես Դոնատի և Պրիսցիանի քերականությունների կոմպիլյացիաներով, իսկ հայերի մոտ՝ Դիոնիսիոս Թրակացու քերականության մեկնություններով, որոնց զազաթնակետն ու հանրագումարն է հանդիսանում Հովհաննես Երզնկացու «Հաւաքումն մեկնութեան քերականին» աշխատությունը, բայց, այսպես թե այնպես, այդ կոմպիլյացիաներն էլ որոշ դեր խաղացել են ազգային լեզուների ուսումնասիրության գործում՝ իբրև նախապատրաստական շրջանի գործեր:

Վերածնունդի շրջանում լեզվի ուսումնասիրությունը փոխադրվում է բանասիրության ասպարեզը: Գիտնականները, հրատարակելով հին հունական ու հռոմեական հեղինակների երկերը, միաժամանակ բացատրում էին դրանք. իսկ այդ հիմք է ծառայում հունարենի և լատիներենի քերականության ու բառարանագրության զարգացմանը. այդ ուղղությամբ մեծ գործ են կատարել Հուլիոս Կեսար Սկալիգերը (1484—1558), որ գրել է. «De causis linguae latinae libri XIII (13 դիրք լատիներեն լեզվի հիմունքների մասին), Ռոբեր Ստեփանուսը (1503—1559) — «Thesaurus linguae latinae» («Գանձ լատիներեն լեզվի») լատիներենի, ապա և՛ Հենրիխ Ստեփանուսը (1528—1598) «Thesaurus linguae graecae» («Գանձ հունական լեզվի») և ուրիշներ՝ հունարենի քերականության ուսումնասիրման ասպարեզում: Սակայն հենց նույն XVI դարից սկսած, գիտունների ուշադրությունն են գրավում նաև արևելյան, հատկապես՝ սեմական լեզուները, որոնց քերականական ու բառագիտական ուսումնասիրության հիմնադրման գործում նշանավոր դեր են խաղացել Յոհանն Բուկատորֆը (1564—1629), Յոհան Բուկատորֆ կրտսերը (1599—1664), էրպենիուսը (1584—1624), Հոբ Լուդոլֆը (1624—1704) և ուրիշներ: Նույն ժամանակներում էլ սկսվում է ղպտիներեն, ինչպես և հայերեն լեզվի ուսումնասիրությունը Եվրոպայում (հայերենի ուսումնասիրության մասին կխոսվի մանրամասնորեն՝ համապատասխան գլխում): Մասնավորապես սեմական լեզուների ուսումնասիրությունն այն նշանակությունն ունեցավ, որ նա առաջինը առիթ հանդիսացավ համեմատական քերականության փորձերի՝ սեմական լեզուների՝ իրար շփագանց նման լինելու պատճառով: Վերջապես, դրան հաջորդում է նաև եվրոպական կենդանի լեզուների ուսումնասիրությունը, որի նախապատրաստա-

կան շրջանն սկսվում է եվրոպական ժողովուրդների ազգային ինքնագիտակցման զարգացմամբ և ազգային լեզվի ստեղծման ձգտումով: Այսպես, սկսում են քերականական-բառարանական ուսումնասիրություններ կատարվել հենց այդ իսկ ձգտումին համապատասխան՝ իտալերեն (XV դարից), իսպաներեն ու հոլանդերեն (նիդերլանդյան) (XV-ի վերջերից), ֆրանսերեն, անգլերեն, լեհերեն, շեխերեն, հունգարերեն (XVI դարից), գերմաներեն, դանիերեն, ռուսերեն, ուկրաիներեն, պորտուգալերեն (XVII դարից) և այլ լեզուների՝ վերաբերմամբ: Ինչ խոսք, որ այդ քերականական ուսումնասիրությունները լիովին նորմատիվ բնույթ են կրում. ժամանակի նշանավոր և հատկանշական գործն է Պոր-Ռոյալի մենաստանում՝ 1600 թվին կազմված «Grammaire générale et raisonnée» («Ընդհանուր և տրամաբանական քերականություն»), որը, ի հակադրություն զուտ նկարագրական քերականություններին, փորձում է գտնել բոլոր լեզուներին ընդհանուր օրենքները, հիմնական տարբերությունների պատճառները և այլն: Քերականության մեջ ամեն ինչ դիտված ու բացատրված է ռացիոնալիստական մոտեցմամբ, և այդ հիմունքներով էլ կառուցված ամբողջ քերականական սահմանումները:

Քերականական ուսումնասիրություններին զուգընթաց զարգանում է նաև բառարանագրական աշխատանքը, որ հատկապես ուժեղանում է XVII—XVIII դարերում. այսպես՝ կարելի է հիշել Ժիլ Մենաժի (1613—1692) «Dictionnaire etymologique de la langue française» («Ֆրանսերեն լեզվի ստուգաբանական (բացատրական) բառարան», Փարիզ, 1650) և «Origini della lingua italiana» («Իտալերեն լեզվի աղբյուրները»=ծագումը), Փարիզ, 1669), Օտտավիո Յեռարիի (1607—1680) «Origines linguae italicae» («Իտալերեն լեզվի աղբյուրները», Պադուա, 1676) աշխատությունները, որոնք մեծ նշանակություն են ունեցել մինչև նորագույն ժամանակները: Այս շրջանի քերականություններն էլ, չնայած իրենց ունեցած նշանակությանն ու խաղացած դերին, դարձյալ հեռու են գիտական ստուգաբանություններից, ավելին. այստեղ ոչ միայն ստուգաբանությունները կատարվում են կամայականորեն, անճիշտ մեկնաբանություններով, այլև դրան, հատկապես ռեֆորմացիայի շրջանից հետո, ավելանում են նաև կրոնական

¹ Шор, Краткий очерк лингвистических учений с эпохи возрождения до конца XIX века (послесловие к «История языковедения» Томсена), էջ 111:

բացատրութիւնները. այդ բացատրութիւնները վերջապէս հանգում են Սուրբ գրքի այն առասպելին, թե բոլոր լեզուներն առաջացել են մեկից, իսկ այդ մեկն էլ եղել է երբայեցերևոյր: Գրվել են այդ դրույթը հիմնավորող բազմաթիվ գրքեր, որոնցից կարելի է հիշել էտյեն Գիշարի (XVII դարի առաջին կեսում) «L'harmonie étymologique des langues» («ձեզուների ստուգաբանական ներդաշնակութունը», Փարիզ, 1606). հեղինակը գտնում է, որ իրոք բառերը կազմված են տառերի ավելացմամբ, պակասեցմամբ, տեղաշրջութիւնամբ, վերականգնումով. «Այս բոլորին դժվար չէ հավատալ—ասում է նա,— եթե մենք նկատի ունենանք, որ երբայեցիք գրում էին աշից ձախ, իսկ հույները և ուրիշները՝ ձախից աջ»¹, ապա տալիս է ստուգաբանութիւններ՝ երբայեցերևոյր կազմված բառերի, ինչպէս օրինակ՝ երբ. aǵā «թե» բառի հետագարձ ընթերցմամբ ստացվել են գերմաներեն լեզվում ſaga և ſacken նույն իմաստով: Այս տեսութիւնը քննադատութիւն է նախկին և հերքեց Գոտֆրիդ Լայբնիցը (1646—1716), որ իր ժամանակին մեծ դեր է խաղացել լեզուների ուսումնասիրութիւնի ասպարեզում. նա մի կողմից ուշադրութիւն դարձրեց ստուգաբանական հետազոտութիւնների, մյուս կողմից՝ լեզուների ցեղակցութիւնն ու դասակարգման վրա: Այդ ուղղութիւնը նրա արտահայտած հայացքները թեև այժմ մեզ համար այլևս մեծ արժեք չեն ներկայացնում, բայց **իս** ժամանակի համար նշանակալից առաջադիմական դեր են խաղացել: Բացի դրանից, նա հետաքրքրութիւն է առաջացրել նաև ուրիշների մեջ՝ լեզուներ ուսումնասիրելու և այլևայլ լեզուներից նորանոր նյութեր հավաքելու²: Գրա հետեանքով է, ահա, որ XVII և XVIII դարերում է՛լ ավելի ընդարձակվում է ուսումնասիրվող լեզուների շրջանակը, իր մեջ առնելով Ասիայի և Ամերիկայի լեզուները: Հատկապէս Ռուսաստանում XVII վերջերում և XVIII դարում ուժեղ թափ է ստանում տեղական լեզուների (Սիբիրի, Կովկասի, Հյուսիս-արևելյան Եվրոպայի) վերաբերյալ նյութերի հավաքումը, ինչպէս և քերականութիւնների կազմումը: Այդ բազմաթիվ լեզուներից հավաքված նյութը, որ պետք է օգտագործվեր լեզվաբանութիւնի համար, առաջին հերթին հիմք է հանդիսանում XVIII դարի

¹ Томсен, առջ, 43:
² Sk'a, օրինակ, նրա նամակները Պետրոս Առաջինին, տպված՝ Герье В., Отношение Лейбница к России и Петру Великому, СПб, 1871, էջ 132—135, 173—174, 177 էն: Հմմտ. նաև՝ Ягич, История славянской филологии, СПб, 1910:

վերջում և XIX սկզբներում կազմված բազմալեզվյան բառարանների ստեղծմանը: Այդպիսի առաջին բառարանը լույս է տեսել Ռուսաստանում Եկատերինա երկրորդի անմիջական նախաձեռնութիւնամբ, որ ինքն անձամբ կազմելով բառացանկերը՝ ուղարկել էր թե՛ Ռուսաստանում, և թե՛ այլուր եղած ռուս գիտնականներին ուղեսպաններին՝ այլևայլ լեզուներով այդ բառերը թարգմանելու համար: Հավաքված նյութը հանձնվեց Պետրոս Սիմոն Պալլասին (1741—1811), որը հապճեպորեն հրատարակեց դրա առաջին մասը՝ 1786—1787 թվերի ընթացքում՝ «Сравнительные словари всех языков и наречий, собранные десницею всевысочайшей особы» վերնագրով: 1791 թվին բառարանը վերահրատարակվեց շորս հատորով, որոնցում տեղ էին գտել 272 լեզուներ: Այդ կարգի երկրորդ աշխատութիւնը պատկանում է իսպանացի եզվիտ Լորենցո Էրվասի Պանդուրոյին (1735—1809), որի հրատարակած քսանմեկ հատորանոց «Idea dell' universo» («Տիեզերքի գաղափար») աշխատութիւնի 17-րդ հատորն է. «Ցուցակ հայտնի լեզուների և դիտողութիւններ նրանց նմանութիւնն ու տարբերութիւնների մասին» (1784 թ.): Այդ հատորը նա վերամշակել և հրատարակել է իսպաներեն լեզվով. «Catalogo de las lenguas de las naciones conocidas y numeration, division, y clases de estas segun la diversidad de sus idiomas y dialectos» («Հայտնի ազգերի լեզուների ցուցակ, նրանց թվարկումը, բաժանումն ու դասակարգումն ըստ իրենց խոսվածքների ու բարբառների տարբերութիւն», Մադրիդ, 1800—1804) վեց հատորով, որոնց մեջ տեղ է հատկացրել շուրջ 300 լեզվի: Էրվասի այս աշխատութիւնի գլխավոր արժանիքն այն է, որ, նախ՝ նա տեղեկութիւն է տալիս ամերիկյան լեզուների մասին, որոնց նա ծանոթացել էր Ամերիկայում իր միսիոներական աշխատանքների ընթացքում, երկրորդ՝ նա ոչ միայն սոսկ նկարագրում է լեզուները, այլև կամենում է ցույց տալ «ժողովուրդների ազգակցութիւնը կամ տարբերութիւնը լեզվի օգնութիւնամբ. և եթե այդ բանում նա միայն առանձին կետերում է անցնում ավելի առաջ, քան այդ հաջողվել էր մինչև այդ, ապա, այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ նա առաջիններից մեկն էր, որ լեզուները համեմատելիս ուշադրութիւն դարձրեց քերականական կառուցվածքի վրա այն ժամանակ, երբ իրենից առաջ ուշադրութիւն էին դարձնում միայն բառապաշարի վրա»¹: Վերջին այդ կարգի մեծագույն աշխատանքն

¹ Томсен, առջ, 47—48:
²—Հայ լեզվաբանութիւնն պատմութիւն

է Յոհանն Ադելունգի (1732—1806) «Mithridates oder allgemeine Sprachenkunde mit dem „Vater Unser“ als Sprachprobe in beynahe fünfhundert Sprachen und Mundarten» («Միհրդատ կամ ընդհանուր լեզվաբանություն՝ իբր լեզվական օրինակ՝ մոտ հինգ հարյուր լեզուներով ու բարբառներով՝ «Հայր մեր»-ով հանդերձ», Բեռլին, 1806—1817) քառահատոր աշխատությունը, որից սակայն միայն երկու հատորն է պատկանում իրեն. մնացյալ երկուսը, նրա մահից հետո, պատրաստել է Յոհան ֆատերը (1771—1826): Աշխատությունը, չնայած իր հսկայական ծավալին ու նյութին, այն թերությունն ունի, որ լեզուների մասին տրվող տեղեկություններն ըստ մեծի մասին, ընդհանուր, մակերեսային բնույթ են կրում, ապա՝ լեզուների դասակարգումը կատարված է ըստ աշխարհամասերի և, ի վերջո, սխալներ է թույլ տվել այնպիսի լեզուների ցեղակցության նկատմամբ, ինչպիսին է հունգարերենը, որի ցեղակցությունը ֆիննական լեզվին այն ժամանակ արդեն իսկ հաստատված էր¹: Առհասարակ, այդ աշխատությունն իր ժամանակի համար, ինչպես ճիշտ կերպով նկատում է Տոմսենը², «հնացած էր այն պահին, երբ ավարտվել էր. մեր գիտություն մեջ նոր դարաշրջանն սկսվել էր, արդեն, վաղուց»³:

¹ Լույս էր տեսել արդեն Գյարմաթիի գիրքը. «Affinitas linguae hungaricae cum lingua fennicae originis grammaticae demonstrata» («Հունգարերենի ցեղակցությունը ֆիննական ծագումով լեզուների հետ՝ քերականորեն ցուցադրված». Գյոթթինգեն, 1799), որի մասին տե՛ս Benfey, անգ, 268, ծան.:

² Томсен, անգ, 49:

³ Թեև աշխատության ծրագրից դուրս է ընդհանուր լեզվաբանության պատմության առանձին հարցերի հետազոտությունը, բայց և այնպես անհրաժեշտ ենք համարում հիշել հետևյալը. 1937 թվին վրացի հայագետ Իլիա Աբուլաձեն Էջմիածնի (այժմ Երևանի ձեռագրատան) № 7117 ձեռագրում հայտնաբերեց աղվաներեն գրերը: Այդ գյուտի մասին հայտնեց իր ուսուցիչ Շանիձեին, որ և դարձրեց Երևան, հանդամանորեն ուսումնասիրեց ձեռագիրը և հրատարակեց իր ուսումնասիրությունը (տե՛ս «Մատենագիտական ցանկ»-ում): Ձեռագիրը մի մեծարժեք գործ է հարուստ բովանդակությամբ. նա՛ր բերված է եղել Կաֆայից (Թեոդոսիա) և արտագրված է 1411—48 թվականներին: Ձեռագրի բուն օրինակը բերել է Կիրակոս Վիրապեցին, որ հետո կաթողիկոս է դարձել. արտագրել է Նովհան Արճիշեցին՝ յուր ուսուցիչ և Մեծոփի առաջնորդ Թովմա Մեծոփեցու հանձնարարությամբ ու սրբազրույթյամբ: Ամբողջ ձեռագիրը բաղկացած է երկու մասից, որոնք շատ նյութ են պարունակում լեզվաբանության համար: Այստեղ սակայն մեզ հետաքրքրում է մի բան միայն. ձեռագրում բերված են յոթ լեզվի այբուբեն

Ինչ վերաբերում է մինչև այդ «նոր դարաշրջանը» գոյություն ունեցած ընդհանուր լեզվաբանական, տեսական հարցերի ուսումնասիրությունը, ապա՝ այդ ուղղությամբ կատարվող աշխատանքներն սկսվում են, իսկապես, բազմաթիվ շուտամնասիրված լեզուների մասին նյութեր հավաքելուն և բազմալեզվյան բառարաններ կազմելուն զուգընթաց: Այդ հատկապես ուժեղանում է այն պայքարի ընթացքում, որ սկսել էին նոր ժամանակների (XVI—XVII դարերի) էմպիրիկ ու ռացիոնալիստական փիլիսոփայության ներկայացուցիչները սխոլաստիկ մեթոդի դեմ: Փիլիսոփաները վերանայում ու քննադատում են ընդհանուր գաղափարների, վերացական գոյական անունների հարցը, իսկ այդ քննադատությունն ու դրա համար կատարվող ուսումնասիրություններն իրենց հերթին հանգում են լեզվի ծագման ու լեզվի զարգացման պատմական բնույթի խնդիրների քննարկմանը: Այդ խնդրի քննարկման ասպարեզում գլխավոր դերը պատկանում է արդեն լուսավորիչներին. քննադատելով ու ժխտելով Աստվածաշնչի առասպելական պատմությունը լեզվի ստեղծման մասին, ինչպես և նախորդ շրջանում գիտնականների կողմից լեզվի ստեղծումը առհասարակ դիցաբանությամբ բացատրելու առթիվ եղած տեսությունները, «XVIII դարի մտածող-

(հունարեն, ասորերեն, լատիներեն, վրացերեն, աղվաներեն, խալդիերեն և արաբերեն) և աղոթքի նմուշներ յոթ լեզուներով՝ հունարեն, ասորերեն, լատիներեն, վրացերեն, պարսկերեն, արաբերեն, քրդերեն: Մի կողմ թողնելով ձեռագրի բոլոր մյուս արժանիքները, մենք շեշտում ենք այս կողմը, որով ձեռագիրը մեծ արժեք է ստանում ընդհանուր լեզվաբանության պատմության համար՝ իբրև բազմալեզվյան տեքստերի հավաքման նախատիպար: Թեև ձեռագիրն արտագրված է 15-րդ դարի առաջին կիսում, բայց նրա մայր օրինակը պետք է զրված լինի 10—11-րդ դարերում. ինչպես ցույց է տալիս Ն. Աճառյանը (Տեղ. ՍՍՌՄ Գիտ. Ակ. Հայկ. ֆիլ. № 3—4, էջ 5): Այսպիսի հնություն ունեցող բազմալեզվյան տեքստերի կազմումը մեծ պատիվ է բերում և՛ նրա հեղինակին, որ, սակայն, անհայտ է, և՛ հայ ժողովրդին: Ինքը՝ Թովմա Մեծոփեցին էլ, որ արտագրել է տվել այդ ձեռագիրը, լիովին գիտակցել է նրա արժեքը, հիշատակարանի մեջ գրելով. «Բայց դուք բնկալարուք զսա՛ իբրև զսախտակն Մովսեսի և զԱւետարանն Քրիստոսի և մի ոք պախարակեսցէ զսա»: Այս սողերը պարզապես ցույց են տալիս, թե որքան մեծ արժեք է տվել զբան Մեծոփեցին, համեմատելով Աւետարանի և Մովսեսի «Աստվածատուր տասնարանեայի» հետ: Ձեռագրերի հարց է, թե հայերն այդ միտքը (բազմալեզվյան տեքստեր կազմելը) իրենք են հղացել, թե՞ վերցրել են եվրոպացիներից: Այն հանգամանքը, որ բնագիրը նախապես կազմված է Կաֆայում, որոշ լույս է սփռում այդ խնդրի վրա. Ղրիմի հայերը գերազանցապես առևտրով էին զբաղվում ու կապված էին արևմուտքի

ները հակադրում են նրան երկու իրար հակասող լուծում: Մի ուղղությունը լեզվի առաջացման ու զարգացման բացատրությունը փնտրում է «մարդկային հասարակության» մեջ, հասարակական պահանջի և անհրաժեշտության մեջ (Ռուսո, Մոպերտյուի, Դը-Բրոս), լեզվի առաջացումը հանելով մերթ մարդկանց իրար հետ հաղորդակցելու անհրաժեշտությունից, մերթ «հասարակական դաշինքից»: Մյուս ուղղությունը, յուր ուշադրությունը լեզվի ու մտածողության փոխադարձ կապակցության վրա կենտրոնացնելով, լեզվի առաջացման ու զարգացման բացատրությունը որոնում է մարդու «ներքին կյանքում», խոսքի ու մտքի անհատական գործողության մեջ (Մոնրոդդո, Հերդեր և այլք):

Տասնութերորդ դարի բոլոր տեսությունների հիմնական թերությունը լեզվաստեղծական խնդիրների ծայրահեղ պարզունակացումն է: Լեզվի ծագումը հանելով հասարակական դաշինքից, լեզվի սոցիալական տեսության կողմնակիցները բոլորովին հարց չեն հարուցում մինչև խոսքի գոյությունը «դաշինքի» հնարավորության մասին: Ճիշտ այդպես էլ բառի՝ որպես մտքի նշանի՝ բացատրման ժամանակ չբացատրված է մնում իր իսկ՝ մտածողության բնույ-

և արևելքի հետ. զանազան երկրներում շրջելով, նրանք անշուշտ զգում էին շատ լեզուներ իմանալու կարիքը և, հարկավ, երբեմն էլ սովորում էին: Այդ կարիքի արտահայտությունը կարելի է համարել, ահա, բազմալեզվյան տեքստերի կազմումը. հետո է, որ նա ստացել է նաև գիտական նշանակություն: Որ այդ անհրաժեշտությունը հայերն զգացել են և մտածել են դրա մասին, հաստատում է նաև մի երկրորդ հանգամանք: Ինչպես գիտենք, Լայբնիցն առաջիններից մեկն էր, որ հղացավ միջազգային լեզու հնարելու միտքը. բայց նա էլ այդ բանն ըստ երևույթին վերցրել է մի հայից: Այսպես, Փարիզում մի հայ դոմինիկյան խոսում էր *Lingua franca*-ով. Լայբնիցը, որ Փարիզում է եղել 1672—76 թվերին, տեսել ու խոսել է նրա հետ: Նա ստում է, թե այդ լեզուն կազմված էր լատիներենից, որից հանված էին հոլովները, բայի ժամանակները և մյուս թեքական ձևերը. այդ լեզուն բավականին հեշտությամբ հասկացվում էր. «ինքը՝ հայ դոմինիկյանը գյուրու-թյամբ խոսում էր այդ լեզվով, որովհետև վարժվել էր դրան: Այդ լեզուն, — ստում է Լայբնիցը, — կամ ինքը՝ հայ դոմինիկյանն էր հնարել, կամ սովորել էր ուրիշից»: Այս տեղեկությունը մեզ տալիս է Մատտեյը (REA, հտ. 2, պրակ 1, էջ 89), որ և այն կարծիքն է հայտնում, թե Լայբնիցը համաշխարհային մի նոր լեզու հորինելու գաղափարը այս հայ դոմինիկյանի հետ խոսակցելուց հետո է հղացել:

Վերջապես նկատի առնելով նաև այն, որ բոլոր այդ յոթ լեզուներն այնպիսիներն են (գերբազանցապես՝ արևելյան), որոնք հայերը լավ գիտեին հենց նրանց հետ շարունակաբար ունեցած շփման շնորհիվ, — կարող ենք ձգտելու, որ այդ հենց հայերի սեփական հղացումն է:

թը, — լուսավորության դարաշրջանին հատուկ ուսուցողական ուսումնասիրողները նախնական մտածողությունը նույնացնում են մարդու արդեն զարգացած լեզվին տիրապետող տրամաբանական մտածողության հետ: Բայց ըստ էության, այդ վեճերում, նյութերի ու մեթոդների ամբողջ անբավարարությամբ հանդերձ, ձևավորվում է լեզվի մասին գիտության հիմնական խնդիրը, լեզվի՝ իբրև նրա (լեզվաբանության. — է. Ա.) հիմնական առարկայի որոշման խընդիրը: Փիլիսոփայական մտքի հեղափոխական վերելքի դարաշրջանում լեզվի ծագման խնդիրը լուծումն է ստանում սոցիոլոգիական ու մատերիալիստական տեսություններում (Դը-Բրոս, Ռուսո և այլք): Ընդհակառակն, նրա անկման հետ, անգլիական (Մոնրոդդո) և գերմանական (Հերդեր) մտածողների աշխատանքներում առաջին պլանն է անցնում դարի կեսերում մատերիալիստների կողմից առաջ քաշված՝ լեզվի՝ իբրև կոլեկտիվի ստեղծագործության սոցիալական տեսությունից հրաժարումն ու հաստատվում է իդեալիստական հայացքը լեզվի՝ իբրև անհատի ստեղծագործական իրողության՝ նկատմամբ, որ իր ծագմամբ ու զարգացմամբ պայմանավորված է մտածողության ծագմամբ ու զարգացմամբ և գոյանում է հաղորդակցման պահանջներից անկախ»¹:

Սակայն, ինչ էլ որ լինեն լուսավորության դարաշրջանի մտածողների թերություններն ու խոցելի կողմերը, շպետք է մոռանալ, որ նրանց են պատկանում լեզվի տեսական հարցերի լուրջ ուսումնասիրության փորձերը, որ նրանք են առաջին հերթին լրջորեն զբաղվել լեզվի փիլիսոփայությամբ: Չպետք է մոռանալ, որ նրանց է պատկանում պատմական զարգացման տեսության կիրառումը լեզվի նկատմամբ: Պատմական զարգացման աշխարհայացքին զուգընթաց զարգանում և ամրանում է նաև լեզվի վրա այդ ուսումունքի տարածման տեսությունը: Պատմության փիլիսոփայության հիմնադիր Վիկո Ջամբատիստան (1668—1744) մարդկային լեզուների զարգացումը՝ մարդկային հասարակության զարգացման էտապներին համապատասխան՝ բաժանում է երեք հիմնական աստիճանների, որոնցով պետք է անցնեն բոլոր լեզուները. «աստվածների լեզու, հերոսների լեզու և մարդկանց լեզու»: Ժան Ժակ Ռուսոն (1712—1778) յուր «Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes» («Մատողություններ մարդկանց միջև եղած անհավասարության ծագման և հիմունքների մա-

¹ III o p, անդ, 114:

սին») աշխատության մեջ նշում է լեզվի ու մտածողության համատեղ զարգացումը և «բնական ճիշից» դեպի հողաբաշխ լեզունանցնելու ընդհանուր գծերը: Դր-Բրոսը (1709—1777) նկարագրում է առանձին ճիշերից բառապաշարով հարուստ, զարգացած լեզուների անցնելը, նշելով այդ զարգացման կապը մարդկային հասարակության զարգացման հետ: Ադամ Սմիթը (1723—1790) և Հորն Տուկը (1736—1812) նշում են լեզվի քերականական ձևերի առաջացումը բառ-նախադասություններից: Հորնը շեշտում է լեզվի զարգացման կապը մտածողության զարգացման հետ: Առաջ է քաշվում նաև լեզուների դասակարգման հարցը և շեշտվում նրանշանակությունը ժողովուրդների դասակարգման համար: Ինչպես տեսնում ենք, տասնութերորդ դարի մտածողները բավականաչափ բազմակողմանիորեն կարողացել են դիտել լեզուն և նշել շատ կարևոր գծեր, սակայն այդ բոլորը մնացել են նրանց մոտ իբրև դիտողություններ, առանց որևէ հաստատուն լեզվաբանական օւսմունք ստեղծելու: Դարի, ժամանակի հիմնական ոգին, հատկանշական գիծը դարձյալ մնում է ոչ պատմական, մեխանիստական ըմբռնումը լեզվական երևույթների և հենց իր իսկ՝ լեզվի մասին: Նրանց համար լեզուն հանդիսանում է նշանների մի հանրագումար, նշաններ, որոնցով՝ իբրև փոխարինողներով՝ հաղորդում ենք մեր մտքերը:

Լեզվի՝ իբրև պատմական երևույթի տեսությունն իր իսկական զարգացումն ու ամրապնդումն է ստանում միայն տասնիններորդ դարում՝ համեմատական լեզվաբանության հիմնադրմանն ու զարգացմանը զուգընթաց: Ինչպես ուրիշ գիտությունների, այնպես էլ լեզվաբանության համար տասնիններորդ դարը հանդիսանում է հիմնական բեկման ժամանակաշրջան: Դարի առաջին կեսը նշանավորվեց համեմատական քերականության հիմնադրումով (Համեմատական լեզվաբանության առաջին շրջան), որի պատմության մեջ առաջին ու պատվավոր տեղերն են գրավում դանիացի Ռասմուս Կրիստիան Ռասկը (1787—1832), Ֆրանց Բոպպը (1791—1867), Յակով Գրիմմը (1785—1863), Վիլհելմ Ֆոն Հումբոլդտը (1767—1835) և ուրիշներ: Ռասկը, որ իրավամբ համարվում է Սկանդինավյան բնաստիության հիմնադիրը, յուր «Հին հյուսիսային կամ իսլանդական լեզվի ծագման օւսումնասիրություն» գրքում (ավարտված 1814 թվին, տպագրված 1818-ին) արդեն լուրջ ուսումնասիրության է ենթարկում մի խումբ լեզուների ցեղակցու-

թյան հարցը և հիմնավոր ու գիտական արժեք ունեցող եզրակացությունների հանգում: Նա շեշտում է, որ հարկավոր է զբաղվել ոչ միայն բառերի բացատրությամբ, այլև նրանց կազմավորմամբ, նրանց թեքմամբ (հորովում ու խոնարհում) և, առհասարակ, լեզվի ամբողջ կազմով: Նա շեշտում է նաև, որ լեզուների ցեղակցությունը պարզելու համար միայն բառային համապատասխանությունները, բավական չեն. դրա համար ավելի վստահելի են լեզուների միջև եղած քերականական համապատասխանությունները: Համեմատելով իսլանդերենը գրենլանդական, կելտական, բասկերեն, ֆիններեն լեզուների հետ, նա եզրակացնում է, որ իսլանդերենը դրանցից և ոչ մեկին էլ ցեղակից չէ: Նա լուրջ ուշադրություն է նվիրում նաև սլավոններենին ու լատիշերենին, որոնք և համարում է առանձին, ինքնուրույն ճյուղ: Ի վերջո նա համեմատում է իսլանդերենն ու գոթականը, «թրակյան լեզուների» (=հունարեն ու լատիներեն) հետ և հանում այն եզրակացությունը, որ սկանդինավյան, գերմանական, սլավոնական (լատիշերենի հետ) լեզուները իրենց ծագմամբ հանգում են «հին թրակյան» մեռած, անհայտ լեզվին, որի ամենահին ժառանգներն են հունարենն ու լատիներենը: Սակայն Ռասկն իր այդ համեմատությունները, թեև հիմնականում ճիշտ, կատարում է ոչ պատմական մոտեցմամբ, նա բոլոր համեմատությունները կատարում է հունարենի հետ, որը մեզ ավանդված ձևով նույնացվում է «հին թրակյան» լեզվի հետ: Ռասկի դերը մեծ է ոչ այնքան ընդհանուր լեզվաբանության համար. նրա ճիշտ դրույթներն անգամ կրում են միակողմանի բնույթ. ծայրահեղորեն մեծ նշանակություն տալով իսլանդերենին, նա ապացույցները, նույնիսկ գերմանական լեզուների համար, այդ լեզվից է քաղում: Բացի այդ, Ռասկն իր համեմատությունների ժամանակ բոլորովին անուշադրության էր մատնել ասիական լեզուները և հատկապես սանսկրիտը, թեև զենդերենին նա քաջ ծանոթ էր և մի առանձին աշխատություն էլ գրել է դրա մասին: Ռասկի դերը մեծ է առանձնապես Սկանդինավյան ֆիլոլոգիայի պատմության մեջ, որի հիմնադիրն է հանդիսանում ինքը, ինչպես և անզու-սաքսոնական լեզուների ուսումնասիրման գործում:

Համեմատական քերականության հիմնադրման և, ընդհանրապես լեզվաբանության զարգացման ասպարեզում մեծ նշանակություն ունեցավ սանսկրիտի ուսումնասիրությունը: Սանսկրիտի հետ եվրոպացիները ծանոթացան անգլիացիների կողմից Հնդկաս-

տանին տիրելուց հետո՝ Սանսկրիտի, հունարենի և լատիներենի բառապաշարի նմանությունն սկզբից եվրոպացիք բացատրում էին Ալեքսանդր Մակեդոնացու կողմից Հնդկաստան գաղթեցրած հույների ազդեցությամբ. բայց շուտով նկատեցին, որ այդ նմանությունը ոչ միայն բառապաշարին է վերաբերում, այլև քերականությանը, ըստ որում, նմանությունն այնքան ակնհայտ էր, որ չէր կարելի գիտենալ սանսկրիտն ու հունարենը, և չկապել նրանք իրար հետ: Դեռևս 1786 թվին անգլիացի Վիլյամ Ջոնսը (1746—1794) մի աշխատության մեջ այն միտքն էր հայտնել, արդեն, որ «Սանսկրիտ լեզուն, որպիսին էլ լինեք նրա հնությունը, ունի զարմանալի կառուցվածք, ավելի կատարյալ, քան հունարենը, ավելի հարուստ, քան լատիներենը և ավելի նուրբ, քան դրանցից յուրաքանչյուրը, բայց կրում է յուր մեջ այնքան մոտ ցեղակցություն այս երկու լեզուների հետ՝ ինչպես բայարմատների, այնպես էլ քերականական ձևերի մեջ, որ այն չէր կարող ծագած լինել պատահականորեն. ցեղակցությունն այնքան ուժեղ է, որ այս երեք լեզուների ուսումնասիրությամբ զբաղված և ոչ մի բանասեր չի կարող չհավատալ նրան, որ նրանք բոլորն էլ առաջացել են մի ընդհանուր աղբյուրից, որը, կարող է պատահել, այլևս գոյություն չունի արդեն. նույնաման, թեև ոչ նույնքան համոզիչ, հիմք կա ենթադրելու, որ և՛ գոթական, և՛ կելտական լեզուները, թեկուզ և ձուլված բոլորովին տարբեր բարբառների հետ, ունեցել են նույն ծագումը, ինչ որ սանսկրիտը. լեզուների այս ընտանիքին կտրելի էր վերազրել և հին պարսկերենը...»¹: Սանսկրիտի ուսումնասիրությամբ են զբաղվում նաև Ֆրանսիայում Ավգուստ Վիլհելմ Ֆոն Շլեգելը (1767—1845) և դրա կրտսեր եղբայրը՝ Ֆրիդրիխ Շլեգելը (1772—1829): Սակայն սանսկրիտի ուսումնասիրության և այդ ուսումնասիրության հետ կապված լեզուների ցեղակցության տեսության իսկական հիմնադրման պատիվը պատկանում է ոչ վերոհիշյալ դիտողներին, այլ՝ գերմանացի լեզվաբան Ֆրանց Բոպպին: 1816 թվին, Ռասկի վերոհիշյալ աշխատության հրատարակությունից երկու տարի առաջ, Բոպպը հրատարակեց յուր «Ueber das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der Griechischen, Lateinischen, Persischen und germanischen Sprache» («Սանսկրիտ լեզվի խոնարհման սիստեմի մասին՝ հա-

¹ Томсен, անդ, 57—58, „Asiatic Researches“-ի առաջին հատորից բազած մեջբերումը:

մեմատությունը հունարեն, լատիներեն, պարսկերեն և գերմանական լեզուների (խոնարհման սիստեմի) հետ» գիրքը, որը վերամշակումով հրատարակվեց անգլերեն լեզվով 1819 թվին: Այդ աշխատության մեջ Բոպպը, Ռասկից անկախ, բայց նրա նման, լեզուների համեմատության հիմքն է ընդունում քերականությունը. համեմատելով հիշյալ լեզուների խոնարհման սիստեմները, նա հանգում է այն եզրակացության, որ բայական ձևերը հիմնականում հանգում են միևնույն, ընդհանուր ծագմանը, և ձգտում է գտնել դրանց սկզբնական ձևը՝ կցականության (ագգլուտիացիայի) մասին ունեցած իր դրույթով: Նա գտնում է, օրինակ, 2S «լինել» արմատը ոչ միայն հունարենի աորիստում ու սանսկրիտում, այլև լատիներենի կրավորականում (-t), իսլանդերենի կրավորականում (-st) և այլն: Բոպպի այս աշխատությունը, իր արժանիքներով ու թերություններով հանդերձ, մի տեսակ նախապատրաստություն հանդիսացավ նրա գլխավոր ուսումնասիրության համար, որ նա հրատարակեց 1833—1852, ապա՝ 1857—1861 թվերի ընթացքում. այդ գիրքը կրում է հետևյալ վերնագիրը. «Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altslavischen, Gothischen und Deutschen» («Համեմատական քերականության սանսկրիտի, զենդի, հայերենի, հունարենի, լատիներենի, լիտվաներենի, հին սլավոններենի, գոթերենի և գերմաներենի»): Առաջին հրատարակությանը հետևեց երկրորդը՝ 1857—1861 թվերին և երրորդը՝ 1868—1870 թվերին՝ հեղինակի մահվանից հետո. առաջին հրատարակության մեջ հայերենը բոլորովին չէր առնված, իսկ հին սլավոններենը ավելացված էր միայն երկրորդ հատորից¹: Հիմնական նպատակը, որին ձգտում է հեղինակը սույն աշխատության մեջ, լեզուների ծագումաբանական-ցեղակցական կողմի լուսաբանումն է, որ և նա հաստատում է հիշյալ լեզուների ամբողջ քերականական կազմի համեմատությամբ. իր համեմատությունների հիման վրա նա փորձում է հիմնավորել «խոնարհման սիստեմի մասին» գրքում արդեն արտահայտած այն դրույթը, որ հնդեվրոպական լեզուներում բառերը առաջացել են միավանկ արմատեն-

¹ Մեր ձեռքի տակ է երկրորդ հրատարակությունից կատարված ֆրանսերեն թարգմանությունը, որ արժեքավոր է հատկապես թարգմանչի՝ Միշել Բրեալի (1832—1915) հմուտ առաջաբանով. բոլոր դեպքերում օգտագործել ենք այդ:

րից, իսկ խոնարհման վերջավորությունները՝ անկախ անձնական դերանուններից: Համեմատաբար թույլ կողմն է հնչյունաբանությունը, որի համար մի ընդհանուր սխտեմ չի տալիս և համեմատությունները հաճախ կատարում է ըստ կամս:

Ռուսկին ու Բոպպին ժամանակակից մի տրիշ լեզվաբան՝ Յակով Գրիմմը (1785—1863), նույնպես մեծ դեր կատարեց լեզվաբանության առաջ մղման գործում: Նրա հիմնական աշխատությունն է «Deutsche Grammatik»-ը («Գերմաներենի քերականություն»), որ հրատարակեց 1819 թվին (առաջին հատորը), ապա՝ 1922-ին՝ երկրորդ վերամշակված հրատարակությունը (ամբողջ քերականությունը բաղկացած է չորս հատորից, որոնցից վերջինը լույս է տեսել 1837-ին): Չնայած իր համեստ ու սովորական վերնագրին, գիրքը հիմնականում նվիրված է գոթական-գերմանական լեզուների համեմատական, այլև՝ պատմական ուսումնասիրությանը: Հիմնական արժեքն էլ այդ գրքի հենց այն է, որ դրանով հիմնադրվում է պատմական քերականությունը. այդ իսկ պատմական մոտեցմամբ էլ տառամասերելով գերմանական լեզուները, Գրիմմը հայտարարեց այդ լեզուների մեջ մեծ դեր խաղացող «հնչյունափոխության» (Lautverschiebung) օրենքը, ըստ որի, պատմական որոշ ժամանակում, որոշ լեզվում և որոշ հանգամանքների շնորհիվ մի հնչյուն փոխվում է մի ուրիշի:

Հիշյալ հեղինակներին զուգընթաց և նրանցից անկախ համեմատական սլավոնագիտությունը հիմնադրեց Ռուսաստանում Ալեքսանդր Խրիստոֆորովիչ Վոստոկովը. 1820 թվին նա հրատարակեց յուր «Рассуждение о славянском языке» աշխատությունը, որի մեջ ուսուցիչն ու սլավոնական լեզուների պատմությունը որոշ շրջանների բաժանելով, պարզելով հին ուսուցիչի կապը եկեղեցական-սլավոնականի, լեհերենի ու սերբերենի հետ, իր ուսումնասիրությունը հիմնում է արդեն պատմական հնչյունաբանության որոշ տվյալների վրա (юс-երի նշանակությունը և այլն): Հետագայում նա գրեց ուսուցիչի քերականությունը, որը, Շորի խոսքերով, հանդիսանում է «նոր էտապ ուսական քերականության մշակման մեջ լոմոնոսովից հետո»¹: Վոստոկովի դերը շափազանց մեծ է սլավոնագիտության մեջ: Նա է սլավոնական համեմատական-պատմական լեզվաբանության առաջին ներկայացուցիչը և, հետևաբար, հիմնադիրը²:

¹ Տե՛ս III օր, անդ, 63:

² Վոստոկովի մասին մանրամասն տե՛ս Ягич, անդ. 215—224:

Ահա այն բազմավաստակ գիտունները, որոնք իրենց հմուտ ուսումնասիրություններով հիմնադրեցին համեմատական լեզվաբանությունը: Ծիշտ է, նրանց տեսությունը և, առհասարակ, նրանց ուսումնասիրությունները դեռ շատ պակասներ ունեին. նրանց ստեղծածը, ինչպես Սոսյուրն է անվանում, համեմատական քերականություն էր. ընդհանուր լեզվաբանական-փիլիսոփայական հարցերը նրանց մոտ կամ չեն շոշափվում, կամ շոշափվում են մասնավոր կերպով. «Իր ուսումնասիրությունների մեջ, սահմանափակված, ի միջի այլոց, միայն հնդեվրոպական լեզուներով, համեմատական քերականությունը երբեք հարց չի տվել իրեն, թե ինչի՞ էին համապատասխանում այն համեմատությունները, որ կատարում էին նրանք, ի՞նչ էին նշանակում այն նմանությունները, որ երևան էին հանում նրանք»¹: Համեմատական քերականության այդ ներկայացուցիչները, չնայած լեզվական որոշ հարցերի, հատկապես հնչյունաբանության նկատմամբ ունեցած պատմական մոտեցման, այնուամենայնիվ դիտում էին լեզուն սխոլաստիկ, մեխանիստական տեսակետով, անջատելով լեզվական ձևերն ամբողջ լեզվական համակարգից. բայց, ինչ էլ որ լինեն նրանց թերությունները, պետք է ընդունենք, որ նրանք էին տասնիններորդ դարի լեզվաբանության զարգացման հիմնական ուղին նշողը:

Մենք դիտմամբ մինչև այժմ շխոտեցինք հիշյալներին ժամանակակից Վիլհելմ Ֆոն Հոմբոլդտի (1767—1835) մասին, նկատի ունենալով նրա յուրահատուկ դերն ընդհանուր լեզվաբանության, լեզվի փիլիսոփայական ուսումնասիրության մեջ: Նրա կարևորագույն աշխատությունն է «Ueber die Kawisprache auf der Insel Java («Ջավա կղզու կավի լեզվի մասին», 1836—1840) եռահատոր ուսումնասիրությունը՝ լույս տեսած հեղինակի մահվանից հետո, որի հանրահռչակ առաջաբանում՝ «Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaus und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts» («Մարդկային լեզուների կառուցվածքի տարբերության և մարդկային ցեղի (սեռի) մտավոր զարգացման վրա նրա (ունեցած) ազդեցության մասին»)՝ շարադրել է յուր տեսությունը լեզվի մասին, քննության առնելով

¹ Соссюр, անդ, 16:

² Այդ առաջաբանն առանձին գրքով հրատարակված է ուսուցիչի թարգմանությունում (СПБ, 1859), որից և օգտվում ենք:

այդ բարդ երևույթի բազմազան կողմերը: Առաջին և կարևորագույն տեսակետը, որ արտահայտում է նա, ի հակադրություն լեզուն իբրև քարացած երևույթ ընդունող հայացքի, այն է, որ նա ընդունում է լեզուն իբրև անընդհատ գրականորեն ու զարգացող երևույթ. «Լեզուն,—ասում է նա,—գործունեություն (ἐνέργεια) է, և ոչ ավարտված գործ (ἔργον): ...Լեզուն ոգու գործունեության անընդհատ կրկնությունն է հողաբաշխ հնչյունի վրա...» (էջ 40): Այդ հարատև, անընդհատ ստեղծագործությունը նա ընդունում է որպես լեզվական բոլոր երևույթների մի միասնություն: «Լեզուն ներկայացնում է մասնակիությունների անհամար բազմություն... Ծնթաղրենք, թե դուք տիրապետում եք երկու գլխավոր ցեղերի, օրինակ՝ սանսկրիտ և սեմական, լեզուների քերականությանն ու բառամթերքին, այս դեռ շատ չի հեշտացնի դժվարությունը՝ գրունելու համար այս լեզուների բնույթի այնպիսի հասարակ գծերը, որոնց միջոցով դուք կարողանայիք հաջողությամբ համեմատել նրանք իրար հետ և որոշել այն տեղը, որ պատկանում է նրանց՝ մյուս լեզուների մեջ, ըստ նրանցով խոսող ժողովուրդների ազգային ոգու հետ ունեցած նրանց հարաբերության: Այդպիսի արդյունք ձեռք բերելու համար պետք է գտնել բոլոր մասնակիությունների ընդհանուր աղբյուրը, միացնել բաժան-բաժան եղած մասերը մի կերպարի, մի օրգանական ամբողջության մեջ»: (էջ 39): Հակադրվելով այն ըմբռնմանը, թե լեզուն անփոփոխ կանոնների մի հավաքածու է, նա գտնում է, որ լեզուն անընդհատ փոփոխության մեջ է. «Լեզուն, ինչպես նա կա գործնականում, ներկայանում է յուրաքանչյուր վայրկյանում անընդհատ հոսուն և անցողիկ (վիճակով)... Կենդանի խոսքը լեզվի առաջին և իսկական վիճակն է» (էջ 40—41): Այնուհետև հեղինակը ճիշտ կերպով նշում է անհատի և հասարակության, իբրև առանձին խոսողի և ընդհանուր-ցեղային լեզվի հակադրամիասնությունը, ինչպես և ձևի և բովանդակության միասնությունն ու հակադրությունը. «Ձևվին հակադրվում է մատերիայի բովանդակությունը... լեզվի մեջ չի կարող լինել անձև մատերիա...» (էջ 44): Վերջապես, ուսումնասիրելով լեզվական ձևերի բազմազանությունը, նա, Վիլհելմ ֆոն Շլեգելի հետևողությամբ, տալիս է լեզուների ձևաբանական դասակարգումը (անջատական, կցական, թեքական և համադրական). այդ լեզվական տիպերն ըստ Հումբոլդտի հանդիսանում են այն հաջորդական աստիճանները, որոնցով անցնում է լեզուն իր զար-

գացման ընթացքում, մտածողության զարգացմանը զուգընթաց, քանի որ «լեզուն մտքի ձևավորման միջոցն է» (էջ 48): Սրանք են, ահա, այն հիմնական դրույթները, որ արտահայտել է Հումբոլդտը յուր «Առաջաբանում». սակայն, այդ խիստ արժեքավոր դրույթների հետ, նա ունի նաև լուրջ սխալներ. նրա փիլիսոփայական ուղղությունը վերջ ի վերջո հանգում է իդեալիզմին. սահմանելով գիտակցությունը որպես անկախորեն գոյություն ունեցող մի բան, նա, բնականաբար, ճիշտ չի բացատրում գիտակցության, լեզվի և կեցուցյան փոխհարաբերությունը և ըստ այնմ էլ, լեզվի զարգացման օրենքները բացատրում է ոգու զարգացման օրենքներով. լեզվի զարգացման ընթացքում նա տեսնում է երկու շրջան՝ ստեղծագործական և անկման, կամ կառուցող ու քայքայող, որ ըստ ամենայնի ճիշտ չէ. այդ երկուսը լեզվի մեջ հանդես են գալիս միասնաբար: Այնուամենայնիվ, Հումբոլդտի դերը համեմատական-պատմական լեզվաբանության պատմության մեջ շատ մեծ է, և իրավացիորեն ոմանք համարում են նրան ընդհանուր լեզվաբանության իսկական հիմնադիրը. ընդունելով լեզուն իբրև մի անընդհատ գործունեություն, նա հաստատապես հիմնադրում է լեզվի նկատմամբ պատմական հայացքը: Վերջապես, նրա արժանիքներից մի կարևորն էլ կենդանի լեզուներին նվիրած ուշադրությունն է. գտնելով, որ կենդանի խոսքն է «լեզվի իսկական վիճակը», նա գիտակցել է տալիս կենդանի լեզուների ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը, ի հակադրություն այն ավանդական մտեցման, ըստ որի ուշադրության կենտրոնումն էին գտնվում մեռած, դասական լեզուները, իսկ կենդանի լեզուները մնում էին ոչ բավարար չափով ուսումնասիրված և արժեքավորված: Կավի լեզվի մասին նրա կատարած ուսումնասիրությունն էլ հենց՝ կենդանի և հետամնաց լեզուների նկատմամբ ունեցած նրա այդ դրական հայացքի գործնական կիրառությունն էր: Հումբոլդտի նշանակությունը մեծ է նաև լեզվաբանության զարգացման հետագա շրջանի վրա թողած ազդեցությամբ. ճիշտ է, նրա տեսությունն ամբողջապես չի յուրացվում հետագայում, մանավանդ երիտօրականների կողմից, բայց առանձին դրույթները, հատկապես լեզուների ձևաբանական դասակարգման, լեզվի՝ իբրև գործունեության՝ մասին,—խոր արմատներ են ձգում լեզվաբանության մեջ և իրենց կնիքը թողնում նաև տասնիններորդ դարի վերջի լեզվաբանական տեսությունների վրա:

լեզվաբանության մեջ հիշյալ հեղինակների աշխատությունների շնորհիվ առաջացած բեկումն իր հերթին բեկում առաջացրեց նաև առանձին լեզվական ճյուղերի ու առանձին լեզուների ուսումնասիրության մեջ: Սկսեցին ուսումնասիրել այդ լեզուները լեզվաբանական նոր ուղղության՝ պատմա-համեմատական մեթոդով: Այսպես, առաջին հերթին ուսումնասիրվում են հնդ-իրանական լեզուները, հատկապես սանսկրիտը, որի ուսումնասիրության ասպարեզում այդ շրջանի գիտուններից հատկապես նշանավոր դեր են կատարել Թեոդոր Բենֆայը (1809—1881) ու Նիլս Լուդվիկ Վեստերգարդը (1815—1878), ապա՝ հունարենը, որի ուսումնասիրության գործում պատվավոր տեղ է գրավում Գեորգ Կուրցիուսը (1820—1885), ումանական լեզուները՝ Ֆրանսուա Ռենուարի (1761—1836) և ումանական ֆիլոլոգիայի հիմնադիր Ֆրիդրիխ Դիցի (1794—1876) կողմից, գերմանականը և սկանդինավյանը (Գրիմմ ու Ռասկ), սլավոնականը՝ Իոսիֆ Դոբրովսկի (1753—1829), Վոստոկով (1781—1864), Ֆրանց Միկլոշիչ (1813—1891), Ավգուստ Շլայխեր (1821—1868), կելտականը՝ Յոհան Կասպար Ցեյս (1806—1856), հայերենը և այլն, և այլն: Հիշյալ հեղինակներից լեզվաբանության պատմության մեջ յուրահատուկ տեղ է գրավում Ավգուստ Շլայխերը, որի գործունեությունը հանդիսանում է «Բարձրագույն կետը և միաժամանակ՝ նոր, համեմատական լեզվաբանության առաջին շրջանի ավարտումը»¹: Շլայխերը հանդիսանում է բիոլոգիական նատուրալիզմի հիմնադիրը լեզվաբանության մեջ: Նա սկզբնական շրջանում զբաղվել է սլավոնական լեզուների ուսումնասիրությամբ, սակայն իր լեզվաբանական տեսության համար հատկանշական գործը վերաբերում է ոչ թե միայն սլավոնական լեզուներին, այլ բոլոր հնդեվրոպական լեզուներին. այդ տեսակետից նրա ամենակարևոր աշխատությունն է „Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen (Վճամառոտություն հնդեվրոպական² լեզուների համեմատական քերականության», 1861—1862): Այն լեզվաբանական տեսությունը, որ արտահայտում է նա այդ աշխատության մեջ, համառոտաբար հետևյալն է. առաջին հերթին, նա գտնում է, որ լեզվաբանությունը սերտորեն կապված է բնագի-

¹ Томсен, անդ, 81—82;

² Գերմանական լեզվաբանները հնդգերմանական (indogermanisch) անբանը գործածում են հնդեվրոպականի փոխարեն:

տության հետ. քննելով լեզուների ձևաբանական կառուցվածքը, նա բոլոր լեզուները բաժանում է երեք կարգի (Հումբոլդտի՝ չորս կարգի դիմաց)՝ անջատական, կցական և թեքական. այս երեք կարգերը լեզուների զարգացման երեք աստիճաններն են, որ լիովին անցել են միայն երկու լեզվաբանտանիքներ՝ հնդեվրոպականը և սեմականը: Խոսելով «լեզվի կյանքի» մասին, նա սահմանում է երկու շրջան. լեզվի զարգացման (նախապատմական) շրջան և լեզվի քայքայման (պատմական) շրջան, որի ընթացքում կատարված բոլոր փոփոխությունները նա դիտում է իբրև քայքայում: Վերջապես, ամենակարևորը նրա աշխատության մեջ հնդեվրոպաբանության զարգացման համար՝ նախալեզվի վերականգնումն է. համեմատելով տարբեր լեզուների բառերն ու քերականական ձևերը, նա եզրակացնում է, որ բոլոր ձևերը մի նախաձևի փոփոխություններն են, որոնք տարբեր տեղերում ու տարբեր հանգամանքների շնորհիվ այլևայլ ընթացք են ստացել. այստեղից էլ՝ բոլոր ցեղակից լեզուները մի նախալեզվից են առաջացել, որ և վերականգնում է նա: Նախալեզվի գաղափարը նա այնքան առաջ է տանում և այնպես համառորեն ձգտում է վերականգնել այն, որ նույնիսկ առակ է գրում այդ լեզվով. Շլայխերի այդ գրքում լեզուն դիտվում է իբրև նյութական առարկա. լեզվաբանությունը նրա համար բնական գիտություն է, հետևաբար և՛ լեզուն՝ ինքնազարգացող, ինքնին աճող օրգանիզմ: Բաժանելով լեզվի զարգացումը երկու շրջանի՝ զարգացման ու քայքայման (նախապատմական ու պատմական), նա գտնում է, որ պատմությունը լեզվի թշնամին է, քանի որ այդ շրջանում լեզուն իր քայքայման պրոցեսն է ապրում: Նախալեզվի մասին ունեցած իր տեսությամբ Շլայխերն ընդհանուր գծերով, իհարկե, մոտ է Բոպպին. բայց նա է՛լ ավելի առաջ է տանում այդ գաղափարը՝ գործնականորեն վերականգնելով այդ նախալեզուն: Եվ եթե նրա այդ տեսությունը հետագայում մեծ ազդեցություն չունեցավ, ապա՝ նախալեզվի վերականգնումով նա հնդեվրոպաբանության մեջ մնաց իբրև նշանավոր մի դեմք: Նա, ինչպես ասվեց, հնդեվրոպաբանության առաջին շրջանի գազաթնակետն է, երկրորդ շրջանի՝ սկիզբը: Նրա բիոլոգիական նատուրալիստական տեսության հետևորդներից նշանավոր է Մաքս Մյուլլերը, որ յուր աշխատություններում ձգտում է հիմնավորել ու մասսայականացնել այդ տեսությունը¹: Նա պար-

¹ Տե՛ս նրա „Лекции по науке о языке“, СПб, 1865:

զապես լեզվաբանությունը հակադրում է պատմությանը. նրա կարծիքով լեզուն իր բնական, մարդկային կամքին չենթարկվող յուրահատուկ զարգացումն ունի: Նա վճռաբար մերժում է այն տեսակետը, թե լեզուն զարգանալով հասունանում է, ճյուղավորվում և մեռնում. բայց և միաժամանակ շեշտում է հոմանիշների պայքարը և այլն: Սակայն Շլայխերի այդ տեսությունը շուտով նաև իր հակառակորդներն ունեցավ: Դրանցից առաջին հերթին պետք է հիշել հոգեբանական դպրոցի հիմնադիր Հայման Շտայնթալին (1823—1899): Շտայնթալը, վերակառուցելով Հումբոլդտի տեսությունը, լեզվի, գիտակցության ու կեցության փոխհարաբերության մասին, կառուցում է իր հոգեբանական տեսությունը, իր ուսումնասիրության հիմքը դարձնելով անհատական լեզվի և անհատական մտածողության խնդիրը: Հետևելով Յոհան Ֆրիդրիխ Հերբարտի (1776—1841) աստղիատիվ հոգեբանական սխեմային, նա աշխատում է բացատրել անհատական լեզվի և մտածողության զարգացումը, ապա՝ դրանից հետևյալ եզրակացություններով էլ բացատրել լեզվի ծագումն ու զարգացումը՝ մարդկային հասարակության մեջ: Իր «Der Ursprung der Sprache» («Լեզվի ծագումը»—1851 և հետագա հրատարակություններ) գրքում Շտայնթալը խոսելով կենդանու նկատմամբ մարդու ունեցած գերազանցության մասին, գտնում է, որ այդ գերազանցությունն առաջացել է ոչ թե մարդու ուղեղի կառուցվածքի, այլ նրա ուղղահայաց կեցվածքի շնորհիվ: Այդ կեցվածքը շարժունություն է տվել մարմնին, առավելապես գլխին ու ձեռքերին, տրով և պայմանավորված է մաշկի մազերի կորուստը. այդ բանի շնորհիվ ավելի նրբանում է շոշափողական զգացումը (осязательно чувство). դրան միանում են նաև ուրիշ զգացումներ, որոնք տարբերում են իրերի շատ հատկանիշները, մի կողմից, և իրերի միանման հատկանիշները իրարից՝ մյուս կողմից: Արդյունավոր աշխատանքն էլ մի կողմից է հարստացնում մարդու ճանաչողությունը. այդ երկուսն էլ՝ աշխատանքն ու ճանաչումը բարձրացնում են գիտակցությունը: Աշխատանքը պատճառ ու խթան է հանդիսանում մարդկանց համախմբման, որն իր հերթին հիմք է հանդիսանում լեզվի ստեղծմանը: Այսպիսով հեղինակը հասարակությունը լեզվի ստեղծման մեջ դիտում է իբրև ուղեկցող հանգամանք, իսկ կարևորը, հիմնականը մնում է դարձյալ անհատական հոգեբանությունը: Հոգեբանական այս տեսության հետևեց Ռուսաստանում Ալեքսանդր Պոտերյան (1835—1891):

Տասնիններորդ դարի երկրորդ կեսը նշանավորվում է այսպես կոչված երիտքերականների կուլտուր-պատմական դպրոցով. այդ ուղղության բազմաթիվ հետևորդներից կարելի է թվել՝ Վիլհելմ Վունդտին (1832—1920), Ավգուստ Լեսկինին (1840—1916), Հերման Պաուլին (1846—1921), Հերման Օստհոֆին (1847—1909), Կարլ Բրուգմանին (1849—1919), Սոֆուա Բուզգեին (1833—1907), Բերթոլդ Դելբրյուկին (1842—1922), Ֆիլիպ Ֆորտունատովին (1848—1914), Բոդուեն դե Կուրտեններին (1845—1929) և շատ ուրիշներին, ինչպես և Հայաստանում Մանուկ Աբեղյանին (տե՛ս համապատասխան տեղում): Հնդեվրոպաբանության մեջ հնդեվրոպական լեզուների համեմատական ուսումնասիրության նոր շրջան է բացում հիշյալ հեղինակներից Բրուգմանը, որի «Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen» («Հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականության հիմունքները») գիրքը դարագլուխ հանդիսացող գործ է հնդեվրոպաբանության պատմության մեջ: Գիրքը բաղկացած է հինգ հատորից, որից միայն առաջին երկուսն են պատկանում Բրուգմանին՝ (առաջին հրատարակությունը՝ 1836—1898 թ., երկրորդը՝ 1897—1906 թ. և այլ հետագա հրատարակություններ): Մնացյալ երեք հատորները, որոնք շարահյուսությունն են ընդգրկում, գրված են Դելբրյուկի կողմից և հրատարակվել են 1893—1900 թվերի ընթացքում: Առաջնորդվելով Լեսկինի կողմից արդեն վճռաբար սահմանված այն դրույթով, որ լեզվական օրենքները, հատկապես հնչյունական փոփոխությունները բացառություն թույլ չեն տալիս, իսկ մեզ ներկայացող «բացառությունները» արդյունք են որևէ այլ, մեզ անհայտ օրենքի, որի հայտնաբերմանը պետք է ձգտի լեզու ուսումնասիրողը, Բրուգմանը խստորեն սահմանում է հնդեվրոպական լեզուների մեջ եղած հնչյունական համապատասխանությունների օրենքները, որ և նրա մեծագույն վաստակն է հանդիսանում: Լեզվաբանական տեսական հարցերի, լեզվի փիլիսոփայության պատմության մեջ այս դպրոցի գլուխ գործոցը կարելի է համարել Պաուլի «Principen der Sprachgeschichte» («Լեզվի պատմության սկզբունքները», 1880) և ապա՝ Վիլհելմ Վունդտի «Völkerpsychologie: eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze in Sprache, Mythos und Sitte. I. Die Sprache» («Ժողովուրդների հոգեբանությունը, լեզվի, միջերի և սովո-

1 Այդ երկու հատորը, սակայն, վեց գիրք են կազմում:

բուլժների զարգացման օրենքների ուսումնասիրություն: I. լեզուն», 1900), Դելբրյուկի «Grundfragen der Sprachforschung» («Լեզվի ուսումնասիրության հիմնական հարցերը», 1901) և այլն: Երիտքերականները, Հումբոլդտի նման, «ընդունում էին», որ լեզուն հասարակական երևույթ է, լեզուն է նրանց համար այն ամենը, ինչ որ գործադրվում է մարդկանց իրար հետ հաղորդակցելու համար: Երիտքերականները շեշտում են նաև այն դերը, որ խաղում են ոչ լեզվական երևույթները լեզվի զարգացման մեջ, ինչպես՝ կուլտուրայի զարգացումը, նվաճումները, լեզվական ու կուլտուրական փոխազդեցությունները ժողովուրդների միջև և այլն: Երիտքերականները, հետևելով Հումբոլդտին, հատուկ նշանակություն տվին կենդանի լեզուների, բարբառների ու խոսվածքների ուսումնասիրությանը: Վերջապես, սահմանելով հնչյունական համապատասխանությունների և առհասարակ հնչյունական փոփոխությունների հաստատուն օրենքները, նրանք մեծ գործ կատարեցին նաև այդ օրենքները խանգարող, դրանց հակառակ գործող լեզվական երևույթների ուսումնասիրության ասպարեզում, երևույթներ, որոնցից առաջին և կարևորագույն տեղը նրանք ճիշտ կերպով հատկացրին անարդիային: Այս դրական սկզբունքների հետ, սակայն, երիտքերականների լեզվաբանական տեսությունն ունի նաև իր խոցելի կողմերը: Ճիշտ կերպով սահմանելով լեզուն իբրև մարդկային հաղորդակցման միջոց, նրանք, այնուամենայնիվ, չեն հասնում լեզվի, իբրև յուրահատուկ հասարակական երևույթի իսկական ըմբռնմանը: Նշելով լեզվի հասարակական կողմը, երիտքերականներն այնուամենայնիվ իրական են համարում անհատական լեզուն. ձեզուն գոյություն ունի միայն անհատական ուղեղներում, տվյալ լեզվական հասարակությունը կազմող անհատների միայն հոգու մեջ, միայն հոգեբանության (պսիխիկա) մեջ: Ցեղային և ազգային լեզուն հանդիսանում է մաքուր վերացականություն... միատարր ցեղային լեզուն ֆիկցիա է հանդիսանում»,—ասում է Բոդենն դե Կուրտենեն¹: Այստեղից էլ, ահա, այն սխալ հետևությունը, թե լեզուն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ անհատական խոսվածքների մի սոսկական հանրադրումը:

Լեզվաբանության պատմության նորագույն շրջանում՝ տասնիններորդ դարի վերջերում և քսաներորդի սկզբներում Եվրոպայում լեզվաբանության մեջ իշխող հոսանք հանդիսացավ այսպես

¹ Տե՛ս նրա «Язык» հոդվածը Բրոկհաուզի և Էֆրոնի «Энциклопедический словарь»-ում:

կոչված սոցիոլոգիական դպրոցը: Այդ դպրոցի հիմնադիրը՝ շվեյցարացի Ֆերդինանդ դը Սոսյուրը (1857—1913) յուր «Cours de linguistique générale» («Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթաց», հետմահվան հրատարակություն) աշխատության մեջ հակառակ երիտքերականներին, հայտարարում է. «Լեզուն ամեն վայրկյան հանդիսանում է բոլորի գործը», ցուցադրելով դրանով լեզվի հասարակական բնույթը: Նույն դպրոցի մյուս նշանավոր ներկայացուցիչը՝ Անտուան Մեյեն (1866—1936), նշում է լեզվի սոցիալական բնույթը (Մեյեի մասին մանրամասն կխոսվի համապատասխան գլխում): Ինչպես այս դպրոցի հիշյալ երկու հիմնադիրները, այնպես էլ մյուս ներկայացուցիչները հաստատում են, որ լեզուն միատարր չէ այդ լեզվով խոսող բոլոր խմբավորումների համար. իրականում գոյություն ունին լուրջ տարբերություններ զանազան դասային և մասնագիտական խմբավորումների լեզուների մեջ, այսպիսով նրանք կարծես թե իրենց ուսումնասիրության ելակետն են դարձնում սոցիալական միջավայրը. բայց այդ սոցիալական մոտեցումը այս դպրոցում պարզապես իդեալիստական է: Բնորոշելով լեզուն իբրև հասարակական երևույթ, ցույց տալով նրա սոցիալական բնույթը՝ նրանք չեն բացահայտում այդ հասարակական հաղորդակցման միջոցի բուն էությունը: Նրանց մոտ հասարակությունը հանդես է գալիս ոչ իբրև արտադրական, այլ ինչ-որ հոգեբանական կոլեկտիվ: Վերջապես, նրանք երիտքերականների պատմական՝ քերականությանը հակադրելով սինխրոնիկ քերականությունը՝ մետաֆիզիկորեն անշատում են լեզվի պատմական ուսումնասիրությունը ստատիկ-նկարագրական ուսումնասիրությունից:

Լեզվի ուսումնասիրության մեջ ոչ պատմական մոտեցումը առավել ևս խորանում է քսաներորդ դարի բուրժուական լեզվաբանության մեջ և դառնում ընդհանուր բնորոշ գիծ գրեթե բոլոր ուղղությունների համար: Ժամանակակից բուրժուական լեզվաբանության փիլիսոփայական հիմքն են կազմում նեոկանտականությունը և ֆենոմենոլոգիան, հատկապես էդ. Հուսերլի և Կասիրերի ֆենոմենոլոգիական ուղղությունը: Ինչ վերաբերում է լեզվաբանական հիմքին, ապա գրեթե բոլոր ժամանակակից լեզվաբանական ուղղությունների ելակետն է հանդիսանում Սոսյուրի տեսությունը, որին սակայն տարբեր ուղղություններ տարբեր կողմերից են մոտենում: Այս բանն առանձնապես ակնհայտ կերպով է արտա-

հայտվել ստրուկտուրալիստական ուղղության ներկայացուցիչների աշխատություններում:

Այսպես, երեսունական թվականներին Պրագայում կազմվեց լեզվաբանական խմբակ, որի կազմում էին Մատեզիուսը, Տրուբեցկոյը, Յակոբսոնը և ուրիշ լեզվաբաններ: Խմբակը հրատարակում էր իր գեկույցները, որոնց մեջ էլ արտահայտված են այս ուղղության հիմնական դրույթները: Պրագայի լեզվաբանական դպրոցի ուշադրության կենտրոնն է կազմում հնչյութաբանությունը (ֆոնոլոգիան): Ըստ որում, իրենց հնչութաբանական հետազոտությունների մեջ այս դպրոցի ներկայացուցիչները հենվում են մի կողմից՝ Բոգոսենի գեկույթների, մյուս կողմից՝ Սոսյուրի սկզբունքների վրա: Ինչպես Սոսյուրը, Տրուբեցկոյն էլ ելնում է լեզվի և խոսքի բաժանման սկզբունքից: Գտնելով, որ լեզվաբանության հիմնական առարկան է լեզուն, որպես համակարգ, Տրուբեցկոյը բաժանում է հնչյունաբանությունը երկու ինքնուրույն ճյուղի՝ հնչյունախոսություն, որ ուսումնասիրում է հնչյունները՝ նրանց արտասանության ու ընկալման առանձնահատկություններով, և ֆոնոլոգիա կամ հնչութաբանություն, որ ուսումնասիրում է հնչյութները: Հնչյունախոսությունը վերաբերում է խոսքի, իսկ հնչութաբանությունը՝ լեզվի, որպես համակարգի բնագավառին: Այսպիսով, Տրուբեցկոյը, ինչպես և Պրագայի դպրոցի մյուս լեզվաբանները, անջատում է իրարից ու հակադրում միմյանց լեզուն և խոսքը, իսկ դրա հետ նաև՝ հնչյունը և հնչյութը: Հնչյութը դիտվում է որպես վերացական, իրականում անարտասանելի և իրական հնչյունների հետ ոչ մի կապ չունեցող տրամաբանական կատեգորիա: Արտասանվում են հնչյութների զանազան տարբերակները, մինչդեռ ինքը հնչյութը, իր հատկանիշների ամբողջությամբ, արտասանելի չէ: Հնչյուններն իրարից տարբերվում են այս կամ այն հատկանիշի առկայությամբ կամ բացակայությամբ: Այսպես, օրինակ, բ-ն և պ-ն տարբերվում են նրանով, որ առաջինի մեջ առկա է ձայնը, երկրորդի մեջ՝ ոչ: Նշանակում է, հակադրության անդամներից մեկը ներկայացնում է տվյալ հատկանիշի դրական բևեռը, մյուսը՝ բացասական: Այս նույն սկզբունքը Պրագայի դպրոցը տարածում է նաև ձևաբանության ու շարահյուսության վրա: Այսպես, օրինակ, Տրուբեցկոյը գտնում է, որ ընդհանուր հնչութաբանությունը պետք է ընկած լինի քերականական վերլուծությունների հիմքում, այլ կերպ ասած, պետք է ստեղծել ձևաբանական հնչութաբանություն և շարահյուսական հնչութաբանություն:

Այսպիսով, քերականությունը վերածվում է հնչյունաբանության հավելվածի՝ նրանից կախված ու նրան ծառայող առարկա:

Հնչյունի և հնչյութի, հնչյունախոսության և հնչյութաբանության անջատումն ու խզումը իրարից, լեզվական իրողությունների ստատիկ, ոչ պատմական ուսումնասիրությունն, այսպիսով, Սոսյուրյան տեսության գոհեհպացումն ու սխալների առավել խորացումն են ներկայացնում:

Պրագայի դպրոցին շատ հարցերում հարում է Կոպենհագենի ստրուկտուրալիստական դպրոցը, որի ներկայացուցիչներից են՝ Ելմսլը, Բրյունդալը, Մարտենին, Բենվենիստը և այլք: Կոպենհագենի դպրոցի սկզբունքները ելնում են այն դրույթից, որի համաձայն լեզվի հիմքն է կազմում նրա կառուցվածքը (ստրուկտուրան), որ իր հերթին հիմնված է հաստատուն, անփոփոխ էությունների (երևույթների) վրա: Ըստ որում, լեզվաբանությունը պետք է ճանաչի ոչ միայն դիախրոնիան և սինխրոնիան, այլև՝ պանխրոնիան կամ ախրոնիան, այսինքն՝ պատմական և համաժամանակյա երևույթներին զուգահեռ՝ նաև մշտնջենական երևույթները:

«Ինչ վերաբերում է սինխրոնիային և դիախրոնիային, ապա պետք է ենթադրել, որ ժամանակը (ամեն մի բանականության խոչընդոտը) երևան է գալիս նաև սինխրոնիայի մեջ, որտեղ պետք է տարբերել կայուն (ստատիկ) և շարժուն (դինամիկ) մոմենտները: ...Այս կապակցությամբ կարող է նույնպես մի ուրիշ հարց էլ ծագել. չի՞ կարելի, արդյոք, սինխրոնիայի և դիախրոնիայի հետ ենթադրել նաև պանխրոնիա կամ ախրոնիա, այսինքն՝ համամարդկային գործոններ, որոնք կայուն կերպով գործում են պատմության ընթացքում և իրենց զգալ են տալիս յուրաքանչյուր լեզվի կառուցվածքի մեջ»¹: Այսպիսով, հրաժարվելով պատմական մոտեցումից, Կոպենհագենի դպրոցը լեզվաբանական ուսումնասիրությունների գլխավոր առարկան է համարում հենց «մշտնջենական ու անփոփոխ երևույթները», հետևելով Հուսերլի փիլիսոփայությանը. «Հուսերլի խորունկ մտքերը ֆենոմենոլոգիայի մասին, — ասում է Բրյունդալը, — պետք է ոգեշնչման աղբյուր հանդիսանան խոսքի տրամաբանությամբ զբաղվող ամեն մի գիտնականի համար»²:

Պրագայի և Կոպենհագենի դպրոցից որոշ չափով տարբերվում

¹ Viggo Brøndal, Essaes de linguistique générale, Copenhague, 1943, p. 96—97:

² Անդ, էջ 98:

է ամերիկյան ստրուկտուրալիզմը, որ կոչվում է նաև նկարագրական (դեսկրիպտիվ) լեզվաբանություն: Այս ուղղությունը զարգացավ ամերիկյան բնիկների լեզուների ուսումնասիրման գործնական պահանջի հիմքի վրա. դրանով էլ նա բնորոշվում է որպիսի առավել գործնական ուղղություն, ի տարբերություն Պրագայի և Կոպենհագենի դպրոցների, որոնց բնորոշ են ընդհանուր տեսական սահմանումներն ու սխեմաները: Այս ուղղության ներկայացուցիչները (Ֆ. Բոաս, Կ. Պայկ, մասամբ՝ Լ. Բլյումֆիլդը և ուրիշներ) իրոք որ զգալի գործ են կատարել տեղական հնդկացիական ցեղերի լեզուների ուսումնասիրության ու նկարագրման գործում: Նույն մեթոդով նրանք նկարագրեցին նաև հնդեվրոպական, թյուրքական, սեմական և այլ ընտանիքների լեզուներ, պահպանելով նկարագրությունների գործնական բնույթը և սերտորեն առնչելով լեզվի դասավանդման մեթոդիկայի հետ: Հետագայում, սակայն, այս ուղղությունն էլ տեսական հարցերում հարեց Կոպենհագենի ստրուկտուրալիստական դպրոցի տեսությանը, հատկապես Երմսլեհայացիներին: Տեսական հարցերում ամերիկյան լեզվաբանության մեջ առավել ուժեղ կերպով է արտահայտվում այսպես կոչված ամենտալիզմը, որ հիմնված է հոգեբանության բնագավառում հայտնի բիհեյվյորիզմի ուղղության վրա: Հոգեբանական այս ուղղությունը գտնում է, որ հոգեբանությունը ոչ մի առնչություն չունի մտածողության ու գիտակցության հետ. այդ երկուսը մարդկանց ֆիզիոլոգիական գործունեությունների արտահայտությունն են. հոգեբանական պրոցեսների հիմքում ընկած են ֆիզիոլոգիական պրոցեսները: Մտածողությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ որոշ կարգի մկանային շարժում: «Մտածողությունը վարքագիծ է, շարժողական գործունեություն, ճիշտ այնպես, ինչպես թենիս, գոլֆ խաղերի կամ մկանների այլ կարգի ճիզերի ժամանակ»: Այս դրույթով առաջնորդվելով՝ ամենտալիզմի ներկայացուցիչներն էլ (օր. Բլյումֆիլդը) գտնում են, որ լեզուն էլ, ինչպես և մտածողությունը, լոկ մարդու բնախոսական հատկանիշներից մեկն է և, իբրև այդպիսին, արտահայտում է մարդկանց ֆիզիոլոգիական գործունեությունը: Այսպիսով, ամենտալիզմն, ըստ էության, վերադարձ է դեպի Շլայխերյան ու Մյուլլերյան նատուր-բիոլոգիական ուղղությունը, բայց առավել գոեհկացրած վիճակում:

Ամերիկյան լեզվաբանության մեջ ուրույն տեղ է գրավում

էդ. Սեպիրը, որ ներկայացնում է կարծես սոցիոլոգիական դրույթից ստրուկտուրալիզմին անցնելու միջակա օղակը: Իր «Լեզու» աշխատության մեջ¹, մի կողմից հետևելով Սոսյուրի սոցիոլոգիական ուղղությանը, առանձնապես լեզվի շարժման (իմա՝ զարգացման) հարցում, մյուս կողմից լեզվի գործնական ուսումնասիրության հարցում, և մասնավորապես հնչյունների՝ ու հնչույթների հարցում նա արտահայտում է արդեն այն տեսակետները, որոնք բնորոշ են Պրագայի և Կոպենհագենի դպրոցներին:

Նույնիսկ ամերիկյան լեզվաբանության մասին, անհրաժեշտ է շեշտել, որ նա ներկայացվում է իրարամերժ ուղղություններով: Բլյումֆիլդի ու Սեպիրի ուղղություններին հակադրվում է իմաստաբանական (սեմանտիկական) իդեալիզմը, որի ներկայացուցիչներն են մի խումբ փիլիսոփաներ (Պրոտ, Կոթիբսկի, Կառնապ, Ուայտհեդ և ուրիշներ): Այս իդեալիստական տեսությունը հանգում է այն սկզբունքին, որ իբր լեզուն և մտածողությունը ներկայացնում են երկու՝ իրարից բոլորովին ուրույն, անշատված բնագավառներ, ըստ որում լեզուն բոլորովին անկատար, պակասավոր կատեգորիա է, որից և բխում են հասարակական բազմապիսի աղետներ: Լեզվի բառերը, ըստ այդ տեսության, զուրկ են նյութական իմաստից, նրանց իմաստները չեն համապատասխանում իրական երևույթների ու առարկաների ռեալ հասկացություններին և չեն հիմնված իրականության ճշգրիտ ընկալման վրա: Այս ուղղության ներկայացուցիչները գտնում են, օրինակ, որ իր, հատկություն, գործունեություն, տարածություն, ժամանակ, քանակ և այլն, և այլն, ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ դատարկ, անիմաստ ու առարկայական հասկացություններից զուրկ բառեր: Ժխտելով ընդհանուրի ու մասնավորի, վերացականի ու իրականի դիալեկտիկական միասնությունն ու փոխադարձ պայմանավորվածությունը, նրանք ճգնում են հավատացնել իրենց ընթերցողներին, թե իբր սեղան բան, օրինակ, անիմաստ է, քանի որ իրականում գոյություն չունի սեղան առհասարակ կամ ընդհանրապես: Հենց սրանով էլ նրանք ճգնում են ապացուցել, թե իբր լեզուն ճիշտ պատկերացում չի տալիս իրականության մասին և այդ պատճառով էլ՝ առաջ բերելով սխալ ըմբռնումներ՝ լեզուն հասարակական շարիքների աղբյուրն է դառնում: Դժվար չէ նկատել, որ սեմանտիկների տեսությունը հիմնված է փաստերի աղավաղման վրա: Հայտնի է,

¹ БСЭ, I հրատ., էջ 42:

¹ Ռուս. թրգմ. Эдуард Сепур, Язык, Соцэкгиз, М.—Л, 1934.

որ ընդհանուրն ու վերացականը ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ իրական-տոանձինների արտարհաված ու ընդհանրացված հասկացությունը: Այդ բանն, ահա, ժխտելով էլ՝ սեմանտիկները ճիգ են թափում հավատացնել, թե իբր բառերի արտահայտած ընդհանուր հասկացությունները առարկայազուրկ են և ոչ մի կապ չունեն իրականության հետ: Այդ կեղծ գիտական, ռեակցիոն քարոզներով թունավորելով մտավորականությանը իդեալիզմի թուլնով, Մախի և Ավենարիուսի սուբյեկտիվ իդեալիզմի այս նորաթուխ աշակերտները ճգնում են «հերքել» մատերիալիզմը: Նույն ձևով քարոզելով, թե իբր ազատություն, դեմոկրատիա և նման բառերն անիմաստ են և միայն հասարակական թյուրիմացությունների ու աղետների տեղիք են տալիս, նրանք իրականում ժողովուրդների ազատության ու անկախության դեմ ուղղված իմպերիալիստական արշավանքի ջատագովների դերն են կատարում:

Վերը մենք ասել ենք արդեն, որ քսաներորդ դարի բուրժուական լեզվաբանական ուղղությունները գրեթե բոլորն էլ իբրև ելակետ են ընդունում Սոսյուրի տեսությունը, ըստ որում ոմանք ելնում են Սոսյուրի մի դրույթից, ուրիշները՝ մի այլ դրույթից: Ինչպես տեսանք, ստրուկտուրալիզմը, իր բոլոր հոսանքներով հանդերձ, հիմնականում ելնում է խոսքի և լեզվի անջատման սոսյուրյան դրույթից: Սոսյուրի մի այլ դրույթից է, ելնում Ֆոսլերի այսպես կոչված իդեալիստական նեո-ֆիլոլոգիայի ուղղությունը: Հնչյունի է, որ Սոսյուրը իրականը համարելով խոսքը, առանձնակի կարևորություն էր տալիս լեզվի արտահայտչական (էքսպրեսիվ) դերին: Այս դրույթն էլ, ահա, ելակետային սկզբունք է հանդիսանում Ֆոսլերի տեսության համար: Այս ուղղության փիլիսոփայական ակունքն է հանդիսանում Բենեդեկտտո Կրոչեի ինտուիտիվիստական տեսությունը: Իդեալիստական նեոֆիլոլոգիայի ներկայացուցիչները (Շպիցեր, Կլեպերեր, Լերխ և ուրիշներ) և առաջին հերթին Կրոչեն և Ֆոսլերը՝ չկարողանալով ճիշտ կերպով գնահատել լեզվի առանձնահատուկ գծերը և բացահայտել լեզվի հասարակական դերը՝ լեզվաբանության առարկան են համարում ոճաբանությունը և լեզուն դիտում որպես անհատի հոգեկան-ստեղծագործական պրոցեսի դրսևորում: Նրանք ժխտում են լեզվի, որպես հասարակական հաղորդակցման միջոցի, ֆունկցիան և հանգում լեզվի, որպես անհատական ստեղծագործության, ռեակցիոն տեսությանը: Հետևելով ինտուիտիվիստական փիլիսոփայությանը, որը գտնում է, որ գիտությունը ելնում է տրամաբանական ճանա-

չողությունից, իսկ արվեստը, այդ թվում և լեզուն (!)՝ ինտուիտիվ ճանաչողությունից, Ֆոսլերի ուղղությունը խզում է լեզվական կատեգորիաների կապը տրամաբանական կատեգորիաներից և նրանց վերագրում ինտուիտիվ, անհատի ստեղծագործական գործունեությունից ինքնապես բխող ու անբացատրելի էություն: Հետևելով Կրոչեին, Ֆոսլերը և մյուսները պնդում են, որ լեզվի փիլիսոփայությունն ու արվեստի փիլիսոփայությունը միևնույն բաներն են: Այսպիսով՝ պարզապես բացասվում է լեզվի ու մտածողության կապը, և լեզուն դիտվում է իբրև անհատական այնպիսի ստեղծագործություն, ինչպիսին է արվեստի յուրաքանչյուր գործ:

Ինչպես տեսնում ենք, ժամանակակից բուրժուական լեզվաբանության բոլոր ուղղություններն էլ, շնայած նրանց միջև եղած տարբերություններին, հիմնված են իդեալիստական փիլիսոփայության վրա և բնորոշվում են իբրև իդեալիզմի տարբեր դրսևորումներ լեզվաբանության մեջ:

Ինչ վերաբերում է համեմատական լեզվաբանության զարգացմանը, ապա անհրաժեշտ է նշել վերջին մի քանի տասնամյակներում առանձնապես հնդեվրոպական լեզուների պատմահամեմատական ուսումնասիրության բնագավառում կատարված առաջընթացի մասին: Հայտնի է, որ Շլայխերից հետո նախալեզուների վերականգնման և ուսումնասիրության գործը ավելի ռեալ ու գիտական լուրջ հիմքերի վրա դրվեց: Բացառելով նախալեզվի լիակատար վերականգնման հնարավորությունը, համեմատական լեզվաբանությունն, այնուամենայնիվ, հնարավոր էր համարում վերականգնել նախալեզուն գեթ այն չափով, որչափով նրա տարրերը պահպանված են ցեղակից լեզուների մեջ: Այս աշխատանքը բավականաչափ հաջող արդյունքներով է պսակված մասնավորապես հնդեվրոպական լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում: Որքան էլ, սակայն, գոհացուցիչ լինեն արդյունքները, այնուամենայնիվ մինչև սույն դարի առաջին քառորդի համեմատական լեզվաբանությունը կանգ էր առել այն կետում, որից սկսվում է ցեղակից լեզուների առաջացումը: Այլ կերպ ասած, նախալեզուն ուսումնասիրվում էր իր քայքայման վիճակում և պատմահամեմատական լեզվաբանությունը դեռևս չէր կարողանում թափանցել իր իսկ՝ նախալեզվի պատմության խորքերը: Մեր ժամանակներում, ահա, պատմա-համեմատական լեզվաբանությունը լուրջ հաջողությունների հասավ նաև նախալեզվի պատմական ուսումնասիր-

րության հարցում: Այդ ուղղությամբ կատարված աշխատանքների մեջ առաջին հերթին պետք է հիշել է. Բենվենիստի և Յ. Կուրիլովի¹ ուսումնասիրությունները, որոնցով էլ սկզբնավորվում է հնդեվրոպաբանության նոր էտապը: Ուսումնասիրելով հնդեվրոպական նախալեզվի արմատները, հիշյալ հեղինակներին հաջողվեց ցույց տալ, որ հնդեվրոպական արմատները նախապես ունեցել են շատ ավելի պարզ կառուցվածք՝ ձայնդարձի երկու աստիճանով: Հնդեվրոպական արմատները նախապես բաղկացած են եղել Էրկու բաղաձայնից, և սկսվել են բաղաձայնով: Վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում այդ կարգի աշխատանքներն ավելի մեծ ծավալ ստացան և մի շարք լեզվաբանների (Բորգստրեմ, Շպեխեր, Լեման և այլք) ուսումնասիրությունները պակասեցին կատարյալ հաջողությամբ ու լույս սփռեցին նախալեզվի պատմության վրա: Կատարված աշխատանքների արդյունքն այնքան շոշափելի է, որ արդեն հնարավոր է դառնում հնդեվրոպական նախալեզվի պատմությունը որոշ էտապների բաժանել և բնորոշել այդ էտապները լեզվական յուրահատուկ երևույթներով: Ուշագրավ է, որ հնդեվրոպական նախալեզվի պատմությունը լուսաբանելու նպատակով կատարվող առաջին ուսումնասիրությունները երկկողմանի կասկածանքի էին ենթարկվում: Դասական հնդեվրոպաբանության ներկայացուցիչներից շատերը թերահավատությամբ էին վերաբերում այդ փորձերին, իսկ որոշ լեզվաբաններ էլ, որոնք ընդհանրապես ժխտում էին նախալեզվի գոյությունը և նույնիսկ լեզուների ցեղակցությունը, սպասում էին, որ այդ նոր փորձերը կձախողվեն և նոր կովաններ կտան համեմատական լեզվաբանության սկզբունքները հերքելու համար: Այդպես չեղավ սակայն: Այդ փորձերը հաջողությամբ պանկվեցին և դասական հնդեվրոպաբանության հիմքի վրա զարգացավ ժամանակակից հնդեվրոպաբանությունը, որի առանձնահատկությունն է ներքին վերականգնումների մեթոդի օգտագործումը. այսպես՝ եթե դասական հնդեվրոպաբանությունը ցեղակից լեզուների տվյալների համեմատությամբ վերականգնել է, ասենք, հնդեվրոպական նախալեզուն իր հիմնական գծերով, ապա՝ ժամանակակից հնդեվրոպաբանությունը այդ վերականգնված նախալեզվի ներքին վերլուծությամբ, նրա կառուցվածքի

¹ E. Benveniste, Origines de la formation des noms en l'indo-européen, Paris, 1935 (ռուս. թրգմ. Э. Бенвенист, Индоевропейское именное словообразование, М. 1955); J. Kurylowicz, Etudes indoeuropéennes, Krakow, 1953.

ձանրամասն ուսումնասիրությամբ կարողացել է վերականգնել ավելի նախնական վիճակը և դրանով իսկ պատկերացում կազմել նախալեզվի նախապատմության հիմնական գծերի մասին: Սա է քսաներորդ դարի համեմատական լեզվաբանության գլխավոր նվաճումը, որը ոչ թի բացասում, այլ հաստատում և զարգացնում, ավելի բարձր մակարդակի է հասցնում դասական հնդեվրոպաբանության նվաճումները:

Ինչ վերաբերում է լեզվաբանության զարգացմանը Սովետական Միության մեջ, ապա այդ մասին հանգամանորեն կխոսվի՝ գրքիս երրորդ մասում:

¹ Այս առթիվ ավելորդ չենք համարում հիշել հետևյալը. ժանոթանալով Բենվենիստի աշխատությանը՝ հանգուցյալ Աճառյանին հարցրի, թե նա ինչպես է վերաբերվում այդ գրքի մեջ արտահայտված կարծիքներին: Նա պատասխանեց հետևյալ ձևով.

—Այդ նույն հարցը ես տվել եմ Մեյերին՝ նամակով. նա պատասխանել է. Շնորհ ուսումնասիրությունների նպատակն է լուսաբանել նախալեզվի պատմությունը մինչև այն շրջանը, որից սկիզբ են առնում ցեղակից լեզուները, և որտեղ կանգ են առնում մեր հետազոտած քննությունները: Նոր ուսումնասիրությունները չեն փոխում մեր պատկերացումները նախալեզվի մասին, այլ ձգտում են ավելի հին վիճակների մասին պատկերացում կազմել: Հետևաբար, նրանք չեն հերքում մեր իմացածը և չեն խանգարում մեզ շարունակելու մեր աշխատանքը: Մեզ համար արդեն ուշ է գրադվել այդ նոր հարցերով. բայց մենք, շարունակելով մեր աշխատանքը, չպետք է խանգարենք նոր ուղղությանը և պետք է ուրախանանք նրա հաջողությամբ, եթե այդ հաջողությունը պետք է ունենան նրանք: Այդ փորձերը, — ավելացրեց Ն. Աճառյանը, — արդեն լավ արդյունքներ են տվել, և ես ուրախանում եմ այդ հաջողությամբ երկու պատճառով: Նախ՝ թեև ես ինքս այլևս չեմ կարող գրադվել այդ խնդիրներով, բայց նոր սերունդը գրադվում է և ես հավատացած եմ, որ լուսաբանելու է հնդեվրոպական լեզվի պատմության շատ մուժ կետեր: Գիտությունը կանգ չի առնում. նա զարգանում է: Եվ այն, ինչ-որ ինձ և իմ ուսուցիչներին անմատչելի էր թվում, այսօր արդեն մատչելի է դարձել: Դա ինձ ուրախացնում է ոչ միայն նրա համար, որ ցույց է տալիս գիտության զարգացումը, այլև նրա համար, որ ցույց է տալիս, թե որքան ճշմարիտ ուղիով է գնացել լեզվաբանությունը: Իմ կյանքի վերջալույսին ես չեմ հուսախաբվում, չեմ տեսնում այն շինքի կործանումը, որ կառուցվել է վերջին հարյուրամյակում, այլ տեսնում եմ դրա հիմքերի ամրացումը: Մի ժամանակ կային տգեաներ ու լեզվաբանական գիտությանը անտեղյակ «գիտուններ», որոնք կասկածի տակ էին առնում նախալեզվի գոյությունը: Նոր ուսումնասիրությունները ջնջում են ամենափոքր կասկածն էլ. եթե հնարավոր է նախալեզվի պատմությունն ուսումնասիրելու, ապա՝ նախալեզվի գոյությունը ամեն կասկածից վեր է:

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ՀԱՅ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

Մ Ո Ւ Տ Ք

Հայ լեզվաբանության պատմությունը թե՛ ժամանակագրական, և թե՛ մեթոդոլոգիական տեսակետից բաժանվում է երեք շրջանի. առաջին շրջանն սկսվում է հինգերորդ դարից, այսինքն՝ Մեսրոպի և իր աշակերտների գործունեության շրջանից, և հասնում մինչև տասնիններորդ դարի սկիզբները: Երկրորդ շրջանն սկսվում է տասնիններորդ դարի սկզբներից, երբ ձևակերպվում է լեզվաբանությունն իբրև առանձին գիտություն, և տարածվում է մինչև մեր օրերը: Վերջապես, երրորդ շրջանն՝ իբրև այդպիսին՝ սկսվում է այս դարի առաջին քառորդում՝ Հոկտեմբերյան ուսուցիցիայից հետո և կոչվում է սովետական շրջան:

Այս երեք շրջաններից յուրաքանչյուրն, անշուշտ, իր մեջ ունի առանձին ուղղություններ, առանձին դպրոցներ, ինչպես ընդհանուր լեզվաբանական, տեսական, այնպես էլ հայերեն լեզվի ուսումնասիրության հիմնական հարցերում. այդ ուղղությունները կամ դպրոցները մեթոդոլոգիապես նույն, կամ գրեթե նույն, լինելով, բաժանվում, տարբերվում են իրարից լեզվաբանական հիմնական հարցերի մեկնաբանությամբ: Սակայն նրանք տարբերվում են իրարից նաև հայերենի ծագման, նրա ցեղակցության խնդրի լուծմամբ, ուստի և այդ դպրոցների քննությունը մեզ մոտ տարվում է երկու ուղղությամբ. մի կողմից՝ լեզվաբանական-տեսական հարցերում նրանց ներկայացրած ուղղության քննարկմամբ և դրանով այդ ուղղությունները կապվում են ընդհանուր լեզվաբանության մեջ եղած զանազան հոսանքների՝ դպրոցների հետ, մյուս կողմից՝ մասնավորապես հայերենի նկատմամբ արտահայտած նրանց որոշումների քննությամբ և դրանով իսկ բաժանվում ընդհանուրից: Ինչ խոսք, որ հայ լեզվաբանության, հայոց լեզվի ուսումնասիրության պատմության մեջ եղած տարբեր ուղղությունների որոշման առաջին և հիմնական սկզբունքը պետք է լինի հենց հայերենի մա-

սին այս կամ այն անհատի՝ լեզվաբանի կամ անհատների (մի ամբողջ հոսանքի) ունեցած հայացքը. այս բանի շնորհիվ ստացվում է այն, որ ընդհանուր լեզվաբանության մեջ նույն դպրոցին պատկանող լեզվաբանները հայ լեզվաբանության տարբեր դպրոցների մեջ են ընկնում, եթե նրանք տարբեր են հայերենի մասին արտահայտած իրենց դրույթներով, կամ, ընդհակառակն, ընդհանուր լեզվաբանության մեջ տարբեր դպրոցների ներկայացուցիչներ հայ լեզվաբանության միևնույն դպրոցի մեջ են ընկնում, եթե նրանք հայերենի մասին արտահայտած իրենց տեսակետներով մոտենում են իրար: Իբրև հայերենի ուսումնասիրության ամենակարևոր խնդիր, հետևաբար և զանազան դպրոցների բաժանման սկզբունք մենք ընդունել ենք հայոց լեզվի ծագման, նրա ցեղակցության խնդիրը. այդ առթիվ արտահայտած դրույթներին համապատասխան էլ բաժանել ենք դպրոցները, ցույց տալով այդ դպրոցների կապը ընդհանուր լեզվաբանության այս կամ այն ուղղության հետ, նշելով հայ լեզվաբանության տվյալ դպրոցի այսինչ ներկայացուցչի ուղղությունն ընդհանուր լեզվաբանության մեջ:

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

Այս շրջանը ինչպես ընդհանուր, այնպես էլ հայ լեզվաբանության պատմության մեջ նախնական, նախապատրաստական շրջանն է. լեզվաբանությունն իբրև առանձին գիտություն գոյություն չունի. չկան և բնականաբար, լեզվաբաններ. լեզվի ուսումնասիրությունը կատարվում է, կամ ավելի ճիշտ, իր արտահայտությունն է գտնում մերթ փիլիսոփայության, մերթ քերականության, իսկ երբեմն էլ՝ օւղղակի պատմության մեջ. լեզվաբանական գիտողությունները հիմնված չեն որևէ գիտական ուսումնասիրության վրա. այդ գիտողությունների ելակետը, մեկ ու կես հարամյակի ընթացքում, եղել է Աստվածաշունչը. սակայն հենց նույն այդ Աստվածաշունչն իբրև ելակետ ընդունելով, դիտելով ընդհանրապես մարդկային, իսկ մասնավորապես հայերեն լեզուն հրեական ավանդության ոգով, այնուամենայնիվ տարբեր շրջաններում, տարբեր մարդիկ այլ կերպ են մեկնաբանել այդ ավանդությունը, տարբեր կերպով են մոտեցել հայերենի ծագման հարցին. այդ տարբեր մոտեցումների հիման վրա էլ, ահա, այս շրջանի լեզվաբանական գիտողությունները բաժանում ենք երկու կարգի, ըստ այդմ էլ ընդունելով այդ ամբողջ շրջանում երկու դպրոցի գոյությունը. այդ դպրոցները ժամանակագրորեն էլ հաջորդում են իրար, առաջինը՝ սկսվելով հինգերորդ դարից տարածվում է մինչև միջնադարը (XVI—XVII դար), երկրորդը՝ միջնադարից մինչև նոր ժամանակները (XIX դարի սկիզբները): Խոսելով այս շրջանի երկու դպրոցների մասին, մեր նպատակը չէ մի առ մի թվել բոլոր այն հեղինակների կարծիքները, խոսել այն բոլորի մասին, որոնք լեզվի, մասնավորապես հայերեն լեզվի վերաբերմամբ որևէ բան ասել են. նպատակ ունենալով ներկայացնել հայ գիտական լեզվաբանությանը նախորդող այս երկար շրջանի պատկերը, մենք միայն ընդհանուր գծերով տալիս ենք այդ երկու դպրոցների նկա-

րագիրը, դրանով իսկ պատկերելով այն վիճակը, որի մեջ գտնվել է հայերեն լեզվի ուսումնասիրությունը մինչև տասնիններորդ դարի սկիզբները:

Սակայն, նախքան հայ մատենագրությանն անցնելը, այդ երկու դպրոցներից էլ դուրս պետք է հիշել հին հույն հեղինակների հայտնած կարծիքները հայերի և հայոց լեզվի ցեղակցության մասին: Առաջին տեղեկությունը հայերի ցեղակցության մասին զբտնում ենք Հերոդոտի (V դար մ. թ. ա.) մոտ, որ իր պատմության մեջ հայերին ուղղակի սերած է համարում փոյուզացիներից և պարզապես փոյուզացիների ժառանգներ կոչում. (Ա. 171, է. 73): Դիոնիսիոս Հալիկաոնացին (1-ին դար մ. թ. ա.) արմեններին փոյուզացիների հետ համալեզու է (ἰσόγλωσσοι) համարում: Մի ուրիշը՝ Եվդոքսիոս (III դար մ. թ. ա.) հայերին միաժամանակ և՛ ցեղով սերած է համարում փոյուզացիներից, և՛ լեզվով չափազանց նման. «Հայերը փոյուզացիների սերունդն են և լեզվով շատ նման փոյուզականին» (Ἀρμένιοι δε το μεν γένος ex φρυγίας και τῆ φωνῆ πάλλα φρουγίους): Վերջապես Ստրաբոնը հայերին ցեղակից է համարում ասորիներին և արաբներին. «Հայոց, Ասորիների և Արաբների ժողովուրդը մեծ ցեղակցություն է ցույց տալիս լեզվի, կյանքի և մարմնի նկարագրի կողմից... Հայտնապես Միջագետքում, որ այս երեք ժողովուրդներից է բաղկացած, նմանությունը ավելի շատ է երևում նրանց մեջ: ...Այն ժողովուրդները, որ մենք Ասորի ենք կոչում, իրենք Ասորիները (հայ և) Արամայացի են կոչում. սրան նման է հայոց և Երեմբների անունը» (Ստրաբոն, 1, 234=ԱՃ. էջ 9): Իսկ մի այլ տեղ տալով հայերի նախնական պատմությունը, գտնում է, որ հայերը՝ մարբրի հետ միասին՝ ցեղակից են թեսալացիներին. «Արմենոս... Յասոնի հետ արշավեց Հայաստան: Սրա անունով է կոչվում Արմենիա... Արմենոսի հետ եղողները բնակեցան եկեղիք... ասում են թե Հայոց զգեստը թեսալական է, ինչպես այն երկար վերարկունները, որ ողբերգության մեջ թեսալական են կոչում և գոտիով կապում են կրծքի վրա և այն շորերը՝ որ ողբերգակները օրինակել են թեսալացիներից: ...Այս բոլորից երևում է որ Մարբրը և Հայերը ցեղակից են Թեսալացոց՝ Յասոնի և Մեդեայի գծով» (Ստրաբոն, 12, 14=ԱՃ. էջ 61—62 և 65):

1 Գարագաշեան, Գն. պատմ. Ա., էջ 8:
2 Տաշեան, Ուսումն. դաս. հայ., էջ 130:

Այս հնագույն տեղեկությունները, որ գտնում ենք հույների մոտ, բացի իրենց ներկայացրած պատմական արժեքից, հիշատակման արժանի են նաև այն պատճառով, որ նորագույն ժամանակներում էլ ոմանք՝ հիմք ընդունելով այդ տեղեկությունները՝ հայերենը կապել են փոյուզական լեզվի հետ (տե՛ս, օրինակ, Գոշե):

ՀԱՅ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԳՊՐՈՑ

ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԲԱԲԵԼՈՆԵԱՆ ԽԱՌՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԱՌԱՋԱՑԱԾ ԼԵԶՈՒ

Անտուան Մեյեն մի տեղ այն միտքն է արտահայտում, թե ամեն ոք, ով որևէ լեզվի այբուբենն է հորինում, լեզվաբան է: Հիրավի, եթե նկատի ունենանք այբուբենից զուրկ այնպիսի մի վիճակ, որում գտնվում էր հայ ժողովուրդը հինգերորդ դարում, եթե կարողանանք լիովին պատկերացնել այն մեծ հմտությունը, որ պահանջվում էր այբուբեն հորինելու համար այդ վիճակում, ապա մեր առաջին լեզվաբանը պետք է համարենք Մեսրոպ Մաշտոցին: Բավական է հիշել, որ այժմ էլ, լեզվաբանության այս զարգացած վիճակում էլ, այբուբեն շունեցող ժողովուրդների համար այբուբենի կազմելը հանձնարարվում է հմուտ մասնագետների և հաճախ հորինված այբուբենն, այնուամենայնիվ, թերի է լինում. բավական է հիշել, որ որոշ լեզուների համար այբուբեն հորինելը դեռ այժմ էլ որոշ դժվարություններ ունի, որպեսզի պատկերացնենք այն լեզվագիտական ձիրքն ու ունակությունը, որ պահանջվում էր Մեսրոպից՝ հինգերորդ դարի սկզբում հայերենի այբուբենը հորինելու համար: Իսկ այդ ունակությունը նա ուներ, և հորինեց մի այնպիսի կատարյալ այբուբեն, որ ավելի քան մեկ ու կես հազարամյակի ընթացքում փորձածվել է անփոփոխ: Նույնիսկ այն փոփոխություններն էլ, որոնք կատարված են սովետական կարգերի օրոք, ոչ թե այբուբենին, իբրև հայոց լեզվի տառերի սիստեմին են վերաբերում, այլ ուղղագրական որոշ հարցերի. մեր այսօրվա այբուբենը նույնն է, ինչ որ Մեսրոպն էր հորինել՝ ավելացրած օ և ֆ տառերը: Ինչ խոսք, որ Մեսրոպն այդ տառերն ուղղակի իրենից չէր հնարել. իհարկե, հայերենի այբուբենը հորինելու համար նա օգտագործել էր այն ժամանակ գիր ունեցող ժողովուրդների, հատկապես հունարենի, պահլավիերենի և ասորերենի այբուբենները, և որոշ ձևափոխումների ենթարկելով նրանց տառերը՝ կազմել մեր այբուբենը: Թողնելով այդ տառերի

հորինման պատմությունը, մենք այստեղ կկամենայինք նշել մի հանգամանք, որը ցույց է տալիս դարձյալ, թե որքան տրամաբանորեն, կանխամտածված ձևով է կազմել Մեսրոպը մեր այբուբենը: (Հայտնի է, որ այբուբենի տառերի դասավորության մեջ նա հետևել է հունարենին, պահպանելով նրանց տառերի հաջորդականությունը. բայց հայերենի բոլոր հնչյունները, հետևարար և տառերը չէ, որ հուններն ունեին. հայերենն ուներ որոշ հնչյուններ, որ հունարենը չուներ (օր. ք, ծ, ց և այլն): Արդ, ինչպե՞ս է դասավորել Մեսրոպը հայերենի այն տառերը, որոնք հունարենում չկային. նա կարող էր դասավորել այդ տառերը երեք կամ, նույնիսկ, չորս կարգով. ա) բոլոր այն տառերը, որոնք չկային հունարենում, միասին դասավորել այբուբենի վերջում՝ պատահական, քմահաճ հաջորդականությամբ. բ) նույն ձևով՝ այբուբենի սկզբից, որ, իհարկե, լիովին բացառելի էր. գ) նույն ձևով, այբուբենի ներսում՝ որևէ տեղում. դ) այբուբենի ներսում, խառնիխառն կերպով, իրարից հեռու, այլև այլ տառերի միջև: Դրանցից ո՞րն է արդյոք ընտրել Մեսրոպը: Առաջին հայացքից թվում է, թե ընտրել է չորրորդը, որովհետև հունարենում չեղած տառերը, ինչպես որ գտնում ենք մեր այբուբենի դասավորության մեջ, որևէ կարգի ենթարկված չեն: Սակայն իրականում այդ բոլորովին էլ այդպես չէ. Մեսրոպն այդ տառերի դասավորությունը չի կատարել հիշյալ չորս եղանակներից և ոչ մեկի հետևողությամբ: Նա դասավորել է տառերը մի այլ եղանակով. Պետերմանը յուր քերականության մեջ (Gram. էջ 3) ասում է, թե դասավորել է «կամ ըստ նմանության ձայնից, կամ ըստ կամս» (sive ob similitudinen soni, sive ex arbitrio): Պետերմանի այդ գիտողությունն ստիպեց մեզ ուշադրությամբ քննել մեսրոպյան այբուբենը, որ և մեզ այն եզրակացության բերեց, թե Մեսրոպն այդ տառերը դասավորել է ոչ «ըստ նմանության ձայնից» և ոչ էլ «ըստ կամս», այլ ըստ նմանության տառերի. հունարենում, պահպանելով կամ ասորերենում չեղած տառերը Մեսրոպը հորինել է մյուս տառերի ձևափոխությամբ և գետնից է մեր այբուբենի այն տառերից հետո, որոնք նմանությամբ հորինել է այդ չեղյալ տառերը. օրինակ՝ մեր այբուբենի մեջ այդպիսի առաջին տառն է ք (զետեղված է-ից հետո). բայց ք-ն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ նույն է տառը՝ միջի թևը վեր բարձրացրած (է, Ը). կամ՝ երկրորդ այդ կարգի տառը՝ ծ (զետեղված ք-ից հետո), ոչ այլ

ինչ է, եթե ոչ Թ-ի երկրորդ կեսը (Թ, Ժ). այդպես և մյուսները: Իսկ այդ ցույց է տալիս, թե որքան մտածված, տրամաբանորեն է կատարել նա յուր գործը: Մեսրոպյան այբուբենի կատարելությունը կարելի է ցույց տալ նաև հետևյալ դրական հատկություններով. Ա) Ձախից աջ գրելը. չնայած իր օգտագործած այբուբեններից երկուսը՝ պահլավերենն ու ասորերենը՝ գրում էին աջից ձախ, Մեսրոպը հետևեց հունարենին և գրեց ձախից աջ: Բ) Մի տառը գործածվում է մի հնչյունի համար. բացառություն է կազմում ու-ն, այն էլ դեռ հարց է՝ հինգերորդ դարում իրրև մի պարզ ձայնավոր է արտասանվել, թե՞ իբրև երկբարբառ. Մեսրոպի ընդունած սկզբունքը՝ մի հնչյունին մի տառ, խոստում է երկրորդի օգտին: Գ) Ձայնավորներ ունենալը, որից զուրկ էր պահլավերենը: Դ) Ձայնանիշներ չունենալը. հունարենը ձայնանիշներով հարուստ էր. եթե Մեսրոպը կուրորեն հետևեր հունարենին, պետք է պահպաներ նաև ձայնանիշները. բայց նա խուսափել է դրանից: Ե) Տառերի միացումներ, այսպես կոչված կապեր չունենալը: Այս բոլորը, ինչպես ասացինք, ցույց են տալիս Մեսրոպի հմտությունը յուր կատարած գործի նկատմամբ: Վերջապես, հիշենք նաև, որ հայերենի հետ նա հորինել է այբուբեններ նաև այլ լեզուների համար, որով և կրկնակի անգամ ցուցադրել է յուր լեզվագիտական հմտությունը: Այս պատճառով, ահա, մենք առանց այլևայլի, իրավունք ունենք Մեսրոպ Մաշտոցին առաջին հայ լեզվաբանը համարելու. նրան ենք պարտական այն բանով, որ մենք հինգերորդ դարից ունենք գիր ու գրականություն, գրավոր ավանդված պատմություն, փիլիսոփայություն և այլն: Ի վերջո, գիր և գրականություն ունենալով է միայն հնարավոր դարձել լեզվաբանական այն գիտողությունների գրի առնելը, որոնք հայ լեզվաբանության նախնական շրջանի բովանդակությունն են կազմում, գիր և գրականություն ունենալով է միայն գոյության հնարավորություն ստեղծվել հայ լեզվաբանության նախնական շրջանի այն դպրոցի համար, որի համառոտ նկարագրությունը տալիս ենք ստորև:

Սույն տողերն ակ. Անառյանի մոտ կարգալիս ուրախությամբ իմացանք, որ բոլորովին անկախ կերպով ինքը ևս նույն եզրակացության է հանգել և բացի մեր թված ք, ծ տառերից, լուծել է նույն ձևով նաև լ, խ, վ, ր տառերի հարցը. դրանցից առաջին երկուսը կազմված են, ինչպես ինքը է գտել, Ի-ն նմանությամբ, Վ-ն Ս-ի, Բ-ն Տ-ի, որոնցից հետո էլ դասավորված են այդ տառերը:

**Հայերենի
ժառուգման
ըստ հենքի**

Այս դպրոցի լեզվաբանական դիտողությունների ելակետն է աստվածաշնչի հետևյալ պատմությունը: Աստված, ստեղծելով կենդանիներին ու թռչուններին, Ադամի մոտ է հավաքում նրանց, որպեսզի Ադամն անուններ դնի. «Եւ ստեղծ ևս Տեր Աստուած զամենայն գազանս վայրի, և զամենայն թռչունս երկնից. և ած զնոսա առ Ադամ տեսանել զի՞նչ կոչեսցես զնոսա: Եւ ամենայն շնչոյ կենդանւոյ զի՞նչ և անուանեաց Ադամ, այն անուն է նորա: Եւ կոչեաց Ադամ անուանս ամենայն անասնոց, և ամենայն թռչնոց երկնից և ամենայն գազանաց վայրի... (Մն. Ք, 19—20): Այդ մի լեզվով էին խոսում Ադամից սերած բոլոր մարդիկ. «Եւ ամենայն երկիր՝ լեզու մի, և բարբառ մի ամենեցուն» (Մն. ԺԱ, 1): Այդպես մնաց մինչև Բաբելոնի աշտարակաշինությունը, ուր աստված, իջնելով և տեսնելով մարդկանց գործը, զայրացավ և ասաց. «Ահա ազգ մի և լեզու մի ամենեցուն, և զայդ սկսան գործել... եկայք իջցուք և խառնակեսցուք անդ զլեզուս նոցա, զի մի՛ լսիցեն իւրաքանչիւր բարբառոյ ընկերի իւրոյ... Խառնակեաց Տէր աստուած զլեզուս ամենայն երկրի և անտի ցրուեաց զնոսա Տէր աստուած ընդ ամենայն երեսս երկրի» (Մն. ԺԱ, 6—9):

Այս խոսքերն են, ահա, որ կրկնում են մեր պատմիչները, մեկնիչները, վերծանողներն ու քերթողները (քերականները). այսպես, դեռևս Ագաթանգեղոսի մոտ կարդում ենք. «Եւ ապա զամենայն գազանս և զանասունս և զթռչունս ածեալ առաջին մարդոյն հնազանդէր: Իսկ ապա աստուածակիր իմաստութեամբն խելամտեալ՝ ճանաչել ըստ իւրաքանչիւր ըստ առանձնային կերպարանաց զանունն նշմարեցուցանել, զի զգիտութիւն Տեառն ի մեջ անցուցեալ, նորա գիտութեամբ զնորա արարածս ճանաչել՝ նորանման անուանեցաւ» (Ագաթ. ԻԴ—264): Ապա. «Բայց ապա միատոհմ, միալեզու ազգին բազմացելոյ խորհուրդ առեալ աշխարհագունդ՝ երկնաբարձ աշտարակ շինելոյ, անուանակիր առ ի յիշատակ մշտնջենաւոր, փոխանակ յափտենականին Աստուծոյ, որոյ պատմի անուն յափտենից յափտենանս և յիշատակ ազգաց յազգս: Որոյ բարձրագոյն ազդեցութեամբ ցուցեալ զաստուածադործ գիտութիւնն ի խառնակելն, յամբոխելն, և զմիասնունդ ազգն ի բազում ազգս այլալեզուս օտարաձայնս անծանոթս միմեանց ընդ երեսս երկրի սփռէր. զի մի՛ կամայական սահման անձանց արկանիցեն, այլ յափտենադիր սահմանացն Աստուծոյ՝ հնազանդեալ զնասցեն: Որ ի բաժանել ազգացն և ի խառնակել լեզուացն և ի

ցանել որդուցն Ադամայ՝ կարգեաց սահմանս ամենայն ազգաց ըստ թուոյ հրեշտակացն Աստուծոյ» (Անդ, ԻԸ, 297, հմմտ. նաև՝ ՀԳ, 578, ՉԱ, 624 և այլն): Ադամի լեզուն մարդկության միակ լեզուն էր մինչև աշտարակաշինությունը, աշտարակաշինության ժամանակ է, որ աստված խառնակում է բոլորին և, իբրև դրա արդյունք՝ տարբեր լեզուներ առաջ բերում. այդ լեզուների թիվը համապատասխանում էր նահապետների թվին, որ հրեաների մոտ յոթանասուն էր, իսկ հույները դարձրին յոթանասուն և երկու՝:

Նահապետները հանդես են գալիս յուրաքանչյուրը որպես մի լեզվի ստեղծիչ, ճիշտ ինչպես որ յուրաքանչյուրը հանդիսանում է մի ցեղի նախահայր՝ ըստ այդ առասպելի: Ճիշտ այդպես է գրում ութերորդ դարի քերական Ստեփաննոս Սյունեցին յուր «Մեկնութիւն քերականին» գրքի նախերգանքում. «Իւրաքանչիւր ոք ի նահապետացն ի բաժանման լեզուացն եղեն իբրև ստեղծիչ լեզուացն և եղև այն արէնք և սահմանք նոցա յիւրաքանչիւր գաւառս» (Թր. քեր. 183): Այս դրույթն է, որ իբրև բացարձակ ճշմարտություն ընդունել են հները և, ինքնին հասկանալի է, լեզվի ծագման մասին որևէ այլ բացատրություն փնտրել նրանց մոտ անկարելի է: Լեզվի ծագման մասին այս հիմնական ու սրբազան դրույթն ունենալուց հետո մնում էր, որ նրանք գտնեն, թե բազմաթիվ լեզուներից ո՞րն էր Ադամի լեզուն, հետևաբար՝ ո՞րն էր մարդկության նախամայր լեզուն, և որո՞նք էին այն լեզուները, որոնք ստացվեցին խառնակությունից հետո: Հենց ինքն Ագաթանգեղոսն էլ պատասխանում է այդ հարցին. նա գտնում է, որ խառնակությունից հետո առաջացան յոթանասուն և երկու լեզուներ. իսկ բուն, նախնական լեզուն պահեցին երբայցեցիները, որոնց նախահայրը չէր գնացել Բաբելոն, չէր մասնակցել աշտարակաշինությանը, ուստի և ազատվել էր լեզուների խառնակությունից ու բաժանումից. «Իբրև այս նոցա նորացոյց ամբարշտութեանցն խափան լինէր, ցրուեալ ընդ վիճակս իւրաքանչիւր ըստ կամացն Աստուծոյ ի վերայ երկրի սփռեցան. եօթանասուն և երկու նահապետք լեզուաց կացեալ՝ բաժանեցան ընդ երկիր, հաստատեալք յիւրաքանչիւր սահմանս: Բայց մի ոմն, որ նախնի հերբայական ազգին, ոչ ի խորհուրդն եմուտ շինել զվաղափուն, և ոչ

1 Համեմատելով Չոհրապոյանի հրատարակությունը Պոյսի (բողոքականների) հրատարակության հետ, որի մեջ նշված են երբայական բնազդ տարբերությունները, գտնում ենք, որ երբայականում չկան Եղիսայ և Կայանս նահապետները:

կցեցաւ յարագներն՝ վասն որոյ էր խորհուրդն, վասն այսորիկ զիր լեզուն պահեալ» (Անդ, 2Գ, 579—580): Այս տեսակետն է ահա, որ հնէրն իբրև սրբազան ճշմարտություն են ընդունել, կրկնել են շարունակ և աշխատել են մեկնարանել ու հիմնավորել զանազան վարկածներով: Այսպես օրինակ, Երզնկացին («Մեկնութիւն քերականին») գրում է. «Ի բաժանել լեզուացն՝ հնգետասան լեզու առին ազգն Յարեթի, երեսուն և երկու՝ ազգն Քամայ, քսան և հինգ՝ ազգն Սեմայ: ...Բուն լեզուն մնաց առ Երեբ, որ ոչ միաբանեցաւ ընդ շինողաց աշտարակին. վասն որոյ երբայցիցի ասեն զբուն, և ոմանք զասորին. և որք ստուգել կամեցան՝ զքաղղեացին ասացին. զի այժմ գտանին առ նոսա անուանք նահապետացն Աղամ, Սեթ, Ենովս, որ և մերձ է յասորին: Իսկ Իսրայել անցեալ ընդ ծովն՝ երբայցիք կոչեցան. զի Երբայն՝ անցիք թարգմանի... և մոռացան զեգիպտացի լեզուն. և զհայրենին յնդիպտոս էին մոռացեալ. և բարձաւ Աղամայն զոր այժմ ունին Ասորիք և եթ քաղղեացիք» (Ինիճեան, Հնախօսութ. էջ 2, ծան. 31, ծան.): Այսպես որոշելով մարդկության առաջին լեզուն, որով խոսել է Աղամը, հնէրը «որոշում» են նաև հայերենի ծագումը՝ դարձյալ ըսն Աստվածաշնչի: Հնէրի կարծիքով հայերեն լեզուն մեկն էր խառնակութունից հետո գոյացած յոթանասուն և երկու լեզուներից: Ավելորդ համարելով հիշել բոլորի ասածներն այդ մասին, բավականանում ենք միայն Տաթևացու ասածը մեջ բերելով, որ ամփոփումն է բոլորի: Նա, «Գիրք Հարցմանց»-ի մեջ, մեկնարանելով խառնակութուն բառը և բացատրելով, որ այդ ոչ թե վնասակար, այլ օգտակար մի բան էր, պնդում է, որ առաջին լեզուն երբայցեբերենն էր, որ պահպանել են արարները. «Վասն այն ասի երբ, թէ զառաջին լեզուն նա երբ» (էջ 299), ապա թվարկում է խառնակութունից հետո առաջացած յոթանասուն և երկու լեզուները, որոնց մեջ է նաև հայերենը. «Իսկ խառնակել՝ ոչ զշփոթելն ասլ որ անլուր էին միմեանց լեզուին: Այլ խառնումն ի բաժանման է: Զի այն է իմանալ, որ ի բաժանել զլեզուս, բան և բառ և անուն խառն գտանին բազում ազգաց: Որպէս ասէին գաւաղան, աւազան, սապոն, ամէն և կամ այլ ինչ: Դարձեալ այն է խառնակելն որ ի միոյ խոշոր լեզուէ քաղղեացոցն խառնակեցան և եղեն զանազանք: ...Թէպէտ բաժանումն լեզուաց պատուհաս երևի, այլ պիտանի է. զի որպէս գոյն առ գունով պայծառանայ, և արուեստ առ արուեստ: Նույնպես լեզու առ լեզու գեղեցկանայ ի խօսքն: Դարձեալ՝ պիտանի է ի ստուգաբանութիւնս բանի: Զի թե որ զամե-

նայն լեզուս գիտիցէ, ոչ ինչ բառի կարօտանայ: ...Եւ այս է սահման ազգացն... ըստ թուոյ Հ ազգապետացն: Զորս հրեշտակս կոչէ... զի պատգամարեքս և թարգմանք եղեն Աստուծոյ իմաստութեանն առ մեզ ի ձեռն լեզուաց գիտութեան: Եւ սահման կոչէ զլեզուս որ բաժանէ ի միմեանց զազգս և զազինս: ...լեզուն զիրաբանչիր ազգս ցուցանէ: ...Ո՞ր է Աղամայ լեզուն: Ասեմք եթէ քաղղեացին, որ է արապն. զի մնաց առ երբ և ոչ խառնակեցաւ: ...Եւ այս են 2Բ լեզուքն:

- Եբրայեցիք, Ասորիք
- Քաղղեացիք, Մարիանոսք
- Աղուանք, Բուսանացիք
- Տաճիկք, Թուսք, Բուլղարք
- Պեճենեկք, Մուսուրք, Ռիկոյք
- Միաչք, Թուրք, Թէովպացիք
- Մազրոտք, Գարգանացիք
- Արարացիք, Լեղաբացիք
- Ղեճնացիք, Վեպիացիք
- Գաղատացիք, Պանփիլացիք
- Աքայեցիք, Տուրացիք
- Մուսասք, Նուսասք
- Գարգացիք, Սարմատք
- Գեմոնացիք, Պեմոնացիք

- Սպանդիացիք, Տիկիացիք
- Դաղմատք, Լամիմանացիք

- Քետացիք, Քանանացիք
- Փերեզացիք, Պեղացիք
- Ամուրնացիք, Գերգեսացիք
- Եմանացիք, Երուսացիք
- Սամարացիք, Փիւնիկեցիք
- Կիլիկեցիք, Մարացիք, Գամերք
- Հայք, Տայգերեցիք, Վիրք
- Սկիւթացիք, Կաղբացիք, Յոյնք
- Ուղղիրացիք, Եղգոնեցիք
- Կրէտացիք, Բուրաստանցիք
- Տարսացիք, Կիւրենացիք
- Մուրամնացիք, Դետուղացիք
- Ղետացիք, Ղափիրացիք
- Մաղիացիք, Դամատրանք, որ են Բերդացիք
- Մայիմոնք, Հնդիկք, Եգիպտացիք
- Ելլագացիք, Ուղղարացիք¹, Աղգանացիք, (Տաթև, Հարց. էջ 297-99)

Այսպես ուրեմն. հնէրը՝ երկուս ունենալով Աստվածաշնչի առասպելը՝ առաջին լեզուն են համարում երբայցեբերենը (երբեմն նույնացնելով այդ արարեբերենի կամ ասորեբերենի հետ), իսկ հայերենը՝ խառնակութունից ստացված յոթանասուն և երկու լեզուներից մեկը²:

¹ Նույնն է, ինչ որ վերը հիշված Ուղղարացիք, կրկնելով այդ բաց է թողել Պարսիկք, որ պետք է ավելացնել զբանցից մեկի փոխարեն:
² Հմմտ. նաև՝ Վարդան, Գատութիւն, էջ 18—22, Մի. Այբեւ. Գատութիւն, էջ 41—44 և այլն:

2. Դիտողություններ բառերի և ճրագն նշանակության մասին

Բացի լեզուների, և մասնավորապես հայերեն լեզվի, ծագման մասին կատարած ենթադրություններից, հների մոտ երբեմն գտնում ենք նաև այլ կարգի դիտողություններ՝ լեզվական երևույթների մասին: Այդ դիտողությունները վերաբերում են բառի և նրա նշանակության միջև եղած կապին, առարկաների անվանմանը, բառերի գոյացմանը: Հույն փիլիսոփաների մեջ եղած վիճաբանությունը՝ անունների և նրանց նշանակության մասին, ըստ բնության (φύσει) և ըստ սովորության (θεσει) տեսակետների վեճն իր արտահայտությունն է գտել նաև հին հայերի մոտ, ըստ որում, հայերն, ընդհանրապես, արտահայտվել են հօգուտ ըստ սովորության տեսակետի: Այսպես, առաջին դիտողությունն այդ առթիվ գտնում ենք հինգերորդ դարի փիլիսոփա Ծգնիկ Կողբացու մոտ, որ «Եղծ աղանդոց»-ում այն միտքն է արտահայտում, թե բառերը, անվանումները գործածում ենք այնպես, «որպես ի խորանաց հարցն մերոց առաջնոց ըստ սովորութեան ի մեզ կարգելոյ» (Ա. գիրք, ԻԳ), այսինքն, բառերը, անունները ոչ թե տրված են ըստ առարկաների նշանակության, ոչ թե ըստ բնության, այլ ըստ սովորության: Այս դիտողությունը, որ շարժական է համարում, բայց շատ դիպուկ կերպով հերքում է պլատոնյան ըստ բնության տեսակետի, բերված է մի բառի (այս «դև») առթիվ, ապացուցելու համար, թե չնայած որ ըստ սովորության «այս շար ասեմք», բայց ըստ էության, ըստ նշանակության նա հավասար է հողմ բառին. «...գիտեմք՝ եթէ այսն հողմ է, և հողմն՝ ոգի...» (անդ): Այս դարձվածքով նա է՛լ ավելի հաստատորեն է դրսևորում իր կարծիքը, որ առարկան կարող է ունենալ այս կամ այն անունը, որ գործածվում է ըստ սովորության, անկախ իր էությունից: Դժբախտաբար Ծգնիկի մոտ այդ միտքն այլևս չի զարգացված ու պարզաբանված. հեղինակը բավականացել է միայն այդքանով. այդքանն էլ, իհարկե, նա մեջ է բերել կողմնակիորեն, իբրև օժանդակ մի փաստարկում ի նպաստ իր հիմնական դրույթների, որոնք վերաբերում են ոչ լեզվին, այլ հոգու ծագմանը:

Բայց եթե Ծգնիկն այդ միտքը չի զարգացրել և չի քննարկել ըստ ամենայնի, ապա մեր մի ուրիշ փիլիսոփա՝ Դավիթ Անհաղթը (V կամ VI դար) հանգամանորեն խոսում է այդ մասին և հաջող կերպով հերքում է պլատոնյան կարծիքը: Արիստոտելի «Պեթարմենիասի» մեկնության մեջ նա՝ ընդդիմախոսելով Պլատոնին,

գտնում է, որ անունները բնութամբ լինել չեն կարող, քանի որ տարբեր լեզուներում նույն առարկան տարբեր անուններ ունի. «...Մարդ նոյն իրքն առ ամենեսեան. ելլենացիք անքօպոս կոչեն, իսկ Հայք՝ մարդ: Եւ նոյն բնութիւն տարերք ելով, զինչ մի բնութիւն նշանակէ, որպէս Պղատոն, կամի, զերկիր և գեէ (չո՞ «Երկիր»), կամ զհուր և պիր (չո՞ «կրակ, հուր»): Ապա յայտ է եթէ ըստ դրութեան, այլ ոչ ըստ բնութեան զանուանս պատահեաց գոլ» («Մեկն. Պեթարմենիաս Գրոցն». Մատ, էջ 498): Ապա, շարունակելով զարգացնել իր տեսությունը, հիշում է Պլատոնի այն տեսակետը, թե խոսքի գործարանները բնական լինելով՝ խոսքն էլ բնական պետք է լինի, և հերքում է նաև այդ դրույթը, ապացուցելով, որ գործիքը կարող է բնական լինել, բայց գործողությունը (տվյալ դեպքում՝ խոսելը)՝ ոչ. «Առ Պղատոնի... ի տեղուջս կոխ. քանզի որպէս նա կամի՝ բնութեամբ բան մեզ է, վասնզի գործի բանական զօրութեան. որպէս է ակն՝ տեսողութեան գործի, և այլ ինչ զգայարան՝ իւրաքանչիւրոցն. բայց սուտ ասացեալն քանզի առնու ներգործութեամբ և զօրութեամբ՝ իբրև զնոյն: Քանզի բանական զօրութիւն ի մեզ՝ ոչ ներգործութեամբ ըն լինելութեան, այլ զօրութեամբ, յաղագս այսորիկ և ոչ բան բնութեամբ ի մեզ, և նոյն ինքն յորոց սակս գործին բնութեամբ, վայրապար և այս. քանզի ոչ՝ որոյ գործին բնութեամբ, ահա և ինքն ըստ բնութեան. քանզի և հնարաւոր է զսոյն գործի ումեմն ըստ բնութեան գոլ՝ և ումեմն ըստ պատահման: Որպէս և ձեռք մարդոյ ըստ բնութեան կազմեցան առ տուրևառսն, իսկ թուելն և կամ գրել՝ ոչ ևս ըստ բնութեան. իսկ ոմն անընդհատ զկենդանութիւն պահելով ի մեզ՝ առ ի զովացուցանել զընդարոյս շերմութիւնն, ըստ այսմիկ բնականք են. իսկ առ ի բանին առնել սպասաւորութիւն՝ յետոյ պատահեաց գոլ» (Անդ, 507—9): Էլ ավելի առաջ տանելով յուր դատողություններն այդ մասին, նա հանգում է այն եզրակացության, որ հնչյունն ու գիրն էլ բնական չեն, այլ ձեռք բերովի. «...Քառից ելոց, իրաց, և իմացման, և ձայնի, և գրոց... ո՞րք ի սոցանէ բնութեամբ իցեն իսկ ոյք յետոյ պատահեցին գոլ: ...Արդեօք ամենեքեան բնութեամբ այսոքիկ իցեն՝ եթէ ոչ, ցուցանէ, զի իրքն, և իմացմունքն, ոչ որք նանծինն, այլ որք նիրսն իմացմունք են երկոքեան սոքա բնութեամբ. իսկ ձայնքն և կիրքն (իմա՞ գիրքն—էս. Ա.)—յետոյ պատահեցին գոլ: Իսկ ձեռնարկութիւն աստուատ, ամենայն որ բնութեամբ է՝ առ ամենեսեան նոյն է, և որ առ ամենեսեան նոյն է՝ բնութեամբ է որպէս իրքն և իմաց-

մունք իրացն. քան զի բնութիւն ոչ է տրամատեալ ըստ ձայնից և գրոց. իսկ որք ոչ առ ամենեսեան նոյն իրքն են, յայտ է՝ թէ ոչ բնութեամբ, որպէս ձայնքն և գրիցեալքն, քանզի ոչ նոյն գիր առ Ելլենացիս և Հոռոմայեցիս, և ոչ ձայնքն նոյնք. ապա ուրիմն և ոչ բնութեամբ ասացի: ...Իմացմունքն և իրքն որ կարեն գոլ նոյն առ ամենեսեան, բնութեամբ այսոքիկ ասացին: Իսկ ձայնքն և գրիցեալքն անկար առ ամենեսեան գոլ նոյնք, յաղագս այսորիկ եղանել յետոյ» (անդ, 491): Ինչպէս տեսնում ենք, հեղինակը բավականաչափ պարզ ու հիմնավոր կերպով վարդացնում է յուր դրույթը, հերքելով Պլատոնի տեսակետը՝ անունների ըստ բնության լինելու մասին: Իր փաստարկումներից իսկ հետեցրած նրա եզրակացությունն այս է. ամեն ինչ, որ բնությամբ է, բոլորի մոտ նույն է և ընդհակառակն, քանի որ անունները (բառերը) բոլորի մոտ նույն չեն, քանի որ բնությամբ նույն առարկաները լեզուներում տարբեր անուն են ստացել, ուստի և ըստ բնության չեն, այլ ըստ դրութեան (մէտէ, positioն). բնությամբ չեն նաև հնչյունները (ձայնք) և գիրը. նրանք նույնպես ձևաբերովի են, նույնպէս հետո են ստեղծվել: Հետաքրքիր են նրա խոսքերը նաև հնչյունի (հնչերի մոտ՝ ձայն) մասին. ընդդիմախոսելով նրանց, որոնք հնչյունը բնորոշում են իբրև սոսկ օդի ալիքավորում (վիրաւորութիւն օդոյ) նա բնորոշում է հնչյունը Արիստոտելի խոսքերով, տալիս հնչյունի (ձայն) և առհասարակ ձայնի (հնչմունք) տարբերությունը, ասելով. «...Քերթողք ի սահմանել զձայն՝ վիրաւորութիւն օդոյ ասացին. իսկ վերստին ուղղէ իմաստասէրն ասելով, թե յոռի է սահմանդ, վասն զի ոչ զուգարարձի. զի որ ձայն է՝ նաև վիրաւորութիւն օդոյ, այլ ոչ որ ինչ վիրաւորութիւն օդոյ՝ այն ինչ և ձայն, վասզն զի ասերք ոք եթէ զօդդ հարկանէ՝ ոչ բացակատարէ ձայն: ...Սահմանեն զձայն այսպէս: Ձայն է բացակատարումն գանչեցելոց ի մեզ հագագի, և յերկրեցելոց ընդ խոշորութիւն շնչափողն, և տեսակաբարեցելոյ լեզուաւ և մակալեզուաւ («Սահմանք իմաստասիրութեան», անդ, էջ 178): Ապա՝ «...Որ ...ի ձեռն ձայնաւոր գործեաց շնչոյն տարբերութեան զօդս բախեալ՝ բացակատարէ իմն հնչումն, այսպիսիս իսկպպէս ձայն ասի» («Մեկնութիւն Պերիարմենիաս գրոցն», անդ, էջ 496): Ինչպէս տեսնում ենք, Դավիթը որոշակիորեն տարբերում է իրարից հնչյունը և ձայնն առհասարակ. նախ, ըստ Դավթի, օդի ամեն ալիքավորում հնչյուն չի առաջացնում. այնպիսի ձայնն է հնչյուն, որ առաջանում է օդի ալի-

քավորմամբ՝ մէր արտասանական գործարանների (ձայնավոր գործեաց) աշխատանքի շնորհիվ: Իսկ եթե այդպես է, եթե միայն արտասանական գործարանների աշխատանքի շնորհիվ առաջացած ալիքավորումն է, որ կարող է հնչյուն ստեղծել և այն էլ միայն մարդկանց մոտ (որովհետև նա անասունների ձայներն էլ հնչյուն չի համարում), ապա հնչյունն էլ, բնականաբար, ըստ բնության լինել չի կարող, ինչպէս վերը տեսանք:

Բառերի ըստ դրության, ըստ սովորության լինելն ընդունելով, բնականաբար այս հեղինակներն ընդունում են նաև բառապաշարի մեջ կատարվող որոշ փոփոխություններ. եթե բառը բնությամբ ամրացած չէ առարկային, ապա և կարող է փոխվել. սրան հակառակ, Փրիգոր Տաթևացին (14-րդ դար) արտահայտում է այն կարծիքը, թե Աստծու կողմից հաստատված լեզուն ոչ ոք չի կարող փոխել: Նա բացատրում է, որ լեզու է կոչվում թե՛ լեզու օրգանը (Յառց), և թե՛ խոսելը. «Ըս այս ևս գիտելի է, զի լեզու կոչի գործիք խօսիցն, և լեզու կոչի որակ խօսիցն: Որպէս այն՝ որ կոչեմք զգայութիւն զզգալն՝ և զզգայարանս» (Հարց. էջ 297). այդ ճիշտ տարբերակումից հետո, խոսելով լեզուների խառնակութեան, բաժանման ու տարբեր լեզուների առաջացման մասին, նա ասում է, թե լեզուն «ոչ ոք կարէ փոխել. ոչ բռնաւոր և ոչ իշխան, բայց միայն Աստուած որ եդ զսա» (անդ, էջ 298):

Ահա բառերի և նրանց նշանակության միջև եղած կապի, անունների ըստ բնության կամ ըստ դրության լինելու մասին այն դիտողությունները, որ ունեն հնէրը, անշուշտ հույն փիլիսոփաների հետևողութեամբ: Ինչպէս շատ այլ հարցերում, այնպէս էլ այս հարցում, ինչպէս տեսնում ենք, հայերը հետևել են արիստոտելյան ուղղութեան: Սակայն մեր մեջ էլ այդ ընդհանուրին հակառակ գտնում ենք նաև պլատոնյան տեսակետի արտահայտությունը: Այսպէս՝ տասներկուերորդ դարի հեղինակ Փրիգոր Ակեռացու «Աղօթից գրքում» կարդում ենք. «Ըստ քերթողական արհեստի զանուն յիբէ և ի ձայնէ և ի ներգործութենէ. ըստ որում յաստիս ամմանէ Աստուած» (էջ 53). այսինքն՝ բառերը, անուններն ստեղծված են ըստ իրերի (առարկաների), ըստ ձայնի (բնածայն) և ըստ ներգործութեան (գործողութեան), ինչպէս՝ գորութեան բերելու (յաստիս ամմանէ) գործողությունից ստեղծված է աստված բառը: Այս տեսակետի ամփոփումը գտնում ենք Հովհան Երզնկացու (XIII դար) «Հավաքումն մեկնութեան քերականին» աշխատության մեջ. հեղինակը մեջ է բերում Մովսէս Քերթոզի (V դար) և Ստեփաննոս:

Այունեցու (VIII դար) ասածներն այդ մասին՝ նույն ոգով և տալիս իր եզրակացութիւնը. ինչպես յուր նախորդները, այնպես էլ Երզնկացին գտնում է, որ Աստվածաշնչում գրվածին համապատասխան անունները հորինելու պատիվը պատկանում է Ադամին, որ կենդանիներին ու թռչուններին անվանեց ըստ նրանց հատկութեան ու տեսակների. «Նախնին մարդկութեանս... ըստ որում տէր և իշխեցող ի վերայ արարելոցն յԱստուծոյ զգայական կենդանեաց որ ի ծովու և երկրի: Այլ և անուանս իւրաքանչիւրոց նոցա զնէ ըստ բարոյից և ըստ տեսակին զանազանութեան. վասն զի պարտ էր ամենայն իր ի բացերեակիլ և անուամբ: Եւ այսու յաւէտ պատուի յԱստուծոյ որպէս կցորդ լեալ յարարչութեան ի գիրս անուանցն յարարելոցն յինքննէ» (Ինճ., Հնախ. հտ. Գ. 20): Այսպես, ահա, պատմական տեսակետը՝ անունների ըստ բնութեան յինելու մասին նույնպես տեղ է գտել հայ մատենագրութեան մեջ. բայց եթե առաջին տեսակետը պայմանավորված էր փիլիսոփայական ուղղութեամբ՝ հունական՝ մասնավորապես արիստոտելյան փիլիսոփայութեան անմիջական ազդեցութեամբ, ապա այս երկրորդ տեսակետը հիմնականում պայմանավորված էր Աստվածաշնչի պատմութեամբ:

Փիլիսոփայութեան հետ հայերը հույներին սովորեցին նաև քերականութիւնը. դեռևս հինգերորդ դարի առաջին հեղինակների մոտ մենք գտնում ենք տեղեկութիւններ, որոնք ցույց են տալիս, թի նրանք արդեն ծանոթ էին քերականութեանը: Դասական հայերենում քերականութիւնը կոչվում էր դպրութիւն և քերականը՝ դպիր. այսպես, Եզնիկի մոտ կարգում ենք «Որպէս ի դպրութենէ դպիր կոչի...» (Ա. Գիրք, է), որ ցույց է տալիս, թե նա ծանոթ էր քերականութեան, որ հայերեն թարգմանվում էր դպրութիւն: Սակայն հայերենի քերականութիւնն ստեղծեցին ոչ առաջին թարգմանիչները, այլ՝ այսպես կոչված հունարան հեղինակները: Նրանք թարգմանեցին հայերենի

¹ Եզնիկի մոտ գտնում ենք քերականական այլ տերմիններ, որոնք հետո հունարանների կողմից փոփոխված են. այսպես՝ նրա մոտ եզակիճ կոչվում է միաբար, իսկ եզակիճ՝ բազմաբար. «Բայց երկինս և երկնից երկինս յայն սակս գտանեմք ի գիրս, զի յերբայեցեոց լեզու երկին չմարթի տակ... այլ մին բազմաբար տակ: ...Յասորի լեզու... միաբար չմարթի տակ... զմիոջէ երկնէն, սակայն յաթն տակով... իբրև զմիոջէ տարերէ միոյ երկնի յայտ առնէ թարգմանութիւնն» (Գ. Գիրք, Ե):

(V կամ VI դարում) Դիոնիսիոս Թրակացու քերականութիւնը, որ կոչվում էր «Արուեստ քերականութեան» (τέχνη γραμματική), ամեն կերպ հայերենը հարմարեցնելով այդ քերականութեանը. քանի որ Դիոնիսիոսի քերականութիւնը վերաբերում էր հունարեն լեզվին, որին հատուկ շատ երևույթներ հայոց լեզվում չկային (ինչ. սեռը, երկակի թիվը և այլն), ուստի և թարգմանիչները ոչ թե քերականութիւնը փոփոխեցին ու հարմարեցրին հայերենին, այլ՝ հայերենը հարմարեցրին այդ քերականութեանը՝ հատկապես՝ երկակի թվի համար ձևեր սարքելով: Նրանք փոխեցին նաև դպրութիւն բառը քերականութիւն բառով, իսկ դպիրը՝ քերթող, որ միաժամանակ և՛ քերական, և՛ բանաստեղծ նշանակութիւնն է ստանում: Այդ տերմինները նրանք թարգմանեցին հունարենից. γραμματική քերականութիւն, ποιητής քերթող, ποιητής քերթող, ποιήμα քերթած: Դիոնիսիոս Թրակացու հիշյալ քերականութեան թարգմանութիւնն է, որ դարեր շարունակ հայ քերականագիտութեան հիմքը և ուղեցույցն է հանդիսացել: Այդ թարգմանութեանից հետո հայերն սկսում են արդեն իրենց մեկնութիւններով պարզաբանել քերականութեան մեջ տրված սահմանումներն ու կանոնները, որոնք, հաճախ, առանց այդպիսի մեկնութիւնների հասկանալի չէին: Հնրի յուրացրած այդ քերականութիւնը շատ ավելի ընդարձակ սահմաններ ուներ, քան այժմ. քերականութիւնը հնրի մոտ իր մեջ ընդգրկում էր բացի արդի հասկացողութեամբ քերականութեանից, նաև բանասիրութիւնն ու տաղաչափութիւնը. դեռ ավելին. հնում քերականութիւնը նպատակ է ունեցել առաջին հերթին սովորեցնել գեղարվեստական (նաև՝ պատմական) ստեղծագործութիւնների ճիշտ վերծանումը, ընթերցումը, ճիշտ տաղաչափական վերլուծումն ու գրելու, բանաստեղծութիւններ հորինելու արվեստը, մինչև իսկ՝ ճարտասանութեան տարերքը: Այս պատճառով էլ, ահա, հնրի քերականութիւնը շատ ավելի ընդարձակ, շատ ավելի լայն ըմբռնում ունի. նա բաժանվում էր վեց մասի.

- 1) Վերծանություն, որ ուսուցանում էր կարգաւ ստեղծագործութիւնները ճիշտ, տաղաչափական օրենքներին համապատասխան:
- 2) Զրուցատրություն՝ ընթերցածի վերլուծութիւնն ըստ բանաստեղծական չափի:
- 3) Լեզուների և պատմության բացատրություն, որ հույների մոտ գրեթե բարբառագիտութեանն էր համապատասխանում:
- 4) Ստուգաբանություն՝ բառերի ծագումը և ուղղագրութիւնը:

5) «Համեմատության տեղեկություն»—ուսմունք խոսքի մասերի, որ համապատասխանում էր այժմյան ձևաբանությանն ու շարահյուսությանը:

6) «Դատումն Բեռնաձագ»— բանաստեղծական ստեղծագործությունների քննադատություն¹:

Ավելորդ չենք համարում հիշել Դավիթ Անհաղթի խոսքերը քերականության մասին ու նրա սահմանումը. «Քերականութիւն արուեստ յարտաքնոցն է... Քերականութիւն է հմտութիւն ի բուն իմաստնոցն յայտնեալ և շարադրեալ: Եւ մասունք են նորա վեց: Առաջին վերժանութիւն է արուեստ, թէ որպէս ներկուտ, այսինքն յիւր մտացն ընտրել զարուեստն: Երկրորդ գրուցատրութիւն ներգոյս, այսինքն յստակ և քերեալ զկարգ յեղանակին: Երրորդ թէ որպէս լեզուաց թարգմանութեամբ մարթ է զհին պատմութիւնն կամ զնորն իմանալ, որ և բացատրութիւն կոչէ: Չորրորդ թէ որպէս ստուգարանութիւն իմաստուք ճշգրտիւ: Հինգերորդ թէ որպէս զհամեմատութիւն իրաց զինչ և իցէ մարթասցուք ճանաչել: Վեցերորդ թէ որպէս է մարթ քննել զիմաստնոցն քերթածոն, զի և որք յիմաստնութեան են, առաւել սա է օգուտ» («Յաղագս քերականին»—Կորին, Մամբրէ, Դաւիթ, էջ 599—600):

Ահա այս վեց մասերի համապատասխան կազմված են բոլոր հայ մեկնությունները: Առաջին մեկնությունները, որոնք հասել են մեզ, վերաբերում են հենց նույն ժամանակին, ինչ որ Դրոնիսիոսի թարգմանությունը, այսինքն՝ հինգ կամ վեցերորդ դարին. դրանք են Մովսես Քերզողի կամ Քերզողահոր մեկնությունը և Դավիթ մեկնությունը: Այնուհետև հաջորդաբար գրել են մեկնություններ՝ Անանուն մեկնիչը, Ստեփաննոս Սյունեցին (ութերորդ դար), Գրիգոր Մագիստրոսը (տասնևմեկերորդ դար) և ուրիշներ, որոնցից ամենից կատարյալը Հովհաննես Երզնկացու (տասներեքերորդ դար) մեկնությունն է, որի մասին անհրաժեշտ է մի փոքր խոսել, քանի որ նա ամփոփումն է նախորդ մեկնությունների և, հետևաբար, նրան ծանոթանալով կարող ենք մի ընդհանուր պատկերացում կազմել հենքի քերականության մասին²:

¹ Հենքի քերականական բմբնունների տեսությունն ու վերլուծությունը տես Աղոնցի մոտ՝ Թր. քեր. GXXIX—GLXXXI:

² Հայ քերականության պատմությանը նվիրված՝ Գ. Զահուկյանի արձեքավոր մենագրության լույս բնծայումից հետո ավելորդ ենք համարում ավելի մանրամասն խոսել հենքի քերականության մասին և համառոտում ենք այս հատվածը:

Հովհաննես Երզնկացին տասներեքերորդ դարի **Հովհաննես Երզնկացի** հեղինակ է, ծագումով Երզնկայից, ինչպես այդ ցույց է տալիս «Երզնկացի» անվանումը: Նա գրել է շատ ուրիշ գործեր, որոնց թվում նաև բանաստեղծություններ: Մեզ հետաքրքրող քերականության մեկնությունը կրում է «Հուսարումն մեկնութեան քերականին» վերնագիրը. նա կազմել է և՛ ընդարձակը, և՛ նույնի համառոտը:

Իր իսկ՝ հեղինակի ասելով գիրքը գրված է 1293 թվականին. «Ի յայսմ ժամանակի, որ էր թուականիս հայկազնեան Տումարի Չեթ (=742), գրեցաւ գրքունքս...» (Թր. քեր. XX): Դժբախտաբար այդ գործը մինչ այժմ էլ չի տպագրված. կան միայն ձեռագրի քննություններ ու համեմատություններ այլ հեղինակների նույն կարգի գործերի հետ¹: Ձեռագիրը բաժանված է երեսուն գլուխների, որոնցից առաջինն է նախաբանը: Այս գլխում հեղինակը՝ ծանոթացնելով մեզ իր կողմից քերականության մեկնություն կազմելու շարժառիթների մասին, դրանցից մեկն է համարում այն, որ շկան մատչելի և լիակատար մեկնություններ. ապա հայտնում է իր կարծիքը Գրիգոր Մագիստրոսի քերականության մեկնության մասին և գտնում է, որ թեև նա օգտագործել է իրենից առաջ եղած երեք քերթողների մեկնությունները և համադրել է նրանց ասածներն իր մեկնության մեջ, այնուամենայնիվ, դարձյալ, լիակատար գործ չի տվել, մանավանդ որ շարադրման սխտեմով էլ Մագիստրոսի գործը որոշ անհարմարություն է ներկայացնում: Ահա թե նա ինչ է ասում այդ առթիվ յուր մեկնության նախաբանում, «...Հմուտն իմաստութեան Մագիստրոս Իշխանն, աշխատեալ թամա, և երեք մեկնչաց բանս առ միմեանս եղեալ՝ զԴավիթ փիլիսոփայի և զՄովսէսի քերթողի և զմիւս իմաստնոյ որոյ ոչ էր գրեալ անունն. արարեալ և ինքն յաւելուած բանից յինքինէ... Բայց զբանս մեկնողացն ոչ էր խառնեալ ընդ միմեանս և ոչ զիւրաքանչիւր մեկնութիւն հանդէպ և կշիռ բանին եղեալ: Էին և այլ մեկնիչք որք էին հանդիպեալ սմա: Եւ բազումք ի մասանց բանին ոչ ունէին զմեկնութիւն. և էր զի կրկին և երեքիին եղեալ զերից մեկնչացն: Եւ կարգ շարադրութեան, թե ո՞ր առաջին և ո՞ր երկրորդն, ոչ ունէր զյարմարութիւն: Սակս այսորիկ որոց ոչ գոյր լուծումն՝ տարակոյս առնէր մտաց և որոց կրկինն էր՝ ձանձրու-

¹ Տե՛ս Cirbied, Gram., էջ XXVI; Թր. քեր., էջ VI—VIII, XVIII—XXVI, LXXI—GXVII:

©—Հայ լեզվաբանության պատմություն

թիւն ընթերցողին» (Թր. քեր. CLXXXVII—LXXXVIII): Այսպես ուրեմն, Գրիգոր Մագիստրոսն օգտագործել էր՝ ըստ Երզնկացու՝ իրենից առաջ՝ եղած երեք՝ քերթողների՝ Մովսեսի, Դավթի և Անանունի² մեկնությունը, համագրելով նրանց ասածներն՝ այս կամ այն քերականական կանոնի մասին: Բայց Մագիստրոսն այդ համագրումը կատարել էր անհարմար ձևով. փոխանակ երեքի ասածները միացնելու, ձուլելու իրար և մի ամբողջական գաղափար տալու այս կամ այն խնդրի մասին, նա պարզապես հաջորդաբար իրար ետևից գրել էր յուրաքանչյուրի ասածը, իսկ երբեմն էլ ավելացրել գրան իր կողմից որոշ բացատրություն: Դրանից ստացվում էր այն, որ միևնույն խնդրի մասին իրար հետևից պետք էր կարդալ չորս, հաճախ նաև հինգ (եթե Մագիստրոսն ինքն էլ որևէ բան ավելացնում էր) մեկնություն, որոնք հիմնականում նույն միտքն էին արտահայտում, իսկ այդ, բնականաբար, ձանձրույթ էր առաջացնում, որ և ճիշտ կերպով նկատում է Երզնկացին. «...էր զի կրկին և երեքին եղեալ զերից մեկնչացն: Եւ ...առնէր ...ձանձրութիւն ընթերցողին»: Դրան հակառակ, որոշ մասեր բոլորովին մեկնություն չունեին, որով և գործն ինքնըստինքյան թերի էր դառնում և ընթերցողին անորոշության մեջ թողնում. «...Բազումք ի մասանց բանին ոչ ունէին զմեկնութիւն... Սակս այսորիկ, որոց ոչ գոյր լուծումն տարակոյս առնէր մտաց...»: Այս բոլոր թերությունները հաշվի առավ Երզնկացին իր մեկնությունը կազմելիս. բայց նա հոգ տարավ նաև իր աղբյուրներն ըստ ամենայնի լիակատար դարձնելու համար. Մագիստրոսն օգտագործել էր չորս հեղինակների մեկնությունը. Երզնկացին օգտագործեց այդ չորսը, ինչպես նաև Մագիստրոսինը. բայց նա, բացի գրանցից, օգտագործեց նաև Բարսեղի մեկնությունը, Համամ³ Արեվելցու մեկնությունը և Արիստակեսի բառարանը. «...Իսկ մեր ժամանակաւ տարեալ հոգք ժողովել զմեկնութիւնս քերականին և գտաք առանձնակի գամենեցունց արարեալսն և եղեալ ի մի գիրք: Զոր ուսումնասէր պարոնն Հովհաննէս, որդի մեծապատու եպիս-

¹ Ազոնցը հաստատում է, որ Մագիստրոսն օգտագործել է նաև Ստեփաննոս Սյունեցու մեկնությունը. այսպիսով նա համադրել է ոչ թե երեք, այլ չորս մեկնություն (տե՛ս. Թր. քեր. XGIX):
² Բոլոր այդ մեկնությունները հրատարակել է Ազոնցը Թր. քեր. Կեա.—Դաւիթ, էջ 72—124, Անանուն, էջ 125—156, Մովսես, էջ 157—179, Ստեփաննոս Սիւնեցի, էջ 181—219, Մագիստրոս, էջ 221—249:
³ Բնագրի հրատարակությունը տե՛ս Թր. քեր., էջ 251—293:

Պոպոսին մայրաքաղաքին Երզնկայի, գրեալ ուրեք աւրինակս հին և տուեալ փոխել, յորում էր Դաւթի փիլիսոփային և Մովսիսի քերթողին և այլ Գ մեկնիչս առանց անուան մեկնողին, էր ի նմա և Բարսղի մեկնութիւն: Գտայ և յանապատն Դերջնա զՀամամայ Արեւելից վարդապետի մեկնութիւնն, այլև ի բառագրոցն Ըորստակիսի, յայսոցիկ մեկնողաց գրոց, այլ և աստի և անտի լուծումն բանից արարեալ մերոց իմաստնոց» (Թր. քեր., CLXXXVIII—CLXXXIX): Ինչպես տեսնում ենք, Երզնկացին յուր գրքի համար օգտագործել է իրենից առաջ եղած գրեթե բոլոր կարևոր մեկնությունները, իհարկե Դիոնիսիոսի քերականության թարգմանության հետ, և հաշվի առնելով Գրիգոր Մագիստրոսի աշխատության թերությունները, կազմել մի, իսկապես, ամփոփիչ գործ: Հակառակ Մագիստրոսին, նա մեկնիչների ասածները ոչ թե անփոփոխ կերպով մեջ է բերել առանձին-առանձին՝ իրար ետևից, այլ բոլորինը ձուլել է ի մի, տվյալ կանոնի կամ սահմանումի մասին բոլորի ասածները միացրել, ամփոփել ու վեր ածել մի լրիվ և ներհյուսված ամբողջության, այնպես որ դժվար է նույնիսկ որոշել, թե տվյալ հատվածում որտեղ են սկսվում, ասենք՝ Դավթի խոսքերը և ուր վերջանում: Ճիշտ է, Երզնկացին, հակառակ Մագիստրոսին, լուսանցքում հիշում է նաև մեկնիչի անունը՝ նրանից քաղած հատվածի դիմաց, բայց, քանի որ, ինչպես ասացինք, այդ վկայությունները ներհյուսված են միմյանց, ուստի և դժվար է որոշել, թե տվյալ մասից որը այս հեղինակինն է և որը՝ մյուսինը. դա հնարավոր է դառնում միայն Մագիստրոսի մեկնության համեմատությամբ, որ ամբողջապես և իրարից անջատ մեջ է բերում վկայությունները, առանց հեղինակի անունը հիշելու: Ահա այդ սիստեմով շարադրել է Երզնկացին յուր գրքի մնացյալ քսան և ինն գլուխները. նախաբանին, այսինքն առաջին գլխին անմիջապես հետևում է «Ներածութիւն քերականութեան», ապա՝ վերծանության կանոններն ու նրանց մեկնությունը (3—7-րդ գլուխներ), շեշտ, կետադրություն, գիր (8—11-րդ գլուխներ), վանկ և բառերի վանկատում (12—17 գլուխներ), ապա՝ բառի, խոսակցության, անվան և խոսքի մյուս մասերի տեսություն (18—28-րդ գլուխներ) և վերջապես՝ տաղաչափություն (29—30-րդ գլուխներ): Ինչպես Դիոնիսիոսի քերականության մեջ, այնպես էլ, իհարկե,

¹ Երզնկացու և Մագիստրոսի մեկնությունների մանրամասն համեմատությունը տես Թր. քեր., էջ LXXI—LXXXVIII:

Երզնկացու «Մեկնութեան» մեջ քերականությունը բաժանվում է վեց մասերի (տե՛ս վերը)։ Խոսքի մասերը, Մասունք բանի՝ ինչպես և նախորդների մոտ, ութն են. անուն, բայ, ընդունելութիւն (= գերբայ), յօդ, դերանուն, նախադրութիւն, մակբայ, շաղկապ։ Երզնկացին՝ հիշելով դրանցից յուրաքանչյուրին վերաբերող կանոնը կամ սահմանումը՝ պարզաբանում է մանրամասնորեն մեկնիչների վկայություններով, այլև իր իսկ բացատրություններով։ Այսպիսով, ահա, նրա գործը դառնում է իսկապես իրենից առաջ եղած բոլոր քերականական գործերի հանրագումարը և, միաժամանակ, հետագայի այդ կարգի աշխատությունների հիմնական աղբյուրը հանդիսանում. սակայն Երզնկացու աշխատությունն արժեքավոր է ոչ միայն դրանով, այլև այն բանով, որ նա գրեթե միակ վստահելի աղբյուրն է իր օգտագործած աղբյուրների՝ մեզ հասած ձեռագրերի սրբագրման համար, մանավանդ Մագիստրոսի մեկնութեան համեմատական օգտագործմամբ. նրա վկայությունները վստահելի և կողմնորոշիչ են դառնում հենց այն բանով, որ յուրաքանչյուր վկայության դիմաց հիշված է հեղինակը. իսկ այդ՝ շափազանց մեծ արժեք է տալիս նրա գործին նաև բանասիրական տեսակետից։

Վերջապես Երզնկացու աշխատությունն արժեքավոր է նաև մի այլ տեսակետից. նա մեջ է բերում Ստեփաննոս Սյունեցու զասակարգումը, որով հայոց լեզուն բաժանվում է երկու կարգի. ա) միջերկրյա և ուտանիկ հայերեն, և բ) եգեթական, որով հասկացվում են Հայաստանի ծայրագավառների բարբառները. այդ բարբառները, ըստ Երզնկացու մեջբերման՝ յոթն են. 1) Կորճայթի, 2) Տայթի, 3) Խուլթի, 4) Սպերի, 5) Չորրորդ Հայթի, 6) Սյունիթի, 7) Արցախի։ Հեղինակը մեջ բերելով այդ, գտնում է, որ անհրաժեշտ է իմանալ ոչ միայն միջերկրյա և ուտանիկ հայերենը, այլև այդ «եգեթական» բարբառները՝ «...լեզուս ասէ, որ շուրջ զքե սահ-

¹ Չ ա Ր Բ հ ա ն ա լ ե ա ն, անդ, էջ 376, առում է, թե Երզնկացին բավական է համարում միայն Ոստանիկ լեզվի իմացումը, այդպես և՛ Ինճիճյանը (Հնախօսութ., Գ. հատոր, էջ 7, ծան.)։ Իրականում հակառակն է. Ազոնցը ճիշտ կերպով հասկանալով, շեշտ է դրել մի ժխտականի վրա (մի՛ միայն գմիջերկրեայն...=Ոչ միայն միջերկրայինը)։ այդ առթիվ կարելի է համեմատել Դավթի խոսքերը, որոնցով հեղինակը նույնպես այն միտքն է արտահայտում, թե պետք է սովորել նաև սեփական լեզվի խոսվածքները. Շնակ հարկ է վարդապետին ոչ գաւտար ինչ, այլ զիւրոյ լեզուին խաւսս և պատմութիւնս ինչ նախնեացն արարեալ լաւագոյնս համառատապէս զհետև զի իբրև հարցանիցի, զիւրաւ լուիցի» (Թր. քեր. 85)։

մանակից աշխարհի իցեն, գիտութիւն լեզուաց նոցա, վասն զի կարի օգտակարք են այսք առ ստուգաբանութիւն։ Եւ դարձեալ զքո լեզուիդ գիտելն զբովանդակ զբառսն զեգեթականս, որպէս զկորճայն և զՏայեցին և զԽուլթայինն և զՉորրորդ—Հայեցին և զՍպերացին և զՍիւնին և զԱրցախայինն. այլ մի՛ միայն գմիջերկրեայնս և զոստիանիկան, վասն զի պիտանիք այսոքիկ են ի տաղաչափութեան, այլ և օգտակարք ի պատմութիւնսն. զի մի՛ վրիպեսցի անընդել գոյով լեզուացն» (Ինճ. Հնախ., հատ. Գ, էջ 7, ծան. Սիւն. քեր. = Թր. քեր., էջ 187)։ Ութերորդ դարի հեղինակից՝ Ստեփաննոս Սյունեցուց մեջ բերված և իր կողմից հաստատված այս տեղեկությունը, բացի այն, որ հնարավոր է դարձրել Սյունեցու մեկնության տեքստի վերականգնումը (տե՛ս Թր. քեր., էջ 187, որ վերականգնված է բացառապես ըստ Երզնկացու աշխատության ձեռագրի), նաև մի ուշագրավ վկայություն է հայ բարբառների և, ընդհանրապես, հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության համար։

Ահա այն ընդհանուր վիճակը, որի մեջ գտնվել է քերականությունը հների մոտ. ըստ էության, այդ քերականությունը պարզապես հունարենի քերականության թարգմանությունը, և հայերենի հարմարեցումն էր այդ քերականության. իսկական, հայոց լեզվի ինքնուրույն քերականություն հների մոտ չկար դեռևս։ Երզնկացուց հետո էլ դեռ շարունակվում է այդ վիճակը. դարձյալ գրում են քերականության մեկնություններ (ինչպես օրինակ՝ Ծագյի Նչեցին—XIII դար), որոնք կոչված են Թրակացու քերականության կանոնները հայերին դուրըմբռնելի դարձնել։ Որքան էլ սակայն, այդ մեկնությունները հետևողական կերպով կրկնեն Թրակացուն և ստրկորեն բացատրեն նրա կանոնները, այնուամենայնիվ, չի կարելի թերագնահատել նրանց դերը. այդ մեկնությունները, բացի այն գործնական նշանակությունից, որ ունենին հայոց լեզուն սովորելու համար, մեծ դեր են խաղացել նաև այն բանով, որ այսպես թե այնպես հայերենի ուսումնասիրությանը զարկ են տվել։ Ամեն մի մեկնիչ, նախքան մեկնություն գրելը, բնականաբար պետք է, ըստ հնարավորին, կատարելապես տիրապետեր հայերենին, իսկ այդ, իր հերթին առիթ էր դառնում հայերենի ուսումնասիրության. ճիշտ է, այդ ուսումնասիրությունը կատարվել է հունարենի հետևողությամբ, բայց ինչ էլ որ լինի, նրանք են եղել հայերենի քերականության նախատիպարները, նրանց հիման վրա է, որ հետագայում ստեղծվել են փոքրիշատե ինքնու-

րույն քերականութիւնները: Վերջապես, բավական է հիշել, որ մեր արդի քերականութիւնների մեջ էլ պահպանել ենք ոչ միայն հնորի քերականական տերմինների մեծ մասը, այլև մինչև այսօր էլ անփոփոխ են մնացել նույնիսկ որոշ սահմանումներ (օրինակ՝ շաղկապի սահմանումը): Այս նկատառումներով է ահա, որ մեր այդ քերականութիւն մեկնիչներին մենք լիովին իրավունք ունենք հայ քերականագիտութիւն հիմնադիրներ անվանելու, որոնց մեջ պատվաւոր տեղերն են գրավում՝ Դավիթը, Մագիստրոսը, Երզնկացին:

Ստուգաբանությունը հնորի մաս

Յուրաքանչյուրը թյունը հնորի մոտ քերականութիւն մի մասն էր կազմում: Ուստի և գրեթե յուրաքանչյուր քերականութիւն մեկնութիւն մեջ գտնում ենք որոշ թվով բառերի ստուգաբանութիւն: Բայց միայն քերականները չեն, որ ստուգաբանել են բառեր. մեր հին մատենագրութիւն մեջ հեղինակներից շատ շատերն են ստուգաբանել հայերենում գործածվող բառերը իրենց ըմբռնումներին ու լեզվական-լեզվագիտական կարողութիւններին համապատասխան: Այդ ստուգաբանութիւններն, իրականում, մեծ արժեք չեն ներկայացնում հենց այն պատճառով, որ նրանք ըստ մեծի մասին այսպես կոչված կեղծ գիտական ստուգաբանութիւններ են. սակայն նրանք հետաքրքրութիւն են ներկայացնում հենց իրենց այդ բնույթով և, այսպես թե այնպես, իբրև լեզվաբանական երևույթ պետք է արձանագրվեն, մանավանդ որ մեր ժամանակներում էլ դեռևս կարելի է հանդիպել այդպիսի ստուգաբանութիւնների (օրինակ՝ Հյունքյարպեյենտյանի մոտ՝ ամբողջապես): Հավաքած լինելով հայ հին մատենագրութիւն մեջ եղած բոլոր ստուգաբանութիւնները, մենք ավելորդ ենք համարում թվել այդ բոլորը մի առ մի և բավականանում ենք միայն մի քանի նմուշներ բերելով:

Ա. Եզնիկ Կողբացի, (V դար), որի «Հնորդէմ Հերձուածոցի» մեջ գտնում ենք հետևյալ ստուգաբանութիւնները.

1. **Խարամանի «Բև».** անորոշ ստուգաբանութիւն. «Առ ի յարևէ զարեկակնատենչիկսն արկանելոյ, ուստի և զանունն իսկ խարմանոյ առ» — (էջ 144), որից Ադոնցը եզրակացնում է, թե ստուգաբանում է պարսկերեն khvar «արև» բառով (տե՛ս Բազմավէպ, 1926, էջ 12, ծանոթ.):
2. **Հիւղ.** Ճիշտ կերպով փոխառութիւն է համարում հունարենից և տալիս թարգմանութիւնը. «Ձոր հիւղն կոչեն, որ թարգմա-

նի նիւթ» (էջ 9). «Որում հիւղն անուն էր, որ է նիւթ» (էջ 21) և այլն:

3. **Սատանայ.** Փոխառութիւն եբրայեցերենից. «Սատանայ յերայեցուց և յատուրուց լեզուէ խոտորեալ թարգմանի» (էջ 52): Բ. Նդիշե, (V դար), որի՝ «Մեկնութիւն Յեսուայ» և «Հարցմունք և պատասխանիքի» մեջ ստուգաբանված են.

1. **Սրովբէ.** Ճիշտ կերպով փոխառութիւն է համարում. «Սերովբէն, որ թարգմանին կիզիք կամ ջեռուցիք» (հրց. 9—49):
2. **Քերովբէ.** Նույնպես փոխառյալ է համարում. «Քերովբէն որ կոչին յաճախ գիտութիւն կամ հեղումն իմաստութեան» (հրց. 9—49):

3. **Եկեղեցի.** Դարձյալ փոխառեալ. «Ղուար զանուն եկեղեցույն, ուսիր և զաւանդ զթարգմանութիւն անուանդ... Եկեղեցի աստ՝ կոչումն անուանի» (Մեկն. Ես.—Մատ. էջ 173):

Գ. Հովհան Մանդակունի, (V դար), ստուգաբանել է մեկ բառ, որ է՝ Մարանքայ «նովբի մի բանաձև», համարում է փոխառութիւն և տալիս թարգմանութիւնը. մարան «ռէր», արա «եկն» = Տէր եկն (սիր. էջ 6):

Դ. Մովսէս Խորենացի, «Պիտոյից գրքում», «Յաղագս Վարդավառին» ճառում ստուգաբանում է երկու բառ և բազմաթիվ հատուկ անուններ՝ «Պատմութեան» մեջ.

1. **Ներբողեան.** Ճիշտ կերպով կապում է փոքրց բառի հետ. «նբրբողեան է բան արտադրական եղելոյ բարեաց. և ասացեալ է այսպէս՝ յաղագս հնոցն ի գեղս գովութիւնս առնելոյ: Գեղս կոչէին նրբափողոց» (Պիտ. Մատ. 413):

2. **Վարդավառ** < Արդ աւար «Վարդավառ ասի, որ է արդ աւար» (Յաղ. վարդ., անդ 3—34):

3. **Աբգար,** Աբգարոս < աւագ այր. «Աբգարոս կոչէր աւագ այր, վասն առաւել հեզութեանն և իմաստութեանն որում յետոյ և տիքն. զայս ոչ կարելով ուղղախօսել Յունաց և Ասորաց՝ կոչեցին Աբգարոս» (Պտմ. 142—3):

4. **Աղուանք** < աղու «բաղցր» բառից. «Աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա (Սիսակայ,— է. Ա.) անուանեցաւ Աղուանք. զի աղու ձայնէին զնա» (Անդ. 113):

5. **Ամատունիք** < Պրսկ. āmad «եկավ» բառից. «Անուանին Ամատունիք, որպէս թէ եկի» (Անդ, 187):

6. **Այրարատ** < Արայ անձնանունից. «Հասանէ... ի դաշտն Արայի, որ և յանուն նորա անուանեալ Այրարատ» (Անդ. 49):

- 7. Արծրունի < Արծուի ունի. «Ջարծրունիսդ գիտեմ՝ ոչ Արծրունիս, այլ արծուի ունիս, որք արծուիս առաջի նորա կրէին» (Անդ. 111):
- 8. Արմաւիր < Արամայիս անձնանունից. «Արամայիս շինէ իւր տուն բնակութեան... առ եզերք գետոյն, և անուանէ զնա յիւր անուն Արմաւիր» (Անդ, 59):
- 9. Գնունի < Գինի ունի. «Գիտեմ և զԳնունիսդ գինի ունիս, որ զարժանի թագաւորին պատրաստէր զըմպելիսն. որ սքանչելի իմն դիպեալ եղև ըստ գործոյն և անունն քանզի պատրաստէր զըմպելիսն արքայի յընտիր և ի համեղ գինեաց, ունէր և կոչումն անուանն գին» (Անդ, 111):
- 10. Դիմաքսեան < դէմք և կէս բառերից. «Անուն կոչէ զնահատակութեանց հորն—Դիմաքսեան. քանզի, որպէս ասացաքն զկէս դիմացն սուտերաւ ի վայր բերին ի վերայ Արտաշեսի» (Անդ, 174):
- 11. Երասխ < Երաստ անձնանունից. «Եւ զանուն գետոյն յանուն թոռին իւրոյ Երաստայ՝ Երասխ» (Անդ. 59):
- 12. Հայք < Հայկ անձնանունից. «Աշխարհս մեր կոչի յանուն նախնւոյն մերոյ Հայկայ՝ Հայք» (Անդ, 37):
- 13. Մարմէտ < պրակ. mār āmad «Մարը եկավ». «Միաբան գոչմամբ հրամայեաց աղաղակել զօրացն՝ «Մար ամատ», որ թարգմանի Մարս եկն, յիշեցուցանելով զթշնամանսն Մար զնա կոչելով: Յայս ի սոյն ձայն անուանեցաւ դաստակերտն Մարմէտ» (Անդ, 173):
- 14. Շապուհ < պրակ. šahpūr «արքայորդի». «Անուանեցաւ Շապուհ, որ լսի արքայամանով» (Անդ. 216):
- 15. Շիրակ < Շարայ անձնանունից. «Եւ զորդի իւր զՇարայ... առաքէ ի դաշտ մի մօտաւոր... որ անուանեցաւ Արագած, յորոյ անուն և զգաւառն ասեն անուանեալ Շիրակ» (Անդ. 39—40):
- 16. Պերոզ < պրակ. pērōz «հաղթող». «Պերոզ արքայ պարսից ի Հոռմեյացւոց իշխանութիւնն արշաւեաց, ուստի և Պերոզ անուանեցաւ, որ է յաղթող» (Անդ, 197):
 Եվ այսպես՝ բազմաթիւ անուններ, որոնց ստուգարանությունները, թեև՝ չնչին բացառություններով մտացածին, բայց և այնպես երկար ժամանակ ընդունվել են իբրև ճշմարտություն և հիմք են հանդիսացել հայերի և հայոց լեզվի նախապատմու-

թյունն ուսումնասիրողների համար նույնիսկ տասիններորդ դարում (օր. Ինճիճյան):

Ե. Դավիթ անհաղթ, (VI դար). «Մեկնութիւն քերականին» աշխատության մեջ ստուգարանում է.

- 1. Սափոր < սա և փոր բառերից
 Փայտահատ. Բարդված փայտ և հատ բառերից
- 3. Ծնճղուկ. բնաձայն

«Ստուգարանության ձևք են երեք՝ յիրէն, յարուեստէն, ի ձայնէն. և յարացոյց առաջնումն սափոր և երկրորդին փայտահատ և երրորդին ճնճղուկ (Թր. քեր. 85):

Զ. Անանիա Շիրակացի, (VII դար), ստուգարանում է չափ ու կշիռ ցույց տվող բառեր.

- 1. Բեսին. «Կես լիտրանոց շիշ», համարում է օտար բառ և տալիս հայերենը. «Բեսին... ունի կես լիտր. «կոչի ըստ Հայոց Շիշ»» (Հրտր. Աւգ. էջ 29):
- 2. Դրամ. Համարում է պարսկական փոխառություն, ինչպես և է. «Դրամ ըստ պարսկական լեզուին անուանեցաւ» (Անդ, էջ 26):
- 3. Եթեր. Հոնական փոխառություն. «Զոր յոյնք եթերն կոչեն և քաղզէացիքն հուր թաղկեալ» (գիտ. 39):
- 4. Զատիկ < Զատել բառից. «Անուանի զատիկ Տեառն, այսինքն զատուցեալ յամենայն հեթանոսականաց և հրէականաց տօնից» (Հրատ. Պատկ., էջ 22):
- 5. Մնաս «Կշոի մի չափ» համարում է փոխառեալ՝ եբրայեցերենից. «Ըստ եբրայեցւոց մնասն արծաթի թարգմանի» (հրտր. Աւգ. 26) և այլն:

է. Ստեփաննոս Սյունեցի, (VIII դար), «Մեկնութիւն քերականին» աշխատության մեջ ստուգարանել է.

- 1. Գիր < քերել և զծել բառերից. «Գիրը է ի քերելոյ և ի զծելոյ (Թր. քեր., էջ 199):
- 2. Կուռաբ, «ագուավ»
- 3. Ագուաւ
- 4. Կուռնկ
- 5. Հողմ
- 6. Սիք

Բնաձայն բառեր է համարում. «Ի ձայնէ, որպէս կուռաբ, ագուաւ, կուռնկ, հողմ, սիք և որք այսպիսիք» (Անդ, 189):

- 7. Բ ա ն ա կ ա ն
 - 8. Ա ն բ ա ն
 - 9. Լ ու ղ ա կ
 - 10. Գ ե ռ ո յ
 - 11. Ջ ե ի չ
- Բոլորն էլ կազմված են ըստ առարկայի (անձի) ունակության կամ հատկության. ըստ արուեստին՝ որպէս - բանական, անբան, լուղակ, քերոց. ձևիչ, կտրոց և որք այսպիսիք են» (Անդ, 139) և այլն.
- Բ. Հովհան Իմաստասեր, Օձնեցի (VIII դար), ստուգաբանել է երկու բառ.

- 1. Մ ե ք ս ե դ ի կ ա մ Մ ի ս ի դ ի. «կցորդ երեկոյան սաղմոսերգության». ճիշտ կերպով համարում է հունարեն բառ և տալիս թարգմանությունը. «...Սրգ նոր երգեն՝ միսիդի անուանելով, որ ըստ հունարէն բարբառովն թարգմանի, այսինքն է օրհնութիւնս երգել» (եկեղ. 105):
 - 2. Ե կ ե ղ ե ց ի. Փոխառություն երբայեցերենից. «Եկեղեցի յերբայեցոցն առ մեզ ժողով թարգմանի (տպ. Վեն. 143):
- Թ. Համամ Արևելցի, (IX դար), «Մեկնութիւն քերականին» աշխատության մեջ ստուգաբանել է.

- 1. Ա պ աւ ա ո «քակոր». կազմված է համարում ապ-նախորից (հրտր. Ադոնց, էջ 267):
 - 2. Ա պ ա ք «Անշուշտ». նույնպես ապ-նախորից (Անդ. 267):
 - 3. Ա ո ա ջ ի ն <առ-նախորից (Անդ, 268):
 - 4. Գ աւ ա զ ա ն. արմատն է համարում գաւ-նախորից, որ մեզ անծանոթ է (Անդ, 268):
 - 5. Գ աւ ի թ նույնպես՝ արմատն է գաւ-նախորից (Անդ, 268):
 - 6. Խ ո ն ա Ր <Խոն նախորից (Անդ, 268):
 - 7. Խ ո ն աւ <Խոն նախորից (Անդ, 268):
 - 8. Կ ա ն ու խ <կան-նախորից (Անդ, 268):
 - 9. Մ ա տ ն ե լ <մատ-նախորից (Անդ, 268)
 - 10. Մ ա Ր տ ա ն «իցիւ թե, երանի թե». մարտ «կոբիլ» բառից. «Մարտան յորդորական լսի. Մարտիցով ընդ շարին հաւատոյն զինուր. մարտիցուր վբարիոք մարտն ի դէպ ժամանակի. զի հանդիցուր յայլում ժամանակի» (Անդ, 272):
 - 11. Ու խ տ <ախ-նախորից (Անդ, 268):
 - 12. Փ ա զ ա Ր ի կ «մի տեսակ թռչուն». համարում է փոխառություն հունարենից. «Զհավն Փաղարիկ և մեք ըստ յունարենին փաղարիկ ասեմք» (ըստ ԱՃ):
- Ժ. Առաքել Սյունեցի, (XV դար), «Սահմանաց գրքի» մեկնության և «Աղամագրքի» մեջ կատարել է ստուգաբանություններ, որոնք, հատկապես «Աղամագրքի» մեջ եղածները, գեղեցիկ օրհ-

նակներ են կեղծ գիտական ստուգաբանության համար և իբրև այդպիսին էլ՝ զվարճալի:

1. Ա զ ջ ի կ <չիք բառից.

«Յորժամ դատերք ծնանին մարդիկ
Կոչեն զանուն նորին աղջիկ,
Այսինքն լաւ էր թէ շիք,
Զի շատ շարեաց պատճառ լինիք» (Աղամ. 138):

Բազմաթիվ են այս կարգի ստուգաբանությունները: Պետք է ավելացնել նաև, որ ստուգաբանություններ կատարված են ոչ միայն ինքնուրույն աշխատությունների, այլև թարգմանությունների մեջ: Սկսած Աստվածաշնչից, մինչև ուշ ժամանակի, մասնավորապես կրոնական ու փիլիսոփայական գրքերի թարգմանությունների մեջ ամեն դեպքում, երբ օտար բառը պահված է, և թյունների մեջ ամեն դեպքում, որ այդ անհասկանալի կլինի ընթերցողին, հեղինակը գտել է, որ այդ անհասկանալի կլինի ընթերցողին, ավելորդ չի համարել տալ նաև նրա հայերեն բացատրությունը. օրինակ՝ «եկլեսիաստէս, որ է եկեղեցական» (Սգր. նախադրութ. ժողովուրդի). «Պանդոկն, այս է ամենընկալ» (Վրք. Սեղբ.) և այլն: Պետք է նկատել, որ ինքնուրույն աշխատությունների մեջ կատարված ստուգաբանություններն էլ ըստ մեծի մասին նույն այդ նպատակն ունեն և ոչ լեզվաբանական-քննական: Առանձին են մնում քերականության մեկնությունները, որոնց մեջ՝ քերականության համապատասխան, ստուգաբանությունն առանձին գլուխ է կազմում և ունի ուսուցողական նպատակ:

Ուսումնասիրելով հին մատենագրությունից մեր քաղած բոլոր ստուգաբանությունները, հանգում ենք հետևյալ ընդհանուր եզրակացության. բոլոր այդ ստուգաբանությունների մեծագույն մասը մտացածին, սխալ և անսկզբունք է: Նրանք, իբրև ստուգաբանություններ, գիտական արժեք չեն ներկայացնում. նրանք հիմնված չեն որևէ գիտական սկզբունքի, որևէ լեզվաբանական ուսումնասիրության վրա. յուրաքանչյուր հեղինակ իր հասկացածին համեմատ, հաճախ տվյալ բառի մի ուրիշի հետ ունեցած պատահական նմանությունից ելնելով՝ ստուգաբանել է այն. ինչպես՝ կատու <կայ տուն, մեղի <մեղկ (Տաթև.), վարդավառ <արդ աւար (Խոր.) և այլն: Այդ կարգի ստուգաբանությունները, որոնք լեզվաբանության մեջ կեղծ գիտական ստուգաբանությունն են կրում, որոշ արժեք ունեն հենց ընդհանուր լեզվաբանական տեսակետից. դրանք հարուստ նյութ են մատակարարում

այդ կարգի ստուգաբանության, իբրև լեզվաբանական երևույթի ուսումնասիրության համար:

Ինչ վերաբերում է եղած փոքրաթիվ ճշմարիտ ստուգաբանություններին, ապա դրանք պետք է բաժանել երկու կարգի. առաջին կարգը, որ ընդգրկում է այդ ճիշտ ստուգաբանությունների մեծագույն մասը, փոխառյալ բառերի որոշումն ու թարգմանությունն է. ինչպես օրինակ՝ Հիւլ հուն. նշոյ «նյուեթ» (Եզն.), խարազան պրսկ. xarazan «էշ քշելու գործիք» (Մագ.), և այլն: Այս կարգի ստուգաբանությունների համար էլ, ինչ խոսք, որ առանձին լեզվաբանական հմտության և հատուկ ուսումնասիրության կարիք չկա. ամեն հեղինակ, որ գիտեր հունարեն, անշուշտ առանց դժվարության կարող էր հայերենում գործածվող իրեն ծանոթ հունարեն բառը որոշել իբր փոխառություն և տալ թարգմանությունը. այդպես էլ պարսկերենից, եբրայեցիներից և այլ լեզուներից փոխառյալ և իբրև այդպիսիք ճիշտ ստուգաբանված բառերը: Ավելի լավ պատկերացնելու համար այդ կարգի ստուգաբանությունների դյուրությունը, կարելի է բերել օրինակներ մեր ժամանակից: Բոլոր այն հայերը, որոնք քիչ թե շատ ծանոթ են ուսերենին, գործածելով ստոլ, ուլիցա և նման բառերը, առանց որևէ լեզվաբանական պատրաստություն ունենալու, նույնիսկ անգրագետ լինելով հանդերձ, հարկ եղած դեպքում կարող են ասել, թե դրանք ուսերենից վերցրած բառեր են, և տալ դրանց հայերեն բացատրությունները: Այդպես են նաև մեր հին մատենագրության մեջ եղած փոխառյալ բառերի ստուգաբանությունները, այն տարբերությամբ սակայն, որ նրանք մեզ համար ունեն պատմական արժեք, և երբեմն օժանդակում են նույնիսկ այժմ կատարվող ստուգաբանություններին, իբրև հին և արժեքավոր վկայություններ, մանավանդ՝ եթե տվյալ բառը փոխատու լեզվում այլևս գործածական չէ:

Երկրորդ կարգին պատկանում են այն ճիշտ ստուգաբանությունները, որոնք բուն հայերեն բառեր են և ուղղակի հմուտ կուսումնասիրող ստուգորեն մեկնաբանվել են. ինչպես օրինակ՝ սողուն<սողալ բառից (Տաթև.), մածուն<մածնուլ բառից (Երզնկ.), ճնճուկ բնաձայն բառ (Լմբ.) և այլն: Այս ստուգաբանությունները, թեև չափազանց սակավաթիվ, բայց և այնպես կեղծ ստուգաբանությունների բազմության մեջ տեղ գտած մի-մի արժեքավոր նմուշներ են:

Վերջապես այդ բոլորից առանձին է մնում Համամ Արևելցիին,

որի ստուգաբանություններն ուրույն սիստեմ են ներկայացնում: Նա ստուգաբանել է ընդամենը տասներկու բառ յուր՝ քերականության մեկնության մեջ. այդ թվից մեկը (փաղարիկ) ճիշտ կերպով համարում է հունական փոխառություն. մնացյալներից տասնբառերը կազմված է համարում զանազան նախդիրներից, որոնցից շատերը մեզ անծանոթ են. այսպես՝ առ նախդրից կազմված է համարում առաջին բառը. ապա-նախդրից՝ ապաառ «քակոր»-և ապաբ «անշուշտ» բառերը. գալ-նախդրից՝ գալագան և գալիթ բառերը. խոն-նախդրից՝ խոնարհ և խոնալ, կան-նախդրից՝ կանուլա. մատ-նախդրից՝ մատն, ուխ-նախդրից՝ ուխտ, մարտան «երանի» թե» բառը կազմված է համարում մարտ «կոխի» բառից: Այս ստուգաբանությունները, որոնցից միայն առաջինն է ճիշտ, իսկ մյուս բոլորը՝ սուտ, մանավանդ՝ սուտ է նաև նրա հիշած անծանոթ նախդիրների (գալ, խոն, կան, ուխ) գոյությունը, այնուամենայնիվ հետաքրքիր են այն տեսակետից, որ ներկայացնում են որոշ սիստեմ. հեղինակը, ինչպես երևում է այդ ստուգաբանություններից, բառերը կազմված է համարում միավանկ արմատ-նախդիրներից, այսինքն, պարզ բառերը դիտում է տրպես միավանկ արմատների բաղադրություն. իսկ այդ ինքնին ուշագրավ է: Դժբախտաբար նա իր կողմից այդ միտքը չի շարադրում ու պարզաբանում, այլ տալիս է միայն այդ ստուգաբանությունները, առանց հիմնավորելու, և մենք ստիպված ենք այդ օրինակներն աչքի առաջ ունենալով բավականանալ այսօրանով:

* * *

Ահա ընդհանուր նկարագիրն այն վիճակի, որի մեջ գտնվել է հայ լեզվաբանությունը,—եթե միայն կարելի է այդպես կոչել, մոտ մեկ հազարամյակի՝ գրերի գյուտից մինչև միջնադարը ձրգվող ժամանակամիջոցի՝ ընթացքում: Մինչև այժմ ասվածներն ի մի բերելով կարելի է հանել հետևյալ եզրակացությունը: Հայ լեզվաբանության այս նախնական վիճակում մենք իրականում չունենք ոչ մի լեզվաբանական աշխատություն, հայերեն լեզվի ոչ մի, թեկուզ և քիչ թե շատ ինքնուրույն ուսումնասիրություն: Հայերենի ծագման հարցը դիտված է աստվածաշնչի առասպելական պատմության համաձայն, ինչպես այդ արվել է նաև առհասարակ մարդու և մարդկային լեզվի ծագման նկատմամբ, այն էլ ոչ լեզվին վերաբերող ուսումնասիրության, այլ պատմական գրականության մեջ: Լեզվաբանական տեսական հարցերի մասին դիտողու-

թյունները տեղ են գտել փիլիսոփայական երկերի մեջ (անվան և առարկայի, բառի և իմաստի կապը և այլն)՝ հունական փիլիսոփայության, հատկապես արիստոտելյան փիլիսոփայության ազդեցությամբ: Քերականություններ հայերեն լեզվի, ինչպես այդ մենք ենք ըմբռնում այժմ, չեն եղել, եղել են Դիոնիսիոս Թրակացու քերականության մեկնություններ, որոնք կազմվել են այդ քերականության կանոնները հայ սովորողներին մատչելի դարձնելու նպատակով: Վերջապես, բառերի ստուգաբանություններն, իբրև լեզվաբանական գիտության մի ճյուղ, դարձյալ գիտական-ուսումնասիրական բնույթ չունեն. նրանք ցրված են հայ հին մատենագրության մեջ, այս և այն հեղինակների մոտ, առանց որևէ սխտեմի, առանց գիտական մոտեցման, որ, իհարկե, դժվար էլ էր սպասել: Դրանք մանկական թոթովանքներ են, երբեմն տղայամիտ մեկնաբանություններ, որոնք այժմ ավելի շատ իբր զվարճալի սրամտություններ կարելի է դիտել: Հետևաբար այս նախնական շրջանում մենք չենք ունեցել լեզվաբանություն, որպես գիտություն, սակայն, այդ ոչ գիտական ակնարկները, դիտողություններն ու կոա՛հումները, այսպես թե այնպես, հող են պատրաստել հետագա շրջանի ուսումնասիրությունների համար: Դրանք պրպտումներ են, փորձեր հայոց լեզվի թեկուզ և մակերեսային ճանաչման համար, որոնք անկախ իրենց ունեցած գիտական արժեքից, սակավ առ սակավ հաջորդ շրջանում կատարված համեմատաբար լուրջ ուսումնասիրությունների համար անհրաժեշտ հիմք են ստեղծել, նախապատրաստել որոշ նյութ հետագայի ուսումնասիրությունների համար: Ահա թե ինչու հայ լեզվաբանության պատմությունն ուսումնասիրելիս չի կարելի աչքաթող անել այս շրջանը, մի շրջան, որում հայ լեզվաբանությունն իր խանձարուրդ մեջ է գտնվել:

ՀԱՅ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԴՊՐՈՑ

ՀԱՅԵՐԵՆԸ ՆԱԽԱՄԱՅԻՐ ԼԵԶՈՒ

Այս դպրոցը, որի սկզբնավորությունը ժամանակագրորեն հանգում է միջնադարին և ըստ էության անցման վիճակ է հանդիսանում նախնական դրության և գիտական լեզվաբանության միջև, ունի որոշ առանձնահատկություններ նախորդի նկատմամբ: Նախ՝ այս շրջանում հայերեն լեզվի ուսումնասիրությունը բացի յուր ուսուցողական նպատակից ունի նաև մի երկրորդ՝ թերևս ա-

ուաջնից ավելի զորեղ՝ նպատակ. նա հետապնդում է պետական-քաղաքական հայտնի մի ձգտում՝ պաշտպանել հայության և հայ պետականության գոյությունը. հայոց լեզվի ուսումնասիրությունը, հատկապես՝ նրա ծագման հարցին նվիրված քննություններն ի սպաս են դրվում այդ նպատակին: Երկրորդ՝ եթե նախորդ ամբողջ հազարամյակի ընթացքում հայերենի մասին խոսում են միայն հայերը (ի բաց առյալ մի քանի հույն պատմիչներին), հայերենով զբաղվում են հայ պատմիչները կամ քերականները, հայերենով զբաղվում են հայերենով զբաղվում են նաև եվրոպացի-ապա՝ այս շրջանում հայերենով զբաղվում են նաև եվրոպացիները, որոնք, որոշ առումով, ավելի մեծ զարկ են տվել հայերենի ուսումնասիրության զարգացմանը, քան հենց իրենք իսկ՝ հայերը, այն բանի շնորհիվ, իհարկե, որ լեզուների ուսումնասիրությունն առհասարակ, հենց Եվրոպայում է առաջին հերթին ուժեղ թափ ստանում: Վերջապես երրորդ, որ և մասամբ նախորդ երկսի արգասիքն է հանդիսանում, այս շրջանում մենք գտնում ենք արդեն հայոց լեզվի համեմատաբար լուրջ, գիտական (անշուշտ իր ժամանակի շահանիշով) ուսումնասիրություններ, որոնք, հիմնականում, ոչ թե հունարենի օրենքներն ուղղակի հարմարեցնում են հայերենին, այլ փորձում են հայերենի կանոնները սահմանել և սահմանում են հենց հայերենով: Ծիշտ է, այս շրջանում էլ մեծապես նկատվում է արտաքին ազդեցությունը, ըստ որում այժմ հույներին փոխարինում են հռոմայեցիները, հունարենի քերականությանը՝ լատինական քերականությունները, բայց դա, այնուամենայնիվ, չի խանգարում հայերենի իբրև ուրույն լեզվի ուսումնասիրությանը՝ իր առանձնահատկություններով հանդերձ: Եղած այն մի քանի քերականությունները, որոնց հեղինակներն ամեն կերպ աշխատել են հայերենը լատիներենի կանոններին հարմարեցնել, ստեղծելով այդպիսով՝ այսպես ասած՝ լատինաբան հայերեն՝ իրենց քերականությունների մեջ,—ըստ ատինաբան հայերեն՝ իրենց քերականությունների մեջ ազդեցություն չեն թողել թեկուզ և իրենց ժամանակի, էլ չենք ասում հետագայի ուսումնասիրությունների վրա, մանավանդ որ նրանք իրենց արժեքով էլ առանձնապես ուշագրավ չեն եղել նույնիսկ իրենց ժամանակում:

* * *

Մեթոդոլոգիական տեսակետով, ինչպես ասված է արդեն, այս դպրոցն էլ նախորդի հետ հիմնականում նույն է. այս դրպ-

բոցի հիմնաքարը նույնպես Աստվածաշունչն է. լեզուների ծագումը դպրոցի գրեթե բոլոր ներկայացուցիչների կողմից դիտվում ու մեկնաբանվում է հրեական ավանդության՝ Աստվածաշնչի պատմության համաձայն: Բայց եթե նախորդ դպրոցը մարդկության նախալեզուն էր համարում եբրայեցիները, ապա՝ այս դպրոցը, դարձյալ Աստվածաշունչը վկայակոչելով, ճգնում է ապացուցել, որ մարդկության նախալեզուն, Ադամի լեզուն եղել է հայերենը: Այդ տեսակետը է՛լ ավելի կարևորություն է ստանում քաղաքական հանգամանքների շնորհիվ: Բուն Հայաստանում պետականությունից զրկված լինելով, Կիլիկյան պետության օրոք օտարների, հատկապես Եվրոպայի հետ մերձավոր հարաբերությունների մեջ մտած ու եվրոպացիների ուշադրությանն արժանացած հայերը ձգտում են ցույց տալ, որ հայ ժողովուրդը հնագույն ժողովուրդն է, որ նա սերում է ուղղակի Նոյից, որը ջրհեղեղի ժամանակ Հայաստանի Մասիս լեռան վրա է դարար առել, որ դրախտը Հայաստանումն է եղել և որ, վերջապես, Ադամի՝ մարդկության նախահոր լեզուն հայերենն է եղել, ուստի և՛ այսպիսի մի ժողովուրդ անօգնական թողնել չի կարելի: Սակայն պետք չէ կարծել, թե քաղաքական դիտումն է եղել այս տեսության միակ պատճառը: Ո՛չ. այդ միայն օժանդակ մի հանգամանք է: Եվրոպացի հեղինակներն էլ, որոնք այդ դիտումը շունչին, հարում են այդ տեսության: Այս տեսակետը, որ իր վերջնական ձևակերպումն ու հիմնավորումն է ստացել տասնութերորդ դարի վերջում և տասնիններորդ դարի առաջին կեսում և որ իր արտահայտությունն է գտել նաև եվրոպական հայագետների գործերում (երբեմն՝ որոշակի, երբեմն՝ վերապահությամբ ու կասկածանքով), արդեն ոչ թե սոսկ դիտողության բնույթ է կրում, այլ ուշադիր քննության առարկա է դառնում: Առաջին հեղինակը, որ հայտնել է այդ կարծիքը, և հարցը լրջությամբ քննության առել, Սքոտլենդ է. յուր «Արամեան լեզուի գանձ»-ում նա ուշադրությամբ քննության է առնում հայերենի հնության ու ծագման խնդիրը (էջ 1—4) և այն միտքն արտահայտում, որ հավանական կլինե՞ր հայերենը Նոյի և նրա հաջորդների լեզուն համարել. բայց զգուշությամբ մոտենալով իր արտահայտած այդ կարծիքին, նա որոշ վերապահություն է անում (մանրամասն տե՛ս ստորև՝ իր մասին առանձին հատվածում): Այսպիսով մեր ունեցած այժմյան աղբյուրներից դատելով, այս տեսության հիմնադիրն է հանդիսանում Սքոտլենդի Հաջորդ հեղինակը, որ հիշում է այդ կարծիքը, Միխիթար Սեբաս-

տացին է. նա ևս վճռական խոսք չի ասում այդ մասին. հիշելով այդ տեսակետը յուր բառարանի առաջաբանում, նա գրում է, թե այդ հարցը դեռևս չի քննում ինքը, թեև հաջորդ հատվածներում հայտնապես երևում է, որ հակառակ չէ: Այսպես, թեև երկուսի մոտ էլ հայերենի նախամայր լեզու լինելու միտքը կասկածանքով ու վերապահությամբ է արտահայտվել, այնուամենայնիվ, դա արդեն հիմք է ծառայում, որ հետագայում ավելի որոշակի և արդեն «հիմնավորումներով» զարգանա այդ կարծիքն ու ձևավորված տեսության արժեք ստանա: Նրանցից հետո արդեն խնդրի ավելի մանրամասն քննությունը գտնում ենք Չամչյանի մոտ, որն այլևս ոչ մի կասկած չի ընդունում և պնդում է, թե հայերենն է եղել առաջին լեզուն՝ տալով դրա համար որոշ փաստարկումներ. ապա՝ իրար ետևից մյուս բոլոր հեղինակները կրկնում են այդ՝ իբրև ճշմարտություն: Տեսությունն իր վերջնական ձևակերպումն է ստանում տասնիններորդ դարի առաջին կեսում, երբ Ինճիճյանը քննում է հարցը յուր բոլոր կողմերով, և տրպես ամբողջական, «գիտականորեն» հիմնավորված տեսություն շարադրում: Ուստի և, «գիտականորեն» հիմնավորված տեսություն շարադրում: Ուստի և, թողնելով բոլոր մյուս կցկտուր ակնարկներն ու կարծիքներն այդ մասին, տալիս ենք միայն այդ հեղինակի գրույթները, որոնք ամփոփում են այս հարցի վերաբերյալ եղած բոլոր տվյալները, հիմնավորում տեսակետը բոլոր հնարավոր «փաստարկումներով» և, այդպիսով իսկ, հանդիսանում բոլորից ամբողջական, վերջնականապես ձևակերպված, հարցը յուր բոլոր կողմերով քննող մի տեսություն:

2. Ղուկաս Ինճիճյանը (1758—1833) այդ հարցը հատուկ քննության է ենթարկում յուր «Հնախօսութիւն Աշխարհադրական Հայաստանեայց աշխարհի» (հետմահվան հրատարակութ., Վենետիկ, 1835) եռահատոր աշխատության մեջ: Նախքան բուն խնդրի քննությանն անցնելը նա առաջին հատորում (էջ 244—271) քննում է այն հարցը, թե որտեղ է եղել Աստվածաշնչի մեջ հիշատակված դրախտը և, այլևայլ փաստարկումներ մեջ բերելով՝ եզրակացնում, որ հենց Հայաստանում է եղել. ապա՝ քննում և «հաստատում» է (էջ 271—308), որ Նոյը և յուր հաջորդները ջրհեղեղից հետո Արարատից իջել են Հայաստան և մնացել այնտեղ, ուր և վերադարձել է հայերի նախահայր Հայկը՝ Բաբելոնյան խառնակությունից հետո. վերջապես՝ երրորդ հատորում նվիրում է առանձին գլուխ (18-րդ) հայոց լեզվին ու նրա՝ մարդկության առաջին լեզու լինելու հար-

Գ) Աղամը կենդանիներին և թռչուններին անուններ է դրել «բոս բարոյից և տեսակին զանազանութեան իւրաքանչիւրաց նոցա». և քանի որ նրանց անունները բացատրվում են հայերենով՝ համապատասխան կամ նրանց բնության կամ նրանց հանած ձայնի, ապա և դա նույնպես ցույց է տալիս, թե հայերենին Աղամի լեզուն է, որով նա անվանեց կենդանիներին ու թռչուններին: Այս ոգով էլ, ահա, հեղինակը ստուգաբանում է 56 բառ (կենդանիների և թռչունների անուններ), ինչպես

Ա ո ի ւ ծ «Իբր առօղ և ծուօղ, յափշտակիչ և գիշատիչ:
 Ա ր ծ ի ւ ...Արուեստիւ և խորհրդով կազմեալ են կրկին Անուսանքըս... երկոքին եւս կենդանիք թագաւոր ծանուցեալք՝ մին շորքոտանեաց և միւսն թռչնոց. և ահա երկոքին ևս նոյնատաւ անուամբ յորջորջեալ, միայն ետեառաշուրթեամբ վանկից տարբերեալ»:

Երիվար «յերի իւրում վարօղ, ի վերայ իւր կրօղ»:
 Ուղտ «Ոխոտ. «որոյ ոխ առաւելեալ է քան զամենայն կենդանիս»
 Աղուէս «որ աղու կամ քաղցր ձեանայ»:
 Բագէ վագէ:

- Ճպուուն
- Ճնճղուկ
- Ճանճ
- Ճճի
- Չիղջ
- Բար
- Սագ
- Հաւ
- Չայ
- Ճագար
- Արջ
- Գայլ
- Վագր

«Առեալ ի տառէս և և չ որ տիրէ ի հնչմունս նաև ի թռչս և ի գնացս նոցա»:
 «Ի ձայնաւոր տառէս ա, որ տիրէ ի հնչմունս նոցա»:

127

Սողուն «Ի ձայնէս սը, զոր հանեն ի սողալն» և այլն (էջ 20—22).

Այս բոլորը ցույց են տալիս, որ «դիտմամբ այսպես անուանեալ յումենէ, որպիսի ոք էր Աղամ և ոչ ի շփոթ լեզուէ յառաջ եկեալ, որպէս էր լեզու ժամանակի աշտարակաշինութեան» (Անդ, 22—23): Դրան ավելանում է նաև այն, որ ըստ հեղինակի, հայե-

բնում ձկների անուններ քիչ կան, որովհետև Աղամը նրանց անունները չի դրել, «քանզի ոչ էած Աստուած առ Աղամ զձկունս» (Անդ, 23):

Դ) Աղամի լեզուն պետք է լիներ ճոխ, համապարփակ, գեղեցիկ և կանոնավոր, իսկ հայերենը հենց այդպիսին է. հայերենի հայտնի հատկություններն են. 1) Հնչյունների հարստություն և հեշտալրութուն. «...հարստութիւն հնչման ընդհանրական յոյժ, որպէս ի դէպ էր լինել առաջին լեզուի, որ էր լեզու սփռելոց քնդ ամենայն կողմանս աշխարհի. զի ունելով բազմութիւն տառից երեսուն և վեցից՝ Հայկազունք մեր այժմ ևս յորում և կողման աշխարհիս սփռեալ գտանին, դիւրաւ կարեն հնչել զհնչմունս օտար լեզուաց որչափ և հնար է, յարմար ամենեկին լեզուին Աղամայ, որում անկ էր ունել լեզու և հնչումն դիւրադարձ և համատարած, է և հնչումն հեշտալուր...» (Անդ, 23): 2) Բառերի հարստություն. հայերենն ունի «ընդաբոյս իմն հարստութիւն և ճոխութիւն բանից, զորոյ զնմանն ի սակաւ լեզուս է տեսանել, ունի և դիւրութիւնս յօրինելոյ նորանոր բառս» (Անդ): 3) Բառերի կազմության մեջ կա ինչ որ նախամտածված կարգ. իբրև թե Աղամը մտածել ու հորինել է բառերն այնպես, որ իմաստով մոտ բառերը նմանաձայն լինեն. ինչպես՝ զարուն, աշուն, ողոֆել, բոզոֆել, ամոֆել (Անդ, 25) և այլն: «...խորհրդաւոր իմն կազմութիւն ի բառս. ի քննելն տակաւին գտանեմք բազում բառս իբր արուեստիւ դիտմամբ և խոկալով կազմեալս. որ է ցուցակ լինելոյ իբր մնացորդ ինչ աւերակաց նախնի այնր լեզուին մարդկութեանս, յորժամ Աղամ խորհելով դնէր զանուանս կենդանեաց և զանուանս իրաց, նմանաձայն անուանակոչութիւն հնարեալ նոցա, և ոչ խառն ի խուռն բերման անուանակոչեալ, զոր օրինակ եղև յաւուրս աշտարակաշինութեան: Օրինակի աղագաւ... Այր, Հայր, Մայր, Եղբայր, Քոյր (իբր Քայր). և սոցա արմատ Մարդ, յորմէ ածանցեալ թուի անունս երիտասարդ...» (Անդ, 24):

Այսպես, ահա, հիշյալ շորս կարգի «կովանները» մեջ բերելով ու քննարկելով մեկ առ մեկ, հեղինակը եզրակացնում է, թե Աղամի լեզուն եղել է հայերենը և ոչ եբրայեցերենը, «...» շորից պատճառաց զոր ցայս վայր յառաջ բերաք յայտնի հրեի յառաջնութիւն լեզուիս քան թէ Հրէից, ոյր վասն վայրապար ճգնին այլք... Յայս վայր յասացելոցս յայտնի տեսաւ. եթէ զքնակութիւն նոյի Յայս վայր յասացելոցս յայտնի տեսաւ. եթէ զքնակութիւն նոյի և զլեզու՝ որով նա խօսէր... պարտ է խնդրել նախ անդ ուր էլ և յլեզու՝ որով նա խօսէր... պարտ է խնդրել նախ անդ ուր էլ և յախնի նահաշնոյ ի տապանէն, և ուրանօր բնակեցաւ ինքն և նախնի նահաշ-

պետք յառաջ քան զժամանակ աշտարակաշինութեան. և ոչ անդ՝ ուր ոչ ոք ի նահապետաց նախ քան զբաժանումն լեզուաց բնական էր: Երկրորդ ի յայնպիսի ժողովուրդս՝ որ ի ժամանակաց անտի նոյի սկիզբն կալեալ իցէ, և ի ժամանակէ անտի աշտարակաշինութեան ուրոյն ազգ կացուցեալ, որոշ և տարրեր ջայլոց ազգաց: Եւ երրորդ՝ զի ժողովուրդն այն կամ ազգ, մնացեալ իցէ ի ճշմարիտ աստուածապաշտութեան, և յիւրում առաջին անմեղութեան: Զերեսին զայսոսիկ գտեալ ի պատմութեան ազգիս ի նոսա՝ որոց մնացեալ ի Հայաստան՝ անմեղք էին և զերծ ի շարութենէ գործոց աշտարակաշինութեան, և որոց ընդ սերունդ Հայկայ միացեալ՝ մի ազգ եղեն ընդ նմա, նմին իրի եզաք ի վերոյ վասն հայկական լեզուիս լինել առաջին լեզու նոյի: Իսկ ազգին եբրայեցոց՝ քանզի պակասին երեքին այս կարևոր հանգամանք, նմին իրի և չէ արժան նոցին ընծայել զառաջնութիւն լեզուի...» (Անդ, 25):

Հայերենի՝ իբրև մարդկային ցեղի նախալեզվի, իբրև Աղամի հորինած լեզվի մասին այս «տեսությունն» է ահա, որ գտնում ենք այս դպրոցի գրեթե բոլոր հայագետները գործերում: Իբրև բացառություն կարելի է հիշել Անդրեաս Ակոլուսին (1654—1707), որ հայերենը ցեղակից է համարում եգիպտականին: Մնացյալները կամ հաստատապես, կամ որոշ վերապահությամբ (օր. Սքոդեր) պաշտպանում են հայերենի նախամայր լեզու լինելու տեսակետը, թեև դրա հետ միաժամանակ ոմանք նշում են արդեն նաև այլ լեզուների, հատկապես՝ հունարենի, լատիներենի և պարսկերենի հետ ունեցած հայերենի նմանությունը՝ բառապաշարի համեմատությամբ: Ինչ խոսք, որ այդ «տեսությունը» քննադատելն անգամ ավելորդ է. որքան էլ հեղինակները, մանավանդ Ինճիճյանը, ճգնում են հիմնավորել այդ տեսակետը «գիտականորեն», այնուամենայնիվ այդ «հիմնավորումները» հեռու չեն գնում Աստվածաշնչի առասպելների այս կամ այն ձևով մեկնարանելուց. այդ ամբողջ «գիտական» քննությունները բացարձակապես հիմնված են Աստվածաշնչի վրա, որը, ինչպես գիտենք, միջնադարյան պաշտոնական գիտության հիմնաքարն է հանդիսացել: Աստվածաշնչից զուրս կատարված «փաստարկումները», որոնք գլխավորապես հիմնված են անունների, պպա և՛ բառերի ստուգաբանությունների վրա, դարձյալ գիտական որևէ արժեք չունեն, քանի որ այդ տեսակետը հիմնավորելու համար բերված ստուգաբանությունները բոլորն էլ (չհաշված առանձին, պատահական օրինակներ) մտա-

յածին, սուտ ստուգաբանություններ են: Ուտի և այս տեսության հիմնավորման համար բերված փաստարկումներից ու պատճառաբանություններից և ոչ մեկն էլ գիտական լրջություն չի ներկայացնում մեզ համար, թեև երկար ժամանակ այդ տեսությունն լրբև միակ ճշմարտություն է ընդունված եղել: Բավական է հիշել, որ Ս. գրքի մեջ՝ հիշված Արարատ լեռը մեր Արարատը չէ՛, և արդեն բոլոր փաստարկումները կկորցնեն իրենց արժեքը:

Բառերի և նրանց նշանակած առարկաների միջև եղած կապի հարցի մասին այս դպրոցում տիրում են երկու կարծիք. հիմնականը, որ և պաշտպանված է ճնշող մեծամասնության կողմից, այն է, որ բառերը, անվանումները դրված են առարկաներին ոչ ըստ բնութեան, այլ ըստ դրության, ըստ սովորության կամ համաձայնության. այսպես, փիլիսոփայության մեջ այդ տեսակետն արտահայտել է Դավիթ Անհաղթին հետևող Սիմեոն Զուլպյեցին (Մ. 1657 թ.), որ իր «Փիլք Ծրամաբանութեան» աշխատության մեջ ասում է. «Անուանք ոչ են ըստ բնության, այլ դրութեամբ. զի թէ բնութեամբ էր՝ յամենայն լեզու քարն քար կոչիր» (էջ 92): Քերականներից կարելի է հիշել Զրպետյանին, որ գրում է. «Որևէ լեզու գումարն է համաձայնութեամբ սահմանված բառերի» (Gram. էջ 1):

Հակառակ տեսակետը հիմնվում է Աստվածաշնչի պատմության վրա՝ Աղամի կողմից կենդանիներին ու թռչուններին անուններ դնելու մասին, և գտնում է, որ Աղամը անունները դրել է ըստ կենդանիների և թռչունների բնության: Այսպես օրինակ, Ինճիճյանը վերոհիշյալ աշխատության մեջ գրում է. «...Աղամ ըստ իւրաքանչիւր անասնոց բնութեան կամ ձայնի՝ եղ նոցա անուանս» (էջ 19—20): Այսպես և քերականներից ոմանք (օր. Ավետիքյան):

Բառերի ստուգաբանության մեջ նույնպես այս դպրոցում գոյություն ունի երկու ուղղություն. առաջին ուղղությունը շարունակությունն է հնի. բառերն ստուգաբանվում են դարձյալ մտացածին կերպով, մի բառը մեկնարանելով մի ուրիշով՝ ըստ հնչունական կազմի նմանության. այդ դեպքում, բնականաբար, ստուգաբանվող բառերը մեծ մասամբ համարվում են բարդ կամ ածանցավոր. ինչպես՝ աղանի <աղու ունի, առիւժ <առող և ծուող (Ինճ., Հնախ., Գ. 20—21) և այլն: Այս ուղղության ամենանշանա-

¹ Այդ մասին տես Վերեր. «Արարատը Սուրբ գրոց մեջ», ՀԱ, 1901 և Հ. Ալեքսանդր Մատիկեան «Սարբաթ է Արարատ» (Յըբ. 432—435):

վոր ներկայացուցիչն է Ինճիճյանը, որի ստուգաբանություններից մի քանիսին ծանոթացանք արդեն: Բոլոր մյուս հեղինակներն էլ այս կամ այն չափով տուրք են տվել այդ ուղղությանը: Երկրորդ ուղղությունը, որ նույնպես նախորդ դպրոցում էլ գոյություն ունեցել է, փոխառյալ բառերի ստուգաբանությունն է. բայց եթե նախորդ դպրոցում այդ կարգի բառերի ստուգաբանությունները հատուկ սիստեմի չեն հանգում, ապա այս դպրոցում, արդեն, որոշ սիստեմ են կազմում, որ, ոմանց մոտ, հանգում է հայերենի և այլ լեզուների բառապաշարի համեմատությունը (օր. Մխիթար, Գևորգ դպիր, Ավգերյան և այլք) և, հետևաբար, ոչ միայն քանակի շնորհիվ, որ արդեն բավականաչափ պատկառելի է, այլև իրենց լրջությամբ լեզվաբանական հմուտ քննությունների արժեք են ստանում:

* * *

Կորցնելով անկախ, սեփական պետականությունը բուն երկրում, վտարանդի հայերն ապավինեցին Կիլիկիայի բարձունքներին և հիմնելով իրենց նոր պետությունը՝ շարունակեցին պահպանել իրենց գոյությունն ու մաքառել հանուն անկախության: Նոր հայրենիքը նոր հարաբերությունների ու տնտեսական-քաղաքական նոր կապերի դուռ բացեց հայերի առջև: Կիլիկիան, իր աշխարհագրական դիրքով, Արևելքն ու Արևմուտքն իրար միացնող մի կամուրջ էր: Հայերը իրենց նոր հայրենիքում ոչ միայն շարունակեցին շփման մեջ մնալ Արևելքի ժողովուրդների հետ, այլև մերձավոր հարաբերությունների մեջ մտան արևմտյան երկրների հետ: Հանդիպելով եվրոպացիներին առաջին անգամ Խաչակրաց արշավանքների ժամանակ, և օգնելով նրանց այդ գործում, հայերն այնուհետև շարունակեցին դարգացնել իրենց հարաբերություններն ու ամրացնել իրենց կապերը եվրոպական պետությունների հետ, նախ՝ քաղաքական-դիվանագիտական ճանապարհով: Բայց շուտով այդ հարաբերություններն սկսեցին էլ ավելի դարգանալ տնտեսական ու կրոնական հողի վրա: Արդեն տասներեքերորդ դարի սկզբից (1201 թվին) Ջենովայի ռեսպուբլիկային արտոնված էր ազատ առևտուր անել Կիլիկիայում. նրանց կալվածքներ էին հանձնված Սիս քաղաքում, թուլյատրված էր ունենալ հյուպատոսարան, բանալ պանդոկներ և այլն: Նրանք կալվածքներ ստացան նաև Տարսոսում ու Մամեստիայում: Նույնպիսի իրավունքներ արտոնվեց նաև Վենետիկի ռեսպուբլիկային: Եվ ահա, շուտով

առևտուրն անասելի արագությամբ զարգացավ երկրում, իսկ դրան զուգընթաց՝ նաև փոխհարաբերությունը արտաքին աշխարհի հետ: Երկու ռեսպուբլիկաները մրցության մեջ էին մտել և փոփոխական հաջողությամբ շարունակում էին այդ մրցումը՝ աստիճանաբար էլ ավելի հաստատվելով երկրում. շուտով նրանց միացան նաև Պիզայի, Սիցիլիայի և այլ տեղերի առևտրականները. առեվտրական հարաբերությունները՝ եվրոպական երկրների և Կիլիկիայի միջև, գնալով ավելի և ավելի ընդարձակվում էին: Սակայն շատ շուտով այդ քաղաքական-դիվանագիտական ու տնտեսական հարաբերություններին ավելացավ նաև երրորդը՝ կրոնականը: Սկսած տասներեքերորդ դարի կեսերից, դեպի արևելք են գալիս կրոնական քարոզիչներ, որոնք այցելում են նաև Հայաստանին. դրանցից իբրև առաջին այցելու կարելի է հիշել Փրանչիսկյան ուխտի քարոզիչ Վիլհելմ Ռուբրուքին, որը 1254 թ. փետրվարին՝ իր ճանապարհորդությունից վերադառնալիս, գտնվում էր Անիում: Գնալով այդպիսի ուղևորությունները էլ ավելի հաճախակի էին դառնում. տասնչորսերորդ դարում կրոնական հարաբերություններն այնքան արդեն առաջ էին գնացել, որ Հայաստանում վանքեր էին հաստատել թե՛ Փրանչիսկյանները, և թե՛ դոմինիկյանները: Եվրոպացիների հետ հայերն էլ սկսում են ճանապարհորդություններ կատարել. հայտնի է, օրինակ, Սմբատ Գունդստարի (1208—1277) ճանապարհորդությունը դեպի թաթարների բնակավայրը՝ Կարակորում, ապա՝ Հեթում Ա. թագավորի (1226—1270) ճանապարհորդությունը՝ դարձյալ դեպի Կարակորում՝ բայց տարբեր ճանապարհներով, և այլն: Բնական է, որ թե՛ հայ, և թե՛ օտարազգի ուղևորները գրում էին իրենց ճանապարհորդական հիշողությունները, ուր և նկարագրում էին իրենց այցելած երկրների վարք ու բարքը, բնությունը, պետական կարգերը, լեզուն և այլն և այլն: Իսկ այս բոլորն իր հերթին էլ ավելի էր ծանոթացնում եվրոպացիներին արևելքի, որի հետ և Հայաստանի ու հայ ժողովրդի հետ: Հիշյալ երեք հանգամանքները՝ քաղաքական, տնտեսական ու կրոնական՝ միաժամանակ խթան էին հանդիսանում այն բանի, որ հայերը օտար լեզուներ, հատկապես լատիներեն, և օտարները հայերեն սովորեն: Հայտնի է, օրինակ, որ Լևոն երկրորդ թագավորը (1185—1219) կարգ էր սահմանել յուր հրովարտակներն արձանագրել հայերեն ու լատիներեն լեզուներով: Իսկ օտարներից հատկապես քարոզիչները հենց իրենց գործի հաջողության համար

տովորում էին հայերեն: Այս պայմաններում է, ահա, որ եվրոպացիներն սկսում են ուշադրություն դարձնել ինչպես Հայաստանի, նրա պատմության, ազգագրության ու գրականության, այնպես էլ հայերեն լեզվի վրա: Հայերենի վերաբերյալ մինչև այժմ հայտնաբերված ամենահին փաստաթուղթը Ֆրանսիայի Օթենոն (Autun) քաղաքի եկեղեցական դպրոցի մատենադարանում պահված մի լատիներեն ձեռագիր է, որի վերջում իննսուն լատիներեն բառերի ցանկ է կազմված՝ հայերեն բառերով բացատրված: Չեռագիրը, ինչպես ընդունված է, պատկանում է իններորդ դարի վերջին կամ տասներորդի սկզբին. նրա հրատարակիչը՝ Ավգուստ Կարրիեր (1838—1902), գտնում է, որ թեև հավանական չէ կարծել, թե ձեռագրի հեղինակն ինքն է կազմել լատինահայ բառացանկը, և, հետևաբար, ղեկավար է ճշտիվ որոշել նրա ժամանակը, բայց տասներորդ դարից ուշ չէ: Քննելով լատիներեն բառերի դիմացը գրված հայերեն բացատրությունները, Կարրիերն այն եզրակացությունն է հանգում, որ բառացանկի հեղինակը լավ չի իմացել հայերենը, որի պատճառով էլ շատ բառեր սխալ է թարգմանել. օրինակ՝ homo «մարդ» բառը թարգմանված է աճճ, brachium «բազուկ», թարգմանված է ձեռք, manus «ձեռք» թարգմանված է ափ և այլն¹: Սակայն, ինչպիսին էլ լինի այդ բառացանկը, յուր անճշտություններով հանդերձ, մի թանկագին գանձ է համեմատաբար խորը հնությունից պահված և արժանի է ավելի լուրջ ուշադրության և ուսումնասիրության, մանավանդ արտասանական որոշ հարցերի պարզարանման համար²:

Այնուհետև մենք հայոց լեզվի մասին որևէ ուսումնասիրական փորձի չենք հանդիպում մինչև տասնհինգերորդ դարը, երբ գերմանացի Հանս Շիլդերգերն իր ճանապարհորդական հուշագրությունների մեջ (ճանապարհորդությունը տևել է 1396-ից 1427 թիվը) նմուշներ է տալիս հայերենից, երբեմն, իհարկե, աղավաղյալ, և վերջում կցում Հայր մեր-ի հայերեն և թուրքերեն թարգմանությունը³: Նույն այդ թարգմանությունն է, որ զետեղված է

¹ Carrière, Un an cien glossaire latin-arménien, Paris, 1886, p. 9:
² Այդպիսի մի բնություն կատարել է Լագարդը (GGA, B. 8 (1888), p. 297):

³ Շիլդերգերի, յուր գրքի մասին ու գրանցից թարգմանված համաձայնեք տե՛ս Վ. Սուրենյան շահն Շիլդերգերի կեանքի և գործունեության մասին. ՉԳ, 1890, էջ 148—165, Հմմտ. Benfey, աճ, 226, Կոստանեանց, աճ, իԲ, իԳ, ԽԶ:

Աղելունգի արդեն հիշված (տե՛ս էջ 25) աշխատության մեջ¹: Այնուհետև արդեն ավելի հաճախ ենք հանդիպում հայերենի վերաբերմամբ օտարների ուսումնասիրություններին, թեև, իհարկե, դեռևս անկատար. այսպես, տասնվեցերորդ դարում Թեդեոս Ամբրոսիոս (1469—1540) իտալացի կանոնիկոսը Պավիայում 1539 թվին իրատարակեց յուր «Introductio in chaldaicam linguam, syriacam, atque armeniacam et decem alias linguas... Theseo Ambrosio» etc. («Ներածություն քաղղեական, սիրիական, հայկական և տասն այլ լեզուների») աշխատությունը, որի մեջ նա խոսում է նախ տառերի, ապա նրանց հնչման մասին. նրա տված տեղեկությունները թե՛ հայերի, և թե՛ հայերենի մասին, անշուշտ, հաճախ թերի են, այլև՝ սխալ. օրինակ՝ նա հայերեն տառերի թիվն է համարում 39 (հաշվելով նաև և-ը), հոգևորական գլխավորն է համարում Սիմաս (I ?) պատրիարքին և այլն. բայց շնայած թերություններին, նրա գիրքը մեծ արժեք ունի պատմական տեսակետից. հատկապես հնչյունների արտասանության մասին տված նրա տեղեկությունները արժանի են ուշադրության. այսպես, նա գիտե, որ արևմտյան և արևելյան արտասանությունները՝ հատկապես ձայնեղ պայթականներինը, տարբեր են. այդ իսկ պատճառով էլ այդ կարգի տառերի դիմաց նշանակում է լատինական երկու տառ. Բեն=byen և pyen, դա=da և ta, և այլն²: Թեդեոսի այդ գիրքը լույս տեսնելուց մի տարի առաջ Ֆրանսիացի հումանիստ Պոստելլուա Գվիլիելմը (1549—1581) հրատարակեց յուր հռչակավոր «Linguarum duodecim characteribus differentium alphabetum, introductum et legendi modus» («Տասներկու լեզուների՝ տարբեր այբուբենների բնույթի մասին ներածություն և կարգալու կերպը») աշխատությունը: Այդ գիրքը, ինչպես հեղինակն է ասում, մի մասն է «De affinitate linguarum» («Լեզուների ցեղակցության մասին») մեծ աշխատության, որը սակայն երբեք էլ լույս չտեսավ: Իր գրքում հեղինակը համեմատում է իրար հետ երբայական, սիրիական, արաբական, հունական, հայկական, վրաց, լատին և այլ լեզուները (թվով՝ 12) և հանգում է այն եզրակացության, թե բոլորի նախամայր լեզուն երբայեցերենն է: Նկարագրելով հիշյալ լեզուները, հեղինակը իբրև ընթերցանության նմուշ տալիս է Հայր մեր-ի թարգմանությունը յուրաքանչյուր լեզվով: Պոստելլուաի

¹ Հմմտ. Benfey, աճ, 226, Томсен, աճ, 48:
² Ավելին տե՛ս Ջարբեան և Լեան, աճ, 40—42, Կոստանեանց, աճ, ԽԷ. Benfey, աճ, 219:

ճշանակությունն ավելի մեծ է ընդհանուր լեզվաբանության, քան հայագիտության մեջ. իր այդ գործով նա տվեց լեզուների համեմատության առաջին փորձը, թեև իհարկե այդ փորձը շատ և շատ հեռու է գիտական ճշտությունից: Ավելին. Պոստելլուան այստեղ հիշվում է միայն Եվրոպայում հայոց լեզվի ուսումնասիրության ժամանակագրական ընթացքը խախտած չլինելու նկատառումով. այլապես, նա պետք է մտներ նախորդ դպրոցի մեջ այն պարզ պատճառով, որ բոլոր լեզուների մայրն է համարում երբայցեհրենը¹:

Սակայն հայագիտությունը, հայերեն լեզվի մասին ուսումնասիրությունները Եվրոպայում լայն ծավալ են ստանում տասնյոթերորդ դարում: Եթե մինչև տասնյոթերորդ դարը եվրոպական արեվելագիտության, հետևաբար և հայագիտության կենտրոնն էր, հիմնականում, Հռոմը, ապա XVII դարում այդպիսի կենտրոն է դառնում նաև Փարիզը՝ Կարդինալ Ռիշելիոյի (1624—1642) հիմնադրած (1635 թվին) Գիտության ճեմարանի և Բազմալեզվյան տպարանի շնորհիվ: Միևնույն ժամանակ հայագիտությունն սկսուողում է զարգանալ նաև հայ գաղութներում՝ Իլով, Ամստերդամ, Վենետիկ, Լիվոռնո և այլ քաղաքներում: Այսպիսով, ահա, սկսվում և զարգանում է հայերեն լեզվի ուսումնասիրությունը՝ հայերի և օտարների կողմից: Իրար ետևից սկսում են լույս տեսնել հայերենի քերականություններ թե՛ հայերեն, և թե՛ օտար լեզուներով, կազմվում են բառարաններ՝ հայերենից օտար լեզուներով և հակառակը: Հայերենի առաջին տպագիր քերականությունն ու բառարանը պատկանում են Միլանի Կանոնիկոս Ֆրանչեսկո Ռիվոլային: 1621 թվին Ռիվոլան Միլանում հրատարակեց առաջին բառարանը հայերենից լատիներեն՝ «Dictionarium armeno-latinitum» (Բառարան հայ-լատինական) վերնագրով, իսկ 1624-ին առաջին հայերեն քերականությունը լատիներեն լեզվով՝ «Grammaticae armenae libri quattuor» («Հայկական քերականություն»), չորս գիրք) վերնագրով: 1633 թվին Կարդինալ Ռիշելիոյի հրամանով ու ծախսով երկուսն էլ վերահրատարակվեցին²: Թեև երկուսն

էլ շատ անկատար աշխատություններ են, բայց և այնպես, դարձյալ արժանի են ուշադրության՝ նախ իրենց ներկայացրած պատմական արժեքով, ապա՝ նաև հայոց լեզվի պատմության համար պարունակած նյութով. այդ տեսակետից ավելի մեծ արժեք է ներկայացնում բառարանը, որ պարունակում է տասնյոթերորդ դարի կենդանի հայերենից քաղած բազմաթիվ բառեր: Այնուհետև իրաբեռեից հրատարակվում են հայերենի քերականություններ. այսպես՝ Թեադինյան կրոնավոր Կղեմես Գալանոսը (մ. 1666), որ երկար տարիներ շրջել է Անդրկովկասում, ապա՝ 1663 թվից պաշտոնավարել լեհահայոց մեջ՝ Իլով (Լեմբերգ) քաղաքում, որպես հայկական դպրոցի ղեկավար և հայերենի ուսուցիչ, 1645 թվին հրատարակել է յուր «Grammaticae et logicae institutiones linguae litteralis armenicae... «Քերականական կամ տրամաբանական ներածություն առ ի յիմաստասիրութիւնն շահելոյ» գիրքը: 1665 թվին Ամստերդամում հայերեն լեզվի մի փոքրիկ քերականություն հրատարակեց Ոսկանը. իր իսկ ասելով՝ գիրքը թարգմանված է լատիներենից և հարմարեցված լատիներենի քերականության կանոններին: Հովհաննես Հակոբ Հոլովը 1675 թվին Հռոմում հրատարակեց հայերենի քերականություն՝ հայերեն լեզվով՝ Գալանոսի և Ոսկանի քերականությունների հետևողությամբ: 1696 թվին Լիվոռնոյում հայերենի քերականություն հրատարակեց Խաչատուր Կարնեցին՝ նախորդ երեք քերականությունների հետևողությամբ: Հիշյալ չորս քերականություններն էլ ունեն մի ընդհանուր տղղություն, որ և նրանց հիմնական թերությունն է կազմում: Հետևելով լատիներենին, այդ հեղինակները հայերենը արվեստականորեն ենթարկում էին լատիներենի կանոններին. այսպես՝ նրանք անխրտարար, առանց բացառության ածականը համաձայնեցնում էին

վերահրատարակել են 1633-ին: Զարհանալյանը (անդ, էջ՝ 29) երկսի առաջին հրատարակությունը գնում է 1621-ին, երկրորդ հրատարակության թիվը չի հիշում: Կոստանեանցը (անդ, էթ) քերականության առաջին հրատարակությունը՝ 1624-ին, երկրորդը՝ 1634-ին, բառարանը՝ միայն 1633-ին: Benfey (անդ, 238) քերականության առաջին հրատարակությունը՝ 1624-ին, երկրորդ հրատարակության մասին չի հիշում: Բառարանի մասին բաց երևույթին տեղեկություն չունի, քանի որ առաջին հայերեն բառարանը լույս տեսած է համարում 1695-ին: Մենք ծանոթ ենք միայն քերականություն 1624 թվի, իսկ բառարանի 1633 թվի հրատարակությանը, սակայն ստույգ են վերջ հիշած մեր թվականները (այդ մասին տե՛ս Ն. Գ. Գ.—Ա. տղղություն հայ-լատին բառադրոց Ֆր. Ռիվոլայի, ՀԱ, 1896, էջ 60—61):

¹ Նրա մասին տե՛ս Կոստանեանց, անդ, էթ. Benfey, անդ, 225—228, Томсен, անդ, 110:

² Թե՛ քերականության, և թե՛ բառարանի հրատարակությունների ուղղանց տարբերի նկատմամբ տարբեր հեղինակների միջև տարաձայնություն կա: Այսպես՝ Զրպետյանը (Grammaire, XXX—XXXI) առում է, թե բառարանը լույս է տեսել 1613-ին, քերականությունը՝ 1624-ին. երկուսն էլ

գոյականին թվով ու հոլովով. բայց գրաբարում կային նաև անհոլովելի ածականներ և անհոգնական գոյականներ. և, ահա, որպեսզի համաձայնության կանոնը բացարձակապես գործադրած լինեն, և՛ անհոլովելի ածականներն էին հոլովում, և՛ անհոգնական գոյականների հոգնակին սարքում. մեր հին մատենագրության մեջ եղած այն օրինակները, որոնց մեջ համաձայնեցում չկա, վրիպակ են համարում, նույնիսկ այն դեպքերում, երբ համաձայնեցումը պարզապես անսովոր է. այսպես օրինակ՝ ըստ նրանց կանոնի պետք է ասել յամենայնս հրամանս, յամենայնս գործս, զամենայնս բանս, յամենայնէ գործոյ, ամենայնիւ տամբ, յամենայնոմ տեղոջ և այլն, փոխանակ՝ յամենայն գործս, զամենայն բանս, յամենայն տեղոջ և այլն: Այդ պատճառով է, ահա, որ այդ քերականությունների հեղինակները «խանգարիչք լեզուի» («Corrupte usque lingua» Corbied) անուն են ստացել. Գաբրիել Ավետիսյանը յոր քերականության մեջ՝ խոսելով ածականի և գոյականի համաձայնության մասին, ավելացնում է. «ժանգարիչք հայկաբանութեան բազում իւրք զինեցան ընդդէմ կանոնիս: Նախ՝ հարկ համարէին համաձայնել ածականս ընդ գոյականի յամենայն հոլովս և թիւ ուր և իցէ. և զոր ընդհակառակն տեսանէին ի գիրս նախնեաց, վրիպակ ասէին և ուղղելի: Երկրորդ, առ ի պահել զհամաձայնութիւն բռնադատէին զանհոլով ածականս հոլովել և զանյոքնականս վարել յոքնակի: Զայսպիսի նախանձ առեալ նոցա ի սովորութենէ օտար լեզուաց, ջանային հաստատել ևս ի մասնավոր տեղեաց ինչ, կամ յանսովոր կիրառութենէ ոմանց նախնեաց, առանց հայելոյ ի հասարակացն սովորութիւն և կիրառութիւն լեզուագիտացն հնոց, յոր միայն հաստատի կանոն լեզուաց»¹:

Դրանցից առանձին է մնում նույն դարի գիտնական, Լայպցիգի համալսարանի ուսուցչապետ, եգիպտագետ Անդրեաս Ակոլութոս Վրատիսլավը (1654—1707), որ և այդ պատճառով էլ ժամանակագրական մի փոքր խախտում թույլ տալով, հիշում ենք Խաչատուր Կարնեցուց հետո: Ակոլութոսն առաջին գերմանացի հայագետն է. գիտենալով բազմաթիվ արևելյան լեզուներ, այլև լինելով իր ժամանակի հմտագույն եգիպտագետը, ուսումնասիրել է նաև հայերենը և թողել հայագիտական մի գործ, որի վերնագիրն է. «Աբդիու հայերեն. id est: Obadias armenus quo cum analisi

¹ Ավետիսյան, Քերականութիւն, Վենետիկ, 1815, էջ 370:

vocum armenicarum grammatica et collatione versionis armenicae cum fontibus aliisque maximum partem orientalibus versionibus exhibetur primum in Germania specimen characterum armenicorum in celeberrima academia Lipsiensi procuratorem a M. Andrea Acolutho Vratislav. Siles, anno epochae messianae MDGXXG (1680), armenorum MCXXIX (1129). Lipsiae typis Jus intanti Brandi“.

Ինչպես վերնագրից երևում է արդեն, գիրքը պարունակում է Աստվածաշնչի «Մարգարէութիւն Աբդիու»¹ փոքրիկ հատվածը: Հեղինակը թարգմանել է այդ հատվածը հայերենից լատիներեն և զետեղել իրար կողքի (էջ 1—7)՝ տալով նաև հայերենի ընթերցումը՝ լատիներեն տառերով: Թարգմանությանն ավելացրել է քերականական վերլուծություն և զանազան ծանոթագրություններ (էջ 7—53), ապա՝ հայերեն այբուբենն ու արտասանությունը (էջ 53 ցվերջ): Կարստի ասելով, Ակոլութը թողել է նաև մի անտիպ աշխատություն՝ հայերենի ու եգիպտացերենի վերաբերյալ: Այս հեղինակը մյուսներից ավելի կարևորություն է ստանում ի արժանի է առանձին ուշադրության այն պատճառով, որ համեմատություններ է կատարում հայերենի ու եգիպտական լեզվի հետ և դրանով իսկ հայերենի համեմատական ուսումնասիրության փորձը կատարում՝ ձգտելով գտնել որոշ նմանություններ, հակառակ Ադելունգի, որ հայերենը լիովին մեկուսացած (isolierte), բացարձակապես ինքնատիպ լեզու էր համարում: Ծիշտ է, այդ համեմատությունները զուրկ են գիտական արժեքից (օր. pharaon=հայ. փառաւ ձևին), բայց դրանք ուշադրության արժանի են այն պատճառով, որ հեղինակն այդ համեմատություններով այն միտքն է ուզում հաստատել, թե հայերենը նման է հին եգիպտական լեզվի հետ, և առաջացել է նրանից: Այդ կարծիքը մերժվեց դեռևս իր դարում Լայպցիգի կողմից²:

Քերականություններին զուգընթաց զարգանում է նաև բառարանագրությունը. հայերեն ամենահին բառարանը կազմել է Արիստակես վարդապետը XII դարում. բառարանը, որ կազմված է ուղղագրական նպատակով, և այդպես էլ սովորաբար համարում են «ուղղագրական բառգրույկ», հետագայում վերամշակել են Գեորգ Սսեցին (XIV դար) և Գրիգոր Տաթևացին: XVII դարի կեսե-

¹ Տե՛ս «Աստվածաշունչ», հրտր. Զոհրապ. Գ., 473—475:

² Ակոլութի մասին տե՛ս Զարբհանալեան, անդ, 43., Կոստանեանց, անդ, ԾԱ; Karst, Gesch. 2:

րին Ստեփաննոս Լեոպոլսեցին կազմել է երկհատորանոց հայ-լատիներեն բառարան և միահատոր՝ լատիներենից-հայերեն: Առաջին տպագրված հայ-լատիներեն բառարանն, ինչպես ասվեց, Ռիվոլայինն էր: Էդմոնդ Կաստելլոսը Լոնդոնում 1669 թվին հրատարակեց յուր «Յոթնըկվյան բառարանը» (Lexicon heptaglotton), որին կցել էր նաև հայերեն մի բառացանկ: 1695-ին Հոմոմում Աստվածատուր Ներսեսովիչը լույս ընծայեց յուր լատիներեն-հայերեն բառարանը, Լիվոնոյում 1698-ին լույս տեսավ Թրեմիա Մեղրեցու հայերեն բառարանը¹: 1713-ին դարձյալ Հոմոմում լույս տեսավ եզվիտ կրոնավոր Հակոբ Վիլլոտի (1656—1743) լատիներեն-հայերեն բառարանը. «Dictionarium latino-armenum. Բառգիրք Հայկազեան լեզուի շարադրեալ Յակոբ վարդապետէ ի կարգէ յիսուսեանց, Romae ...Anno MDCCXIII»: Բառարանն ունի ներածական հատված՝ հայերենի քերականության մասին: 1729-ին Կոստանդինոպոլսում երկրորդ տպագրութիւնը լույս տեսավ Երեմիայի հայերեն բառարանը: Այսպես, ահա, տասնյոթերորդ դարի կեսերից սկսած հաջորդաբար լույս են տեսնում հայերենի քերականություններ ու բառարաններ, որոնք տասնյոթերորդի վերջերում ու տասնութերորդի սկզբներում արդեն մի պատկանելի թիվ են կազմում: Ավելորդ համարելով թվել այդ բոլոր քերականությունները, որոնցից մի մասը պարզապես անարժեք գործեր են (օր. Բելլոյի քերականությունը, Ֆրանսերեն լեզվով, Փարիզ, 1812), խոսենք այն քերականությունների և բառարանների մասին, որոնք հայերենի ուսումնասիրության մեջ որոշ դեր են խաղացել:

Լակրոզ

Յուր ժամանակի նշանավոր հայագետ է Ֆրանսիացի Մատյուրինոս Վեյսիեր դը Լակրոզը (1661—1732): Հայագիտության պատմության մեջ նա ավելի հայտնի է ոչ թե իբրև լեզվաբան, այլ՝ պատմաբան ու բանասեր: Նշանավոր է նրա նամակների եռահատոր ժողովածուն (Thesaurus epistolicus Lacroisianus, Leipzig, 1742—46), որի մեջ բազմաթիվ բանասիրական ու պատմական հարցեր է շոշափել: Առանձին ուսումնասիրություն է հրատարակել հայոց և եթովպացոց քրիստոնեության պատմության մասին (Historische Beschreibung der christlichen Religion in Ethiopen und Armentien. Danzig, 1700. Histoire du christianisme... Haag, 1739): Զբաղվել է

¹ Այդ բառարանի քննադատությունը տե՛ս Ա ճ ա ու ե ա ն, Արմ. բառ. VII հատոր, էջ 12—13:

է Օրբելյան տոհմի պատմությամբ և թարգմանաբար հատվածներ հրատարակել մի ձեռագրից, որ նա սխալ կերպով Ստեփաննոս Այունեցուն է վերագրում: Թարգմանել է Ներսես Շնորհալու «Յիսուս Որդի»-ն լատիներեն լեզվով՝ ծանոթագրություններով հանդերձ, որ մնում է ձեռագիր վիճակում: Հայոց լեզվին վերաբերող նրա աշխատությունը հայերենի բառարանն է («Բառարան հայ լեզվի»)՝ տասներկու տարվա աշխատության արգասիքը, որի մասին շատ բարձր կարծիք է հայտնում Լազարոզը (Arm. St., 191), որ, իր ասելով, քսան տարի շարունակ օգտագործել է այդ բառարանն իբրև իր ուսումնասիրությունների աղբյուր: Բառարանը ձեռագիր վիճակում գտնվում է Լայդենի մատենադարանում: Լակրոզի հայտնած կարծիքներից ուշագրավ են հատկապես երկուսը, որոնցից առաջինը վերաբերում է հայերենին. նա այն կարծիքն է հայտնել, թե հայերենը կապ ունի հին մարերեն լեզվի հետ¹: Մյուս կարծիքը վերաբերում է խորենացուն. նա է, որ կասկած է հայտնել Մովսես խորենացու ժամանակի մասին: Իրեն ժամանակակից մի ուրիշ հայագետի՝ Գուլիելմ Վիստոնին՝ 1730 թվի ապրիլի 20-ին գրած նամակում Լակրոզն ասում է. «Խորենացու մասին իմ կարծիքը կկարդաս Ներսես Կլայեցու վիպասանության ծանոթությունների մեջ. միայն մի քանի խոսք ավելացնեմ: Կարծում եմ, որ այդ պատմության գրողը ապրել է ինն և տասներորդ դարերի ընթացքում, Բագրատունի իշխանների օրոք, որ այն ժամանակ մեծ ազդեցություն ունեին և ամբողջ Հայաստանի իշխաններն էին: Կարծում եմ նաև, որ զինվորական մի մարդ է եղել...»²: Լակրոզի այս էրկու կարծիքներից առաջինը լուրջ արժեք չունի արդեն, իսկ երկրորդը՝ մինչև այժմ էլ վիճարանությունների առարկա է հանդիսանում. բայց ինչպես էլ վերաբերվելու լինենք այդ հարցերին, պետք է ընդունենք, որ այդ կարծիքների հեղինակն ունեցել է հետախույզ ու քննադատող ոգի և իր ուսումնասիրություններով փոքր ծառայություն չի մատուցել հայագիտության զարգացմանը³:

¹ Կ ո ս տ ա ն ե ա ն ց, անդ, Ծ է:
² Thesaurus epistolicus Lacroisianus: Հմտ. Զ ա բ բ հ ա ն ա լ ե ա ն, անդ, 52:
³ Լակրոզի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս. Զ ա բ բ հ ա ն ա լ ե ա ն ց, անդ, 47 և 58, հմտ. նաև Կ ո ս տ ա ն ե ա ն ց, անդ, Ծ է. Lagarde, Arm. St. 181. Karst, gesch. 21:
 8—Հայ լեզվաբանության պատմություն

Սքրողեր
(Շրողեր)

Իբրև հայերենի լուրջ, լեզվաբանական ուսումնասիրություն ավելի մեծ ուշադրության արժանի է Սքրողերի քերականությունը: Յոհան Յոսիմ Սքրողերը հայ լեզվաբանության այս դպրոցի և առհասարակ, մինչև տասիններորդ դարի հայագետներից եթե ոչ ամենաականավորը, ապա՝ ականավորներից մեկն է: Նրա քերականությունը, որ հիմք է հանդիսացել հետագայի շատ ուրիշ քերականությունների, նույնիսկ Պետերմանի քերականության համար, որոշ տեսակետից այսօր էլ դեռ չի կորցրել յուր նշանակությունը. իսկ իր ժամանակի համար նա հանրագումարը, ամփոփումն ու մշակումն էր այն ամենի, որ կատարված էր հայերենի ուսումնասիրության բնագավառում մինչև այդ:

Մնվել է Սքրողերը 1680 թվի հուլիսի 6-ին՝ նայկիրիսենում. նախապես Մարբուրգի համալսարանում սովորելով երբայեցերենն ու եթովպական լեզուները, ինչպես և ծանոթանալով հայերենին, 1707 թվին գնում է Ուպրեխտի (Հոլանդիա) համալսարանը՝ կատարելագործվելու. այդտեղ եղած ժամանակն էլ նա իմանում է, որ Ամստերդամում են գտնվում Թովմա Գողթանցի հայ արքեպիսկոպոսը, որի տրամադրությանն էր հանձնված էջմիածնի տպարանը՝ Ամստերդամում, նրա եղբորորդին՝ Ղուկաս Նուրիջանը, և քերողդին՝ Մատթեոսը, և երեքն էլ զբաղվում էին հայերեն գրքերի տպագրությամբ: Սքրողերը, կամենալով խորացնել հայերենի ուսումնասիրությունը, մեկնեց Ամստերդամ և, ծանոթանալով Թովմա Գողթանցու հետ՝ նրա ղեկավարությամբ մեծ հաջողությամբ կատարելապես սովորեց հայերենը: Երբ Թովմա Գողթանցին պատրաստվում էր Հայաստան վերադառնալ, Սքրողերը ցանկացավ ընկերանալ նրան և նրանից առաջ՝ գնաց Արխանգելսկ, ապա՝ Մոսկվա, այդտեղ յուր առաջնորդին սպասելու. սակայն նույն միջոցին Թովման մահացավ, որով և խափանվեց Սքրողերի մտադրության իրագործումը. նա վերադարձավ Ամստերդամ, ուր Նուրիջանի ղեկավարությամբ շարունակելով հայերենի ուսումը և է՛լ ավելի կատարելագործելով յուր գիտությունը, գրեց նույն լեզվի քերականությունը, և հրատարակեց այն 1711 թվին, Ամստերդամում: Վախճանվել է Սքրողերը 1756 թվի հուլիսի 19-ին:

Աշխատությունը կրում է երկու լեզվով՝ հայերեն և լատիներեն խորագիր, որ է. «Արամեան լեզուի գանձ. Hoc est: Joh. Joachimi Schröderi Thesaurus linguae armenicae antiquae et hodiernae, cum varia praxios materia, cujus elenchum sequens

pagella exhibet». Գրքի առաջին մասը վերաբերում է հայերենի «հնություն, փոփոխությունների, բնույթի ու գործածության» հարցերին: Առաջին խնդիրը, որ քննարկում է այս մասում, հայերենի ծագման ու հնության հարցն է: Հեղինակը, ասելով, որ այդ խնդրի լուծումը դժվարին է, այնուամենայնիվ, գտնում է, որ հայերենը, «եթե ոչ Նոյի տապանից իսկ, ապա՝ հաստատապես Բաբելոնյան աշտարակի կործանումից» (էջ 1) է սկիզբն առնում. ապա՝ շարունակելով քննությունը, գտնում է, որ ամենից հավանական է Նոյի և նրա որդիների ու հետնորդների լեզուն հայերենը համարել (էջ 2, § II). բայց և այնպես, հեղինակը, զգուշությամբ քննելով դրա հետ նաև հայերենի նախամայր լեզու լինելու հարցը, վերապահությամբ է մոտենում այդ խնդրին և բավականանում եզրակացնելով, որ հայերենը եթե նախամայր լեզու չէ, ապա՝ ուրիշ որևէ լեզվից՝ հատկապես երբայեցերենից էլ սերած չէ, այլ մի ինքնուրույն մայր լեզու է (էջ 3—4, § § V—VII): Այնուհետև հեղինակը երկարորեն խոսում է հայ ազգի նախնիների մասին (ըստ Խորենացու), ապա անցնում է երկրորդ գլխին, որ վերաբերում է հայոց լեզվի վիճակին (De fatu linguae armenicae), դարերի ընթացքում նրա կրած փոփոխություններին: Այս գլուխը կարելի է համարել հայոց լեզվի պատմության մի համառոտ ակնարկ, որի մեջ հեղինակն այն միտքն է զարգացնում, թե հայ ազգի վիճակին համապատասխան է եղել նաև հայերեն լեզվի վիճակը. երբ հայերը հզոր էին, երբ նրանք ոչ միայն ինքնուրույն պետություն ունեին, այլև տիրում էին ուրիշ երկրների, հայերեն լեզուն էլ ճոխ, գեղեցիկ ու զարգացած էր. ազգային անկախությունը կորցնելուն զուգընթաց հայոց լեզուն էլ զրկվեց իր վսեմությունից, կրեց զանազան լեզուների ազդեցությունը, և երևան եկան բարբառները: Սակայն հայերեն ոսկեդեպի լեզուն պահպանվեց գրականության մեջ՝ տառերի գյուտի շնորհիվ. պատմելով տառերի գյուտի մասին, եզրակացնում է, որ չնայած բոլոր փորձություններին, այնուամենայնիվ եղան մարդիկ, որոնց շնորհիվ պահպանվեց և ավանդվեց հին ու պերճաբան հայերենը. «Ունեցան հայերը, ինչպես մինչ այժմ էլ ունեն, բոլոր դարերում իրենց ցեղի մեջ բարեպաշտ ու գիտությունը նշանավոր մարդիկ, որոնք ընդհանուր անկմանն ու բարբառությունը դիմադրելով, իրենց ազգի մեջ կրոնը, իսկ կրոնի մեջ՝ և դրա հասարակական պաշտամունքով՝ պահպանեցին հին լեզուն իրենց գրվածքներով: Այդպիսիները եղան թարգմանիչների

աշակերտներ Եղիշեն, Ղևոնդը, Ենտըը, Գինդը, Դադանը, Կորյունը, Աբրահամ Խոստովանողը, Հովսեփը, Եզնիկը: Նրանց հետեւորդները՝ Հովհաննես Մանդակունի, Անանիա Շիրակացի, Մովսես և Կոմիտաս Արշարունիներ...: Այդպես և վերջին դարում և մինչ այժմ ապրող Պողոս և Իսահակ Մուղնեցին, Հովհաննես Ուտհայեցին, Մելիքսեթ Երևանցին... Աստվածատուր Լեոպոլսեցին, Քովմար Եպիսկոպոս Վանանդեցին, Ղուկաս Նուրիջանը և այլք:

«Սրանց ջանքերով և գրվածքներով հին հայկական լեզուն պահպանված ու հետագային է ավանդված, մինչև անցյալ և մեր դարում տպագրության շնորհիվ հավիտյան հիշատակության են ավանդվում» (էջ 37—38, § § XXIV—XXV): Ապա համառոտակի տալիս է հայ տպագրության պատմությունը, մեկ առ մեկ թվելով տարբեր տեղերում տպագրված գրքերը, առանձին ցուցակով հիշելով հատկապես Ամստերդամինը (էջ 40—41, § XXVII): Այնուհետև հեղինակն անցնում է հայերենի բնույթի քննությանը (De indole linguae armeniacae). այստեղ հեղինակը նախ հիշում է մի խումբ բառեր՝ տալով մի քանիսի ստուգաբանությունը, և ցույց է տալիս, որ հայերենը հնագույն և ինքնուրույն լեզու է. այդ ստուգաբանություններից ու բառերից են. աստուած<ազդաբ> ւած, հրեշտակ=իրբ հոբ կիզելի (uti... ignis flamans), միտ, հոգի, կին, եղբայր և այլն: Սակայն հայերենը չի մնացել անաղարտ. շատ ցեղեր ձուլվել են հայերի մեջ, շատ ցեղեր ներխուժել են Հայաստան, որի պատճառով էլ հայերենի մեջ գտնում ենք բազմաթիվ օտար բառեր. ինչպես՝ եբրայեցերեն՝ ընգոյգ, առիւծ, գեհեն, և այլն. խալդա-սիրիական՝ օրէն, կոկորդ, կորիւն, սողալ և այլն. արաբերեն՝ անագ, բազէ, ճանապարհ, խաբել և այլն. պարսկյան պարսկերեն՝ բախտ, վատ, վատթար, բրինձ, դրախտ և այլն. հունարեն՝ արքայ, այլ, էկեղեցի, կանոն և այլն: Այս բոլորը հիշելուց հետո, հեղինակը եզրակացնում է, որ որքան էլ շատ լինեն այդ ազդեցությունները, այնուամենայնիվ հայերենը պահպանել է յուր ինքնուրույնությունը, և մնացել իբրև մայր լեզու, որից առաջացել են բազմաթիվ բարբառներ: Վերջապես հեղինակն անցնում է առաջին մասի շորթորդ խնդրին՝ հայերենի գործածությանը (De usu linguae armeniacae), որի մեջ համառոտիվ կանգ առնելով առհասարակ լեզուների՝ իբրև աստվածային շնորհի, նրանց դերի, և գրի նշանակության վրա, խոսում է հայերենի մասին, որը եբրայեցերենից հետո ամենահին լեզուններից մեկն է համարում, և պատմում է թարգմանությունների ու

ինքնուրույն աշխատությունների մասին, որոնց մեջ հայերենը մեր նախորդներից ապագային է ավանդված:

Ահա այս ներածական-քննական մասից հետո է, որ հեղինակը տալիս է գրաբար հայերենի քերականությունը՝ հինգ գրքում (I. ուղղագրություն, de orthographia, II. անուն, de nomine, III. բայ, de verbo, IV. անփոփոխելի մասունք բանիներ, de invariabilis orationis partibus, V. Շարահյուսություն, de syntaxi): Ավելորդ համարելով շարադրել ամբողջ քերականության բովանդակությունը, բավականանանք ասելով, որ այդ քերականությունն իր կառուցվածքով, լեզվի փաստերի ճիշտ շարադրանքով ու կանոնների ստույգ սահմանումով գերազանցում է ոչ միայն իր նախորդներից, այլև իրենից հետո եղած շատ ու շատ քերականություններից: Քերականությունից հետո հեղինակը մի ընդարձակ գլուխ է նվիրում հայերենի տաղաչափությանը և երաժշտությանը (De prosodia. էջ 221—242, De musica. 243—248), ապա՝ զավանաբանությանը (249—298) և վերջապես՝ տալիս ժողովրդական հայերենի ուրվագիծը (Synopsis linguae civilis armenorum. էջ 303—324): Այդ բոլորին հեղինակն ավելացնում է գրուցատրության օրինակներ՝ հայերենից-լատիներեն, ընտրելով դրա համար երեք կարգի նյութ. եկեղեցական արարողությունների (325—327), կենցաղավարության (338—345) և առտնին իրերի վերաբերմամբ (347—370). ապա՝ տալիս է նամակագրության օրինակներ՝ տարբեր բնագավառների վերաբերյալ (371—394), ի վերջո՝ գործնական քերականություն (395—410). տալիս է նաև հայերեն և լատիներեն բառերի ցանկերը, սաղմոսի երկու հատվածի վրացերեն թարգմանությունը և վերջում՝ Ղուկաս Նուրիջանի ոտանավորը՝ ձոնված «հեղինակին և հայասեր ընթերցողին» (Ad clarissimum auctorem et ad lectorem philarmenum):

Գրքի բովանդակությունը, որ համառոտիվ շարադրեցինք մինչ այժմ, ինքնին ցույց է տալիս արդեն, թե որքան մեծ է այդ աշխատության նշանակությունը: Բազմաթիվ ու անգնահատելի են նրա արժանիքները յուր ժամանակի տեսակետից դատելով. նախ այն քննական-հետազոտական մոտեցումը, որով նա շարադրում է իր կարծիքը հայերենի ծագման ու հնության մասին, ապա՝ հայերենի կրած փոփոխությունների և հատկապես այլ լեզուներից ունեցած փոխառությունների թվարկումը, որքան էլ այժմ մակերեսային ու, մեծ մասամբ՝ անստույգ, իր ժամանակին մեծագույն հմտություն ու գիտական մեծ պատրաստականություն էին պա-

հանջում: Թեև ստուգաբանությունների մեջ գտնում ենք շատ սխալ ու քմահաճ մեկնություններ, ինչպես և այլ լեզուներից փոխառյալ բառերի մեջ շատ անճշտություններ, բայց այն մի քանի ճիշտ ոտուգաբանություններն էլ, որ գտնում ենք այդ գրքում՝ մեծ պատվի են արժանացնում հեղինակին: Առանձնապես պիտի շեշտել նրա արժանիքը՝ պարսկերենից և հունարենից փոխառյալ բազմաթիվ հայերեն բառերի որոշման մեջ, որ իր ժամանակի համար մի նշանավոր երևույթ էր: Վերջապես, գրքի այն մասը, որ վերաբերում է հայերեն բարբառներին, չի կորցրել, — և չի կորցնի, — իր արժեքը նաև այսօր. նրա շնորհիվ մենք ունենք XVII դարի վերջերի արեւելահայ խոսակցական լեզվի թե՛ քերականությունը, և թե՛ նմուշներ ու բառացանկ, որը թեև հիմնականում գրաբարին է վերաբերում, բայց պարունակում է նաև բազմաթիվ գավառական բառեր: Քերականությունից բացի Աքրոդեբը կազմել է նաև հայերենի բառարան, որ սակայն մինչև այժմ էլ անտիպ է¹:

Ամփոփելով մինչև այժմ ասվածները, վստահորեն կարող ենք ասել, որ Աքրոդեբի քերականությունը դարագլուխ կազմող մի գործ է եղել հայերենի ուսումնասիրության ասպարեզում. մեծ է եղել այդ քերականության դերը հայոց լեզվի ուսումնասիրությունը զարգացնելու գործում. լինելով իր ժամանակի լավագույն քերականությունը, նա, որոշ կողմերով, դեռ այսօր էլ իր նշանակությունը չի կորցրել:

Տասնութերորդ դարի առաջին կեսի մեծատեփաճճոս Ռոշքա Կամենիցացին՝ մականվանյալ Ռոշքա. ձեւվել է 1670 թվի մարտի 20-ին Կամենից քաղաքում, վախճանվել 1739 թվի հոկտեմբերի 31-ին: Մեզ հասել է նրա հայտարարումներն և լատին-հայերեն երկհատոր ձեռագիր աշխատությունը, որ կրում է «Գանձ հայոց լեզվին» վերնագիրը: Տաշյանի «Ձեռագրաց ցուցակում» բերված՝ բառարանի հեղինակի նամակներից հայտնի է դառնում, որ նա այդ բառարանի վրա աշխատել է շուրջ քառասուն տարի, որոշ ընդհատումներով. 1731 թվին գրած նրա մի նամակում կարդում ենք. «...Յուսարով Տէրամբ... յետ աւարտելոյս զբառարանն իմ, Գանձ Հայոց լեզուին մակագրեալ, զոր ի գալ հոկտեմբերի ամսոյս յուսամ վճարել. զի պատ-

բաստի ունիմ զամենայն բառս, և այժմ աւարտիմ զգիրն Տիւն: Քառասուն ամբ են յորմէ հետէ սկսայ գրել զսայ, բայց ոչ շարունակաբար, զի երբեմն զհինգ ամս, երբեմն աւելի կամ պակաս գոլով իմ այլովք պարապեալ, ի ձեռս ոչ առի» (Տաշեան, Ցուց. 23): Իր գրածի համաձայն, հեղինակն իրոք լիովին ավարտում է բառարանի կազմումը 1731 թվի հոկտեմբերին, ինչպես այդ կարգում ենք 1732 թվի հուլիսի 14-ի նամակում. «Որպէս գրեցի զբառարանէն իմմէ, նոյնպէս շնորհիւ Տեառն ի հոկտեմբերի ամսոյն (1731) աւարտեցի զնա: Զսա գրագիրն իմ օրինակելոց է, և զօրինակն ի վենետիկ յղեցից ի տիպ, իսկ զբնագիրն առ իս պահեցից: Բայց զգրամս ոչ ունելով իմ առ տիպն, յուսամ ի նախախնամութիւնն Աստուծոյ և ի ձեռնստութիւնն Հօր մերոյ Սրբոյն Գրիգորի, թէ հնարեսցի ծախ նորին» (Անդ, 23): Զո՛ւր հույս տարիներ անցան, հեղինակը չուր բառարանի տպագրության համար դիմեց և՛ վենետիկ, և՛ էջմիածին, բայց և այնպես ոչինչ դուրս չեկավ: Վենետիկից հազար ոսկի էին պահանջում տպագրելու համար, որից զուրկ էր, իսկ էջմիածին ուղարկելու համար անհրաժեշտ էր կրկին արտագրել ամբողջ բառարանը, որ ինքը հնարավորություն չուներ անելու ուրիշ աշխատություններով («շարադրութեամբ») զբաղված լինելու պատճառով, իսկ արտագրող վարձել չէր կարող նյութականի պատճառով. «Զբառարանն իմ աւարտեցի ի վաղուց հետէ, — գրում է նա 1733 թ. հուլիսի 15-ի նամակում, — չիք այժմ օրինակող, զի Տեառնդ հասուցանէի, թերևս վաղագոյն ևս այդր (էջմիածնում — է. Ա.) ի լոյս գայր, ցորբան ողջ եմ: Ի վենետիկ հազար ոսկիք խնդրին ի տպումն, և ես զայսչափ ոչ ունիմ... Ես ոչ զհազարս ունիմ ոսկիս, և ոչ օրինակել կարեմ, զի եմ այլովք շարագրութեամբք պատաղեալ» (Անդ, 23—24): Այդպես, ահա, բազմաջան հեղինակի քառասնամյա աշխատանքի վաստակը շարժանացավ տպագրության, և մինչև այժմ էլ մնում է ձեռագիր վիճակում¹: Ձեռագիրը բաղկացած է երկու մասից. Ա. էջ 1—943, բառարան հայերեն-լատիններեն. այս մասում հեղինակը հայերեն բառերի դիմաց բազմաթիվ վկայություններ է բերում հայ մատենագրությունից, վկայություններ, որոնք է՛լ ավելի մեծ արժեք են ստանում այն բանի շնորհիվ, որ դրանցից

¹ Ձեռագրի նկարագրությունը տե՛ս. պրոֆ. Գր. Խալաթեանց, «Յովակիմ Շաէօզեբի թղթերից», Յշրձ., էջ 181—185:

¹ Ձեռագրի մասին տե՛ս Տ ա շ ե ա ն, Ցուցակ, 22—24. Այլիշան, «Տեսութիւն ի գանձ հայոց լեզուին կամ ի Ստեփանեան բառարան». Բազմ. 1852, էջ 86:

շատերը քաղված են մինչև այժմ էլ անհայտ երկերից: Բ. էջ 1—136 բառարան լատիներեն-հայերեն, ուր այլևս վկայություններ, բնականաբար, չկան: Բառարանն իր հարստությամբ, ինչպես Ալիշանն է վկայում, չի գիշում նշԲ-ին: Ըստ ամենայնի բառարանը մի բացառիկ գործ է, եթե նկատի ունենանք ժամանակը. կասկածից վեր է, որ նա, հատկապես իր վկայությունների շնորհիվ, այժմ էլ մեծ արժեք է ներկայացնում. բավականանում ենք բերելով Տաշյանի կարծիքը, որ գնահատելով Ռոշբաշի բառարանը, ասում է. «նկատելով հեղինակին ժամանակը՝ շատ ընտիր երկասիրություն է գործքս նաև իբրև պարզ բառգիրք նկատելով, և ցավելու է, որ տպագրությամբ չէ լույս տեսած տարիներու աշխատության այս արդյունքն: Հարգի նաև այսօր մանավանդ այն կողմանե, որ հեղինակը կոչումներ կրնե բազմաթիվ հայ ձեռագիր մատեններեն, որոնցմե ոմանք նաև այսօր հայտնի չեն լիովին: Նոր քննություն մ'այս մասին կրնա շատ բան երևան հանել: Ամբողջն նաև այսօր հրատարակության արժանի գործք մընէ» (Անդ, 22—2):

Հայոց լեզվի և ընդհանրապես հայագիտության զարգացման գործում բացառիկ դեր է խաղացել Մխիթար Սեբաստացին՝ Վենետիկի Մխիթարյան Միաբանության հիմնադիրը: Հետամուտ լուսավորության տարածման, նվիրված հայ ժողովրդի լուսավորման գործին՝ նա ոչ միայն իր հիմնած միաբանության բոլոր ջանքերն ի սպաս դրեց այդ գործին, որի շնորհիվ էլ այդ միաբանությունը դարձավ հայագիտության մի իսկական կաճառ, այլև ինքը՝ Աբբահայրը յուր գրչով մեծապես օժանդակեց հայոց լեզվի ուսումնասիրման գործին՝ իր քերականություններով ու բառարանով:

Մնվել է Մխիթարը 1676 թվին, Սեբաստիայում. մկրտության անունն է Մանուկ: Տասնևհինգ տարեկան հասակում մտել է տեղի Ս. Նշան վանքը՝ ստանալով սարկավագության աստիճան և վերակոչվել Մխիթար: Ուսման ծարավը տոգորել էր պայծառամիտ պատանուն. տեղի ուժերը չէին բավարարում նրան. և ահա, ուսում ստանալուն, գիտության գաղտնիքներն իմանալուն հետամուտ՝ նա իր կյանքի առաջին մասն անցկացրեց վանքից-վանք գնալով: Ժամանակի լավագույն ուսումնականների կինորոնն էր համարվում էջմիածինը: Եվ, ահա, պատանի Մխիթարը թողնելով Սեբաստիան, դիմում է դեպի Կարին, որտեղից էլ՝ էջմիածին. բայց այդտեղ էլ նա չի գտնում իր ուզածը, մանավանդ որ նա այդտեղ ոչ թե սովորում էր, այլ պարզապես ծառայի պաշտոն

կատարում առաջնորդի համար: Մխիթարը Սևանա կղզին գնաց: Այդտեղ էլ հիասթափություն. պատանին որոշում է հայրենիք վերադառնալ և ճանապարհվում է. բայց Բասենի վանքը հասնելով, արժանանում է վանահոր համակրանքին, որի շնորհիվ էլ վանահայրը պահում է նրան այդտեղ: Մխիթարը նվիրվեց այստեղ աշակերտներ հավաքելու և նրանց ուսուցանելու գործին. բայց շուտով հիասթափվեց դարձյալ՝ տեսնելով աշակերտների անուսումնասեր ոգին: Թողնելով նաև Բասենի վանքը՝ կրկին դիմում է դեպի հայրենի Սեբաստիան, ուր նորից Ս. Նշան վանքը մտնելով՝ ուսուցչի ու քարոզչի պաշտոն է կատարում: Սակայն այստեղ էլ նրան հանգիստ չի տալիս Հոռմի համբավը. նա փափագում էր գնալ և այնտեղ լրացնել իր կրթության պակասը. այդ նպատակով էլ, ահա, նա վերստին թողնում է հայրենիքը և գնում Բերիա (Հալեպ). այստեղ նա ծանոթանում է լատին քարոզիչների հետ և իր ուշիմությամբ, վարքով ու մանավանդ սուր մտքով գրավում նրանց ուշադրությունը. կարճ ժամանակից հետո՝ նրանցից մեկից դովասանական վկայագիր ստանալով՝ դիմում է դեպի Հոռմ. բայց ճանապարհին ծանր հիվանդանալով, մնում է Կիպրոսում, ուր և երկու ամիս տառապում է ջերմախտով: Վերջապես պատանին փոքր-ինչ առողջանալով, բռնում է վերադարձի ճամփան ու շատ տանջանքներից հետո հասնում Սեբաստիա՝ հայրական տունը: Այստեղ նորից նա մտնում է Ս. Նշան վանքը, ուր և մեծ համբավ ձեռք բերելով իր գիտությամբ, արդարությամբ ու խստակրոն վարքով, քահանա ձեռնադրվում քսանամյա հասակում՝ 1696 թվին, ապա՝ փոքր-ինչ հետո՝ վարդապետ: Միաժամանակ սկսում է քարոզել ու դասեր տալ տեղական դպրոցներում, որի շնորհիվ շուտով իր շուրջն է համախմբում մի խումբ համակիրներ ու հետևորդներ: Խրախուսված դրանով, Մխիթարը որոշում է հայրենի հողում վանք հիմնադրել և միահամուռ ուժերով աշխատել ազգի լուսավորության համար, սակայն, զուրկ լինելով որևէ աջակցությունից, հանդիպելով բազմաթիվ խոչընդոտների՝ փոխում է իր մտադրությունը և որոշում իրագործել այդ մտադրությունը՝ Սվրոպայում հիմնադրելով վանքը: Այդ ծրագիրը հայտնիով իր աշակերտներին ու նրանց հավանությունն ստանալով, նրանց հետ միասին լավագույն տեղն է համարում Մեթոն քաղաքը (Մորա), որ Վենետիկյան իշխանության հպատակության տակ էր գտնվում: Բոլոր համախոհները միաբան ուխտում են նվիրվել ընդհանուր գործին և այսպիսով 1701 թվի սեպտեմբերի 8-ին հիմ-

նադրվում է Մխիթարյան Միաբանությունը Պոլսում: Հինգ տարուց հետո՝ 1706 թվին Միաբանությունը փոխադրվում է Մեթոն քաղաքը, ուր և հիմնում է մի վանք ու մի եկեղեցի. սակայն վերահաս պատերազմը՝ Թուրքերի ու Վենետիկցիների միջև (1715) Միաբանությանն ստիպում է թողնել վանքը և ապաստան գտնել Վենետիկում: Երկար ջանքերից հետո միայն, 1717 թվին Մխիթարին հաջողվում է Միաբանության համար ստանալ Ս. Ղազար կղզին, ուր և հաստատվում է նույն տարվա սեպտեմբերին: Այստեղ է ժողովում Մխիթարն իր բոլոր աշակերտներին, որոնց կողմից ինքը ձանաչվում է իբրև Աբբահայր. այս պաշտոնը վարելով շուրջ երեսուն տարի, անխոնջ և անդուլ աշխատելով հայերենի ուսումնասիրության վրա, վախճանվեց Մխիթարը 1749 թվի ապրիլի 27-ին:

Իր երկարամյա կյանքի ընթացքում, հատկապես Ս. Ղազարում հաստատվելուց հետո, Մխիթար Սեբաստացին բազմաթիվ աշխատություններ է գրել՝ կրոնական, աստվածաբանական ու մեկնաբանական բովանդակությամբ, որոնց թվարկումն ավելորդ ենք համարում: Մեզ համար ուշադրության արժանի նրա աշխատություններն են քերականություններն ու բառարանը:

Առաջին քերականությունը, որ նա գրել ու հրատարակել է 1727 թվին՝ Վենետիկում, կրում է հետևյալ վերնագիրը. «Դուռն քերականութեան Աշխարհաբար լեզուին Հայոց»: Դա հայերեն աշխարհաբար լեզվի առաջին քերականությունն է, որ հեղինակը գրել է թուրքերեն լեզվով:

Առաջաբանի մեջ հեղինակը հայտնում է, թե վաղուց ի վեր շատերը խնդրել են իրեն գրել մի քերականություն այն հայերի համար, «որք բնակեալք են ի փոքրն Ասիա, այսինքն ի բոլոր հոռոմաց տուն, և ի փոքր Հայաստան»: Այդ պահանջին անսալով նա գրել է աշխարհաբարի քերականությունը՝ լողկացած երկու մասից, «որոց միին է այս, որ անուանի դուռն քերականութեան»: Երկրորդ մասն, ինչպես ասում է հեղինակը, շատ ավելի ընդարձակ է և պարունակում է «զվարդապետութիւն մասանց բանի և զշարայարութիւն նոցին»: Հեղինակը բացատրում է նաև, թե ինչու այդ գրքուկը թուրքերեն լեզվով է գրել: Փոքր Ասիայում ապրող բազմաթիվ հայեր խոսում են թուրքերեն, իսկ հայերեն չեն հասկանում. այս առաջին մասն էլ, ահա, գրված է այդպիսի հայերի համար. դրանով նրանք պիտի որոշ չափով սովորեն հայերեն, ապա անցնեն երկրորդ մասին, որ գրված է հայերեն լեզվով: Այս երկ-

րորդ մասը մնացել է ձեռագիր վիճակում. ինչ վերաբերում է առաջինին, ապա նա, իհարկե, արժեքավոր է պատմական տեսակետից՝ իբրև աշխարհաբարի առաջին քերականություն: Սակայն նա արժեքավոր է նաև հայոց լեզվի պատմության համար. օրինակ, խոսելով բաշի սահմ. եղանակի եզ. երրորդ դեմքի վերջավորության մասին, ասում է, որ այդ հնչյունը «ոչ զհնչումն էի ունի և ոչ զհնչումն երթի, այլ զմիջական հնչումն ինչ ի մէջ հընչմանց երկուց ասացելոցս տառից»: Այսպիսի տեղեկությունները մեծ արժեք են ներկայացնում լեզվի պատմության համար:

Աշխարհաբարի քերականությունը հրատարակելուց երեք տարի հետո Մխիթարը տպագրեց յուր՝ գրաբարի քերականությունը: «Քերականութիւն գրաբարի լեզուի Հայկազան՝ սեռի» (Վենետիկ, 1730), որի երկրորդ, անփոփոխ հրատարակությունը լույս տեսավ հեղինակի մահվանից հետո՝ 1770 թվին: Փոքրիկ առաջաբանի մեջ հեղինակը հիշում է, որ կատարյալ քերականությունների և բառարանների բացակայությունն է իրեն դրդել կազմելու այդ քերականությունը, որ և ինքն աշխատել է ըստ հնարավորին լիակատար ու գրաբարին հարազատ դարձնել: Չամշյանը յուր քերականության (1779) առաջաբանում խոսելով այս աշխատության մասին, գրում է, որ հեղինակը «կամեցաւ շարադրել զնոր իմն քերականութիւն, և նովին վերածել յառաջին ուղղութիւն գրաբառ լեզուա Հայոց: Բայց քան զի յայնմ ժամանակի նորոգ հանդիսացեալ էին բազում քերականութիւնք բազում հեղինակաց, որք բազում ինչ նոր և օտար խառնեալ էին ի լեզու մեր, և ոչ էր հնար հակառակ նոցին աւանդել կանոնս ըստ բուն նախնի ուղղախօսութեան: Նմին իրի ջանացաւ Հայրն մեր այնպէս կարգել զքերականութիւն իւր, զի մի՛ ներհակ երևեսցի նոր հեղինակաց, բայց դիտելով միանգամայն ևս հորդել զճանապարհ հասանելոյ յուղղութիւն նախնի լեզուին մերոյ... Յասացելոցս յայտնի երևի, թե փոյթ և դիտումն հօր մերոյ այս էր, զի զվայելչութիւն լեզուին մերոյ հանդիսացուցէ ըստ սովորութեան նախնեացն: Այլ սակայն եթէ զոր գիտէրն՝ յայտնապէս գրէր, և զամենայն կանոնս իւր ըստ այնմ կարգէր, թշնամի յարուցանէր գրութեան իւրում զբազումս ի նորոց. որով ոչ ժամանէր այնմ, զոր գիտէր: Վասն որոյ և հարկ եղև նմա ի բազում իրս ըստ մտաց նոցա յարմարել զճառս քերականութեան՝ ի հոլովմունս, ի լծորդութիւնս, և ի համաձայնու-

¹ Երկրորդ հրատարակության ժամանակ ուղղված է «Հայկազան»:

թիւնս մասանց բանի: Եւ այսու հաճեալ զմիտս նոցա՝ հնարիք իմն առաջնորդել յորպիսութիւն վայելչութեան լեզուիս մերոջ...» (Չամչեան, Քեր. 1779, առաջաբան): Այսպես, ուրեմն, Մխիթար Աբբայի նպատակն էր յուր քերականության մեջ կարգել հարազատ, գրաբարին հատուկ ձևերը. բայց, ըստ Չամչյանի, քանի որ այդ ժամանակ կային նոր քերականություններ, որոնց մեջ իշխում էր լատինաբանությունը, որ Հոովմի պաշտպանությունն էր վայելում, ուստի և Մխիթարը, նրանց հեղինակներին ու հետևորդներին իր դեմ չհանելու համար, որոշ շափով տուրք է տվել այդ օտարաբանության: Սակայն մեր կարծիքով դրան զուգընթաց պետք է հիշել նաև մի երկրորդ պատճառ: Որ Մխիթար Աբբայի գրքում նկատվում է ժամանակի քերականությունների ազդեցությունը, դա ճիշտ է, և այդպես էլ անշուշտ պետք է լիներ. սակայն ընտիր և ոչ ընտիր, հարազատ և ոչ հարազատ գրաբարյան ձևերը շտաբբերելու համար ոչ միայն այդ ազդեցությունը պետք է նշել, այլ և այն, որ իր ժամանակ այդ ձևերի հարազատությունը դեռ հնարավոր էլ չէր պարզել. հայտնաբերված և ուսումնասիրված ձևազրկների սակավությունը դեռևս այդ բանը պարզելու համար քիչ նյութ էր մատակարարում:

Ամբողջ քերականությունը բաղկացած է երեք մասից. առաջին մասում սոսկ տալիս է հոլովումը, Խոնարհումն ու թվարկում մյուս «Մասունք բանի»-ները, առանց տեսական սահմանումների: այս մասը հեղինակը կոչում է «Դուռն քերականութեան, յորում պարզապէս դնին հոլովումնք անուանց, լծորդութիւնք բայից, և գումարք այլոց մասանց բանին, որք սերտողաբար ուսանելիք են յաշակերտաց» (էջ 5): Նույն մասին կցված է մի հավելված (էջ 193—220), որի մեջ հարց ու պատասխանի ձևով տրված է ամբողջ ձևաբանության համառոտությունը: Երկրորդ մասը (էջ 220—368) ներկայացնում է առաջին մասում տրվածի տեսական շարադրանքը, բոլոր սահմանումներով ու բացատրություններով հանդերձ, առանց այլևս հոլովումների ու խոնարհումների օրինակները բերելու: Վերջապես երրորդ մասը (էջ 369—468) պարունակում է շարահյուսությունը: Այս մասն էլ ունի յուր հավելվածք (էջ 469—501), որի մեջ համառոտակի տրված են ուղղագրության, առոգանության, նշանագրերի, վերծանության մասին անհրաժեշտ

գիտելիքներ: Գրքի վերջում, ցանկից հետո (էջ 513—584), տրված է գրքում հիշված գոյականների, ածականների, բայերի և այլ «խոսքի մասերի» բառացանկը: Այս մեծածավալ քերականության նպատակն էր, ինչպես վերն ասվեց, տալ գրաբարի լիակատար և օտարաբանությունից զերծ քերականություն. անշուշտ հեղինակին հիմնականում հաջողվել է այդ. նա աշխատել է ըստ հնարավորին խուսափել լատինաբանությունից, բայց և այնպես որոշ դեպքերում դեռևս տուրք է տվել դրան: Ի հակադրություն լատինաբանների, նա ընդունում է գրաբարում տասը հոլովի գոյությունը (ուղղական, սեռական, տրական, հայցական, բացառական, գործիական, ներգոյական, պատմական, պարառական, կոչական): Ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ իր ժամանակի համար այս քերականության հրատարակությունը նշանակալից երևույթ էր. նույնիսկ այն դեպքերում, երբ հեղինակը տուրք է տվել լատինաբանության, դարձյալ ժամանակի պապական ցենզուրայի (գրաքննության), մասամբ էլ յուր ժամանակի գրաբար լեզվի ուսումնասիրության անբավարարության արդյունքը. պետք է համարել բավական է հիշել, որ այն ժամանակ շատ ու շատ ձեռագրեր, բազմաթիվ հեղինակների գործեր հայտնի չէին, իսկ Մխիթարն իր քերականության նյութը քաղում էր հրատարակված կամ ձեռագիր գրքերից: Սրա հետևանքով էլ քերականության հեղինակը անխտիր վերցնում էր բոլոր ձեռագրերը, որոնք կային իր օգտագործած աղբյուրներում, առանց կարողանալու որոշել, թե դրանցից ո՞րն է ընտիրը, հարապատը, և որը՝ օտարաբան: Պետք է հիշենք, որ գրաբարի տարբեր շրջաններն ու դպրոցները («դասական», «հետ դասական» և այլն) շատ ավելի ուշ ժամանակի հայտնագործումներն են: Այս բոլորը նկատի առնելով է, ահա, որ հեղինակի ընդունած շնչին օտարաբանություններն անխուսափելի ենք համարում: Հարազատ մնալով մեր սկզբունքին և քննության շտնելով հեղինակի քերականագիտական դրույթները, որոնք ռացիոնալիզմի դրոշմն են կրում (օր. առանձին հոլովների սահմանումները), մենք բավականանում ենք նշելով, որ այդ քերականությունը մի նոր աստիճանի էր հասցնում գրաբարի քերականական ուսումնասիրությունը: Վերջապես Մխիթար Աբբայի այս քերականության նշանակությունը կայանում է նաև նրանում, որ նա է հանդիսացել վրացերենի քերականության հիմքը: 1753 թվին Անտոնի կաթողիկոսը այդ քերականության հետևորդությամբ կազմել է վրացերենի առա-

¹ Երկու հրատարակությունների էջերը համընկնում են, ուստի և չենք նշում հրատարակությունը, թեև երկուսն էլ մեր ձեռքի տակ են:

ջին քերականությունը, որ շատ կետերում ուղղակի դրա բառացի թարգմանությունն է¹:

Մեզ համար, սակայն, քերականությունից շատ ավելի կարևոր է նրա բառարանը, որի I հատորը լույս է տեսել հեղինակի մահվանից ընդամենը 22 օր հետո (1749 թ. մայիսի 19-ին): Գրքի վերնագիրն է. «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի». բաղկացած է երկու հատորից, որոնցից առաջինը պարունակում է գրաբար բառերը՝ գրաբար, երբեմն նաև «ռամկական» կամ տաճկերեն բացատրությամբ. երկրորդը պարունակում է առաջին հատորից դուրս մնացած բառերը («Բազմութիւնք մնացորդաց բանից»), բառգիրք՝ գրաբարից աշխարհաբար, աշխարհաբարից-գրաբար և բառարան հատուկ անունների: Հեղինակը լիովին ավարտել է առաջին հատորը, որ և իր կենդանության օրոք էլ սկսվել է տպագրվել, երկրորդ հատորը լրացրել ու ամբողջացրել են յուր աշակերտները և հրատարակել 1769 թվին: Նախքան բառարանների բնութագիրը տալը, անհրաժեշտ է խոսել առաջաբանի մասին (I հատոր, էջ 4—19), առաջաբան, որի մեջ ամփոփված են հեղինակի լեզվաբանական հայացքները: Այդ առաջաբանը, ինչպես ծանոթանում ենք հրատարակողների ծանուցումից («Բանք առ ընթերցողս»), գրված է այն ժամանակ, երբ բառարանի հեղինակը մահվան անկողնումն էր գտնվում. ամբողջ բառարանը տպագրված, պատրաստ էր, հեղինակը պետք է գրեր առաջաբանը, երբ հիվանդացավ. հիվանդ ժամանակ իր հանձնարարությամբ աշակերտները կազմեցին այդ առաջաբանը յուր ցուցումների համաձայն. բոլոր տեսակետները հեղինակին են պատկանում. ամբողջ առաջաբանը, գրված առաջին դեմքով, պատրաստ էր տպագրության հեղինակի կենդանության ժամանակ, և նա լիովին ծանոթ էր աշակերտների կողմից շարադրված իր հայացքների ամփոփումին: Այդ հայացքների համառոտությունը հետևյալն է. լեզուների ծագման հարցում, անշուշտ, հեղինակը հետևում է Աստվածաշնչի հայտնի առասպելին: Մինչև աշտարակաշինությունը բոլոր մարդիկ խոսում էին մեկ լեզվով: Աշտարակաշինության պատճառով կայացած խառնակության շնորհիվ առաջացան տարբեր լեզուներ, սակայն՝ բոլոր ժամանակակից լեզուները շեն, որոնք ուղղակի խառնակությունից առաջացան. կան շատ լեզուներ էլ, որոնք գոյացան հետո, այլև-

¹ Անտոնի կաթողիկոսի քերականության մասին, ինչպես և դրա ու Միխայիլի քերականության համեմատությունը տե՛ս Чагарели, А. О., О грамматической литературе грузинского языка, СПб, 1873, стр. 1—34:

այլ լեզուների խառնուրդից. ինչ վերաբերում է հայոց լեզվին, ապա նա խառնակությունից առաջացած մայր լեզուներից մեկն է. հեղինակը հիշում է, որ ոմանք հայերենը համարում են աշտարակաշինությունից առաջ եղած լեզուն, իսկ ոմանք՝ երրայեցերենին են տալիս այդ պատիվը. ինքը սակայն թողնում է այդ հարցի քննարկումը. «...Լեզու մեր ոչ հնարեցաւ ի խառնմանէ բարբառոց այլոց ազգաց, որպէս են բազումք ի լեզուաց արևելայց և արևմտեայց (բոլոր ընդգծումները մերն են. — է. Ա.), այլ է մեզ երկնածիր, սկսեալ յառաջին դարուց՝ յորս յանցանել տիեզերահեղձոց պատուհասիցն, բաբելական պատուհասիցն հիմն արկաւ: Վասն զի առժամանակօք, յորս զբուրգս զայս կանգնէին՝ էր ազգ մի և լեզու մի բնակչաց երկրի. որք բաժանեալ էին ի բազում տանուտեարս... Ի տանուտեարաց յայսցանէ էր դիւցազն հսկայն՝ Հայկ նահապետ տանս հայոց, որում ընդ բաժանել Տեառն զլեզուս ազգաց, վիճակեցաւ բարբառս մեր... Ապա յայսմ ամենայնէ յայտ է թէ լեզուն մեր է մին ի մայր լեզուաց...» (Առաջաբան, էջ 15ա): Այնուհետև հիշում է, որ ոմանք համարում են «լինիլ բարբառոյն մերոյ յառաջ քան զաշտարակին շինութիւն... զորմէ այժմ մեզ ոչ է խօսիլ» (Անդ): Սակայն հետագա հատվածներում, խոսելով հայերենի հատկությունների մասին, պարզ կերպով ցույց է տալիս, թեև առանց ուղղակի արտահայտվելու, որ հայերենի նախամայր լեզու լինելու կարծիքին կողմնակից է, որ հայերենն իր բազմապիսի արժանիքներով կարող է այդ կարծիքն արդարացնել: Հեղինակը խոսում է նաև գրաբարի և բարբառների ու աշխարհաբարի փոխհարաբերության մասին: Այստեղ նա որոշակիորեն այն տեսակետն է արտահայտում, որ գրաբարը բոլոր հայերի խոսակցական լեզուն է եղել, և միայն հետագայում ուրիշ լեզուների ազդեցությամբ և ազգի ցրման պատճառով այլափոխվել է այդ միատարր լեզուն և առաջ բերել բարբառները, որ նա ընդհանուր անվամբ աշխարհաբար է կոչում. «Ի սկզբանէ յառաջին դարուց, յորում բարբառ մեր ստեղծեցաւ, ամենայն հայք խօսէին գրաբառ լեզուաւ: Այլ ի յառաջել դարուց և ընդ վտարիլ կողմանց, և ընդ խառնակիլ ազգաց, առ սակաւ սակաւ այլալեզեցաւ ընդաբոյս բարբառն, ըստ տառի, ըստ վանկի, ըստ բառի, ըստ հորովման և ըստ այլոց հանգամանաց լեզուի: Ստեղծան և անհամար բառք գաւառականք, սպրդեցին մտան և բազում բառք այլազգականք, և ել բարբառս այս ուսմկական, որ կոչի աշխարհաբար լեզու: Իսկ վաղածին լեզուն մնացեալ ի մէջ ազնուաց և իմաստնոց՝ էանց ի գիրս,

և եղև մեզ ի լեզու գրաբառ: ...Լեզուն գրոց յառաջին դարսն էր բարբառ հասարակաց, և յետոյ մասնատրեցաւ...» (Անդ. 12, ա, բ): Այս մեջբերումից հատուկ ուշադրության է արժանի այն դիտողությունը, թե գրաբարը մասնավորացել և դարձել է «ազնուաց և իմաստնոց» լեզու, մի դիտողություն, որ հետագայում շատերն են կրկնել:

Վերջապես ուշագրավ են հեղինակի հայացքները տարբեր լեզուների բառերի միջև եղած նմանությունների վերաբերյալ. ճիշտ կերպով նշելով, որ բազմաթիվ հայերեն բառեր իրենց ձևով և իմաստով շատ լեզուների համապատասխան բառերին նման են, նա այդ բառերը բաժանում է երկու կարգի. առաջին կարգի մեջ նա դնում է փոխառությունները, գտնելով, որ մի մասը հայերեն են փոխառել ուրիշ լեզուներից, իսկ մյուս մասն՝ ընդհակառակն. «Գիպի այսպիսի նմանաձայնութիւն բառից ի բազում ազգս յազգս ի միմեանց առնելոյ. և ըստ այսմ ունիմք մեք յեբրայեցոց զոմանս. որպէս՝ գեհէն, գեն, նաւթ, շաբաթ, սատան, սաբաւովթ, և նմանիք: Իսկ ի պարսից. որպէս՝ դահ, այսինքն՝ տան, ռահ, շիշակ, սալար, շահաստան, շատրուան, փարսախ, մահիկ... յարաւացուցոց, որպէս՝ մթիալ, ...ի հելլենացուց՝ որպէս բրաբիոն, պիմոս, դիոս, կաթեղր...: Եվ ներհակաբար այլ ազգք ունին զոմանս ի մէնջ, որպէս՝ քաղդէացիք և ասորիք տւնին ի մէնջ՝ կոկորդ, կորին, դար, անդամ, սրահ, լալ, լակել: Եւ պարթևք. աղի, բախտ, բեր, դաշտ, դրախտ, կուժ, խարբալել: Իսկ պարսիկք և հագարացիք ունին ի մէնջ՝ զբազումս. զի զխաշն կոչեն հաշ, զմարդն՝ մէրտ. զայրն՝ էր. զազատն՝ էզատ, զսահմանն՝ սէհման. զհազարն՝ հէզար, զբազուկն՝ բազու...: Այլ թէ սոքա են բառք հայկանանք, քաջայայտ է. զի են ի մեզ գլխաւոր բառք, յորոց ծագին անհամար բարդութիւնք և ածանցմունք և լծորդութիւնք...» (Անդ, էջ 9, ԺԳ, ԺԳ): Այս ստուգաբանություններից շատերն, իհարկե, ճիշտ չեն. հատկապես երկրորդ հատվածում՝ իբր հայերենից փոխառյալ ստարագգի բառերի շարքը գրեթե ամբողջապես սխալ է. սակայն մեզ համար կարևորն այդ մի քանի բառերի ստուգաբանության ճշտությունը չէ, այլ հիմնական սկզբունքը, որով նա միանգամայն ճիշտ կերպով որոշում է լեզուների փոխազդեցության, իրարից բառեր փոխ առնելու երևույթը: Երկրորդ կարգի մեջ դնում է այնպիսի բառերը, որոնք տարբեր լեզուներում ձևով և իմաստով նույն են, բայց իրարից փոխառած չեն: Անշուշտ այս նմանությունների խնդրի լուծման մեջ նա չի հանգում ցեղակցության գա-

ղափարին, և դժվար էլ էր սպասել այդ, այլ վերագրում է այդ նմանությունները սոսկ պատահականության. «Հնչմունք բառից գլուղվ յամենայն ազգս հազարք հազարաց հարկիւ բազումք ի նոցանէ նոյնաձայն հանդիպին, զորոյ զապացոյցն ունիմք յայսմանէ. զի թէ հրամայեցի երկուց ոմանց ստեղծանել իւրաքանչիւր զհարիւր նորաձայն բառս՝ տեսանեմք զի բազումք ի նոյնահնչին հանդիպին, թեև բանաստեղծք իցեն յայլ և այլ ազգէ: Մանաւանդ զի այս է նշան, թէ յառաջագոյն ամենայն ազգք միաբարբառ էին: ...Եթէ հարցցէ ոք, եթէ զի է, զի զլոյսն լատինք կոչեն լուքս, զդուն՝ դու (=tu—է. Ա.) զնանիքն՝ ինանիս (=inanis) զնան նաւիս (=navis), զբայս լուա՝ լաւա (=lava), ըգտամ, տասն. տօ, տաս (=do, das), զեմ, եսն. սում, էս (=sum, es) և այլն, պարտ է պատասխանել թէ ըստ պատահման են դիպեալք և ոչ թէ նոքա ի մէնջ են առեալ, կամ մեք ի նոցանէ» (Անդ, 8—9, ԺԲ):

Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակը միանգամայն ճիշտ համեմատություններ է կատարում հայերեն ու լատիներեն այնպիսի բառերի ու քերականական ձևերի, որոնց ցեղակցությունը հաստատվեց շատ ավելի ուշ՝ գրեթե մի հարյուրամյակից հետո: Ծիշտ է, այդ նմանությունները նա պատահականությամբ է բացատրում (որ որոշ դեպքերի համար ճիշտ էլ է և լեզվաբանության կողմից չի բացսուվում), ինչպես և վերագրում աստծու ստեղծած մի համամարդկային լեզվին, բայց դա բոլորովին էլ չի նսեմացնում այդ դիտողության արժեքը: Միայն երևույթը դիտելը, միայն լատիներեն do, das, sum, es, navis, lux բառերի ու ձևերի համեմատությունը հայերեն համապատասխանների հետ և նրանք փոխառություն չհամարելը, սովորական փոխառություններից տարբերելը չափազանց մեծ նորություն էր իր ժամանակի համար:

Ինչ-վերաբերում է բուն բառարանին, ապա նա ևս, թեև այժմ արդեն հնացած ու թերի, իր ժամանակում գլուխ գործոց է եղել: Հեղինակը հավաքել է իր ժամանակում հայտնի հայ մատենագիրների հրատարակված ու անտիպ երկերի բոլոր բառերը, բացատրել նրանք, ինչպես և վկայություններով ավելի ճոխացրել ու պարզացրել այդ բացատրությունները: Ի վերջո մեծ նշանակություն ունեն նաև երկրորդ հատորի հատկապես երկու բաժինները. աշխարհաբարից-գրաբար բառարանը և հատուկ անունների բառարանը, որը պարունակում է Աստվածաշնչում գործածված եբրայական անունները: Այս երկու բառարաններն էլ իրենց տեսակի

մեջ առաջինն էին: Դրանցից առաջինն ըստ էության պարունակում է յուր մեջ հայերենում գործածվող թուրքերեն բառերի մեծագույն մասը և, այդպիսով, թուրքերենից փոխառյալ բառերի ցանկն ու բացատրությունն է, մի բան, որ մոտ մեկ ու կես դար հետո, կրկին կատարել և իբրև ամբողջական մի ուսումնասիրություն հրատարակել է Հրաչյա Աճառյանը: Երկրորդը պարունակում է Սուրբ գրքում գործածված հատուկ անունները, և իբրև անունների բառարան, առաջինն էր և միակը՝ մինչև Հ. Աճառյանի «Անձնանունների բառարանի» հրատարակությունը:

Ի մի ամփոփելով մինչև այժմ ասածները, կարող ենք եզրակացնել. Մխիթար Սեբաստացին առաջինն էր, որ ուշադրություն դարձրեց աշխարհաբար հայերենի վրա և կազմեց այդ լեզվի առաջին քերականությունն ու առաջին բառարանը. հենց այդ բանի արդյունքը եղավ այն, որ նա, առաջինը լինելով, քննության առավ դրաբարի և աշխարհաբարի փոխհարաբերության հարցը և, հիմնականում, ճիշտ կերպով որոշեց բարբառների առաջացման հարցը: Վերջապես լեզուների փոխազդեցության, բառերի փոխանության մասին նրա արտահայտած պարզ ու որոշակի դրույթը՝ մի վողմից, և տարբեր լեզուների մեջ՝ ոչ իբրև փոխառություն եղած բառերի ու քերականական ձևերի նմանությունն ընդունելը և այդ ցույց տալու համար նրա կատարած համեմատություններն էլ ազդելի արժեք են տալիս նրա գործին: Իր բառարանի մեջ նա բազմաթիվ բառեր է ստուգաբանում, որոնցից մի մասն՝ իբր փոխառություն, մի մասն էլ՝ բացատրում է հենց հայերենով. այդ ստուգաբանությունների մեջ կան շատ անճշտություններ, հատկապես հայերենով ստուգաբանված բառերը գրեթե ամբողջապես կեղծ գիտական ստուգաբանություններ են: Այսպես, դեռ առաջարանի մեջ խոսելով հայերենի հատկությունների մասին, գտնում է, որ հայերենի առավելություններից մեկն այն է, որ հնարավորություն է տալիս բառերը հեշտությամբ ստուգաբանելու. «...Հազիս գտանի բառ, զոր ոչ կարասցէ քաջ լեզուագէտն ստուգաբանել ի բարբառս մեր, ցուցանելով զեղեցկայարմար զէութիւն, կամ զյատկութիւն իրին, զոր անունն նշանակէ. որպէս կրօնն ստուգաբանի կրումն. քանզի նովաւ կրեալ լինես յոգիս՝ Աստուած և աստուածայինք: Կրակն՝ կերակ, այսինքն կերօղ, զի լափէ զամենայն: Խիթն՝ խթումն, զի ցաւովք խթէ: Մարդն՝ մարտ, որով լի են կեանք նորա: Խոզորակն՝ խոզի քուտակ, որ է ձագ խոզի: Խրախոյան՝ խրախալի յոյս: Միածանն՝ ծիր այսինքն՝ զըրջանակ ածօղ, այս է

առարածօղ: Կռունկն՝ կոկոսցօղ յունկն զի յատուկ է թռչնոյս այսմիկ՝ յանցանել իւրում կռնչել յականջս մարդոք» (Անդ, 16). Այսպիսի բազմաթիվ ստուգաբանություններ էլ կարելի է գտնել բուն բառարանում, բազմաթիվ բառերի դիմաց (տե՛ս օրինակ, Աստուած, Կանթեղ, Սափոր, Սողուն, Վարդավառ և այլն): Այս ստուգաբանություններն, անտարակույս, ոչնչով չեն տարբերվում նախորդների նույն կարգի ստուգաբանություններից և դրանք բառարանի թույլ կողմն են հանդիսանում. հեղինակն այս կետում նույնքան հեռանում է գիտությունից, որքան նախորդ դպրոցի «բառագետները»: Եւ, իհարկե, այդ կարգի ստուգաբանությունները չեն, որ բառարանի արժանիքն են կազմում. դրանց հետ միասին հեղինակը ճիշտ կերպով կարողացել է նաև որոշել հայերենում գործածվող՝ հունարեն, պարսկերեն, եբրայեցիներեն, լատիներեն լեզուներից փոխառյալ բազմաթիվ բառեր (տե՛ս վերը): Այս ստուգաբանություններն են, ահա, որ Մխիթարի բառարանի յուրահատուկ արժանիքն են հանդիսանում: Այս բոլորը նկատի ունենալով, առանց վարանելու, գտնում ենք, որ Մխիթար Սեբաստացին իրեն նախորդող ամբողջ շրջանի գագաթն է հանդիսանում, իր քերականություններով ու հատկապես բառարանով նա մի կողմից փակում է հին շրջանը՝ իհարկե, ռենեսանսով դեռևս այդ շրջանի որոշ հատկանիշները (լեզուների ծագումը, ժողովրդական ստուգաբանությունները և այլն) և մյուս կողմից բացում է մի նոր շրջան՝ գիտական լեզվաբանության երախայրիքի շրջանը: Նրա բառարանը հիմք հանդիսացավ մոտ հարյուր տարի հետո հրատարակված ՆՂԲ-ին, որ ոչ միայն իբր բառարան անգերագանցելի է մնում նաև այսօր, այլև իբրև լեզվաբանական գործ՝ իր ժամանակի համար մի մեծ նվաճում էր: Այդպես էլ, մոտ վաթսուն տարի հետո հայերեն ու պարսկերեն բառերն իրար հետ համեմատելով Գեորգ Դպիրը Մխիթարին էր հետևում ու նրա գործը շարունակում:

Իր ժամանակի հայագիտության ասպարեզում

Միքայել հատուկ տեղ է գրավում Միքայել Չամչյանը. իր

Չամչյան եռահատոր «Հայոց պատմության» շնորհիվ նա

ստացել էր նոր պատմահայր մականունը, իսկ իր քերականությունը երկար ժամանակ լավագույն ձեռնարկն է հանդիսացել հայ դպրոցներում և մեծ դեր է խաղացել հայերենի ուսման գործում:

Մնվել է Չամչյանը 1738 թվին, Պոլսում. պատանի հասակում նա ոսկերչություն է սովորում և պարապում այդ արհեստով. բայց

23 տարեկան հասակում նա թողնում է արհեստը և գնալով Վենետիկ ու քահանա ձեռնադրվելով՝ քարոզչության է ուղարկվում Հալեպից մինչև Բասրա: Ավելի քան տասը տարի այդ պաշտոնը կատարելուց հետո, Չամչյանը վերջապես փոխադրվում է Ս. Ղազարի վանքը, ուր և նվիրվում է գիտական ուսումնասիրություններին: Այս շրջանին են պատկանում նրա երկու հանրածանոթ գրքերը՝ հայերենի քերականությունն ու հայոց պատմությունը: Հատկապես այս երկրորդ աշխատությունը երկար ժամանակ միակ ամբողջական գիրքն է եղել հայոց պատմության վերաբերյալ: հեղինակը կազմել է այդ գիրքը յուր ժամանակում հայտնի հայ պատմիչների և օտար աղբյուրների օգտագործմամբ՝ տալով այդպիսով մի կատարյալ գործ՝ իր ժամանակի համար: Գիրքը, երեք հատորից բաղկացած, լույս տեսավ 1784 թվին «Պատմութիւն հայոց» վերնագրով:

Նույնը համառոտած, մեկ հատորով հրատարակեց 1811 թվին՝ «Խրախճան պատմութեան Հայոց» խորագրով:

Անշուշտ սրանցով միայն չի սահմանափակվում Չամչյանի աշխատությունների ցանկը. նա բեղմնավոր գործունեություն է ունեցել և իբրև ժառանգություն է թողել շատ ուրիշ երկեր՝ ինչպես «Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի», «Նուագարան օրհնութեանց», «Պատկեր տօնից Ս. Աստուածածնի» և այլն, որոնք, սակայն, կրոնական-աստվածաբանական բովանդակություն ունեն և, հետևաբար, մեր ուսումնասիրության շրջանակներից դուրս են մնում:

Վախճանվել է Չամչյանը 1823 թվին, Պոլսում:

Չամչյանը մեկն է նրանցից, որոնք կամենում են «տեսականորեն» ապացուցել, որ հայերենը մարդկության առաջին լեզուն է: Այդ խնդիրը նա քննության է առնում յուր «Պատմության» առաջին հատորում, ուր առանձին գլուխ է նվիրել դրան՝ «Ի վերայ լեզուին Հայոց, թէ իցէ առաջին» (էջ 153—164): Խոսելով Ադամի լեզվի մասին, հեղինակը գտնում է, որ հայերենն է եղել այդ լեզուն, քանի որ Նոյը շրջեղեղի ժամանակ իջևանել է Արարատ լեռան վրա և հետո էլ իր որդիների հետ մնացել Հայաստանում, շմանակցելով աշտարակաշինությանը, ուստի և շենթարկվելով լեզուների խառնակության պատժին: հետևաբար Նոյը և իր որդիները խոսում էին Հայաստանում գոյություն ունեցող լեզվով, որ է հայերենը: «Մարթ է ասել, թէ այն առաջին բարբառ, որով խօսէին մարդիկ յԱդամայ անտի մինչև ցրածանումն լեզուաց, հա-

յոցն էր, որ և մնաց մինչև ցայժմ: Եւ այս կարէ հաստատիլ գիւրաւ. վասն զի յառաջ քան զայն բաժանումն՝ մարդիկ խօսէին այնու լեզուաւ, որ էր ի Հայաստան. զի Նոյ՝ և որդիք նորա, յորս ցայնժամ մնաց բնիկ լեզու ադամեան, ի Հայաստան էին, և անդ բազմացան. քանզի որպէս ասանդէ Աստուածաշունչն ծննդ. գլ. Ժ. տապանն Նոյի անդ նստաւ՝ յԱրարատ լեան, որ է ի Հայաստան, ըստ տրոյ յԱստուածաշնչի ասորոց և լատինացոց դնի՝ ի լեան Արմենիոյ... արդ՝ լեզու, որով խօսէր Նոյ և որդիք իւր անդ ի Հայաստան, ոչ խառնեցաւ, և ոչ բարձաւ, և ոչ յայլ փոխեցաւ, այլ է նոյն, որ այժմ կայ ի Հայաստան, ապա յայնժամ Հայաստանու կամ հայոց լեզուաւ խօսէին Նոյ և որդիք իւր» (Պատմ. Ա, էջ 153—154): Այնուհետև հեղինակը նույն կարգի փաստարկումներ է բերում հերքելու համար այն կարծիքը, թե Ադամի լեզուն եբրայեցիները, կամ քաղդէականը կամ եգիպտականն է եղել, և եզրակացնում է. «Չայս ամենայն այսպէս եղեալ՝ հարկ է ասել, թե ոչ մնաց անխառն լեզու վերոյգրեալ ազգացդ (քաղդէացոց և եգիպտացոց— է. Ա.), և առաւել ևս եբրայեցոց՝ որ ածանցեալ է ի նոցանէ, այլ՝ այնոցիկ ևեթ, որք ի սկզբան ի ժամանակի խառնակութեան ոչ էին անդ՝ ուր եղև այն խառնակութիւն լեզուաց, այլ՝ էին անդ, ուր էր Նոյ և բնակէին յայնմ տեղոց՝ որ հեռի էր ի խառնակութենէ անտի. և զի այսպիսի էին միայն բնակիչքն Հայաստանի, ուրեմն միայն լեզու Հայաստանեայց մնաց անխառն իջեալ ուղղակի յԱդամայ ի Նոյ, և ի Նոյէ ի Հայս» (Անդ, 164):

Ահա «տեսական» այն քննության եզրակացությունը, որ գրտնում ենք Չամչյանի «Պատմության» մեջ: Բայց Չամչյանը մեզ համար ուշագրավ է ոչ թե իբրև տեսաբան՝ հայոց լեզվի մասին արտահայտած իր դրույթով, այլ ինչպես վերն ասացինք, նա հեղինակն է գրաբարի քերականության: Այդ գիրքը՝ «Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի» վերնագրով հրատարակվեց նախ 1779-ին, Վենետիկում, ապա՝ նույնը, ավելի պարզացրած և համառոտած, «գլխան ուսումնասիրութեան նորավարժից» կրճատելու նպատակով՝ հրատարակեց 1801 թվին. նույնը որոշ բարեփոխումներով ու գրաբարից—աշխարհաբար բառարան ավելացնելով (էջ 1—167, քերականությունից հետո) վերահրատարակեց 1833 թվին: Այս համառոտն է, ահա, որ բազմաթիվ վերահրատարակություններ ունի այլևայլ տեղերում (Տիփլիս, 1826, Շուշի՝ 1833, 1859, Վենետիկ՝ 1843, Մոսկվա՝ 1859 և այլն) և երկար ժամանակ գործածվել է որպես հայերենի դասագիրք թե՛ արևմտահայ, և թե՛ արևելահայ

դպրոցներում: Առաջին՝ ոչ համառոտ քերականության առաջաբանում հեղինակը՝ խոսելով մինչև այդ հրատարակված՝ հայերենի քերականությունների մասին, գտնում է, որ դրանք բոլորն էլ թեթև են, և շեն ներկայացնում հայերեն լեզուն այնպես, ինչպես որ նա կա. հատկապես շեշտում է նախորդ հեղինակների օտարաբանությունը. նրանք հայերենը հարմարեցրել են օտար քերականություններին. նույնիսկ Մխիթարի քերականությունը նա համարում է անբավարար, քանի որ հեղինակին «հարկ եղել... ի բազում իրս ըստ մտաց նոցա (ըստ լատինաբանների, — է. Ա.) յարմարել ի ճառս քերականութեան՝ ի հոլովմունս, ի լծորզութիւնս, և ի համաձայնութիւնս մասանց բանի» (Քեր. 1779, առաջաբան): Այս հանգամանքն էլ առիթ է դարձել, ահա, որ ինքը նոր քերականություն կազմի, դուրս ձգելով նրանից այն ամենը, ինչ որ հայերենին հատուկ չէ. «Յայս դիտումն հօր մերոյ հայեցեալ՝ կամեցաք զայս քերականութիւն ի լոյս ընծայել, յօրինեալ ամենեին ըստ հանգամանաց ոճոյ լեզուիս մերոյ. յուզեալ աշարջութեամբ ի դրութիւնս նախնեաց մերոց զուղղութիւն խօսից՝ թէ ըստ հոլովման անուանց, և թէ ըստ խնդրառութեան մասանց բանի, յամենայնի ջանալով ի նոցունց բերել զօրինակ կանոնաց աւանդելոց ի սմին» (Անդ): Այս դիտումով էլ, նա վերանայում է հայերենի քերականությունը և կազմում նորը. գտնելով, որ «տմանք զարտուղի ելին, մինչև հակառակիլ հանգամանաց լեզուի» (Քեր. Վեն. 1859, առաջաբան), նա վերանայում է հատկապես գրաբարի հոլովումը և, նման Մխիթարին, ընդունում է գրաբարում տասը հոլովի գոյությունը.՝ ուղղական, սեռական, տրական, հայցական, բացառական, պատմական, գործիական, պարտական, ներգոյական, կոչական. իսկ այդ բանը նա հիմնավորում է հոլովի, իբրև քերականական կարգի՝ իր սահմանումով.

«Բառս հոլով... ըստ քերականաց նշանակէ պէսպէս փոփոխումն միեւնույն անուան ի սկիզբն, կամ ի վերջն և կամ յերկուսին միանգամայն» (Քեր. Վեն. 1859, էջ 100): Բնական է, որ այսպիսի սահմանումից հետո առանձին հոլով պիտի համարեր նաև նախորդ կազմված ձևերը, ինչպես՝ պարտականը և այլն: Այս, թերևս, նրա քերականության խոցելի կողմն է. բայց այդ էլ որոշ մեղմացում է ստանում, եթե նկատի առնենք, որ իր ժամանակում մեծամասնության կողմից այդպես էր ընդունված: «Քերականության» մնացյալ մասերն իր ժամանակի համար իրոք որ կատարյալ կարելի է համարել: Հեղինակը բոլոր կանոնների համար վկա-

յություններ է բերում լավագույն հեղինակներից՝ մեծ մասամբ հիմնադրող դարից, որ և, իհարկե, ավելի արժեքավորում է աշխատությունը: Հեղինակը բուն քերականությանը կցել է նաև «Համառօտութիւն քերականութեան», որի մեջ էլ՝ ավելի համառոտ, առանց օրինակների, հերթականությամբ շարադրել է քերականական կանոնները:

Բնութագրելով Չամչյանի քերականությունը, կարող ենք ասել, որ նրա նշանակությունը շատ մեծ է եղել իր, ինչպես և հետագա մի երկար շրջանի համար. գրեթե մի ամբողջ հարյուրամյակի ընթացքում նա գրաբարի լավագույն քերականությունն է ճանաչվել հայ դպրոցներում և գործածվել իբրև դասագիրք: Ծիշտ է, նա իբրև լեզվաբանական գործ մեր ուսումնասիրության համար շատ քիչ բան է տալիս. նրա նշանակությունն ավելի մեծ է քերականագիտական տեսակետից, բայց և այնպես նա արժանի է հիշատակման նախ՝ հենց այն պատճառով, որ նա իր ժամանակի՝ հայոց լեզվի ուսումնասիրության մակարդակն է ցույց տալիս, ամփոփած լինելով մինչև այդ կատարվածը, ապա՝ այն պատճառով, որ ելնելով հայերենի մասին իր արտահայտած դրույթից, նա՝ թեկուզ հենց այդ դրույթի հիմնավորման համար՝ իր քերականության մեջ տեղ չի տալիս մինչև այդ ուրիշ քերականություններում տեղ գտած օտարաբանություններին. իսկ այդ, այսպես թե այնպես, նշանավոր քայլ էր հայերենը խորթ և օտար տարրերից ազատելու գործում: Նա վերջնական և ուժգին հարված հասցրեց լատինաբանությանը յուր քերականությամբ՝ իբրև տեսական հերքումն ու բացառումը նրա, ինչպես այդ գործնականում արել էր Հ. Վրթանես Ասկերյանը (1720—1810) հրատարակելով 1751 թ. Կովղնոյի փիլիսոփայության չորս հատորները՝ «Թարգմանեալ զգուշութեամբ ըստ Հայկազնեան լեզուիս ոճոյ»:

Տասնութերորդ դարի նշանավոր հայագետներից մեկն է Գեորգ Տեր-Հովհաննիսյանը, հայտնի՝ Պատվելի, Պալատցի; իսկ ամենից շատ՝ Դպիր մականուններով:

Նա ծնվել է Պոլսում՝ 1737 թվին: Միօրինակ կյանք է ունեցել Գեորգը. նախնական կրթությունն ստանալով իր հոր՝ Տեր-Հովհաննեսի մոտ, նա իր բնական ընդունակությամբ և ինքնաշխատությամբ սովորել է մոտ տասը լեզու. «Գեորգ Դպիր՝ սրանչլատուրի հայկաբան լինելով հանդերձ, քաջ գիտեր տաճկերեն, պարսկերեն, արաբերեն, հելլեներեն, լատիներեն և այլ լեզուներ, որոց

ի նմուշ՝ պարբերաբար հրատարակած է պատմական և այլ կարե-
վոր գործեր՝ ինքնուրույն և թարգմանական» (Այվազյան, Շար.
12—13): Այդպիսի լեզվագիտական պատրաստություն ձեռք բերե-
լով՝ նա յուր ամբողջ կյանքը նվիրում է գրական-գիտական գոր-
ծին: Բաղմաթիվ են նրա աշխատությունները, որոնց զգալի մասը
մինչև օրս էլ չի հրատարակվել: Նա գրել է թե՛ գրականագիտա-
կան, թե՛ կրոնական-մեկնաբանական, թե՛ պատմական դրքեր,
որոնցից շատ քչերն են հրատարակվել, ինչպես և քերականական
(պարսկերենի քերականություն), որ դարձյալ անտիպ է մնացել:
Մեզ համար կարևորը, սակայն, պարսկերենի բառարանն է, որ
հեղինակի համար մի անմահ կոթող է հանդիսանում, իր պատ-
վավոր տեղը գրավելով հայ բառարանագրության և հայ լեզվաբա-
նության պատմության մեջ: Կյանքի վերջում Գեորգ Գպիրը մենա-
կեցություն է նվիրվում և Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցու մի խցիկում
առանձնացած՝ գրադվում իր գրական գործերով: Այդտեղ էլ նա
վախճանվել է 1812 թվին: Գեորգի մահվանից 14 տարի հետո Հա-
կոբ Տյուզյանը հրատարակեց՝ նրա պարսկերեն բառարանը, կցե-
լով իր կողմից կազմած՝ պարսկերենի համառոտ քերականությու-
նը: Բառարանը մի սովոր հատոր է, որ պարունակում է գրեթե
պարսկերենի ամբողջ բառագանձը, դուրս ձգած արաբերեն բառե-
րը, որոնցից հեղինակը նրանք է վերցրել միայն, որոնք գործած-
ված են հնագույն հեղինակների (օր. Ֆիրդուսու) մոտ: Բառարա-
նը կազմելու մասին հեղինակն առաջաբանում ասում է, որ այդ
նախապես եղել է պարսից բանաստեղծների երկերի համար կազմ-
ված մեկնությունների (բացատրական բառարաններ՝ այս կամ
այն գեղարվեստական երկի մեջ գործածված բառերի) հայերեն
թարգմանությունը. բայց նկատի առնելով, որ այդ մեկնություն-
ների մեջ դժվար է գտնել ուզած բառը, որովհետև նրանց դասա-
վորության մեջ հետևել էր բնագրերին, ուստի և փոխել է կարգը՝
դասավորելով ըստ հայկական այբուբենի, այդպիսով իսկ սոսկ
գեղարվեստական երկերի բառային մեկնությունը դարձնելով իս-
կական բառարան, որ և լրացրել է ինքը՝ բազմաթիվ աղբյուրների
օգտագործմամբ: Բառարանը բաղկացած է 710 մեծագիր, երկ-
սյուն էջերից. պարսկերեն բառերը գրված են և՛ հայերեն (արեվ-
մրտահայ տառադարձությամբ), և՛ պարսկերեն այբուբենով: Բացի

¹ Ջգված է հարուստ Ամիրա Գեղճյանի ծախսով և ձրի ուղարկվել
ամենուր:

բառերի բացատրություններից, որ տալիս է հայերեն և թուրքերեն,
շատ հաճախ նաև բանաստեղծներից մեջ բերումներ է կատարում,
բառի այս կամ այն կիրառությունը, կամ իմաստը և կամ կրկնա-
ձևը օրինակով ցույց տալու համար: Իբրև պարսկերենի բառարան
իր արժեքը լիովին պահպանում է նաև այժմ: Սակայն Գեորգ Գպի-
րի այս բառարանը մեզ համար արժեքավոր է ոչ միայն իբրև սոսկ
պարսկերենի բառարան. նա շատ ավելի կարևոր է յուր մի այլ
հատվածով. բառարանի վերջում (էջ 711—715) հեղինակը տալիս
է մի ցանկ, որում հավաքված են պարսկերեն ու հայերեն նման
բառերը: Այդ բառացանկն է, ահա, որ հատուկ լեզվաբանական
արժեք է տալիս բառարանին. բառացանկի վերնագիրն է. «Ձուգա-
գրութիւն նոյնանիշ և նմանաձայն բառից հասարակ եղիւոց առ
պարսիկս և առ հայս. յորոց աստեղանիշքն յատուկ պարսկականք
են, իսկ այլքն անխտիր առեալք չիրերաց. այլ որ բառ որոյ ազգի
սեպհական իցէ՝ չէ ինչ դիւրին յորոշել»: Այսպես, ահա, հեղինակը
վերնագրով իսկ տալիս է յուր համեմատություններից հանած հիմ-
նական եղրակացությունները. կան համեմատված բառեր, որոնք
պարզապես պարսկերենից են փոխառված. ուստի և այդպիսիների
առջևն աստղանիշ է դրել. իսկ այն բառերը, որոնց համար դժվար
է ասել, թե որ լեզուն է որից վերցրել (հայերեն՝ը՝ պարսկերենից,
թե՛ ընդհակառակն), հեղինակն ուղղակի բավականացել է սոսկ
համեմատությամբ. կան, վերջապես, նաև այնպիսի բառեր էլ,
որոնք ընդհանուր են թե՛ հայերենի, և թե՛ պարսկերենի համար,
բայց երկուսն էլ վերցրել են մի այլ լեզվից (օր. հունարենից).
այդպիսի բառերի դիմաց էլ հեղինակը նշանակել է փոխառու լե-
զուն: Այս սկզբունքով, ահա, հեղինակը համեմատել է ընդամենը
433 հայերեն բառ պարսկերեն բառերի հետ. այդ թվից աստղանիշ
ունեն, այսինքն հեղինակի կողմից պարսկերենից փոխառյալ են
համարվել 78 բառ, ինչպես՝ աստ «հուր», զնդան, խորաիկ, բրինձ
և այլն: Մնացյալ 355-ից ութը փոխառություն է համարում հու-
նարենից երկու լեզվի մեջ, ինչպես՝ Դլփին, կանոն, մոնոզոն և
այլն, մեկը (քերովբէ)՝ եբրայեցիներից է փոխառյալ համարում,
իսկ 344-ը նման են հայերեն ու պարսկերեն լեզուների մեջ, որոնց
ծագումը չի կարողանում որոշել, ինչպես՝ մայր (պրսկ. mādar),
այն (պրսկ. an), ծունկն (պրսկ. zanu), նաւ (պրսկ. nav) և այլն:
Այս համեմատական բառացանկն է, ահա, որ իրավունք է տալիս
մեզ հեղինակին լեզվաբան կոչելու. ճիշտ է, այդ համեմատու-
թյունների մեջ կան անճշտություններ, ինչպես՝ ամ «տարի» համե-

մատում է պրսկ. 'am «տարի» բառի հետ, որ, սակայն, արաբերեն է և գործ չունի հայերենի հետ. անդ «այնտեղ» համեմատում է պրսկ. āndun «այնտեղ» բառի հետ, որ ճիշտ չէ, և այլն: Բայց այդ անճշտությունները փոքր թիվ են կազմում, և բոլորովին էլ չեն նսեմացնում այն համեմատական բառացանկի արժեքը, որում բեքված զուգադրություններն առհասարակ ճիշտ են. այդ բառացանկը մեծ պատիվ է բերում բառարանի հեղինակին, և եթե նա առանձին էլ հրատարակված լիներ, առանց բառարանի, դարձյալ Գեորգ Դպիրն իր արժանի տեղը կունենար հայ լեզվաբանության պատմության մեջ, մի տեղ, որ հաստատապես նվաճել է այդ բառացանկի շնորհիվ. բառարանը չէ, որ արժեքավորում է այդ բառացանկը, այլ՝ ճիշտ հակառակը: Այդ բառացանկը, հակառակ իր պարունակած անճշտություններին, Մխիթարի բառարանից հետո առաջին լուրջ ստուգաբանական փորձն է, որ դիտում է հայերեն բառերը պարսկերենի համեմատությամբ, տալով ոչ միայն փոխառությունները, այլև երկսի համար «հասարակաց» բառերը՝ առանց ծագումը որոշելու: Եվ այդ այն ժամանակ, երբ դեռևս լույս չէին տեսել ոչ միայն Պետերմանի և Վինդիշմանի, այլև Բուպի, Ռասկի ու Գրիմմի աշխատությունները, քանի որ, եթե ընդունելու լինենք, անգամ, որ հեղինակն իր կյանքի վերջին տարումն է կազմել այդ բառացանկը, ապա՝ կհանգենք 1812 թվին: Այս է, ահա, որ մեզ լիովին իրավունք է տալիս Գեորգ Դպիրնի իսկական լեզվաբան համարելու: Ցավալ կարելի է միայն, որ նրա կազմած պարսկերենի քերականությունը չի հրատարակված և հայտնի էլ չէ, թե ուր է գտնվում այժմ: Գեորգի կենսագիր Ալվազյանը յուր գրքում (Շար. Ա., էջ 38—41) մի փոքր հատված է բերում այդ քերականության առաջաբանից, որի մեջ հեղինակը պարսկերեն լեզուն ընտիր ու հեշտալուր լեզուների շարքը դասելով, առաջացած է համարում բաբելոնյան խառնակությունից: Բայց, արդյո՞ք հեղինակը բավականացել է միայն այդքանով. ոչինչ չգիտենք. որիչ հատվածներ չկան, որից կարելի լիներ իմանալ, թե այդ քերականության մեջ էլ արդյոք հեղինակը համեմատություններ չի կատարել հայերենի ու պարսկերենի միջև և որևէ լուրջ եզրակացության չի՞ հանգել արդյոք: Առայժմ դժվար է այդ մասին որևէ բան ասել, թերևս ապագայում ի հայտ գա այդ քերականությունը,

1 Ալվազյանն առում է, որ ինքը տեսել է այդ քերականությունը ռուսումնասպերճ և աջնուաշուք Ֆրնտրգլեան էֆենտիի ճոխ մատենադարանին մեջ» (Ա, էջ 38):

որով և մեզ հետաքրքրող հարցերը վճռական պատասխան կարող են ստանալ. առայժմ բավականանաք միայն մեր ձեռքի տակ եղած բառացանկի մեծ արժեքը նշելով, իբրև հայերենի և պարսկերենի՝ ոչ միայն փոխառյալ, այլև սեփական բառերի համեմատության առաջին, հաջող փորձ, հետևաբար և՛ իբրև լուրջ, արդեն գիտական արժեք ունեցող մի գործ: Բառացանկի արժեքը ցույց տալու համար բավական է հիշել, որ նույնիսկ Պետերմանն ու Վինդիշմանը, որոնք հատուկ ուսումնասիրությամբ համեմատում են հայերեն բառերը պարսկերենի հետ, չեն տարբերում փոխառյալ բառերը բնիկներից, մինչդեռ Գեորգ Դպիրը յուր բառացանկում հատուկ նշանով առանձնացնում է փոխառությունները, իհարկե, որքանով այդ կարողանում է որոշել:

Յուր ժամանակի անվանի հայագետներից է Հարություն Հարություն Ավգերյանը: Իր բազմամյա կյանքը Ավգերյանն անվիրելով հայ կուլտուրայի ուսումնասիրությանը, անխոնջ կերպով աշխատելով հանուն հայագիտության, նա իբր ժառանգություն թողել է այնպիսի մի նշանավոր աշխատություն, որն այսօր էլ լիովին պահպանում է յուր արժեքը: Մնվել է Հարությունը 1774 թվին, Անկիւրիայում. 12 տարեկան հասակում մտնում է Մխիթարյանների վանքը, ուր 1774 թվից արդեն գտնվում էր իր ավագ եղբայր Մկրտիչը: 1798 թվին՝ վանք մտնելուց 12 տարի հետո՝ քահանայական աստիճան է ստանում: Ամբողջ կյանքը, համարյա, անց է կացրել վանքում, չհաշված այն մի քանի տարիները, որ անց է կացրել Տրանսիլվանիայում, իբրև քարոզիչ ու դաստիարակ, ինչպես և կարճատև այցելությունները՝ Հոռոմ և Լոնդոն:

Ավգերյանը ժամանակի լավագույն լեզվագետներից էր. նա գիտեր ավելի քան տասը լեզու, ինչպես՝ հունարեն, եբրայեցիերեն, լատիներեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, հունգարերեն և այլն: Ինչ վերաբերում է հայերենին և մասնավորապես գրաբարին, ապա այդտեղ էլ նա իր հմտությամբ աչքի էր ընկնում: Իր ամբողջ կյանքն անցկացնելով վանքում՝ Ավգերյանը նվիրվել է գրական-գիտական գործունեության և գրել բազմաթիվ աշխատություններ, մեծ մասամբ՝ բառարանական-քերականական բնույթի: Վախճանվել է Ավգերյանը 81 տարեկան հասակում՝ 1855 թվին:

Ավգերյանի աշխատություններից առաջին հերթին կարելի է հիշել քերականություններն ու բառարանները: 1816 թվին Վենետիկ է գալիս անգլիացի բանաստեղծ լորդ Բայրոնը (1788—1824),

և այցելելով Ս. Ղազարի վանքն ու ծանոթանալով արևելյան մի ժողովրդի փոքրիկ գաղթականության հետ, մտերմանում է միաբանների հետ ու ցանկություն հայտնում սովորել հայերենը: Մեծանուն բանաստեղծին հայերեն ուսուցանելու գործն իր վրա է վերցնում Հարություն Ավգերյանը, որ և ոչ միայն հաջողությամբ կատարում է իր գործը, այլև իր հմուտ գիտությամբ կարողանում է է՛լ ավելի բարձրել մեծ բանաստեղծի սերը հայ լեզվի և գրականության նկատմամբ: Ահա այդ սերն էլ առաջին գործոնը եղավ անգլերեն լեզվով հայերենի քերականություն հրատարակելու գործում: Հանձարեղ բանաստեղծը յուր ուսուցչին հանձնարարեց անգլերեն լեզվով հայերենի քերականություն կազմել: Ավգերյանը ձեռնամուխ եղավ այդ աշխատանքին և 1812 թվին հրատարակեց «A Grammar Armenian and English», որ և վերամշակեց ու երկրորդ անգամ հրատարակեց 1832-ին: Քերականությունը պարունակում է ձևաբանությունն ու շարահյուսությունը (էջ 7—142), վարժություններ (գրաբար բնագրեր և դրանց անգլերեն թարգմանությունը՝ կատարված Բայրոնի կողմից) և գրաբար հատվածների փոքրիկ ժողովածու (189—230): Ընդհանուր առմամբ քերականությունը, չնայած իր փոքր ծավալին, կարելի է գրաբարի լավ ձեռնարկներից մեկը համարել: Կանոնները, բացատրությունները տրվում են հակիրճ, բայց միանգամայն պարզ ու հասկանալի: ավելորդաբանություններից ազատ է. օգտագործել կարելի է նաև այժմ, եթե, իհարկե, վաղուց արդեն հնացած որոշ բաներ նկատի չառնենք:

Քերականությունից բացի Ավգերյանը կազմել ու հրատարակել է նաև Ֆրանսերեն-հայերեն, հայերեն-ֆրանսերեն, անգլերեն-հայերեն և հայերեն-անգլերեն բառարաններ: Այդ բառարանները, որոնք, իհարկե, այժմ շատ կողմերով հնացած ու թերի են, իրենց ժամանակին մեծ դեր են խաղացել. իբրև թարգմանական բառարաններ նրանք մեծապես օգտակար են եղել ինչպես հայերին՝ ֆրանսերեն և անգլերեն սովորելու, այնպես և՛ օտարներին՝ հայերեն սովորելու համար: Այդ է ապացուցում թեկուզ այն փաստը, որ ֆրանսերեն-հայերեն բառարանը կրկին հրատարակությամբ լույս է տեսել:

Մինչև այժմ թվածները, սակայն, թե՛ քերականությունը, և թե՛ բառարանները, չնայած իրենց գործնական օգուտներին, չնայած իրենց արժանիքներին՝ իբրև գործնական ձեռնարկներ, այնուամենայնիվ գիտական կարևոր նշանակություն չունեն, և Ավգեր-

յանին մենք հիշում ենք այստեղ ո՛չ այդ գործերի շնորհիվ: Մեզ համար Ավգերյանի կարևոր աշխատությունն է «Բացատրութիւն շափուց և կշոց նախնեաց, առաջնորդութեամբ Եպիփանու, Խորենացույ և Երրակացույ» (Վենետիկ, 1821): Ուսումնասիրությունը նվիրված է Անանիա Երրակացու «Յաղագս կշոցն և շափուց» գրքում գործածված շափ ու կշիռ ցույց տվող բառերի քննությանն ու բացատրությանը: Ինչպես հեղինակն է ասում, յուր ուսումնասիրությունների ընթացքում պարզել է, որ Երրակացին օգտվել է և՛ Եպիփան Կիպրացու (IV դար), և՛ Մովսես Խորենացու գործերից. «Ի քնին առեալ մեր՝ գտաք մասամբ յեցեալ ի բանս Մեծին Եպիփանու, և մասամբ մերումս Մովսիսի Խորենացույ» (Անդ, առաջաբան): Ուստի և հեղինակը նախ զետեղել է Եպիփանի «Յաղագս շափուց և կշոց»-ը (էջ 1—20)՝ հունարեն և գրաբար, ապա՝ Երրակացու աշխատությունը՝ յոթ ձեռագրերի համեմատությամբ կազմած տեքստով ու ծանոթագրություններով (էջ 21—32), հետո՝ Խորենացու «Յաղագս ասպարիսական շափու» (էջ 33—36) և վերջապես՝ Երրակացու «Յաղագս ընթացից արեգական և համարոյ շափուց» (էջ 37—39): Այս բոլորից հետո, ահա, գրքի հեղինակը տալիս է արդեն իր ուսումնասիրությունը, որ է «բացատրութիւն շափուց և կշոց նախնեաց» (էջ 41—193): Գրքի վերջում դրել է իր ժամանակի ֆրանսիական շափ ու կշիռ տերմինները՝ համապատասխան հայերեն բառերով (էջ 194—198), ապա՝ շափ ու կշիռ հայերեն բառացանկը՝ թուրքերեն բառերով հանդերձ (էջ 199—207): Այս թեթևակի նկարագրությունն արդեն ցույց է տալիս, որ գիրքն իրոք մի ամբողջական, սպառիչ ուսումնասիրություն է տվյալ նյութի մասին. այս բնագավառում նա հայագիտության մեջ եղել է և է՛ լավագույն ուսումնասիրությունը: Սակայն մեզ համար մասնավորապես ուշագրավ է նրա բացատրությունների մասը: Այստեղ հեղինակը կատարել է մի շափազանց դժվարին գործ. նա ճշտել ու բացատրել է հների մոտ գործածված շափ ու կշիռ ցույց տվող բառերը, որոնց ճիշտ նշանակությունը որոշել ինքնին դժվար է արդեն. հեղինակն իր այդ բացատրությունների համար օգտագործել է շատ լեզուների (հունարեն, եբրայեցիերեն, պարսկերեն և այլն) նույն կարգի բառերը և դրանց օգնությամբ միայն կարողացել ճիշտ բացատրություններ տալ: Սակայն այս մասի արժեքը դրանով չի սահմանափակվում. համեմատելով հայերենում գործածված՝ շափ ու կշիռ բառերը այլ լեզուների այդ կարգի բառերի հետ, հեղինակը ճիշտ կերպով ստուգաբանել է

124 բառ՝ իբրև փոխառություններ պարսկերենից, հունարենից և այլ լեզուներից: Այդ ստուգաբանություններն ու բացատրությունները հեղինակը հիմնավորել է բազմաթիվ աղբյուրներից մեջ բեթած վիպություններով, որոնք է՛լ ավելի մեծ արժեք են տալիս ուսումնասիրությանը: Այս բոլորի շնորհիվ է, որ գիրքը դառնում է մի լուրջ, գիտական-բանասիրական ու լեզվաբանական հետազոտություն և լիովին պահպանում է իր արժեքը նաև այսօր: Ահա թե ինչու Հարություն Ավգերյանը յուր հատուկ տեղն է գրավում և պետք է գրավի հայ լեզվաբանության պատմության մեջ. նրա ստուգաբանությունները պատահական կոհսումներ չեն, ոչ էլ այլ լեզուների իմանալու շնորհիվ սոսկ բառերի նմանության հիմամբ կատարած «գլուտեր», որոնք, ինչպես տեսել ենք, հաճախ միանգամայն սխալ են լինում և արդյունք՝ տգիտության: Հեղինակն աշտեղ յուր ստուգաբանած բառերը քննում է ըստ ամենայնի, բացատրում, ճշտում նրանց նշանակությունն ու կիրառությունը. իսկ այդ բոլորի համար հարկավոր էր և՛ համառ ու քննախույզ աշխատանք, և՛ հմտություն՝ հայերենի և այլ լեզուների. իսկ այդ բոլորը մարմնացած է ունեցել իր մեջ հեղինակը:

Շահան Զրպետյան (Cirbied)

Ֆրանսիայում հայոց լեզվի ուսումնասիրության գործում զգալի դեր է խաղացել Հակոբ Շահան Զրպետյանը: Լինելով արևելյան կենդանի լեզուների դպրոցի հայոց լեզվի ուսուցիչը, նա երկար տարիներ աշխատել է հայոց լեզվի ուսումնասիրության վրա և գործնականորեն ուսուցել հայերենը, պատրաստելով հայագետներ, որոնց մեջ հատուկ տեղ է գրավում Սեն-Մարտենը (1791—1832): Մնվել է Զրպետյանը Եդեսիայում՝ 1772 թվին: Նախնական դաստիարակությունն ստացել է յուր հայրենիքում՝ Բաղիշեցի Պողոս վարդապետ Ավդալյանի մոտ: Մնողների համաձայնությամբ Զրպետը 1787 թվին նույն Պողոս վարդապետի հետ ճանապարհորդության ելավ ու Կիլիկիայի այլ և այլ քաղաքները շրջապայելուց հետո այցելեց Երուսաղեմ: Երուսաղեմից վերադառնալով Միջագետք՝ 1789-ին անցնում է Հոռոմ. այստեղ մի քանի ամիս մնալուց հետո երկու ճանապարհորդները բաժանվում են. Զրպետը գնում է Ֆլորենցիա, ապա՝ Լիվոռնո և հետո՝ Ճենովա քաղաքում բնակություն հաստատում: Այդտեղից էլ, ահա, Նապոլեոնի կողմից Շահան Զրպետը հրավիրվում է Ֆրանսիա և գնալով Փարիզ՝ պաշտոնի անցնում արքունական մատենադարանում:

1798 թվի դեկտեմբերից սկսեց դասախոսել «հայոց լեզու»

արևելյան կենդանի լեզուների դպրոցում. սակայն այդ հաջողությունը երկար չտևեց. Զրպետը Ֆրանսիա եկած լինելով ոչ վաղուց, կատարելապես չէր տիրապետում ֆրանսերենին, ուստի և չէր կարողանում լիակատար հաջողությամբ վարել յուր դասախոսությունները: Այդ իսկ պատճառով էլ երեք տարի միայն դասախոսելով, 1801 թվին ազատվեց այդ պաշտոնից, իսկ հայերենի ուսուցումն էլ, այդպիսով, հանվեց դպրոցից: Բայց Զրպետյանը չհուսահատվեց. նա շարունակեց զբաղվել հայերենի ու հայ մատենագրության ուսումնասիրությամբ, միաժամանակ կատարելագործելով ֆրանսերենի իմացումը: Ժամանակի ընթացքում հաջողությամբ պսակելով իր ջանքերը՝ նա 1810 թվին վերստին ձեռք բերեց նույն դպրոցում «հայոց լեզու» դասախոսելու իրավունքները, որ և սկսեց 1811 թվի փետրվարի 11-ից: Նրա դասախոսությունների արդյունքը շուտով երևան եկավ. մեկ տարուց հետո, 1812 թվին յուր աշակերտներից մեկը՝ Բելլոն հրատարակեց յուր «Essai sur la langue arménienne» («Փորձ հայկական լեզվի»), Փարիզ, 1812) աշխատությունը, որի մեջ հեղինակը համառոտակի նկարագրում է հայոց լեզուն՝ քերականական հակիրճ տեղեկություններով: Ճիշտ է, այդ գիրքն իր ժամանակում էլ առանձին արժեք չի ունեցել, իր պարունակության անկատար լինելու պատճառով, բայց և այնպես նա արևելյան լեզուների դպրոցում ուսուցվող հայերենի ուսումնասիրության անդրանիկ փորձն էր, և որպես այդպիսին՝ ուշադրության արժանի:

Դասախոսեց Զրպետյանն այդ դպրոցում մինչև 1826 թիվը՝ հրատարակելով միաժամանակ այլ և այլ հայագիտական ուսումնասիրություններ. 1826 թվին եռամյա արձակուրդ վերցնելով՝ մեկնեց Քիֆլիս՝ Ներսես Արքեպիսկոպոսի հրավերով և ստանձնեց ուսուցչի պաշտոնը Ներսիսյան դպրոցում, այլևս չվերադառնալով Փարիզ: Վախճանվեց Զրպետը 1834 թվին՝ Քիլիսիում (Ըստ Այվազյանի՝ «վախճանի օտարության մեջ 1838-ին»: Շար. Բ, 58):

Զրպետյանի բազմաթիվ գործերից մեկ համար հետաքրքրություն է ներկայացնում հայերենի քերականությունը: Արևելյան կենդանի լեզուների դպրոցի կանոնագրության համաձայն ուսուցիչը պարտավոր էր կազմել յուր դասախոսած լեզվի քերականու-

1 Քիֆլիսում եղած ժամանակ Զրպետը մասնակցել է 1836 թ. „Положения“—ի խմբագրությանը, որպես հանձնաժողովի անդամ: Հանձնաժողովը կազմված էր Պասկելիչի կողմից, որի հրամանագրի մեջ Զրպետը կոչված է պրոֆեսոր (տե՛ս Այվազյան, Շար. Բ, 52—53):

թյունը և հանձնել տպագրության: Զրպետը, որ ըստ իր հայտարարության դեռևս 1806 թվին էր ավարտել քերականությունը, հրատարակեց այն 1823 թվին, Փարիզում: Գիրքը կրում է հայերեն ու ֆրանսերեն վերնագիր. «Grammaire de la langue arménienne» «Քերականութիւն Արամեան լեզուի...»: Դա մի սովոր գիրք է (էջ I—LXXII+I—807), որ պարունակում է հայերենին վերաբերող ամեն ինչ, դժբախտաբար մեծ մասամբ սխալ, ոչ գիտական: Նախաբանի մեջ հեղինակն ընդհանուր կերպով տալով հայերենի բնութագիրը, գտնում է, որ նա շատ ավելի հավակնություն ունի մարդկության առաջին լեզուն համարվելու: «Պատմագիրներն ու Աստվածաշնչի մեկնիչները հաստատել են, որ հայերենն այն լեզուն էր, որով խոսում էր Նոյը, և որ նա պահպանվել է Հայաստանում այս նահապետի ժամանակից մինչև մեր օրերը: Մենք կարծում ենք, որ՝ համեմատելով արտաքին մի քանի հեղինակների ավանդությունները Սուրբ-Գրոց հեղինակության հետ, այդ կարծիքն ամենահավանականը կլինեք այս լիովին ենթադրական հարցում» (էջ V): Ապա՝ շարունակելով իր դատողությունները, գտնում է, որ «հայերեն լեզուն մշտապես մի մեկուսացած լեզու է, առանց ձուլման, առանց որևէ ուրիշ լեզվի խառնուրդի» (une langue isolée sans fusion, sans mélange avec aucune autre langue, էջ VI): Այնուհետև հեղինակը՝ համառոտակի նկարագրելով հայոց լեզվի զարգացման ընթացքը, գտնում է, որ «դեռ շատ վաղ ժամանակներում նկատելի էին վեց հիմնական բարբառներ, արարատցի, կորդուացի, աղուանեցի, զուզարացի, փոքրհայացի, պարսկահայացի: Տասնչորսերորդ դարում կան ավելի քան երեսուն բարբառներ, որոնք ընդհանուր անվամբ կոչվում են դաւառականք կամ ումկականք» (էջ XI): Թե որտեղից է քաղել հայերեն բարբառների այս ցանկն ու թիվը, հեղինակը չի հայտնում. բայց, անկախ այդ հանգամանքից, մեզ համար պարզ է, որ հեղինակը հայերեն բարբառները շփոթում է Հայաստանի ներսի կամ նրան սահմանակից այլ լեզուների (ինչպես օր. աղվանից) հետ:

Բուն քերականությունը բաժանված է երեք մասի, 1) Lexicologie (բառագիտություն), որի մեջ ընդգրկվում է ամբողջ ձևաբանությունն ու թ «մասունք բանի»-ներով հանդերձ, 2) Phraséologie կամ Syntax (շարահյուսություն), 3) Glossologie, որ հեղինակը թարգմանում է լեզվաբանություն: Մի կողմ թողնելով քերականական սխառմի վերլուծությունը, սխառմ, որ հնացած էր ու մերժ-

ված հենց իր իսկ ժամանակում, հատկապես՝ Ավետիքյանի քերականության հրատարակությունից հետո, մի քանի խոսք ասենք հեղինակի բերած ստուգաբանությունների մասին:

Գրքի զանազան մասերում և տարբեր առիթներով հեղինակն «ստուգաբանում» է բազմաթիվ հայերեն բառեր և այլն էլ այնպիսի հաստատուն, ինքնավստահ ոճով, որ այդ ոճից միայն կարելի էր եզրակացնել, թե մենք կգտնենք բավականաչափ լուրջ ու գիտական մեկնություններ. բայց, ավաղ, այդ ստուգաբանությունները, որ հիրավի համապատասխանում են յուր կազմած քերականության էությունը, ցույց են տալիս միայն, թե հեղինակը, հակառակ իր մասին ունեցած կարծիքից, որքան հեռու է լեզվաբանությունից. այդ ստուգաբանությունները նրան տասնիններորդ դարից տեղափոխում են, կարելի է ասել, յոթ-ութերորդ դարերը, երբ հայ մատենագիրներն ըստ կամս ստուգաբանում էին հայերեն բառերն իրենց պատահական նմանությունների վրա հիմնվելով: Այսպես օրինակ՝ գրքի 98-րդ էջում առ արմատից է բխեցնում հայերեն հետևյալ բառերը՝ այր, հայր, մայր, ֆույր, ուձ, որդ, մաուդ, մարու, արք, յարդ, արմ, զարմ, մարմին, քարմ, արև, յար, բար, բարբ, շար, արփ: Անդ, արտ յարգելի բառերից կազմված է համարում արգանդ (էջ 98), տի «մեծ», տան (տուն բառի սեռականը) բառերից՝ տիտան, իբր՝ տան մեծն, գեր «շատ», անդ «դաշտ»,—ստան բառերից՝ գերդաստան, ազ «տիրապետություն» (? !), ահ (հառաչանք) բառերից՝ ագահ (էջ 687) և այլն և այլն: Ինչ խոսք, որ այս կարգի ստուգաբանությունները տասնիններորդ դարում՝ կարող են սոսկ իբրև տգիտության ապացույցներ դիտվել. 687-րդ էջում բերված 14 բառերի ստուգաբանություններից մեկն է միայն ճիշտ, այն է՝ տրամաբան, որ ուղիղ կերպով բաժանում է տրամ և բան բաղադրիչներին: Առանձին արժեք չեն ներկայացնում նաև 738—787 էջերում հայերեն բարբառների մասին տրված տեղեկությունները. այնքան խառնաշփոթ են այդ տեղեկությունները, որ ոչինչ չի կարելի քաղել նրանցից այս կամ այն բարբառի մասին. բառերն ու քերականական ձևերը բերում է, առանց նշելու, թե որ բարբառին են պատկանում: Ըստ ամենայնի, քերականությունը, նույնիսկ իր ժամանակի համար, հանձնարարելի չէր: Նա, բացի հիշյալ թերություններից, ունի նաև բազմաթիվ անճշտություններ՝ քերականական ձևերի մեջ. այդ անճշտությունները երկվան հանեց ու քննադատեց 1823 թվին, «Journal Asiatique»-ի № 15-ում, Հովհաննես Զոհրապյանը (1769—1829), որ սուր կեր-

պով նկատում է. «Զգիտեմ, թե այս կարգից դուրս վարդապետը, որ այդքան համեստ չափավորությամբ խորհուրդներ է տալիս, ո՛ր դպրոցում է ուսում ստացել. բայց բոլորովին պատիվ չի բերում յուր ուսուցչին: Ուրիշներին դաս տալուց ավելի լավ կլինե՞ր, որ ինքը նորից այնտեղ վերադառնար... Որովհետև այնպիսի սխալներ է անում, որոնցից զգուշանում է նույնիսկ հետին աշակերտը» (JAS, 1823, № 15, հմմտ. Զարբհ., Անդ, 116): Զրպետը երկա-րաշունչ մի պատասխան գրեց և ուղարկեց JAS-ի խմբագրությանը, բայց չտպագրվեց ու վերագործվեց հեղինակին թե՛ ծավալի մեծության, և թե՛, գլխավորապես, Զոհրապյանի քննադատության ճիշտ լինելու պատճառով: Զրպետյանը մի նամակի հետ յուր պատասխանը ներկայացրեց Կլապրոթին, որ սակայն պատասխանեց, թե ինքը համամիտ է քննադատին ու նրա կողմնակիցներին: Զրպետի պատասխանը, Կլապրոթին ուղղած նամակն ու դրա պատասխանը միասին տպված են մի գրքուկում (Réfutation etc. Paris, 1823): 1828-ին վերահրատարակեց քերականությունը, որոշ փոփոխումներով, որոնք, սակայն, դարձյալ չվերացրին նրա հիմնական թերությունները:

1824 թվին Զրպետը հրատարակեց յուր վերջին աշխատությունը, որ է Դիոնիսիոս Թրակացու քերականությունը. Զրպետը գտել էր դրա հայ թարգմանությունը արքունական մատենադարանի ձեռագրերում (Ձեռ. № 124 և 127), որոնց մեջ մի մասն ավելի ընդարձակ է, քան Ֆաբրիցիուսի հրատարակած բնագրի նույն հատվածը. այդ հատվածն էր, ահա, որ նա հրատարակեց JAS-ում 1824 թվին և առանձին՝ 1830-ին, հունարեն, հայերեն և լատիներեն լեզուներով:

Մինչև այժմ ասածներից երևաց արդեն, որ Զրպետի գրական ժառանգությունը՝ հայերենի վերաբերյալ, առանձնապես արժեք չի ներկայացնում, և մենք առանձին տեղ հատկացնելով նրան այս աշխատության մեջ, բոլորովին էլ մտադիր չենք որևէ կերպ հուշակել նրա քերականությունն իբրև մի ուշագրավ գործ: Սակայն դրա հետ մեկտեղ մենք նկատի ենք առնում մի կողմից այն, որ այդ քերականությունը յուր դարում ֆրանսերեն լեզվով առաջինն էր (չենք հաշվում Բելլոյինը, որ ըստ էության, ոչինչ բան է), և մյուս կողմից այն մեծ դերը, որ խաղացել է այդ քերականության հեղինակը Ֆրանսիայում հայագիտությունը զարգացնելու գործում: Զրպետն արժանի է հիշատակման իբրև արևելյան կենդանի լեզուների դպրոցում հայերենի ուսուցիչ. նա գործնականորեն մե-

ծապես նպաստել է հայագիտության զարգացմանը. բավական է հիշել, որ նրա աշակերտներից է Սեն-Մարտենը, որով իրավամբ կարող է պարծենալ ուսուցիչը:

Ավետիքյան, Տասնիններորդ դարի երկրորդ քառորդում հայ-
Սյուրմելյան, յագիտության մեջ ամենանշանավոր երևույթներից
Ավգերյան մեկը պետք է համարել նոր Հայկազյան բառարանի հրատարակությունը: Հայ բառարանագրության (ՆԷՔ-ի հեղինակները) գագաթնակետը լինելով, նա յուր անգնահատելի արժեքն ունի ոչ միայն իբրև սոսկ բացատրական, այլև որպես ստուգաբանական բառարան: Այն ժամանակ, երբ դեռ հրապարակի վրա չկային Պետերմանի ու Վինդիշմանի գործերը, Հայկազյան բառարանում Մխիթարից ու Գեորգ Դպիրից հետո, ստուգաբանված էին, արդեն, բազմաթիվ հայերեն բառեր՝ որպես փոխառություններ հունարեն, լատիներեն, եբրայեցիերեն, պարսկերեն և այլ լեզուներից: Երբ Հայկազյան բառարանի հեղինակները հմտությամբ շարունակել ու զարգացրել էին Մխիթար Սեբաստացու և Գեորգ Դպիրի սկսածը:

Մխիթար Սեբաստացու բառարանը, որ յուր ժամանակին, ինչպես ասել ենք, կատարյալ մի գործ էր, տասնիններորդ դարում արդեն հնացած ու թերի էր: Հայտնաբերված բազմաթիվ ձեռագրերը ոչ միայն չափազանց մեծ թվով նոր բառեր էին պարունակում, այլև ճշտում էին շատ բառերի իմաստը, որոնք ՀՀՔ-ի մեջ ճիշտ չէին բացատրված. ուստի և ինքնին անհրաժեշտություն էր ստեղծված նոր հրատարակությամբ ուղղել անճշտություններն ու ավելացնել պակասները: Այս աշխատանքը հանձնարարվեց Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամներ Գ. Ավետիքյանին, Սյուրմելյանին և Ավգերյանին, որոնք և ծայրահեղ բարեխղճությամբ ու հմտությամբ կատարեցին այն:

Մնվել է Պոլսում, 1750 թվին: 1785 թվին արդեն
Լ. Գաբրիել քահանա ձեռնադրված և վարդապետի աստիճանն
Ավետիքյան ստացած՝ ուսուցիչ է նշանակվում Միաբանության «Նորընծաների»: 1799-ից Աթոռակալ է նշանակվում Աբբահոր. Սուրբաս Սոմալիի (1776—1898. արբահայր՝ 1824-ից) օրոք հրաժարվում է վանական բոլոր պաշտոններից՝ ծերության և տկարության պատճառով: Վախճանվել է 1827 թվին: Ավետիքյանի բազմաթիվ աշխատությունների մեծագույն մասը կրոնական աստվածաբանական գրքեր են: Մեզ համար նշանավոր՝ նրա ինքնուրույն գործն է «Քերականութիւն Հայկական»-ը, լույս տեսած

1815-ին: Քերականության առաջաբանում խոսելով այն մասին, որ շատ քերականությունների մեջ հայերենին վերագրված են խորթ և օտար կանոններ ու ձևեր, հեղինակը ասում է, թե ինքը ամեն ինչ արել է իր քերականությունն այդպիսի տարրերից զերծ պահելու համար. «Սակայն առ ճշգրտել և խուզողութամբ ի դուրս բերել զբնիկ հանգամանս լեզուի, ոչ յառաջ՝ և ոչ ի ժամուս խնայեցի ի քրտունս երկայնամիտ խուզարկուի. և ոչ կարծեաց ոմանց կանխակալ սովորութեան աշառեցի պատճառանօք, յամենայնի կանոն ինձ և ջատագովն զանաշառն ունելով և զհաւատարիմ քննութեան դատաստան» (Հրտ. 1815 թ. առաջաբան): Այնուհետև, «Յայտարարութիւն առ ընթերցողս» վերնագրով նախադրութեամբ համատարիվ ծանոթացնում է իր քերականությանը. քերականության առաջին գրքում բոլոր կանոններն ու բացատրությունները տվել է աշխարհաբար՝ սովորողներին դյուրըմբռնելի լինելու համար. «...Յառաջին գիրս աւանդեմք զուր մասունս բանի... և առ դիրահաս առնելոյ դեռակիրթ մանկանց՝ ի կիր առնուլ հաւանեցաք ի սմա զաշխարհիկ լեզու՝ իբր արդէն ընտանի նոցա. զի մի՛ որ նախկին ընդ դուռն ուսմանց մտանել կամիցի, փակեալ գտանիցէ զնա անընդել լեզուաւ գրոց՝ զոր դեռ ուսանելն հանդերձեալ է: Բայց զերկրորդ գիրս ի բարբառ դպրոցաց յարմարեմք պարզիմաց բանի. վասնզի առաջնովն վարժեալ ուսանողին, կարող է այնուհետև ճանաչել զձայն գրոց ըստ իւրում բաւականի և աջողակութեան» (Անդ, Յայտարարութ.): Այսպես, ուրեմն, հեղինակն ամեն շանք գործագրել է թե՛ հայերենին հարազատ քերականություն կազմելու, և թե՛ այդ քերականությունը դյուրըմբռնելի դարձնելու, որի համար էլ առաջին գիրքը գրել է արևմտյան աշխարհաբարով, իսկ երկրորդը՝ պարզ գրաբարով: Առաջին գիրքը բաղկացած է երկու մասից, որոնցից առաջնում տալիս է ութ «մասանց բանի»-ի համառոտ սահմանումներն ու հոլովում-խոնարհումը. երկրորդ մասում յուրաքանչյուրը քննում է նորից, բայց ավելի մանրամասն ու խորացրած: Երկրորդ գիրքը պարունակում է շարահյուսությունը: Քննելով ամբողջ քերականությունը, գալիս ենք այն եզրակացության, որ հեղինակը իսկապես կարողացել է կազմել հայերենի իսկական քերականություն, դեն ձգելով օտարամուտ տարրերը. դեռ ավելին, նա ոչ միայն դեն է ձգել այդ խորթ կանոնները, այլև շատ տեղերում, ճիշտ կանոնները տալուց հետո, փոքրիկ ծանոթութեամբ հիշեցնում է որոշ քերականություններում եղած սխալները և հանձնարարում խուսափել դրանցից: Ոչ միայն իր հարա-

զատութեամբ, այլև իր տեսական կողմով էլ նա գերազանցում է նախորդներին. բավական է հիշել գրաբարի հոլովների հարցը, որ նա մանրամասնորեն քննում է և այն եզրակացության հանգում, որ գրաբարն ունի վեց հոլով՝ ուղղական, սեռական, տրական, հայցական, բացառական, գործիական (Հրտ. 1815, էջ 4—5 և 249—264), մի եզրակացություն, որ ընդունված է նաև այսօրվա քերականագետների կողմից:

Հայերենի նախամայր լեզու լինելու մասին ունեցած կարծիքով Ավետիքյանն էլ ընդհանուրին համամիտ է. թեև մյուսների նման հանգամանորեն չի քննում այդ հարցը և հիմնավորում յուրովսանն, այնուամենայնիվ ակնարկով հայտնում է, թե այդ դրույթին համաձայն է: Խոսելով լեզուների հնության մասին, ասում է. «Քաղդէացոց լեզուն, Եբրայեցոցը, Արաբացոցը, Պարսիցը՝ շատ հին ու բանած լեզու են. կթողում Հայունը, որ աշխարհքի և առջի Աղամայ լեզուն ըսելու շատ պատճառ ունինք, որ ուրիշ լեզուները չունին...» (Անդ, 153): Այս նույն կարծիքը ավելի որոշակի արտահայտված է բառարանի առաջաբանում (տե՛ս ստորև): Այդ գրքում մեզ համար ավելի կարևորը ստուգաբանություններն են, այստեղ գիրքը և՛ կորցնում է յուր լրջությունը՝ իր կեղծ գիտական ստուգաբանություններով, և՛, մյուս կողմից, մեծ արժեք ստանում մի խումբ բառերի համեմատություններով: Միայն ստուգաբանություններից կարելի է հիշել. հաց, հայց, որոնք ստացված է համարում այց-ից (Անդ, 311), մքեր «մի բեր. մեկ դի դրած, պահած բան», ման «մի ահ, այսինքն մեկ ահեկու բան», դատուրկ «ի դատելոյ, այսինքն յաշխատելոյ արկեալ», պտուղ «կըրնայ ելիք պատէն, ըստ որում կճեպով պատած է. կամ՝ պետք էն, ըստ որում ծառին պիտվական է... կամ... պտուղ բառէն՝ որ ծառի ալ կըսվի... վճար, այսինքն վճառ, վճճը... կառնէ» (Անդ, 311—12) և այլն, և այլն: Սակայն այդ ծիծաղելի մեկնություններից հետո նա այնպիսի հմուտ համեմատություններ է կատարում հայերենի և այլ լեզուների միջև, որոնք այսօր էլ հիացմունքի են արժանի: Խոսելով փոխառյալ բառերը որոշելու մասին (312—14), հատուկ կանոնով զգուշացնում է ծայրահեղություններից և ասում. «Թէ որ մեկ բառ մը լեզուաց մէջ կգտնվի նույն կամ նման հնչմունքով, զգուշանալու է չի վճռելու թէ մէկը մեկալեն առեր է... Զոր օթինակ, լոյս, լատինը կըսէ՛ լուսս, լուչէ: Կին, հոռմ. զինի (=հուն. γυνή — է. Ա.), տճ. զէննէ (=պրսկ. 7an. — է. Ա.): Գուռն, հոռմ. քիռա, այր, տճ. էր, հոռմ. անիռ. ամ, լտ.

աննուս.... այլ, հոռմ. այլου, լտ. ալիուս: Ասոնց նման կան այլ անուանք և բայեր որ զանազան ազգի մեջ կլսենք՝ մարդկային խոսակցության հարկավոր բառեր. և դժուար է հավատալ, թե մեկը մեկալին առած ըլլա. մանավանդ երբոր հին ժամանակներ կրանեցրնեն հեռավոր ազգեր, որ իրարու հետ հաղորդություն ունեցած չեն» (Անդ, 314—15): Ահա այս համեմատություններն են, որոնք մեզ համար հատուկ նշանակություն են տալիս Ավետիքյանի քերականությանը. համեմատել իրար հետ հայ. լույս և և լտ. lux, հայ. կիւն. հունար. γυνή, հայ. այլ, հուն. ἄλλος, լա. alius և այլն, և շեշտել՝ թե դրանք փոխառություններ չեն, այն էլ այն ժամանակ, երբ դեռ չկար Բոպպի աշխատանքը, անշուշտ մեծ բան է. հեղինակն այդ բացատրում է մի ընդհանուր նախալեզվից ժառանգած լինելով, բայց, ցավոք սրտի, այդ նախալեզուն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ՝ դարձյալ նախաստեղծ մարդու՝ Ադամի լեզուն. «Ասանկ բառից վրա կմնա մակաբերել,—թե առջի խառնված լեզուին մնացորդն են, որ բաժանված լեզվաց մեջ մնացին յուրաքանչյուր ազգի կերպ կերպ արտաբերելովը» (Անդ): Այս բոլորը սակայն, չեն նսեմացնում նրա համեմատությունների արժեքը. եթե նա չի հասել նախալեզվի այն գաղափարին, որին լեզվաբանությունն ավելի ուշ հասավ, ապա՝ հենց այն էլ բավական է, որ համեմատելով ու ցույց տալով նրանց համապատասխանությունը, չի համարում փոխառյալ: Ավետիքյանի քերականությունն ըստ արժանվույն գնահատվել, լուրջ ուշադրության է արժանացել յուր ժամանակին և երկար ժամանակ ճանաչվել ու գործածվել իբրև գրաբարի լավագույն քերականություն. դրա ապացույցն է նաև այն, որ գիրքը համառոտությամբ վերահրատարակվել է երկրորդ անգամ՝ մի հատորն աշխարհաբար լեզվով (Վենետիկ, 1819), մյուսը գրաբար (Վենետիկ, 1823): Բացի դրանցից Ավետիքյանը կազմել ու հրատարակել է նաև իտալերենի քերականությունը՝ հայերեն, տալով նաև տաճկերեն բացատրությունները. գրքի վերնագիրն է. «Քերականութիւն Թօսքանեան լեզուի, աւանդեալ ի հայ լեզու հանդերձ տաճկական թարգմանութեամբ» (Վենետիկ, 1792): Վերջապես, նա, ինչպես ասել ենք, նոր Հայկազեան բառարանի կազմողներից մեկն է. նա է կազմել այդ բառարանից՝ Ա տառը, որ, ինչպես ճիշտ կերպով դիտում է Ղազիկյանը, «թե՛ ավելի ընդարձակ է, և թե՛ ավելի ընտիր քան մյուս տառերը» (Մխ-ՅՔ. 94):

Բառարանը կազմողներից երկրորդն է Հ. Խաչատուր Սյուրմեյանը: Ծնվել է 1751 թվին Կոստանդնուպոլսում: Չեռնադրվել է քահանա 1773 թ.: Իբր գրական գործիչ մյուսների համեմատությամբ Սյուրմեյանն այնքան էլ բեղմնավոր չի եղել. հեղինակն է «Տօմարագիտութիւն քաղաքական և եկեղեցական» աշխատության. կազմել է նաև թվաբանության գիրք: ՆՃԲ-ից նա կազմել է Բ-ից մինչև է տառը: Վախճանվել է 1827 թվին:

Բառարանի երրորդ հեղինակն է Հ. Մկրտիչ Ավգերյանը, որ նախորդ երկսի մահվանից հետո մենակ շարունակել և ի կատար է ածել սկսած գործը:

Ծնվել է 1762 թվին Անկյուրիայում (Գաղատիա). 1774-ին դեպի Հոռմ կատարած ուխտագնացությունից հետո հոր ձեռքով տարվել է վանքը. 1786-ին քահանա է ձեռնադրվել. վանքի մեջ կատարել է զանազան պաշտոններ («վերակացու պատանեաց և եղբարց», հոգևոր հայր, ընդհանուր աթոռակալ և այլն): Վախճանվել է 1854 թվին:

Չափազանց բեղմնավոր գրական գործունեություն է ունեցել Հ. Մկրտիչ Ավգերյանը, իր երկարամյա կյանքի ընթացքում նա ինքնուրույն ու թարգմանական բազմաթիվ երկեր է գրել. քիչ հեղինակներ կան, որոնք այդքան բեղմնավոր են եղել: Նա հեղինակն է բազմաթիվ կրոնական, աստվածաբանական ու թարգմանական գրքերի, որոնց մեջ հատուկ տեղ է գրավում Եւսեբիոսի Քրոնիկոնը. այդ գրքի հունարեն բնագիրը կորած է. մնացել էին լատիներեն թարգմանության մի քանի հատվածներ. իսկ հայերեն թարգմանությունը, որ հասել է մեզ, կատարված է V դարում, ուտի և շատ ավելի հարազատ է բնագրին և անթերի: Ահա այդ հայ թարգմանությունը Մկրտիչ Ավգերյանը լատիներենի թարգմանեց ու հրատարակեց երկու լեզվով՝ տալով նաև հունարեն բնագրի այն հատվածները, որ պահպանվել են հույն մատենագիրների գործեն հատվածները, որ պահպանվել են հույն մատենագիրների գործեն: Սակայն Ավգերյանի փառքն են կազմում հայերենի երկու լավագույն բառարանները. Հայկազյան բառարանի է տառից մինչև վերջը Մկրտիչ Ավգերյանի կազմածն է. նրան է պատկանում նաև բառարանի վերջնական մշակումն ու խմբագրությունը: Վերջապես, նույն մեծ բառարանը համառոտելով և նրանից դուրս մնացած բառերը ժողովելով, Հ. Մկրտիչ Ավգերյանը հրատարակեց «Առձեռն բառարանը» 1846 թվին (բ. տպ. 1865), որ մեծ բառարանից 5000 բառ ավելի է պարունակում՝ չհաշված ոճերը:

Այս երեք հայագետներն են կազմել հայերենի այն մեծ բառարանը, որ իբրև մի անգերազանց գործ պահպանում է և միշտ պիտի պահպանի յուր արժեքը: Ուղիղ կես դարու աշխատանքի արդյունք է այդ բառարանը. 1784-ից մինչև 1834 թիվը կազմողները հավաքել են հայ հին մատենագրության մեջ գործածված բառերը, օգտագործելով այդ ժամանակ եղած թե՛ տպագիր, ու թե՛ ձեռագիր գրքերը. վերջին յոթ տարին Ավետիքյանի և Սյուրմելյանի մահվանից հետո գործն իր վախճանին է հասցրել Ավգերյանը: Բավական է կարդալ բառարանի առաջաբանը՝ պատկերացնելու համար այն դժվարին, ուղղակի տաժանելի աշխատանքը, որ կատարել են հեղինակները, մանավանդ՝ վերջինը. սակայն, արդյունքն էլ մի անթառամ պսակ էր քրտնաջան հեղինակների համար. աշխատանքի շնորհիվ ստացվեց հայերենի մի մեծածավալ բառարան, որի ձեռագիրը, ինչպես տպագրվածի առաջաբանումն է ասվում, իր ամբողջական վիճակով կազմում էր տասներկու հատոր, բայց ինչ որ կարողացել էին անել հեղինակներն իրենց անգույ աշխատանքով, չկարողացավ ի լույս ածել միաբանությունը, նույնիսկ հայ հասարակությունը՝ իր այն ժամանակվա ազգատիկ վիճակով. ամբողջ ձեռագրի հրատարակման ծախսն այնքան մեծ էր, որ ստիպված եղան հիսուն տարվա ընթացքում մեղվորեն հավաքած նյութը համառոտել և ամփոփել միայն երկու հատորում. այդ երկհատորյակն է, ահա, որ «Նոր Բառագիրք Հայկազեան Լեզուի» խորագրով հրատարակվեց Վենետիկում, 1836—37 թվերի ընթացքում: Նախ քան բուն բառարանի մասին խոսելը, տանք բառարանի հեղինակների տեսակետը հայերենի ծագման մասին: Վերը, Ավետիքյանի մասին խոսելիս ասացինք, արդեն, որ նա հայերեն լեզուն մարդկության նախամայր լեզու է համարում. արդ, բառարանի մեջ էլ այդ նույն տեսակետն արտահայտված է. բառարանի առաջին հատորի հենց սկզբում «Նախագրունք» վերնագրի տակ համառոտակի կերպով, պերճ հայերենով շարադրված է այդ միտքը. հայոց լեզուն համարվում է Նոյի լեզուն, ուստի և այն լեզուն, որից խառնակության հետևանքով առաջացել են մյուս լեզուները. իսկ դրա ապացույցն էլ այն է համարվում, որ գրեթե բոլոր լեզուներում նշմարվում են, իբրև թե, հայերեն լեզվի հետքեր. «...Ընդ գլխաւորս, որ մայր անուանեցան լեզուք, զառաջին ունի տեղի Հայկականս մեր բարբառ, որպէս մտերիմ և կարևոր ընտանութեամբ յառաջագայեալ ի լեզուէ մեծի նահապետին Նոյի յԱրարտեան աշխարհ դարբելոյ աշխարհակեցոյց տապա-

նան իւրով հանդերձ ցվախճան իւր: Եւ այն իսկ է պատճառն անժխտելի, զի յամենայն գոգցես լեզուս ազգաց և ազանց սփիւտ տարածեալս յետ վաղափուլ աշտարակին մինչև ցօրս ցայս նշմարին հետք հայերենաբարբառք» (Հտ. 1, «Նախագրունք»): Դժվար է ասել, իհարկե, արդյոք բառարանի երեք հեղինակներին են պատկանում այս տողերը, թե՛ ոչ. բառարանի հրատարակության ժամանակ կենդանի էր միայն Ավգերյանը. ուստի և ամենից հավանական է ասել, թե այդ, ինչպես և ամբողջ առաջաբանը, նրա գրչին է պատկանում. սակայն սխալված չէինք լինի նաև, եթե ասեինք, որ մյուս հեղինակներն էլ համամիտ էին այդ կարծիքին. Ավետիքյանի սեփական գործից գիտենք և ասել ենք, արդեն, որ բաժանում է այդ տեսակետը. ինչ վերաբերում է Սյուրմելյանին, ապա նրա մասին դժվար է որոշակի բան ասել, թեև, հիմնվելով իր կազմած մասի ստուգաբանությունների վրա, կարելի է ասել, որ նա ևս նույն տեսակետին է եղել:

Բառարանի արժեքի ու կատարելության մասին խոսելիս ամենից առաջ պետք է հիշել, որ դա մեր հին մատենագրության արժեքնակատարյալ բառարանն է. նա պարունակում է յուր ժամանակին հայտնի եղած բոլոր հին հայ մատենագիրների աշխատություններում գործածված բառերը, ըստ որում բառարանը կատարված է յուրաքանչյուր գրքի՝ իրենց մոտ եղած բոլոր ձեռագրերի մանրազնին համեմատությամբ: Այն բառերը, որոնք դուրս են մնացել այդ բառարանից, ներառված են Առձեռն բառարանում, որ այս նկատառումով, առաջնի համար իբրև հավելված է հանդիսանում:

Բառարանի երկրորդ արժանիքն այն է, որ բառերը բացատրում է լրիվ, տալիս է նրանց բոլոր իմաստները. իսկ այդ ավելի է արժեքավորվում նրանով, որ հայերեն բացատրությունների հետ տրվում են նաև հունարեն, լատիներեն, թուրքերեն, պարսկերեն, արաբերեն, հաճախ նաև ուրիշ լեզուներով՝ բացատրությունները. և որովհետև այս կետում նրանք նկատի են առնում իբրև հայերեն բառի համապատասխանը բերվող օտար բառի այն իմաստը, որ հատուկ է եղել բառին հնում՝ հատկապես այն բնագրերում, որոնք թարգմանվել են հայերենի, ապա՝ այդ հնարավորություն է տալիս լիովին ճշտելու տվյալ հայերեն բառի իմաստը: Նույն այդ նպատակին՝ բառերի իմաստը ճշտելուն և բառերի կիրառությունը պարզելուն են ծառայում այն բազմաթիվ վկայությունները, որոնք քաղվածորեն մեջ են բերվում բառի բացատրությունից, նրա յու-

րաքանչյուր իմաստը տալուց հետո: Սակայն այդ առատ վկայութիւնները մեզ ներկայացնում են նաև բառերի պատմութիւնը. բավական է նայեք այդ վկայութիւններին, և առանց դժվարութեան կարող եք իմանալ, թե այս կամ այն բառը եղե՞լ է հենց հինգերորդ դարից, թե՞ հետո է ստեղծվել, կամ փոխառվել, և կամ, հնարավոր է նաև՝ խոսակցական լեզվից գրական լեզվի մեջ մտել. կամ թե՛ կարող եք որոշել, թե տվյալ բառն այս իմաստը հինգերորդ դարումն էլ ունեցե՞լ է, թե՞ հետո է ստացել. այսպես, օրինակ նայելով եղծ կամ փերակ բառերի վկայութիւններին, կարելի է իմանալ, որ այդ բառերը Մեսրոպյան շրջանի գրականութեան մեջ գործածված չեն. կամ՝ նայելով պաշտել բառի վկայութիւններին, կարող եք իմանալ, որ այդ բառն իր այժմյան իմաստով Մեսրոպյան գրականութեան մեջ չի գործածվել. այստեղ նա նշանակում է ուղղակի «ծառայել, սպասավորել, մատուցանել», իսկ «երկրպագել» իմաստով գործածվել է ավելի ուշ շրջանում: Այսպես նաև կարելի է իմանալ մյուս բառերի պատմութիւնն, իհարկէ, այն չափով միայն, որ չափով հնարավոր է այդ պարզել մեր հին մատենագրութեան մատակարարած նյութով:

Վերջապես, բառարանի նշանավոր արժեքներից մեկն էլ բառերի ստուգաբանութիւնն է. այս բանով նա դուրս է գալիս սովորական բացատրական բառարանի շրջանակներից և դառնում մի լուրջ լեզվաբանական գործ՝ որպէս ստուգաբանական բառարան: Նրանում ճիշտ կերպով ստուգաբանված են հունարենից, լատիներենից, եբրայեցիերենից, պարսկերենից և այլ լեզուներից փոխառյալ հազարավոր բառեր, ինչպէս և տրված են բազմաթիվ բառերի համեմատութիւններ. ինչպէս՝ մայր համեմատվում է սնակ. mātar, լատ. mater, պրսկ. mādar բիռն պրսկ. bar, սանս. bhārā, անուրջ՝ հուն. δῶρα և այլն և այլն: Անտարակույս, նախորդների նման, սրա հեղինակներն էլ ունեն սուտ ու սխալ ստուգաբանութիւններ. ինչպէս՝ բարձրաւեղակ <ժ բարձր և անդր», արձակ <առձիգ, առ ձգել», բիրտ <բիր «փայտ» և այլն: Սակայն սրանք բոլորովին էլ չեն նսեմացնում բառարանի արժանիքը. եղած ճիշտ ստուգաբանութիւններն այնքան շատ են, որ այդ սխալները, անկախ իրենց քանակից, ներելի էին այն ժամանակվա համար:

Այս բոլորի շնորհիվ է, ահա, որ այդ բառարանը հայ բառարանագրութեան գագաթը դարձավ և, իբրև գրաբարի լիակատար բառարան, անգերազանցելի է մնում նաև այսօր: Նա ամփոփումը, կատարելութիւնն էր թե՛ իրեն նախորդած շրջանի բառարան-

նագրութեան, և թե՛ Մխիթարի ու մյուսների կողմից սկսված ճիշտ ստուգաբանութեան. այս դպրոցի սկսած գիտական-ստուգաբանական փորձերն իրենց հաստատումն ու ամփոփումն են գտնում Հայկազյան բառարանում: Այս է, ահա, որ մեզ լիովին իրավունք է տալիս մի լուրջ, լեզվաբանական խոշոր նշանակութիւն ունեցող գործ համարել բառարանը, մի գործ, որ սահման է հանդիսանում հայ լեզվաբանութեան առաջին և երկրորդ շրջանների միջև, գործ, որ մի կողմից փակում է հին շրջանը՝ ամփոփելով յուր մեջ նաև նրա որոշ ոչ գիտական կողմերը, մյուս կողմից՝ բացում նոր շրջանը՝ կրելով յուր մեջ այս շրջանի լեզվաբանական գիտութեան որոշ հատկանիշները: Հայկազյան բառարանը դարագլուխ կազմող գործ է հայ լեզվաբանութեան պատմութեան մեջ: Եվ, սակայն, պետք է արձանագրել նաև, որ այս կատարյալ բառարանի լույս տեսնելուց հետո էլ դեռևս երևում են այնպիսի գործեր, որոնք ոչինչ ընդհանուր բան չունեն գիտութեան հետ: Այսպէս, կարելի է հիշել՝ Փեշտըմալճեան Գ., «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի (2 հտ. Պոլիս, 1844 թ.)», որը կազմված է հենց ՆՂԲ-ի օգտագործմամբ և ուղղակի նրա ընդօրինակութիւնն է. լույս է տեսել հեղինակի մահվանից հետո: Առաջաբանում ասվում է, թե հեղինակը պատրաստել էր նաև մեծ ստուգաբանական բառարան, որ Պոլսի Կետիկ Փաշայի հրդեհի ժամանակ (1816) այրվել է: Միայն մի թերթ է ազատվել նրանից, որ և բերված է առաջաբանի մեջ. այդտեղ «ստուգաբանված» ապահով, վհատ, բաստեռն, հսկել բառերը ցույց են տալիս, թե ինչ անմիտ ստուգաբանութիւններ է ունեցել բառարանը: Այդպիսի մի աշխատանքի էլ ձեռնարկել էր ոմն Յոաննեսը. նա որոշել էր կազմել այդպիսի մի բառարան և դրա մեջ ապացուցել, որ բոլոր լեզուները ծագել են հայերենից. սակայն այդ աշխատանքը չավարտած մեռել է, իսկ իրենից հետո էլ ձեռագիրը չի հրատարակվել (տե՛ս, ԱՃ. Արմ. բառ., հտ. է, 203):

* * *

Մինչև այժմ մենք խոսեցինք հայ լեզվաբանութեան երկրորդ դպրոցի առանձին ներկայացուցիչների մասին, մերովսանն բնութագրելով նրանց դերն ու նշանակութիւնը հայ լեզվաբանութեան պատմութեան մեջ, ներկայացնելով նրանց երկերի արժեքը՝ հայոց լեզվի ուսումնասիրութեան ասպարեզում: Այժմ, համառոտակի ամփոփելով այդ բոլորը, գալիս ենք հետևյալ եզրակացութեան. տեսական գլխավոր հարցի՝ հայերենի և այլ լեզուների ծագման

խնդրում հարազատ մնալով ոչ գիտական, կրոնական հայեցակետին, և, հակառակ նախորդ դպրոցին, մեկնաբանելով Աստվածաշնչի առասպելը հօգուտ հայերենի՝ նրան վերագրելով մարդկության նախամայր լեզվի պատիվը, հայերենի ուսումնասիրության մյուս հարցերում աստիճանաբար հասնում են գիտական լրջության: Հայոց լեզվի քերականական մշակումն այս դպրոցում, չնայած բոլոր օտար ազդեցություններին, հասնում է իր ժամանակի բարձրագույն մակարդակին, ստեղծվում են հայերենի հարազատ, ոչ օտարաբան քերականություններ (Չամչյան, Ավետիքյան), որոնց մեջ հայերենը դիտվում է իբրև իր հատուկ կանոններն ունեցող, իր յուրահատուկ ձևերն ունեցող լեզու: Լեզուների զարգացման հարցի նկատմամբ տիրող ընդհանուր, բիրելիական հայացքին զուգընթաց, առանձին անհատներ արդեն շեշտում են տարբեր լեզուների միջև եղած փոխազդեցությունները, զանազան լեզուների միջև եղած համեմատաբար հեշտ դիտվող նմանությունների շնորհիվ այդ լեզուների բառամթերքն ու քերականական ձևերը համեմատում հայերենի հետ, և դրանով իսկ համեմատական մեթոդի նախնական, թեև երբեմն ոչ ճիշտ, փորձեր կատարում: Վերջապես հայերենի բառազանձի ստուգաբանությունների բնագավառում, դեռևս մեծ չափերով տուրք տալով կեղծ գիտական ստուգաբանություններին, լուրջ, նշանակալից ու գիտական արժեք ներկայացնող արդյունքների են հասնում: Հայկազյան բառարանը դրա բարձրագույն աստիճանն է. նրանով ավարտվում է հին շրջանը և սկսվում նորը. ընդհանուր լեզվաբանության մեջ կատարված մեծ առաջադիմությունը նոր հիմքերի վրա է դնում նաև հայ լեզվաբանությունը. պատմության գիրկն են անցնում այն ոչ գիտական, կրոնական հայացքները, որոնք մի ամբողջ հազարամյակի ընթացքում հայ լեզվի ուսումնասիրության հիմնաքարն են հանդիսացել. և եթե դրանից հետո էլ, հայ լեզվաբանության պատմության երկրորդ շրջանում էլ դեռևս հանդիպում ենք հայերենի ուսումնասիրության հակագիտական, ուղղակի հիմարական փորձերի, ապա դրանք նահանջ են դեպի հինը, դարի գիտության ոգու հետ չեն առնչվում, փորձեր, որոնք ոչ մի ընդհանուր բան չունեն լեզվաբանական գիտության հետ (տե՛ս օրինակ՝ Հյունքյարպեյենտյան, Թագվորյան): Հաջորդ շրջանի առաջնակարգ ծառայությունը, հիմնական և ընդհանուր հատկանիշն այն է, որ նա գիտական հիմքերի վրա դրեց լեզվաբանությունը՝ այդպիսով իսկ ստեղծելով իսկական լեզվաբանություն,

մասնավորապես՝ հայագիտության բնագավառում ստեղծելով իսկական հայ լեզվաբանություն, որ, չնայած իր թերություններին ու անընդունելի կողմերին, շուրջ հարյուր տարվա ընթացքում աչքա՛ն բեղմնավոր աշխատանք է կատարել հայոց լեզվի ուսումնասիրության գործում: Լեզվաբանական տեսակետից այս դպրոցի կարևոր վաստակն այն է, որ բազմաթիվ ճիշտ ստուգաբանություններով որոշելով փոխառյալ և ոչ փոխառյալ ընդհանուր բաները հայերենի և ուրիշ լեզուների միջև, հաստատուն հող պատրաստեց հաջորդ դպրոցի ուսումնասիրությունների համար, առաջին քայլերը կատարեց հայերենի համեմատական ուսումնասիրության ուղղությամբ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ՀԱՅ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ՀԱՄԵՄԱՏՍԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ընդհանուր լեզվաբանության մեջ կատարված պատմական բեկումը չէր կարող շանդրադառնալ նաև հայ լեզվի ուսումնասիրության վրա: Ռասկի, Բոպպի և Գրիմմի աշխատությունները նոր հուն բացեցին լեզուների ուսումնասիրության համար: Համեմատական մեթոդով սկսեցին ուսումնասիրել զանազան լեզուներ, որոշել նրանց ցեղակցության հարցը, դասակարգել նրանք ըստ լեզվական ընտանիքների: Նույն մեթոդով էլ, ահա, սկսեցին ուսումնասիրել հայոց լեզուն և որոշել նրա ցեղակցության հարցը, ապա և՛ ցեղակից լեզուների մեջ նրա ունեցած դիրքը: Այդ աշխատանքի՝ հայերենի համեմատական ուսումնասիրության մեջ առաջին հեղինակները եղան Պետերմանը, Վինդիշմանը, ապա և՛ Բոպպը, որ նախորդների աշխատությունների հրատարակությունից հետո ինքն էլ քննության առավ հայերենի ցեղակցության հարցը և իր գրքի երկրորդ հրատարակության մեջ մտցրեց նաև հայերենը՝ որպես հնդեվրոպական լեզու: Հիմնական հարցը լուծված էր. հայերենը ընդունված ու հաստատված էր որպես հնդեվրոպական լեզու. մնում էր ճշտել այդ լեզվախմբի ներսում նրա ունեցած դիրքի հարցը, որ և կատարվեց վերջնականապես Հյուբշմանի կողմից: Այդ հիմնական հարցի լուծման հետ միաժամանակ ուսումնասիրեցին հայոց լեզուն իր բազմազան կողմերով (հնչյունաբանություն, բառապաշար, ձևաբանություն և այլն) և, ի պատիվ համեմատական լեզվաբանության հետևորդ հայագետների, պետք է ասել, որ հայերենի ուսումնասիրության արդի վիճակով շատ բանում պարտական ենք հենց այդ հայագետների աշխատանքներին: Սկսած անցյալ դարի երեսնական թվականներից (որ և հայ լեզվաբանության այս շրջանի սկիզբն է հանդիսանում) մինչև այսօր էլ համեմատական լեզվաբանության հետևորդների կողմից քննության են առնված և առնվում են հայերենի ոչ միայն

հիմնական կողմերը, այլև յուրաքանչյուր մանրուք: Ճիշտ է, համեմատական լեզվաբանությունն իր արժանիքների, իր անգնահատելի վաստակների հետ ունի և իր թերությունները, որ քննադատության է ենթարկվել ու ենթարկվում է մատերիալիստական լեզվաբանության կողմից, ունի իր սխալներն ու բացարը, որոնք ուղղվում և լրացվում են արդի մատերիալիստական լեզվաբանության կողմից, բայց, ինչ էլ որ լինի, չենք կարող ժխտել, որ հայոց լեզվի գիտական ուսումնասիրությունն սկիզբ է առնում համեմատական քերականության հիմնադրման հետ: Ավելի քան մեկ հարյուրամյակի ընթացքում հայազգի և օտար լեզվաբաններն ուսումնասիրել են հայոց լեզուն համեմատական լեզվաբանության ոգով՝ հետևելով նույն լեզվաբանության այս կամ այն դպրոցին: Ամբողջ այս հարյուրամյա շրջանում հայ լեզվի գիտական ուսումնասիրությունը գնալով մի հիմնական ուղղությամբ՝ նախ Պետերմանի ու Վինդիշմանի, ապա՝ Հյուրշմանի հիմնադրած ուղղությամբ, ունեցել է նաև իր մասնակի ուղղությունները, որոնք հայ լեզվաբանության պատմության մեջ ոչ մի հետք չեն թողել իրենցից հետո: Համեմատական մեթոդը գիտական հիմքերի վրա բարձրացնելով լեզուների ուսումնասիրությունը, միաժամանակ ամեն կարգի համեմատությունների դուռ բացեց լեզվաբանների առջև, և, ահա, բազմաթիվ ճիշտ և գիտականորեն հիմնավորված բազմաթիվ համեմատությունների կողքին այս մեկ հարյուրամյակի ընթացքում գտնում ենք նաև այնպիսի համեմատություններ, որոնք տղայամիտ փորձեր կարելի էր համարել նույնիսկ XVI—XVII դարերում: Ի՞նչն էր պատճառը՝ համեմատական մեթոդի ոչ ճիշտ ըմբռնումը, ոչ գիտականորեն գործադրումը, և լեզվաբանական անհրաժեշտ պատրաստականություն չունենալը. փոքրիկ ժանոթություն տուննալով համեմատական լեզվաբանությանը՝ շատերն են փորձել «համեմատական-ստուգաբանական» մարդանքներ կատարել հայերենի վերաբերմամբ. մեկ որ՝ տարբեր լեզուների համեմատությունն ընդունված մեթոդ է, ուստի և հայերենը կարելի է համեմատել ուզածը լեզվի հետ. ինչո՞ւ համեմատել այն, ասենք՝ հեռավոր անգլիացիների կամ հնդիկների լեզվի, և ոչ՝ հարևան թուրքերենի հետ: Եվ, ահա, ամեն ոք իր քմայքին համապատասխան հայերենը համարում է կամ էտրուսկյան, կամ թուրանյան կամ պելասգյան լեզու: «Սահման քաջաց գէնն իրեանց». համեմատիք որքան և որչափ կարող ես. ահա այն հիմնական սկզբունքը, որով կարելի է բնորոշել հայերենի ա՛յդ կարգի համեմատա-

կան մեթոդով ուսումնասիրողներին. ո՛չ լեզվի ներքին բնույթը, ո՛չ նրա զարգացման առանձնահատկությունները, ո՛չ պատմականությունը և ո՛չ էլ համեմատության հիմնական, հատկապես հնչյունական համապատասխանության, օրենքները նշանակություն ենն այդ խոտորնակ ուղղությունների համար: Դրանք այն ուղղություններն են, որ գտնում ենք այս հարյուրամյա շրջանում՝ հայ լեզվի ուսումնասիրության հիմնական ուղղության, իսկական համեմատական լեզվաբանության կողքին՝ իբրև նրա ժամանակավոր ո՛ղեկիցներ, ժամանակավոր, որովհետև մեկի երևան գալուն, ընդհանուրի կողմից հակահարված ստանալուն և ասպարեղից հանվելուն հաջորդում է մեկ ուրիշը, և այդպես շարունակ: Այս է պատճառն, ահա, որ այս շրջանում մենք նույն համեմատական լեզվաբանության անվան տակ գտնում ենք բազմաթիվ դպրոցներ, որոնցից մի քանիսը ոչ միայն չեն արդարացնում լեզվաբանության տարրական պահանջները, այլև ուղղակի եղծում, աղավաղում են լեզվաբանությունը: Այս «դպրոցները», ինքնին հասկանալի է, մոռացման են դատապարտված նույնիսկ իրենց ժամանակում և վաղուց արդեն անցյալին են հանձնված իբրև լեզվաբանության մեջ գոյություն ունեցած սոսկ պատմական իրողություն: Այսօր էլ, խոսելով նրանց մասին, նկարագրելով ու բնութագրելով լեզվաբանության այդ դպրոցները, մենք բնավ ամենևին նրանց հարևանություն տալու, կյանքի կոչելու փորձ չենք անում, եթե չասենք, թե մի անգամ ևս ցույց տալով նրանց սնանկությունը, ի ցույց ենք դնում արդի հայագիտությանը այն հակագիտական բարբառանքները, որոնցից մշտապես պետք է խուսափել:

Այսպես ուրեմն, մենք նկարագրում ենք հայ լեզվաբանության այս երկրորդ շրջանի ընթացքում եղած տարբեր լեզվաբանական դպրոցները՝ դասակարգելով նրանք դարձյալ ըստ հիմնական խնդրի՝ հայերենի ծագման ու ցեղակցության հարցի լուծմանը. սակայն այստեղ ծագում է որոշ դժվարություն. կան լեզվաբաններ, որոնք հայերենի ծագման ու ցեղակցության հարցում իրար համաձայն լինելով, ընդհանուր լեզվաբանական, տեսական հարցերում տարբեր ուղղությունների են հետևում. անշուշտ, մենք այդպիսիներին հայ լեզվաբանության միևնույն դպրոցի մեջ ենք առնում, քանի որ նրանք հայերենի ծագման ու ցեղակցության խնդիրը նույն ձևով են լուծում, յուրաքանչյուրի մասին խոսելիս ասելով, իհարկե, թե ընդհանուր լեզվաբանության ո՛ր դպրոցին, ո՛ր ուղղությանն է հետևում, և թե հայերենի ուսումնասիրության

մեջ տվյալ հեղինակն ընդհանուր լեզվաբանական՝ իր հետևած դպրոցի այս կամ այն դրույթն արտահայտե՞լ է, թե ոչ, և եթե արտահայտել է, ի՞նչ հարցի նկատմամբ և ի՞նչպես:

Այսպես, հայ լեզվաբանության այս շրջանում մենք տարբերում ենք հինգ դպրոցներ, որոնց ընդհանուր բնութագրությունները դպրոցի հիմնադիրների և առավել աչքի ընկնողների հայագիտական աշխատությունների տեսության հետ տալիս ենք ստորև:

ՀԱՅ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐՐՈՐԴ ԴՊՐՈՑ

ՀԱՅՏԵՐԵՆԻ ԱՐԻԱԿԱՆ - ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒ

Հայ լեզվաբանության այս երրորդ դպրոցը ժամանակագրորեն, ինչպես և մեթոդոլոգիապես համընկնում է ընդհանուր լեզվաբանության մեջ՝ համեմատական լեզվաբանության առաջին, այսպես կոչված համեմատական քերականության շրջանին: Դպրոցի հիմնադիրներն են Պետերմանն ու Վինդիշմանը, որոնք Բոպպի և մյուսների հետևողությամբ սկիզբ դրեցին հայերենի համեմատական ուսումնասիրության, և իրենց աշխատություններով ցույց տվին, որ հայերենը պատկանում է հնդեվրոպական լեզվաբանին և սերտ կապակցության մեջ է արիական լեզուների հետ: Դրանցից անմիջապես հետո Բոպպը, Գոշեն և ուրիշները նույնպես զբաղվեցին հայերենով, որոշելով այն դարձյալ իբրև հնդեվրոպական լեզվախմբի իրանյան կամ արիական բարբառ (Գոշեն) և, վերջապես, լազարոն ու Մյուլլերը, որ այս դպրոցի առավել ակնազարհ հայագետներն են, իրենց աշխատություններով կամեցան հաստատել, որ հայերենը իրանական բարբառ է, այդ առթիվ բանավիճելով Հյուբշմանի հետ, որ առանձին դպրոցի հիմնադիրը եղավ: Ինչպես կտեսնենք, այս դպրոցում հայերենի համեմատական ուսումնասիրությունը դեռևս իր նախնական շրջանումն է գտնվում, իսկ նրա ցեղակցության խնդիրը հաճախ անորոշ լուծում է ստանում. «արիական», «հնդիրանական», «իրանյան» տերմինները փոխարինում են իրար, և այնուամենայնիվ դրանցից յուրաքանչյուրը անորոշ բնույթ է կրում, մինչև որ լազարոն ու Մյուլլերը սահմանում են հայերենն իբրև իրանական բարբառ, որ իր հերթին մերժվում է Հյուբշմանի կողմից, որն ընդունում է հայերենն իբրև անկախ հնդեվրոպական լեզու:

Նախքան հայերենի պատմա-համեմատական ուսումնասիրությանը վերաբերող տպագրված աշխատություններին ծանոթանալը, մեզ անհրաժեշտ է համառոտակի խոսել հայ մեծ լուսավորիչ և աշխատող Աբովյանի լեզվաբանական հայացքների մասին և գնահատել նրա դերը հայ լեզվաբանության պատմության մեջ:

Աբովյանը ծնվել է 1805 թ., Քանաքեռում: Տասը տարեկան հասակում հայրը նրան տանում է Էջմիածին՝ ուսման, որտեղ և մնում է հինգ տարի: Այնուհետև տեղափոխվում է Թիֆլիս՝ ուսումը շարունակելու համար և սովորում է Ներսիսյան դպրոցում: Այդ էլ ավարտելուց հետո, նա 1828 թվականին կաթողիկոսի գրագիր ու թարգման է դառնում: 1829 թ. Էջմիածին է գալիս Դորպատի (այժմյան Տարտուի) համալսարանի պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ Պարրոտը՝ Արարատի գագաթը բարձրանալու համար: Աբովյանը նրա մոտ թարգման է կարգվում և նրա հետ բարձրանում Արարատ լեռը: Արժանանալով պրոֆեսորի համակրանքին՝ նա հայտնում է նրան իր ցանկությունը ուսումը շարունակելու, և Պարրոտը խոստանում է նրան իր օգնությունը: 1830 թ. սեպտեմբերին Աբովյանը ժամանում է Դորպատ և սովորում այնտեղի համալսարանում: Ստանալով բազմակողմանի գիտելիքներ՝ Աբովյանն ավարտում է ուսումն ու վերադառնում հայրենիք 1836 թ.: 1837 թվից վարում է Թիֆլիսի գավառական ուսումնարանի տեսչի պաշտոնը: 1843 թ. ազատվում է այդ պաշտոնից և ուղարկվում Երևան, իբրև գավառական դպրոցի տեսչի պաշտոնակատար: 1848 թ. ապրիլի երկուսին տնից դուրս է գալիս և անհայտանում:

Իր կարճատև, բայց խիստ բեղմնավոր գրական մանկավարժական գործունեությամբ ևս Աբովյանը խիստ արժեքավոր ավանդ է թողել սերունդներին: Եվ ինչպես գրականության ու մանկավարժության, այնպես էլ հայ լեզվաբանության բնագավառում նա հանդես է եկել որպես մի նորարար: Որպես իր դարի լուսավոր մտածող, յուրացրած լինելով՝ եվրոպական ու ռուսական մտքի նվաճումները, ինչպես ուրիշ գիտությունների, այնպես էլ լեզվաբանության մեջ՝ և աշխատող Աբովյանը նոր տեսական ու գործնական տեսանկյունով մոտեցավ լեզվի հարցին: Նրա լեզվաբանական հայացքները իրենց արտահայտությունն են գտել իր մանկավարժական ու գրական («Վերք Հայաստանի») աշխատությունների մեջ անգամ, բայց առավել խտացած ու ամփոփ ձևով արտահայտվել են «Նախաշավիղի» առաջին մասին կցված հավելվածում, որ

վերնագրված է «Bemerkungen über den Zweck des Elementarbuches in der neuarmenischen Sprache» («Իրտողություններ նոր հայերեն լեզվի տարրական գրքի նպատակների մասին»)։ «Նախաշավիղը» բաղկացած է երկու մասից, որոնցից միայն առաջինն է տպագրվել հեղինակի կենդանության օրոք, իսկ երկրորդը առաջին անգամ տպագրվել է Արուստյանի երկերի 5-րդ հատորում (1950 թ.)։ Առաջին մասն ընդգրկում է քերականական նախագիտելիքներ և ընթերցանության նյութ՝ աշխարհաբար լեզվով։ Երկրորդ մասը գրաբարի քերականությունն է աշխարհաբար լեզվով և աշխարհաբար քերականական ձևերի զուգադրությամբ։ Ինչպես ասացինք, լեզվաբանական հայացքներն ամփոփված են «Իրտողությունների» մեջ։ Խոսելով լեզվի մասին ընդհանրապես, Արուստյանը ճիշտ կերպով բնորոշում է լեզվի հասարակական դերը և դիտում լեզուն իբրև հաղորդակցման միջոց. «Լեզուն անշուշտ ամենաազնիվ գործիքն է, որի միջոցով մի մարդ իր ներքին հոգեվիճակն է արտահայտում այլ մարդկանց, առանց որի ոչ անհատը, ոչ էլ մանավանդ ժողովուրդը ի վիճակի չէ մտքերն ու զգացմունքները հաղորդելու ուրիշներին, մանավանդ հաղորդելու հաջորդ սերունդներին»։ Այսպես բնորոշելով լեզուն՝ նա այնուհետև կարողանում է ցույց տալ նաև լեզվի ու հասարակության պատմության կապը։ Հայտնի է, որ պատմա-համեմատական լեզվաբանության հիմնադիրների մոտ առավել կարևոր տեսական դրույթներից մեկն այն էր, որ լեզուն իր պատմությամբ արտացոլում է իրեն կրող ժողովրդի կյանքը, նրա պատմական անցյալը։ Նրանք դիտում էին լեզուն ոչ թե որպես մի անփոփոխ, քարացած կատեգորիա, այլ որպես հարափոփոխ, անընդհատ շարժման մեջ գտնվող երևույթ։ Սրանով էր հենց բնորոշվում Բոպպի, Գրիմի, Ռասկի և մյուսների մեթոդի պատմականությունը։ Արուստյանը, որ խորապես յուրացրել էր իր ժամանակի առաջավոր գիտության նվաճումները, նույնպես պատմական մոտեցում է ցուցաբերում լեզվի նկատմամբ։ Նա ճիշտ կերպով գտնում է, որ հասարակության հաղորդակցման միջոցի՝ լեզվի մեջ արտացոլվում է հասարակության կյանքը. «Լեզվի մեջ, ինչպես մաքուր հայելու մեջ, ցոլանում է մի ազգի առանձնահատկությունը, նրա կուլտուրան, մինչև անգամ նրա քաղաքական վիճակը»¹։ Այստեղից էլ բխում է նրա այն ճիշտ դրույթը, որ

¹ Ս. Արուստյան, Երկեր, հ. V, էջ 45։

² Անդ, էջ 45։

լեզվի ճակատագիրը, նրա զարգացման ընթացքն ու վիճակը անխըզելիորեն կապված են հասարակության պատմության հետ։ «Ինչպես առանձին անհատի մոտ տարիքի աճման դեպքում, — ասում է Արուստյանը, — այնպես էլ յուրաքանչյուր ժողովրդի մոտ նրա հոգևոր զարգացման աճման կամ նվազման հետ միասին լեզուն էլ բոլորովին այլ կերպարանք է ստանում։ Ո՞վ կարող է ժխտել, որ մեր ամբողջ հոգեկան զարգացումը, ինչպես և մեր լեզուն գլխավորապես կախված են այն պայմաններից, որոնք մեզ վրա քաղաքական ազդեցություն են ունեցել»¹։ Ընդհանուր տեսական աշխատություններից ելնելով՝ նա քննում է հայերենի պատմական ճակատագիրը և հայերենի ճյուղավորումները, բազմադան բարբառների գոյությունը ճիշտ կերպով կապում հայ ժողովրդի պատմության հետ. «Հայաստանի ճակատագիրը հայտնի է ամեն մի կրթված մարդու Մոլի բռնապետական պետությունների ծանր լծի ճնշման տակ՝ Հայաստանի հայրենազուրկ զավակները վաղուց են հեռացել իրենց երկրից և ապաստանել և ապահովություն փնտրել համարյա բոլոր աշխարհամասերում։ Այս հանգամանքն է եղել պատճառը, և ոչ թե առևտրական տգին, ինչպես ոչ բոլորովին իրավացի կերպով կարծում էին մի քանի եվրոպացիներ, — որ հայերը վտարվել են իրենց երկրից. իսկ երկրում մնացած իրենց եղբայրակիցները միայն գույքի և կյանքի գնով են կարողացել իրենց սուրբ հայրերի անունն ու իրենց կրոնը պատմության բեմի վրա պահպանել։ Իսկ նրանց ազգային ինքնուրույնությունն ու լեզուն հազարամյակներ առաջ կորել են ամեն ինչ խորտակող ուժեղ հեղաշրջումների հորձանքի մեջ, որի նմանը հազիվ թե մի այլ աշխարհամասում եղել է»²։ Այստեղ ուշադրավ է այն, որ Արուստյանը հայկական գաղթերը և հայ գաղութների առկայությունը տշ թի հայերին ի բնե հատուկ հակումներով՝ առևտրական ոգով է բացատրում, այլ ճիշտ կերպով քաղաքական հանգամանքների անխուսափելի հետևանքն է համարում։ Այդ նույն քաղաքական հանգամանքներն են եղել պատճառը նաև այն բանի, որ հայոց լեզուն օտար լեզուների՝ նվաճողների լեզուների ազդեցության տակ է դրվել, լցվել օտարաձուտ, խորթ բառերով ու արտահայտություններով։ Բայց հայ ժողովրդի այդ վիճակը իր լեզվի վրա անդրադարձել է նաև մի այլ, ավելի վատթար ձևով՝ մայրենի լեզվի

¹ Ս. Արուստյան, Երկեր, հ. V, էջ 45։

² Անդ, էջ 46։

կորստով՝ գաղթականական զանազան հատվածների մոտ: Աբովյանը ճիշտ կերպով նկատում է, որ հայ գաղթականները շատ երկրներում ժամանակի ընթացքում յուրացրել են իրենց բնակված երկրի կուլտուրան, կենցաղը, ձուլվել տեղի ժողովրդին ու կորցրել իրենց մայրենի լեզուն. «Սակավաթիվ ընտանիքներ, բարբառաստիկ կերպով հայրենիքից հեռացել են, փոխարինում են իրենց կենցաղն ու լեզուն այն ժողովրդի կենցաղով ու լեզվով, որոնց մոտ ապրում են: Նրանք բոլորովին մոռացել են իրենց մայրենի լեզուն և հաստանում ու թուրքիայում, անգամ այստեղ՝ Վրաստանում, ուր անգամ քահանաները հայերեն ոչ մի խոսք չեն հասկանում»¹: Բուն Հայաստանում էլ, թեև հայերենը պահպանվել է, բայց պատմական հանգամանքների շնորհիվ խիստ փոփոխությունների է ենթարկվել, կրել հատկապես թուրքերենի վնասակար ազդեցությունը. «Ժողովրդի մեծագույն մասը, որ մնացել է բուն Հայաստանում, դարեր շարունակ թուրքական ժողովուրդների ազդեցության տակ լինելու և արտաքին ճնշման տակ կոացած լինելու, ուրեմն և ամենատարրական իմացություններից զրկված լինելու հետևանքով՝ կենցաղի և տարազի հետ միասին ընդունել է նաև նրանց լեզվի կառուցվածքը»²: Այստեղ ճիշտ կերպով նշելով թուրքերենի ազդեցությունը հայերենի վրա, Աբովյանն, այնուամենայնիվ, չափազանցում է դրա նշանակությունը և սխալ կերպով դրան վերագրում հայերենի կառուցվածքի փոփոխությունը: Բայց այս առթիվ պետք է հիշել, որ այդ կարծիքը գերիշխել է հայագիտության մեջ երկար ժամանակ, և նույնիսկ նշանավոր հայ լեզվաբաններից ոմանք էլ այդ կարծիքը միակ ճշմարիտ են համարել: Միայն մեր օրերում և, առանձնապես, Հրաչյա Աճառյանի ուսումնասիրություններով հնարավոր եղավ վերջնականապես հերքել այդ կարծիքը և հայերենի կառուցվածքի փոփոխությունը բացատրել իր իսկ ներքին զարգացումով: Այնպես որ Աբովյանի այդ կարծիքը հետևանք էր իր ժամանակի հայագիտության զարգացման վիճակի:

Աբովյանի լեզվաբանական հայացքների մեջ ամենից՝ ավելի կարևորը և իր ժամանակին հեղաշրջող նշանակություն ունեցողը, սակայն, նրա տեսակետն է հայերեն գրական լեզվի մասին: Նա էր առաջին մարտիկը, որ գիտակցաբար ու ամենայն վճռականությամբ աշխարհաբարի, որպես գրական լեզվի, դրոշը պարզեց, մարտա-

¹ Խ. Աբովյան, Երկեր, հ. V, էջ 46:

² Անդ, էջ 46:

հրավեր նետելով գրաբարի քուրմերին, և հիմք դրեց գրապայթարի: Ըստ որում, աշխարհաբարի պաշտպանության այդ դիրքավորումն էլ պայմանավորված էր իր լեզվաբանական տեսական հայացքներով և իրականության խոր ըմբռնումով: Ելնելով այն ճիշտ դրույթից, որ լեզուն սերտ կապի մեջ է իրեն կրող հասարակության պատմության հետ և ճիշտ կերպով գնահատելով լեզվի դերը հասարակության զարգացման գործում՝ Աբովյանը միանգամայն իրավացի կերպով այն միտքն է արտահայտում, որ ժողովրդին մատչելի և ընդհանուր գրական լեզվի բացակայությունը խիստ բացասաբար է անդրադարձել հայ ժողովրդի զարգացման ընթացքի վրա: Եվ քանի որ հայ մտավորականությունը՝ խուսափելով ժողովրդին հասկանալի, կենդանի լեզուն գրականության աստիճանին բարձրացնելուց՝ կառչել է «մեռյալ գրոց լեզվին», գրաբարին, ապա ժողովրդի զարգացման խոչընդոտն էլ հենց գրաբարն է դարձել. «Որքան էլ հին հայերեն լեզուն իր արտակարգ հարստության, իր կատարելության և իր գրական արժեքի կողմից բարձր լինի, այնուամենայնիվ այդ լեզուն է միակ արգելակող պատճառը, որ խեղճ ժողովուրդը մինչև հիմա զուրկ է մնացել զարգացման միջոցներից»¹: Աբովյանը ճիշտ կերպով նկատում է նաև, որ ժողովուրդը ինքն էլ ավելի հարազատ է համարում աշխարհաբար կենդանի լեզուն, սիրում է այն: Եվ դրա պատճառը ոչ թե ժողովրդի տգիտությունն է, ճաշակի բացակայությունը, ինչպես հայտարարում էին գրաբարի քուրմերը, այլ այն, որ աշխարհաբարը լիովին մատչելի է ժողովրդի բոլոր խավերին, պարզ ու հասկանալի ժողովրդի համար, իսկ գրաբարը՝ ոչ: «Եկեղեցական արարողությունը կատարվում է գրաբար լեզվով, աստվածաշունչն ու բոլոր եկեղեցական գրքերը կարդացվում են գրաբար. սակայն հարյուրից հազիվ մեկը կարող է այդ լեզուն հասկանալ, ուստի և բնական է, որ ժողովուրդն սկսեց սիրել այն լեզուն, որը նա լավ է հասկանում»²: Սրանից էլ, ահա, բխում է նրա դիրքորոշումը գրաբարի ու աշխարհաբարի նկատմամբ: Խորապես գիտակցելով լեզվի դերը ժողովրդի զարգացման գործում՝ դեմոկրատական հայացքներով տոգորված Աբովյանը, ժողովրդի համար, նրա լուսավորության համար մարտնչող Աբովյանը կոչ է անում գրել «հարիր հազարի» լեզվով, «հարիր հազարին» սիրելի, հարազատ ու մատչելի կենդանի լեզվով և ինքն էլ առաջին գործ-

¹ Խ. Աբովյան, Երկեր, հ. V, էջ 46:

² Անդ, էջ 47:

նական քայլն անում այդ ուղղությամբ: Իբրև աշխարհաբարի պաշտպանության կողմնակի կովան Աբովյանը ուշադրություն է դարձնում նաև լեզվական հատկանիշների վրա: Նա ճիշտ կերպով նշում է աշխարհաբարի քերականական կառուցվածքի միօրինակությունն ու պարզությունը՝ գրաբարի համեմատությամբ և դրանով իսկ տալիս աշխարհաբարի քերականական կառուցվածքի առաջին ընդհանուր բնութագիրը. «Նոր հայերենը գրաբարի հանդեպ ոչ միայն այն առավելությունն ունի, որ նա կենդանի ապրում է ժողովրդի բերանում, այլ և այն, որ նրա քերականությունը վերին աստիճանի հեշտ է: Նա ունի, շնչին բացառությամբ, միայն մի խոնարհում և մի հոլովում, մինչդեռ գրաբարը բազմաթիվ հոլովական ու խոնարհման ձևեր ունի»¹: Պետք է նկատի ունենալ, որ ասելով, թե աշխարհաբարը միայն մի խոնարհում և մի հոլովում ունի, Աբովյանը նկատի ունի վերջավորությունների մեծագույն մասի ընդհանրությունն ու միասնականությունը: Վերջապես, խոսելով աշխարհաբարի մշակման, նրա զարգացման հեռանկարների մասին՝ նա ճիշտ կերպով գտնում է, որ գրական աստիճանին բարձրացնելով՝ պետք է մաքրել այդ լեզուն պարսկա-թուրքական տարրերից, բռններից ու արտահայտություններից, որոնք վխտում են ժողովրդի խոսակցական լեզվում:

Ինչպես տեսնում ենք, Աբովյանը՝ կանգնած լինելով գիտական հիմքի վրա՝ կարողանում է ճիշտ կերպով մոտենալ լեզվի տեսական հարցերին, իսկ դրանից էլ ելնելով՝ ճիշտ կողմնորոշում գտնել գործնական, մեր ժողովրդի համար կենսական նշանակություն ունեցող լեզվական հարցերում: Դրանով է, ահա, որ Աբովյանն իր գործունեությամբ նոր էջ է բացում հայ լեզվաբանության պատմության մեջ: Նա գիտական լեզվաբանության առաջին դրոշակիրն էր հայ իրականության մեջ, որ իր գիտելիքներով ոչ միայն մեր լեզվի պատմության որոշ հարցեր ճիշտ կերպով տեսականորեն լուսաբանեց, այլև դրանից գործնական ճշմարիտ հետևությունների հանգեց և աշխարհաբարի ջատագովը՝ եղավ: Բայց Աբովյանը հայ լեզվաբանության պատմության մեջ նշանավոր է նաև մի այլ կողմից: Հայտնի է, որ Աբովյանը կազմել է ուսուցիչ լեզվի քերականության ձեռնարկ, որ մինչև այժմ էլ անտիպ է մնում: Ձեռնարկը կրում է հետևյալ վերնագիրը. «Նոր տեսական և գործնական քերականութիւն ուսուցիչ վասն հայոց՝ հան-

¹ Ն. Աբովյան, Երկեր, 6. V, էջ 48:

դերձ բազում օրինակօք ի պէտս թարգմանութեան ի ուսուց լեզուէ ի Հայկական և ի հայկականէ ի ուս ըստ գլխաւոր կանոնաց քերականութեան, հանդերձ համառօտ քաղուածով պատմութեան ուսուց ի Խաչ. Աբովեանէ. աշխատասիրեալ ըստ հեղինակութեան պարոն Վիլհելմ Տափփեի դոքտորին աստվածաբանութեան և փիլիսոփայութեան»: Ձեռագիր աշխատության լեզվաբանական ուսումնասիրությունը կատարել է Ֆիլ. գիտ. դոկտոր Գ. Զահուկյանը¹: Աշխատությունը ուսերենի քերականության առաջին ձեռնարկներից մեկն է, և, ինչպես ցույց է տալիս ուսումնասիրությունը, նախորդների համեմատությամբ Աբովյանը գիտական ավելի բարձր հիմքերի վրա է կառուցում իր աշխատությունը: Ինչպես ցույց է տալիս վերնագիրը, հեղինակն իր աշխատությունը կազմել է Վիբորգի գիմնազիայի ուսուցիչ լեզվի ուսուցիչ Ավգուստ Վիլհելմ Տապպեի «Neue praktische russische Sprachlehre» աշխատության հիման վրա: Բայց, չնայած դրան, հեղինակը կարողացել է բավականաչափ ինքնուրույնություն ցուցաբերել և իր գիրքը համապատասխանեցնել հայ աշակերտի պահանջներին ու մակարդակին: Սակայն աշխատությունը մեզ համար կարևոր է ոչ թե քերականագիտական տեսակետից, այլ՝ լեզվաբանական: Ինչպես ցույց է տալիս Գ. Զահուկյանը, իր այս աշխատության մեջ Աբովյանը կիրառում է պատմա-համեմատական մեթոդը հայոց և ուսուցիչ, ինչպես և գերմաներեն ու ֆրանսերեն լեզուների նկատմամբ և իր համեմատություններով փորձում է ապացուցել հայերենի ցեղակցությունը ուսերենին, գերմաներենին ու ֆրանսերենին: Աբովյանի կատարած համեմատությունները, ըստ Զահուկյանի, կարելի է բաժանել երեք կարգի. ա) ճիշտ ստուգաբանված ծագումաբանական ընդհանրություններ, ինչպես՝ դուստր—дочь—Tochter, ձմեռ—зима, սիրտ—сердце, եմ էական բայի ձևերը և այլն. բ) փոխառությամբ ստեղծված ընդհանրություններ, ինչպես՝ ամանաթ—аманат, տետրակ—тетрадь և այլն. գ) սխալ համեմատություններ, ինչպես՝ պոքո—пупок, գովել—хвалить և այլն: Ինչպես այս համեմատությունները, այնպես էլ աշխատության առաջաբանում գրվածը՝ հնդեվրոպական լեզուների ցեղակցության մասին, ցույց են տալիս, որ Աբովյանը ոչ միայն քաջ տեղյակ էր համեմատական լեզվաբանության նվաճումներին, այլև՝ ինքն էլ

¹ Գ. Զահուկյան, Խաչատուր Աբովյանը որպես լեզվաբան-քերականագետ. «Երևանի համալսարանի գիտական աշխատություններ», հատոր 42, էջ 47—105:

հետևելով լեզվաբանության նոր ուղղությանը՝ կարողացել էր պարզել, որ հայերենը նույնպես հնդեվրոպական լեզուների թվին է պատկանում: Իր այս կարծիքով և թված ճիշտ համեմատություններով Աբովյանը հայերենի համեմատական ուսումնասիրության հիմնադիրներից մեկն է դառնում: Եվ եթե վերը մենք չհիշեցինք նրա անունը հիմնադիրների շարքում, ապա այն պատճառով միայն, որ Աբովյանի աշխատությունը, անտիպ լինելով, օրյեկտիվորեն ոչ մի դեր չի խաղացել գիտության զարգացման գործում: Այսպիսով, Խաչատուր Աբովյանը նշանավոր է ոչ միայն իր լեզվաբանական հայացքներով, աշխարհաբարի իրավունքների համար մղած պայքարով, որոնց մասին խոսվեց վերը, այլ և նրանով, որ նա է պատմա-համեմատական լեզվաբանության առաջին ներկայացուցիչը հայ իրականության մեջ¹:

**Հայերիի
Պետերման**

կան ուսումնասիրության առաջին տպագրված փորձը պատկանում է Հայերիի Պետերմանին: Մնվել է Պետերմանը 1801 թվի օգոստոսի 12-ին,

Գլախավում. նախքան հայերենով դրադվելը նա հռչակվել էր արդեն որպես սեմագետ. 1832 թվին պրոսական կառավարության կողմից ուղարկվեց Վենետիկ հայերեն ու թուրքերեն լեզուները սովորելու: Մնալով այնտեղ մինչև 1837 թիվը և աշակերտելով Հ. Էդուարդ Հիլմիզին, 1837 թվին վերադարձավ Բեռլին և նշանակվեց համալսարանի պրոֆեսոր: Նույն թվին էլ հրատարակեց յուր «հայերեն լեզվի քերականությունը» («Grammatica linguae armeniacae»), որի համառոտը (Brevis linguae armeniacae grammatica) հրատարակեց 1841 թվին, ապա՝ բարեփոխումներով ու հավելումներով՝ 1872 թվին՝ իր հրատարակած «Porta linguarum orientalium» («Արևելյան լեզուների դուռ») շարքով: Այնուհետև Պետերմանը հրատարակեց բազմաթիվ հայագիտական հետազոտություններ թե՛ բանասիրական, թե՛ պատմական, և թե՛ լեզվաբանական բովանդակությամբ. այսպես, նա գրել է խաչակիրների պատմության մասին՝ ըստ հայկական աղբյուրների (Abhandl. d. königl. Acad. d. Wiss. z. Berlin, 1860), Խորենացու և նրա պատ-

մության մասին (Stzbr. d. Berl. Akad. d. Wiss. 1851), հայկական երաժշտության մասին, (ZDMG, 1851) և այլն: 1852—1855 թվերի ընթացքում Պետերմանը ճանապարհորդեց արևելքում (Դամասկոս, Երուսաղեմ, Կիլիկիա, Մոսուլ, Բաղդադ) և վերադառնալով՝ հրատարակեց յուր «Ճանապարհորդություն դեպի արևելք» (Reise in dem Orient, Leipzig, 1860—61, բ. տպ. 1865) երկհատոր աշխատությունը, որի մեջ շատ տեղեկություններ է տալիս հայերի, հատկապես Զուլայի մասին, ուր երկար ժամանակ իջևանել է: Վախճանվել է Պետերմանը 1876 թվին:

Պետերմանի՝ մեզ հետաքրքրող հիմնական աշխատությունն է, ինչպես ասացինք՝ «Grammatica linguae armeniacae» (Berolini, 1837): Քերականության ամենարժեքավոր ու պատմական դեր խաղացած մասը երկրորդ գլուխն է: Առաջին գլխում (էջ 1—13) տալով հայերեն այբուբենը՝ յուրաքանչյուր տառի համարժեք լատիներենը նշանակելով՝ ըստ արևմտյան արտասանության, խոսելով համառոտագրությունների, շեշտի մասին, և այլ նախնական տեղեկություններ տալով, ամբողջ երկրորդ գլուխը (էջ 14—43) նվիրում է հայերենի արտասանությանը: Հենց այս գլխում էլ, ահա, խոսելով առանձին-առանձին յուրաքանչյուր հայերեն հնչյունի մասին՝ համեմատում է այն հնդեվրոպական լեզուների համապատասխան հնչյունների հետ՝ հիմնավորելով այդ համապատասխանությունը բազմաթիվ բառերի համեմատությամբ: Այդ գրքում՝ գերազանցապես այս գլխի մեջ, նա համեմատում է ընդամենը 103 հայերեն բառ, զենդերեն (ավեստայի լեզվի), նոր պտրսկերեն, հունարեն, սանսկրիտ և այլ լեզուների համապատասխան բառերի հետ, որով և ապացուցում է հայերենի ցեղակցությունն «արիական» լեզուների հետ: Այդ համեմատությունները, որոնք ըստ մեծի մասին ճիշտ են, կազմում են Պետերմանի քերականության՝ մեզ համար կարևորագույն մասը. ուստի և ավելորդ չենք համարում բերել դրանցից մի քանիսը, ինչպես՝ հ. բանտ=սնսկ. bandh, պրսկ. band, հյ. բերել=սնսկ. ԵԻԴ, հն. ֆերթ, լատ. fero, հյ. սպիտակ=պրսկ. sapī և յ. ոտն=սնսկ. padam, լատ. pes, ped-is, հն. πῶς, πῶδος, հյ. գիտել=սնսկ. vid, հյ. տասն=սնսկ. dāçan, պրսկ. dah, լատ. decem և այլն: Քերականության մյուս մասերն այսօրվա համար մեծ արժեք չունեն, բայց իր ժամանակի համար այդ մասերի մշակումն էլ մի զգալի քայլ էր դեպի առաջ: Նախ՝ հենց այդ մասերում էլ հեղինակը վերլուծում է հայերենի քերականական ձևերն ու համեմատելով դարձյալ ուրիշ լեզուների

¹ Խ. Աբովյանի լեզվաբանական ու քերականագիտական հայացքների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Գ. Զահուկյանի՝ հիշյալ հոդվածը, Գ. Սևակի՝ Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն, 1947, էջ 87—92, Ա. Գրիգորյանի, Աբովյանի հայացքները լեզվի մասին, ՆՄՄԻ ԳԱ լեզվի փնտրիտուտի Աշխատությունների ժողովածու, հ. III, 1948, էջ 141—150:

հետ, ցույց է տալիս նրանց ցեղակցութիւնը. այդպիսով էլ, ահա, նա ամբողջացնում է յուր ուսումնասիրութիւնը, համեմատական քննութեան առնելով հայոց լեզվի ամբողջ կազմը: Բայց քերականութիւնն իբր ժամանակի համար նշանավոր է նաև իր քննադատական-գիտական մշակումով: Բավական է հիշել, թեկուզ, գրաբարի հոլովների մասին նրա արտահայտած դրույթը, որ այժմյան քերականութիւնների մեջ էլ ընդունված է. ասելով, որ գրաբարի հոլովների նկատմամբ քերականութիւնների մեջ տարածայնութիւններ կան, ըստ որում ոմանք ընդունում են վեց (Թր. քերթարգմանութիւնը և մեկնիչները), ոմանք՝ հինգ (Ռիվոլա), ոմանք՝ ութ (Ոսկան), ոմանք՝ տասն (Սքրոդեր, Չամչյան) հոլովների գոյութիւնը գրաբարում, նա միանում է Ավետիքյանին և գտնում, որ գրաբարն ունի վեց հոլով. ուղղական, սեռական, տրական, հայցական, բացառական և գործիական (էջ 97—98): Ըիշտ այսպես էլ նա քննական մտտեցում է ցուցաբերում քերականութեան մնացյալ հատվածներում, որ իհարկէ, է՛լ ավելի մեծացնում է այդ գրքի արժեքը:

Նույն քերականութիւնը համառոտած հրատարակեց հեղինակը 1842 թվին, ապա՝ երկրորդ հրատարակութեամբ՝ 1872 թվին: Համառոտի առաջին հրատարակութեան մեջ հեղինակն ունի քրեստոմատիա գրաբար հատվածների և բառարան (որոնք չկան նախորդ գրքում): Երկրորդ հրատարակութեան մեջ ավելացրեց նաև արևելահայ արտասանութիւնը, ինչպես և կցեց համառոտ մատենագիտական ցանկ՝ հայերենին վերաբերող գրականութեան:

Պետերմանի քերականութեան մասին նպաստավոր գրախոսական է գրել Դիֆֆենբախը (Jahrb. für wissensch. Kritik, Berlin, 1843, B. II), որ այն եզրակացութիւնն է հայտնում, թե հիմնվելով հիշյալ քերականութեան տված փաստերի վրա, «համոզված ենք, որ շատ չենք ասած լինի, եթե այն (հայերենը.— է. Ա.) արիական կամ մարա-պարսկական ճյուղին հատկացնենք»:

Բացի քերականութեանից, Պետերմանը հայերենի մասին ուրիշ ուսումնասիրութիւններ էլ ունի. 1866 թվին նա մի ուսումնասիրութիւն հրատարակեց Ազուլիսի բարբառի մասին (Stzbr. d. Berl. Ak. d. Wiss., 1866) տալով նաև մի նմուշ («Մարդ և գայլ») այդ բարբառով: Նույն թվին հրատարակեց նաև Թիֆլիսի հայոց բարբառի մասին մի ուսումնասիրութիւն (Abhandl. Ak. Wiss. Berlin, 1866)՝ հիմնված Սարթ-Նովայի ստեղծագործութիւնների լեզվի վրա: 1867 թվին հրատարակեց Այտնյանի «Քննական քերականու-

թեան» գրախոսականը (Stzbr. Ak. d. Wiss. Berlin, 1867): Ահա Պետերմանի այն աշխատութիւնները, որոնք վերաբերում են հայերենին: Ամփոփելով Պետերմանի մասին մինչև այժմ ասածները, կարող ենք տալ հետևյալ ընդհանուր բնութագիրը. հայերենին վերաբերող նրա գործերից կարևորագույնն է քերականութիւնը, որ արժեքավոր է և իր ժամանակում մեծ նշանակութիւն է ունեցել ոչ միայն լեզվի քերականական վերլուծութեամբ, այլև՝ առաջին հերթին նրանով, որ սկիզբ է դրել հայերենի համեմատական ուսումնասիրութեան, կապելով հայերենը հնդեվրոպական լեզուների հետ: Պետերմանի քերականութիւնը հայոց լեզվի ուսումնասիրութեան պատմութեան մեջ նոր էջ է բացում. դրանով էլ, ահա, անկախ այն բանից, որ այժմ արդեն հնացած է, այդ քերականութիւնը միշտ էլ մնում է և կմնա իբրև մի գործ, որ փառքով է պսակում յուր հեղինակին:

Պրիգորիև Վինգիշման

Պետերմանի հետ պետք է հիշել նաև Պրիգորիև Վինգիշմանին՝ (1811—1861) Բավարիայի Գիտութիւնների ճեմարանի արևելագետին: Վինգիշմանը որպես մասնագետ՝ իրանագետ էր և աչքի էր ընկնում այդ ասպարեզում հատկապես հնագիտութեան մեջ. սակայն նա զբաղվեց նաև հայերենով և հայերենի մասին գրեց մի հոդված, որ իր ժամանակին մեծ նշանակութիւն ունեցավ. հոդվածը կրում է «Die Grundlage des Armenischen in arischen Sprachstamme» («Հայերենի տեղը արիական լեզվաբանի մեջ»), որ հրատարակվեց Պետերմանի քերականութեան լույս տեսնելուց ինը տարի հետո՝ 1846 թվին, Բավարիայի Գիտութիւնների ճեմարանի տեղեկագրի մեջ (Abhandl. d. I Cl. d. Ak. d. Wiss. B. IV, Abth. II), ապա և՛ առանձին: Հեղինակը մի ծանոթութեամբ հայտնում է, որ այդ հոդվածը պատրաստ է եղել 1836 թվին, նախքան Պետերմանի քերականութեան լույս տեսնելը. «Հեղինակը պետք է այստեղ նկատի, որ այս հոդվածը տասը տարի առաջ ծրագրված էր (entworfen), և որ այն ժամանակ, ինչպես և հետագայում՝ ավարտման ժամանակ, անծանոթ էր նրան Պետերմանի աշխատութիւնը (Grammatica linguae armeniacae), որ հետո միայն իր ձեռքն անցավ: Այստեղ տրված արդյունքները լիովին անկախ են Պետերմանից և, քանի որ նրա հետազոտութիւններին համընկնում են, ծառայում են որպես փոխադարձ հաստատում» (էջ 1, ծան.): Այսպիսով Վինգիշմանն էլ դառնում է առաջին հեղինակ, ինչպես և ընդունված է լեզվաբանների կողմից: Հոդվածի մեջ հե-

ղինակը նախ և առաջ բերում է հայերեն այբուբենը, ապա՝ մեկ առ մեկ, մանրամասնորեն քննության առնում հայերենի հնչյունները և ցույց տալիս նրանց համապատասխանություններն ուրիշ հնդեվրոպական լեզուների հնչյունների հետ: Հատկապես հանգամանորեն է տրված հայերեն բաղաձայնների վերլուծությունը (էջ 5—24), որի մեջ հեղինակը՝ քննելով յուրաքանչյուր բաղաձայնի արժեքը և որոշելով նրա համապատասխանությունը՝ հանդում է այն ընդհանուր եզրակացության, «որ հայերենը մի այլ արիական լեզվի համադաստասխանող հնչյունական սխառն ունի, թեև այդ բանն ուղղագրության մեջ ոչ միշտ է ուղիղ կիրառություն գտնում. որ նա հատկապես զենդին ու հին պարսկականին է հետևում բոլոր յուրահատկությունների մեջ, բայց միաժամանակ նաև մի քանի բարբառային առանձնահատկություններ է ցուցաբերում (ատամնային ds, ts, tz=ժ, ց, ձ), որոնք սլավոնական լեզուներն են հիշեցնում... հայերենն ամբողջապես գտնվում է քայքայվող լեզվի աստիճանի վրա և այնպես է հարաբերվում սանսկրիտին ու զենդին, ինչպես նոր պարսկերենը, կամ ինչպես ռոմանական լեզուները՝ լատիներենին» (էջ 23—24): Այդ հիմնական եզրակացությանը հանգելով, հեղինակն այնուհետև անցնում է ձայնավորների քննությանը (24—25), ապա՝ վերլուծման ենթարկում հոլովումը (25—29), թվականները (29—32), դերանունները (32—38), նախադրությունները (39—43), խոնարհումը (43—48): Այդ բոլորը նա քննության է առնում արդեն այն ոգով, ինչ որ արտահայտված է բաղաձայնների քննությունից հանած եզրակացության մեջ, և համեմատելով հայերենի քերականական, հատկապես հոլովական ու խոնարհման ձևերը հնդեվրոպական լեզուների համապատասխան ձևերի հետ, եզրակացնում է. «Հայերենի խոնարհման վերլուծությունը հաստատում է, որ նա (խոնարհումը.— է. Ա.) արիական լեզվաբնի նախնական հարստությանը շատ հավատարիմ է մնացել, ինչպես հոլովումը, և որ այս բանում հայերենը նոր պարսկերենից, ռոմանական լեզուներից ու գերմանական նոր բարբառներից շատ բարձր է կանգնած» (Անդ, 48): Այս բոլորից հետո, հեղինակն ամփոփում է յուր վերլուծությունների ու համեմատությունների արդյունքները և տալիս իր ընդհանուր եզրակացությունը հայերենի մասին. այստեղ նա գտնում է, որ հայերենը հաստատապես իրանյան լեզվաբնին է (Sprachstamme) պատկանում. մյուս կողմից, շեշտելով հայերենի շափազանց նմանությունը զենդի և պարսկական սեպագրությունների լեզվին, այն կարծիքն է

արտահայտում, թե եղել է մի ավելի հին հայկական բարբառ, որի զարգացումն ու ժառանգն է հանդիսանում մեզ ավանդված հայերենը. «Պետք է ենթադրել հավանաբար մի հին բարբառ, որը զենդի և հին պարսկական սեպագիր լեզվի հետ մեծ նմանություն ունեցած պիտի լինի: Այս բարբառին, սակայն, շատ վաղ ժամանակում ուրիշ տարրեր խառնվեցին, ոչ միայն սեմական տարրեր, որոնց խառնվելն Ասորեստանի հետ եղած հետագա հարաբերություններին, կամ, համենայն դեպս, պահլավերենի ազդեցությանը պետք է վերագրել, այլև այնպիսի արմատներ, որոնք պատահում են քրդերենի և Կովկասյան բարբառների մեջ» (Անդ, 48):

Ահա այն հիմնական դրույթները, որ արտահայտել է յուր հոդվածի մեջ Վինդիշմանը: Այդ դրույթները, ինչպես ասվեց, նա հիմնավորել է իր վերլուծություններով ու համեմատություններով, որոնք մեծ մասամբ հետագայում ընդունվել են հայագիտության կողմից. հեղինակն ամբողջ հոդվածի մեջ հնդեվրոպական, գլխավորապես արիական լեզուների հետ է համեմատում 61 բառ (Lagarde, Arm. St. էջ 205), որոնք և ըստ մեծի մասին ճիշտ են. իբրև թերություն կարելի է նշել այն, որ իր ամբողջ ուսումնասիրության մեջ նկատի է առել միայն արևմտահայ արտասանությունը, որ և, բնականաբար, ավելի դժվարացրել է յուր գործը. մյուս կողմից, հեղինակը, Պետերմանի նման, զեռևս չի որոշում, թե ի՞նչ տեղ է բռնում հայերենը արիական ճյուղի մեջ. արդյոք նա իրանական բարբառ է, անկախ է, թե՞ ոչ: Ճիշտ է, նրա վերջին եզրակացությունը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ նա ավելի հակամետ է հայերենը արիական ճյուղի մեջ մի անկախ բարբառ համարելու, որը, այնուամենայնիվ, ավելի մոտ է իրանական լեզուներին. բայց և այնպես այդ էլ, ինչպես և առհասարակ «արիական» անվանումը նրա մոտ ընդհանուր, վերացական բնույթ է կրում: Հոդվածի գլխավոր արժանիքն այն է, որ նա ճիշտ համեմատությունների միջոցով հաստատում է հայերենի կապը հնդեվրոպական լեզուների հետ և այդպիսով քիչ հայերենը ևս մտցնում հնդեվրոպական լեզուների մեծ ընտանիքի մեջ:

* * *

Այսպես, ուրեմն, Պետերմանն ու Վինդիշմանը առաջին գիտուններն էին, որոնք իրարից անկախ համեմատական մեթոդով ուսումնասիրեցին հայերենը և ցույց տվին նրա ցեղակցությունը

հնդեվրոպական լեզուների հետ, իրենց ուսումնասիրություններով բացահայտեցին այն մերձավոր նմանություններն ու հատկանշական կողմերը, որ կան հայերենի և հնդ-իրանական լեզուների միջև. ճիշտ է, նրանք ղեռնս չկարողացան որոշել հայերենի տեղն այդ լեզուների շարքում, սակայն այն բանը միայն, որ նրանք հայերենը հաստատապես մտցրին հնդեվրոպական լեզուների շարքը, թույլ է տալիս նրանց՝ հայագիտության պատմության մեջ համեմատական լեզվաբանության հիմնադիրներ կոչելու: Նրանք իրարից անկախ միեկույն եզրակացություն էին հանգել. հայերենը հնդեվրոպական լեզվաբանի արեալական (իժմ՝ հնդ-իրանական) ճյուղին է պատկանում. դրանով էլ, հենց, նրանք հայագիտության, հայերենի գիտական ուսումնասիրության մեջ առաջին և խոշոր քայլը կատարեցին. հետագայի հայագետներին էր մնում ճշտել հայերենի դիրքը հնդեվրոպական լեզուների մեջ և ուսումնասիրել այն ավելի խորացրած կերպով, ավելի հանգամանորեն:

Ռիխարդ Գոշե

Հերման Ռիխարդ Ադոլֆ Գոշեն (ծնված 1824 թ. հուլիսի 24-ին, Նեունդորֆում, վախճանված 1889 թ. հոկտեմբերի 28-ին՝ Հալլեում) փիլիսոփայության դոկտոր էր. 1863 թվից Հալլեում պրոֆեսոր է դարձել արևելյան գրականության պատմության և բանասիրության: Պետերմանից ու Վինդիշմանից հետո 1847-ին լատիներեն լեզվով Բեռլինում հրատարակեց յուր ուսումնասիրությունը «De ariana linguae gentisque armeniacae indole prolegomena» («Ներածություն հայկական լեզվի և ցեղի արիական բնույթի մասին»): Ինչպես. ինքն է ասում, յուր այդ աշխատության մը ուզում է հաստատել, թե «Հայերին պետք է իրանական կամ՝ ավելի շուտ՝ արիական ցեղերի մեջ հաշվել» (էջ 6), ինչպես և ցույց տալ հայերենի և փոյուգերենի կապը: Այդ բանի համար նա համեմատություններ է կատարում երեք ուղղությամբ՝ լեզվի, դիցաբանության և իրավունքի: Օգտագործելով բազմաթիվ անձնանունների ու տեղանունների ստուգաբանությունը՝ ինչպես դրանք տրված են Մովսես Խորենացու մոտ (ինչպես՝ Հայկ, Արամ, Հայք ևն) և ստուգաբանելով ու համեմատելով հայերեն բառերը հին պարսկերենի, զենդերենի, պահլավերենի, նոր պարսկերենի, սանսկրիտի, փոյուգերենի, հաճախ նաև ուրիշ լեզուների հետ, նա գտնում է, որ «հին հայերեն լեզուն... արիական բնին է հարում» (էջ 52). ապա, ամփոփելով յուր ասածները՝ վերջացնում հետևյալ եզրակացություններով: 1) յուրաքանչյուր ցեղի առաջնակարգ իրե-

րի աղբյուրները երեքն են. լեզու, դիցաբանություն, իրավունք: 2) Ինչ վերաբերում է հայկականին, ապա դիցաբանությունը մեզ հղում է դեպի արիական ցեղերի շրջանը: 3) Հայերեն լեզուն հայտնապես ցուցադրում է արիական բնույթ: 4) Իրոք, ըստ Հերոդոտի խոսքերի, փոյուգացիները կապվում են հայերի հետ» (էջ 57):

Գոշեի սույն աշխատության արժեքն այն է, որ նա, ջանալով հաստատել յուր դրույթը, մի շարք ճշգրիտ համեմատություններ է կատարում հայերեն և պարսկերեն բառերի միջև, ցույց տալիս նրանց համապատասխանությունը, այլև հայերենի, փոյուգերենի, պարսկերենի և այլ լեզուների հնչյունների համապատասխանությունների մասին տալիս որոշ ծանոթություններ (էջ 30—33): Բայց չնայած յուր ձգտումին, նա վերջին հաշվով չի կարողանում յուր տեսակետը հաստատապես ապացուցել. «Գոշեն յուր այս դրույթը ոչնչով չի ապացուցել, այլ միայն արտահայտել է... արիական ըմբռնումը Գոշեի մոտ այնպես անորոշ է, ինչպես Լասսենի մոտ՝ իրանականը»¹: Աշխատության արժեքը, ինչպես ասվեց, բառերի համեմատությունները, նրանց ստուգաբանություններն են. սակայն այստեղ էլ ճիշտ համեմատություններին զուգընթաց կարելի է գտնել այնպիսի մանկամիտ, գիտության հետ ոչ մի ընդհանուր բան չունեցող ստուգաբանություններ, հատկապես հատուկ անունների մեջ, որ այսպես թե այնպես գիրքը զրկվում է գիտական լրջությունից: Այսպես, օրինակ, իբրև ուղիղ ստուգաբանություններ ու համեմատություններ կարելի է հիշել. հյ. արժան=սանս. arh, գնդ. arəja, պրս. arj, arjānō, այդպես և արգ (ան-արգ), աստղիկ, բագին, դե, միհր և այլն: Միայն ստուգաբանություններ են. Հայ<Հայկ, Հարf<հայր բառից, իբր՝ հայրեր կամ հայրերի երչիր (էջ 13), աստուած<լինել բառից, ատակ համեմատում է փոհրական Αδαγροός «Deus hermafroditus»՝ աստվածության հետ, ասելով, թե «աստված նշանակությունը հարմար է համեմատելու «կարող» իմաստի հետ» (էջ 22) և այսպես շատ բառեր ու անուններ: Սրա համար էլ Գոշեի աշխատությունն արժեքավոր է ավելի յուր պատմական նշանակությամբ, քան յուր ստուգաբանությունների, համեմատությունների ճշտությամբ կամ իր արտահայտած տեսակետի հիմնավոր ապացուցմամբ. ճիշտ է, այդ դրույթը մի փոքր ավելի բարձրացնում էր հայերենի տեղը, բայց այդպես էլ Գոշեն չկարողացավ հաստատել այդ:

¹ Lagarde, Arm. St., էջ 108:

**Յրանց
Քոպպ**

Ինչպես ասված է արդեն, Քոպպն իր համեմատական քերականության առաջին հրատարակության մեջ հայերենը չէր ներառել: Երկրորդ հրատարակության մեջ (1857—1861), Պետերմանի և Վինդիշմանի աշխատությունների հրատարակությունից հետո, նա հնդեվրոպական լեզուների մեջ է առնում նաև հայերենը: Երկրորդ հրատարակության առաջաբանում, որի մեծ մասը նվիրված է հայերենին, նա ասում է, որ դեռևս առաջին հրատարակության ժամանակ էլ իր ուշադրությունն է գրավել հայերենի բացառական հոլովի կազմությունը, որ և ստիպել է իրեն խորացնել իր ուսումնասիրությունը հայերենի նկատմամբ. այդ ուսումնասիրությունների արդյունքն էլ, ահա, այն է եղել, որ հնդեվրոպական լեզուների թվին ավելացել է նաև հայերենը. «Այն լեզուներին, որոնց մասին խոսված է առաջին հրատարակության մեջ,—ասում է նա,—այժմ դալիս է միանալու հայերենը: Այն ժամանակ միայն, երբ ուսումնասիրում էի եզակի բացառականը, որի հայկական ձևը նմանեցվել էր զենդական ձևի հետ առաջին հրատարակության մեջ, ես որոշեցի խորացնել այդ լեզվի ամբողջ կառուցվածքի քննությունը՝ լուսաբանելու համար այն նմանությունները,—երբեմն շատ թաքնված ու մասամբ անծանոթ,—որոնք միացնում են այդ (լեզուն) սանսկրիտին, զենդին ու եվրոպական ցեղակից լեզուներին» (I հատ., էջ 10):

Այնուհետև խոսելով հայերենի հոլովման ու խոնարհման մասին՝ նա, ինչպես և Պետերմանն ու Վինդիշմանը, հանդում է այն եզրակացության, որ հայերենն իսկապես իրանական ճյուղին է պատկանում, բայց և ներկայացնում է մի ավելի հին վիճակ, քան արեմենյան պարսկերենը և զենդը. «Քանի որ հայերենը մեր լեզվական ընտանիքի իրանյան ճյուղի մասն է հանդիսանում, ինձ համար կարևոր դիտողություն էր հաստատել այն, որ, ինչպես օտերենը, նա հանգում է, հնչյունական ու քերականական ավելի աղանձնահատկությամբ հանդերձ, մի լեզվի մի ավելի հին վիճակի, քան այն, որ մեզ ներկայացնում են Արեմենյանների և զենդ լեզուները» (հատ. I, էջ 15): «...Հայերենը... ավելի հնատիպ է, քան հին պարսկերենը և զենդը» (II հատ., էջ 20): Իր այս դրույթը նա հիմնավորում է նրանով, որ հայերենը որոշ դեպքերում պահում է հնագույն Ս (S) հնչյունը անփոփոխ՝ սանսկրիտին համապատասխան, մինչդեռ պարսկերենը՝ ոչ, ինչպես. հայ. տացես, սանսկրիտ՝ dēyās, հունարեն՝ δούρος, մինչդեռ զենդ՝ dāyāō,

հին պարսկերեն՝ dāyā: Դրանից նա բխեցնում է երկրորդ եզրակացությունը. հայերենն անշատվել է իրանականից այն ժամանակ, երբ դեռ ս (S) մնում էր անփոփոխ. «Այն ժամանակ, երբ հայերենն անշատվել է իրանական ճյուղից, S-ի փոխվելը և-ի վերջահանգ S-ի ջնջումը կամ ձայնավորացումը (vocalisation) դեռևս չէր ընդունել այն տարածումը, որ ցույց են տալիս հին պարսկերենն ու զենդը» (II, էջ 20): Իր այս դատողություններից նա հանում է, վերջապես, այն ընդհանուր եզրակացությունը, որ հայերենն առհասարակ իր վիճակով շատ ավելի հնատիպ է. «Նրանով, ինչ որ պարունակում է հայերենի ընդհանուր բնույթը, կարելի է ասել, թե հին կամ գրական (savant) հայերենը պատկանում է մեր մեծ ընտանիքի կատարելապես պահպանված բարբառներին» (I հատ., էջ 14): Այս ընդհանուր դատողություններից ու տեղեկություններից հետո, ահա, նա՝ քննում է չոր աշխատության համապատասխան գլուխներում հայերենի տարբեր կողմերը (աբբուբեն, հնչյուններ, հոլովում, խոնարհում և այլն) մյուս լեզուների շարքում՝ միշտ. էլ դիտելով իբրև իրանյան բարբառ: Ինչ խոսք, որ Քոպպը դրանով հայ լեզվի ուսումնասիրությունը մի առանձին, նշանավոր նորությամբ չհարստացրեց: Քոպպի դերը հայերենի ուսումնասիրության մեջ մեծ է, իհարկե, բայց այդ դերը ոչ թե նրա նոր հայտնաբերումներով կամ հայերենի ուսումնասիրությունը նոր աստիճանի բարձրացնելով է պայմանավորվում, որին չենք էլ հանդիպում, այլ նրանով, որ Քոպպը հայերենը ևս մտցնելով հնդեվրոպական լեզուների շարքը, ընդհանուր գիտության ուսումնասիրության առարկա դարձրեց և, տալով նրա այս կամ այն կողմի համեմատություն տրիշ ցեղակից լեզուների հետ հաստատեց, օրինականացրեց Վինդիշմանի ու Պետերմանի ուսումնասիրությունների հիմնական դրույթներն ու հետևությունը և հենց դրանով էլ օժանդակեց հայերենի ուսումնասիրության զարգացմանը, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ անցյալ դարի առաջին կեսերին եվրոպական լեզվաբանների ուշադրության կենտրոնում էին գտնվում ամենից առաջ հնդեվրոպական լեզվաբանի պատկանող լեզուները: Ինչ վերաբերում է հայերենի այն ուսումնասիրությանը, որ տալիս է հեղինակն իր բազմահատոր աշխատության մեջ, ապա՝ թեև իր ժամանակի համար քիչ թե շատ բավարար, բայց մեզ համար շափազանց մակերեսային է, թույլ, փակ երբեմն էլ սխալ. իբրև օրինակ այստեղ կարելի է հիշել նրա տեսակետը հայերենի հոլովման ա, ո, ու բների (thème) մասին.

դպրոցի հետևորդները երիտասարդ հայագետի հայտնագործության հանդեպ և ի՞նչ դիրք պետք է բռնեն հենց ինքը՝ Մյուլլերը: Թողնելով մյուսների մասին խոսելն իրենց տեղերում, առայժմ խոսենք միայն վերջինիս մասին: Հարազատ մնալով յուր սկզբունքին, համառորեն պնդելով, որ հայերենը իրանական լեզու է, Մյուլլերը 1877 թվին մի պատասխան հոդված գրեց Հյուբերմանի հետազոտության դեմ. հոդվածի վերնագիրը նույնն էր, ինչ որ Հյուբերմանինը. «Ueber die Stellung der Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen» («Հնդեվրոպական լեզուների շարքում հայերենի (ունեցած) տեղի մասին»): Հոդվածի հենց առաջին իսկ տողերում հայտնելով, որ նա գրում է Հյուբերմանի տեսակետի դեմ, ասում է. «Ես, Հյուբերմանին հակառակ, դարձյալ այն տեսակետին եմ մնում, որ հայերենը մի իրանական լեզու է, հատկապես ոչ հին բակտրիականի կամ հին պարսկականի դուստր, այլ հին բակտրիականի ու հին պարսկականի հետ՝ մի ուրիշ, մեզ անծանոթ հին իրանական լեզվից առաջացած հիմնական լեզու» (Անդ, էջ 4): Այս դրույթն է, ահա, որ նա եռանդուն կերպով ուզում է հիմնավորել իր փաստարկումներով. սակայն այդ փաստարկումները, որոնք երբեմն կարող էին մեծ արժեք տվենալ և ունեցել են, այդ ժամանակ արդեն իբրև ճշմարիտ հիմնավորումներ ընդունվելու գորությունը չունեին: Մեր ասածը հաստատելու համար համառոտակի շարադրենք հեղինակի փաստարկումներն ու եզրակացությունները: Հյուբերմանն իր հոդվածում գտնում է, որ հայերենը յուր ձայնավորների սիստեմով ավելի մոտ է եվրոպական լեզուներին. Մյուլլերը պնդում է հակառակը: Նա գտնում է, թե քանի որ հայերենում չի կարելի օ ձայնավորի այնպիսի օրինական փոփոխության հանդիպել, ինչպես հունարենում կամ լատո-սլավերենում, ուստի և չի կարելի հայերենի ձայնավորական սիստեմը նրանց հետ կապել, բայց այստեղ հեղինակը հենց յուր այդ եզրակացությամբ հակասում է լեզվական երևույթների, լեզվի օրենքների պատմականությանը: Հյուբերմանը գտնում է, որ ինչպես եվրոպական լեզուներում, այնպես էլ հայերենում սանսկրիտի օ ձայնավորի դիմաց գտնում ենք a, e, o, ըստ որում նա այդ երևույթը դիտում է իբրև արդեն հնում կատարված պատմական իրողություն. մինչդեռ Մյուլլերը համեմատում է այդ երևույթը հունարենում կամ լատո-սլավականում գործող օրենքի հետ, և որովհետև մեզ ավանդված հայերենում այդ օրենքը կորցնում էր արդեն իր ուժը և մնում իբրև մեռյալ կանոն, ուստի և

համեմատությունը ճիշտ չէ, և ստույգ արդյունք էլ չի տալիս: Այդ երևույթը ճիշտ կերպով դիտելու համար պետք էր քննության առնել բնիկ հայերեն բառերի մեջ ձայնավորների կրած փոփոխությունները. սակայն Մյուլլերը չի տարբերում հենց այդ բնիկ բառերը իրանական փոխառություններից, և քանի որ այդ փոխառությունների մեջ ձայնավորների փոփոխությունները բնականաբար իրանական բնույթ ունեն, ուստի և հեղինակը գալիս է այն եզրակացության, թե «հայերենի ձայնավորական սիստեմի (vocalismus) զուգադրությունը հնդեվրոպական բնի հունարեն ու եվրոպական լեզուների սիստեմի հետ ընդհանրապես անհիմն է» (Անդ, 13): Որ հեղինակը չի տարբերում բնիկ հայ բառերը իրանական փոխառություններից, միանգամայն պարզ կերպով երևում է ցանկից, որի մեջ հիշում է իր կողմից բնիկ համարվող բառերը: Խոսելով փոխառյալ և բնիկ բառերի մասին, նա ասում է. «Բանավեճը ծայրահեղության չհասցնելու համար մենք պետք է ամբողջապես հրաժարվենք այն ձևերից, որոնք կարելի է դիտել իբրև փոխառություններ, և մեջ բերենք... այն բառերը միայն, որոնք անվերապահորեն իրանական լեզուներին են պատկանում և այդպիսով հաստատում են հայերենի իրանյան բնույթը» (Անդ, 18): Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակը փոխառություն չի համարում իրանական լեզուներին պատկանող բառերը. ընդհակառակն, դրանք ընդունում է իբր բնիկ հայկական բառեր և դրանց վրա հիմնում այն դրույթը, որ հայերենը իրանական լեզու է: Սակայն բնիկ հայերեն բառերին և իրանական փոխառություններին հավասար արժեք տալը, նրանք իրարից շտարբերելը ավելի պարզ կերպով երևում է հենց բառացանկից. այդտեղ նա բնիկ է համարում թե՛ այն բառերը, որոնք, ըստ Հյուբերմանի նոր տեսության, բնիկ են, ինչպես՝ ամել, այրել, գայլ, գիտել, երգնուլ, լոյս, ծուճ, ետոֆ, մայր, մեծ, ֆույր և այլն, — թե՛ այն բառերը, որոնք իրանական փոխառություն են, ինչպես հաստատեց Հյուբերմանը, որ և ընդունված է արդի հայագիտության մեջ. ինչպես՝ աշխատել, աշխէտ, ասպատակ, բագում, բուրել, զգոյշ, աշխատել, արձակ, բաժանել և այլն: Ահա այս սխալ հիմունքներով է, որ նա եզրակացնում է. «Մենք լիովին իրավունք ունենք չհիմնավորված համարել և վճռաբար մերժել այն դրույթը, որ հայերենը պատկանում է եվրոպական լեզուների շարքին: ...Հայերենը իբր իրանական լեզու համարելն ուղիղ պետք է դատել» (Անդ, 22): Իսկ որ նա հայերենն իբր իրանյան համարելով՝ չի գտնում, որ սեպագրությունների

պարսկերենի կամ հին բակտրիականի (զենդերեն) դուստրն է, այլ դրանց զուգահեռը, և դրանով սկսում ու դրանով էլ ավարտում է հողվածը, մենք արդեն ցույց տվինք իր իսկ խոսքերով: Սակայն, դրան զուգընթաց, հեղինակն այնուամենայնիվ, գտնում է նաև, որ հայերենը հնչյունական կողմով որոշ նմանություն ունի նաև լետտո-սլավականի հետ. «Կարելի է թույլ տալ միևնույն ժամանակ, որ հայերեն լեզուն սերտ կապակցություն ունի սլավո-լիտվականների հետ, որոնք ազգակից են իրանյան լեզուներին, կապակցություն, որ պարզ երևում է կոկորդաչին հնչյունների պահպանման և է ու Վ հնչյունների բաժանման մեջ» (Անդ, 22, ծան. 2): Սա այնպիսի մի խճճված դրություն է, որից, իհարկե, ընթերցողը չպիտի կարողանա դուրս գալ առանց ծանոթանալու Հյուսիսային տեսությանը, որի մասին կխոսվի յուր տեղում: Ահա այն հիմնական դրույթները, որոնցով ամփոփել է Մյուլլերը յուր մինչև այդ կատարած ուսումնասիրությունների արդյունքները՝ մի կողմից, և հակադրվել Հյուսիսային տեսությանն՝ ի պաշտպանություն հայերենի իրանական լեզու լինելու տեսակետին՝ մյուս կողմից: Այդ հողվածից հետո էլ, իհարկե, Մյուլլերը շարունակեց դարձյալ հողվածներ հրատարակել այլ և այլ պարբերականներում, սակայն դրանցով, պարզապես կարելի է ասել, այլևս ոչինչ նշանավոր բան չավելացրեց մինչև այդ արածին. հողվածներն ընդհանրապես մանր հետազոտություններ են և, բացի այդ, մեծ մասամբ բանասիրական բնույթ են կրում, ուստի և մեր ուսումնասիրության շրջանակներից դուրս են մնում:

Մինչև այժմ մենք՝ շարադրելով Մյուլլերի դրույթները՝ միաժամանակ ցույց տվինք այն թերությունները, որ գտնում ենք նրա մոտ՝ Հյուսիսային համեմատությանը. սակայն այդ չի նշանակում, իհարկե, որ մենք միանգամայն անտեսում ենք նրա վաստակը. մեր նպատակն էր միայն երևան հանել հեղինակի հայացքները և, միևնույն ժամանակ, ցույց տալ, թե բանավեճի մեջ ո՞ր կողմն էր իրավացի և ինչո՞ւ: Մյուլլերն իր բազմաթիվ հողվածներով մեծ ծառայություն է մատուցել հայերենի ուսումնասիրության գործին: Հյուսիսային դեմ ելնելը նրա դավանած համոզմունքի արտահայտությունն էր. բայց այդ համոզմունքը, թեև մեզ համար արդեն անընդունելի, իր ժամանակին իբրև բացարձակ ճշմարտություն է ընդունված եղել ու հզոր գործոն է հանդիսացել հայագիտության զարգացման համար: Այդ համոզմունքով նա ուսումնասիրել է հայերենը այլ և այլ կողմերով և, անտարակույս, պակաս ար-

դյունքի չի հասել. բավական է միայն հիշել, որ նա տվել է բազմաթիվ հայերեն բառերի ճիշտ ստուգաբանությունը, որոնցից շատերն առաջին անգամ ինքն է առաջարկել. ինչպես՝ դժոխք, ծէս, կուրք, կրտսեր, հրասախ, ձեռ, վեշտասան և այլն: Այդպես և տվել է նա շատ մասնիկների ու թեքական ձևերի համեմատությունները, որոնք իր ժամանակի համար մեծ նշանակություն ունեին. ճիշտ է, հենց այդ համեմատությունների մեջ էլ դրսևորվում էր նրա գլխավոր թերությունը. նա չէր հասցնում այդ համեմատությունները մինչև վերջ, չէր ցույց տալիս իր համեմատած բառերի ու ձևերի գանազան խմբերի միջև եղած տարբերությունը, չէր բաժանում իրարից փոխառյալն ու բնիկը. բայց դա ոչ միայն իր, այլև ամբողջ դպրոցի թերությունն է և, իբրև այդպիսին, գլխավոր հատկանիշներից մեկը: Հակառակ այդ բոլորին, Մյուլլերն իր ժամանակին մեծ ծառայություն է մատուցել հայ լեզվի ուսումնասիրությանը, իսկ դրա լավագույն ապացույցն է այն, որ նրա առաջարկած ստուգաբանություններից շատերն այսօր էլ ընդունված են:

Այս դպրոցի առավել ակնավոր լեզվաբանն է Պոլ դը Լագարդը (սկզբնական շրջանում հայտնի՝ Բյուտտիխեր անվամբ). լինելով հմուտ արևելագետ, և մասնավորապես ասորագետ, նա իր քննախոյզ մտքով ուսումնասիրեց հայերենն արևելյան այլ լեզուների հետ համեմատելով և հմտորեն ցույց տվեց այն կետերը, որոնցով հայերենը կապվում էր արևելյան, հատկապես իրանյան լեզուների հետ. այն, ինչ որ անորոշ, ազոտ կերպով միայն արտահայտել էին իր նախորդները, Լագարդը հիմնավոր ուսումնասիրություններով խորացրեց և միանգամայն որոշակի կերպով շարադրեց իր տեսությունը հայերենի մասին:

Մնվել է Լագարդը 1827 թվին Բեռլինում. ավարտելով ուսումնաստացել է փիլիսոփայության ու աստվածաբանության դոկտորի աստիճան և աշխատել պետական առանձին խորհրդականի պաշտոնում: 1869 թվից Գյոթթինգենի համալսարանի արևելյան լեզուների դասախոս է նշանակվում, ուր և պաշտոնավարում է ցմահ: Հայերեն սովորել է սկսել 1844 թվին և այնուհետև իր ուսումնասիրությունների հիմնական առարկաներից մեկն է դարձրել: Վախճանվել է 1891 թվին:

Հայերենի մասին հրատարակած նրա առաջին ուսումնասիրությունն է «Vergleichung der Armenischen Consonanten mit:

denen des Sanskrit» («Հայերենի և սանսկրիտի բաղաձայնների համեմատությունը» ZDMG, 4, 1850, էջ 347—369): Այդ հոդվածով հեղինակը, որ ինչպես ինքն է ասում, անծանոթ էր դեռ Վինգիշմանի գրքին, համեմատում է հայերենի բաղաձայնները սանսկրիտի բաղաձայնների հետ, և ցույց տալիս, որ հայերենը կարելի է լավ հասկանալ այն ժամանակ, երբ ուսումնասիրենք արիական լեզուների համեմատությամբ. «Հայերենի բառապաշարը գնահատելու մեջ ճիշտ կողմնորոշվելու համար... լավագույն միջոցն է դրա համեմատությունը հնդկականի հետ»,—եզրակացնում է նա և հենց այդ ոգով էլ տալիս 283 բառերի համեմատությունը: Հաջորդ՝ 1851 թվին նա դոցենտական կոչում ստանալու համար իբր դիսերտացիա ներկայացրեց Հալլեի համալսարանին՝ յուր Arica (Պարսկականք) ուսումնասիրությունը, որ և նույն թվին հրատարակվեց: Այստեղ հեղինակը համեմատական քննության է ենթարկում զենդերեն, աֆղաներեն, պարսկերեն, հայերեն, օսերեն, փոյուզերեն, լյուդերեն, թրակերեն և սկյութերեն լեզուները. այդ քննությունների մեջ տալիս է ավելի քան չորս հարյուր հիսուն հայերեն բառերի համեմատությունը: Ուսումնասիրության նպատակն էր, ինչպես հեղինակն է ասում, «ապացուցել, որ զենդերենը, աֆղաներենը, պարսկերենը, հայերենը, օսերենը, փոյուզերենը, լյուդերենը, թրակերենն ու, վերապահությամբ՝ սկյութերենը կազմում են հնդեվրոպական բարբառի հատուկ խումբ» (Arm. St., էջ 197):

Հաջորդ աշխատությամբ («Zur Urgeschichte der Armenier»—հայերի նախապատմության մասին) լագարդը քննության է առնում մոտ 1000 հայերեն բառեր և այն եզրակացության հանգում, թե հայերեն «արմատական բառերի ավելի քան մեկ երրորդը՝ ընդհանուր հնդեվրոպական է, ավելի մոտ իրանականին: Սակայն հայերենի հնչյունների հուսալի քննությունը հավանաբար դեռ երկար ժամանակ անկարելի պիտի լինի» (էջ 33): Դա պատճառաբանում է նրանով, որ հաստատապես ճշտված չէ, թե որ շափով ժամանակակից ուղղագրությունը համապատասխանում է հին հայերենի արտասանությանը. իբր դրա ապացույց նա բերում է այն երևույթը, որ սանսկրիտի շնչեղացած (aspirat) ձայնեղ պայթականներին (bh, gh, dh) համապատասխանում են հայերեն ձայնեղ պայթականները (բ, ք, դ), իսկ «որպեսզի այս աղավաղված bh, gh, dh-ին և նախնական b, g, d-ին համապատասխանող բ, ք, դ-ի տարբերության զգացումը հայտնի դարձնեն,

(հայերը) այս սկզբնական բ, ք, դ-ն փոխել են պ, կ, տ-ի. այդ փոփոխումը սակայն, ի մեծ ցավ մեզ՝ խեղճ ստուգաբանողներին, մինչև վերջ չի հասցվել» (էջ 33): Ինչպես այս, այնպես էլ նախորդ հետազոտությունների հիմնական արդյունքներն ամփոփեց լագարդը յուր մի այլ աշխատության մեջ (Gesammelte Abhandlungen. «Հոդվածների ժողովածու», Լայպցիգ, 1866), ապա՝ բոլորը միասին, վերջինս էլ ներառյալ, ամփոփեց յուր Armenische Studien («Հայկական ուսումնասիրություններ», Գյոթթինգեն, 1877) աշխատության մեջ: Այս գիրքը ոչ միայն իր, հեղինակի ուսումնասիրությունների, այլև մինչև այդ եղած բոլոր հայագիտական-լեզվաբանական ուսումնասիրությունների ամփոփումն է. հեղինակը հավաքել է մինչև այդ կատարված հայերեն բառերի բոլոր ստուգաբանությունները: Փոքրիկ առաջաբանից հետո հեղինակը բերում է բոլոր ստուգաբանված բառերի լրիվ ցանկը (էջ 4—162), հիշելով, թե ովքեր և որտեղ, ո՞ր աշխատության մեջ են առաջարկել տվյալ բառի ստուգաբանությունը: Բոլոր ստուգաբանված բառերի քանակն է 2413, որից հեղինակին են պատկանում 1224-ը: Ապա հեղինակը բերում է իր կողմից ճիշտ համարված ստուգաբանությունների ցանկը (էջ 166—189), տալով դրանց համեմատելի ձևերը սանսկրիտ, բալտիկական (զենդ.), հին պարսկական, նոր պարսկական, հունական և սեմական լեզուներով (վերջինն իբրև փոխառու լեզու): Այս երկու մասերը յուր ժամանակի համար հայերենի ստուգաբանական բառարանն են հանդիսանում, տալիս են մինչև 1877 թիվը կատարված հայերեն բառերի ստուգաբանությունների պատկերը. սակայն աշխատության կարևոր մասն է հանդիսանում նաև վերջաբանը (էջ 191—209), որի մեջ հեղինակը շարադրում է յուր հայացքները հայերենի վերաբերմամբ. դա նախորդ երկու մասերից բխեցրած տեսությունն է: Դեռևս իր «Zur Urgeschichte der Armenier» գրքում հեղինակն այն միտքն էր արտահայտել, որ հայերենը (Haikanisch) մի կողմից՝ իրանական, հույն ու կիմերական, և մյուս կողմից՝ սլավոնականների միջև՝ անցման վիճակում գտնվող լեզու է: Այս աշխատության մեջ հեղինակը քննության առնելով բոլոր հայագետների կարծիքները հայերենի ցեղակցության մասին (ներառյալ նաև Հյուսիսայինները), տալիս է իր եզրակացությունները: Հեղինակը՝ յուր հետազոտություններից և հատկապես հայերեն բառերի համեմատություններից ելնելով՝ այն հետևության է հանգում, որ-

հայերենը բաղկացած է երեք շերտից. դրանք են՝ Հայկազյան¹, կամ ինչպես ինքն է կոչում՝ Հայկյան (Haikanisch), որ իր բնույթով դարձյալ իրանական է, արշակունյան (պահլավական) և սասանյան. «1. Հայերեն լեզուն բաղկացած է երեք բաղադրիչ մասերից. հայկազյան, արշակունյան (պահլավի), սասանյան: 2. Հայերենի արշակունյան և սասանյան բաղադրիչները, ինքնին հասկանալի կերպով, իրանական բնույթ ունեն. բայց հայկազյան տարրն էլ լեզուների այն խմբին է պատկանում, որի հնագույն ներկայացուցիչը զենդն է, քանի որ նրանց մեջ համապատասխանում են. հ—հնդկերեն s, s—հնդկերեն ց, չ—հնդկերեն sv, որևէ շշական—հնդկերեն z: 3. Հայկազյան տարրը տարբերվում է բախտրիականից և հարավ-արևմտյան պարսկերենից նրանով, որ՝

ա) հնդկերեն ց-ն ոչ՝ ց, z, չ, այլ ց, բ) հնդկերեն z-ն ոչ z, այլ ձ համապատասխանն ունեն» (Arm. St., էջ 208): Այստեղ էլ նույնը պիտի հիշել, ինչ որ ասել ենք Մյուլլերի մասին: Հնչյունական համապատասխանությունների խնդիրը հասկանալի ու պարզ է դառնում միայն Հյուբշմանի տեսությամբ: Այսպես, ուրեմն բուն, հայկական շերտը, որ հեղինակը հայկազյան է կոչում, դարձյալ իրանական բնույթ է կրում, և ճանաչվում է այն հատկանիշով, որ սանսկրիտի ց-ի դիմաց ունի ց (ծ) և z-ի դիմաց՝ ձ: Ապա նա որոշում է նաև մյուս բաղադրիչների հատկանիշները. «Արշակունյանը հեշտ է ճանաչել բոլոր այն դեպքերում, երբ պատահում է որևէ շշական, որ փոխվում է բախտրիականի և հարավ-արևմտյան պարսկերենի օրենքների համաձայն, ապա և այն դեպքերում, երբ խոսքը վերաբերում է հնդկերենի sv-ի փոփոխությանը, որի համար գործածվում է և ոչ՝ ք: Նոր հատկանիշների հայտաբերումը ապագային է մնում: Սասանական է այն ամենը, ինչ արշակունյան կամ հայկազյան չէ և գոյություն ունի նաև նոր պարսկերենում: Բայց որովհետև արշակունյան տարրի հատկանիշները դեռևս շատ չեն, և պարսկական բարբառների մասին ունեցած մեր տեղեկությունները դեռ չափազանց քիչ են, արշակունյան և սասանյան տարրերի միջև սահմանն առայժմ նախնական, երբեմն վիճակում է մնում» (Անդ): Վերջապես հեղինակը շեշտում է նաև հայերենի կապը հունա-կիմմերական ու սլավո-լիտվանական լեզուների հետ և գտնում, որ հայ լեզուն դրանց և իրանականի

¹ Այստեղ և հետագայում Haikanisch թարգմանում ենք միշտ Հայկազյան, հետևելով Պատկանյանին:

միջին օղակն է. «Հայկազյանը միջին օղակն է մի կողմից՝ իրանական լեզուների ու հունական-կիմմերականի, մյուս կողմից՝ լիտվաներենի ու սլավոներենի միջև: Որոշակի կերպով իրանական լիտվաներենի միջև հնչյունաբանությամբ, բառապաշարի կողմից կարևոր կետերում նման է հունական բարբառներին ու սլավոներենին: Թե ո՞ր շափով է այդ տեղ գտնում քերականության մեջ, հետագա ուսումնասիրություններին է վերապահվում ցույց տալ» (Անդ): Սրանք են, ահա, այն եզրակացությունները, որոնք նա հետևեցրել է յուր քննություններից՝ հնդեվրոպական լեզվաբանության, մասնավորապես արիական (հնդ-իրանական) ճյուղի մեջ հայերենի բռնած դիրքի մասին. նրա դրույթն այն է, որ բուն հայկական (=հայկազյան) տարրը հիմնականում իրանական բնույթ ունենալով հանդերձ, մերձավոր նմանություն ունի նաև հունական-կիմմերական ու լատո-սլավական լեզուներին, որից էլ եզրակացնում է, թե հայերենը՝ թեև իրանական, բայց իր վիճակով անցման շրջան է ապրում և միջին տեղն է գրավում իրանական ու հունա-կիմմերական և լատո-սլավոնական լեզուների միջև: Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակի եզրակացությունները զգալի կերպով տարբերվում են Մյուլլերի տեսակետից. եթե Մյուլլերը հայ լեզուն պարզապես իրանական է համարում և չի զանազանում հայերենի մեջ իրանական բնույթ ունեցող հատկանիշների որակապես տարբեր էությունը, ապա Լազարյը բաժանում է հայերենը երեք շերտի՝ մի կողմից, և շեշտում է, համենայն դեպս, հայերենի մերձավոր կապը հունական ու սլավոնական լեզուների հետ՝ մյուս կողմից: Սակայն Լազարյը լիովին չի զարգացնում այդ դրույթը և չի հասցնում հնարավոր վախճանին. այդ դրույթի ճշմարիտ ու հետևողական զարգացումը պետք է հանգեր Հյուբշմանի տեսակետին, բայց հեղինակի նախնական համոզմունքը խանգարում է դրան. մի անգամ արդեն ընդունած լինելով հայերենն իբրև իրանական լեզու, նա, թեև տարբեր շերտերի է բաժանում հայերենի ամբողջ կազմը, բայց և այնպես այդ շերտերի մեջ չի տեսնում իսկական, որակական տարբերությունը, չի առանձնացնում բնիկ հայերենից այն մասը, որ իրանական փոխառություն է և որ նույնպես երեք և նույնիսկ չորս շերտից է բաղկացած, այն տարբերությամբ միայն, որ այս շերտերը չեն համընկնում նրա սահմանած շերտերի հետ և բնորոշվում են ոչ թե նրա նշած հիմունքներով, այլ պարզապես ժամանակագրական հիմունքներով: Իսկ քանի դեռ նա բնիկ հայերեն էր համարում այն, ինչ որ իրանական է, թեկուզ և

ոչ հին-պարսկական կամ բաղտրիական, այլ դրանց զուգահեռը, ապա ինքնին հասկանալի է, որ շէր կարող ժխտել հայերենի իրանական բնույթը և անկախ, ինքնուրույն լեզու համարել այն: Այս է պատճառն, ահա, որ նա մի տեսակ փակուղու առջև է կանգնում. մի կողմից գտնելով, որ հայերենն իրանական լեզու է, մյուս կողմից շեշտում է, որ նա միջին դիրք է գրավում իրանական ու հունա-կիմմերական և լատո-սլավական լեզուների միջև, գտնվելով անցման վիճակի մեջ: Հիրավի, ինքը ևս միջին տեղն է գրավում Մյուլլերի և Հյուբշմանի միջև, ինքն էլ երկու տեսակետների միջին՝ անցման վիճակն է ներկայացնում:

Սակայն այդ եզրակացություններով միայն ամեն ինչ չի վերջանում: Լազարը յուր ուսումնասիրություններից իսկ բխեցրած մի քանի խնդիրներ է հարուցում հայագիտության առաջ. նա գտնում է, որ հայերենի ցեղակցության հարցը վերջնականապես լուծելու համար անհրաժեշտ է պատասխանել այն հարցերին, «Թե արդյոք. Ա) Հայերեն հնագույն արձանագրությունների և ձեռագրերի ուղղագրություններն ու լեզուն համապատասխանում են նոր տպագրությունների ուղղագրությանն ու լեզվին: Բ) Հայերեն գրաբար լեզուն միաժամանակ ժողովրդական լեզու եղե՞լ է երբևիցե Հայաստանի որևէ մասում, և եթե նա չի եղել, ինչպե՞ս, ե՞րբ և ինչո՞ւ գրականության մեջ տիրապետող է դարձել: Գ) Ո՞րն է բառազանձն արդի հայերենի այն բարբառների, որոնց մասին խոսվում է Ջրպետի քերականության 738—787 էջերում. ձեռագրերի մեջ էլ կա՞ն գրի առնված նմուշներ այն հայերեն բարբառներից, որոնք ներկայացված են Ալիշանի կողմից անգլերենով հրատարակված «Popular songs of Armenia» (1881) հատորում. վերջապես, ի՞նչ հնություն ունեն այդ ձեռագրերը, կարելի՞ է նաև այդ բարբառների մի համեմատական քերականություն կազմել: Դ) Հնարավո՞ր է հայերենի քերականության ու բառակազմի մի քանի կամ շատ հարցեր պարզաբանել Կովկասյան և ֆին-թաթարական լեզուների օգնությամբ...» (Անդ, 207): Այս հարցերից առաջինը լուծված է դրականապես. երկրորդը հետազայում վեճերի տեղիք է տվել և, որոշ դեպքերում, դեռ շարունակում է վիճելի մնալ՝ հատկապես գրաբարի հիմքը հանդիսացող բարբառի որոշման հարցում: Երրորդը լուծվում է բարբառների ուսումնասիրությամբ, իսկ չորրորդը՝ տարբեր ուղղությունների միջև եղած վիճարանությունների անկյունաքարն է դարձել. եթե Մառը և, նրա հետ, ուրիշ լեզվաբաններ աշխատել են հաստատել հայերենի ցեղակցական

կապը կովկասյան լեզուների հետ և իրենց ուսումնասիրություններով ձգտել են հիմնավորել այդ տեսակետը, ապա՝ հայագետների ճշող մեծամասնությունն այդ լեզուների և հայերենի միջև տեսնում են սոսկ փոխազդեցություններ. իսկ Կարստը իր կսին էլ մի կողմ թողնելով, հայերենը կապում է մի կողմից՝ կովկասյան, մյուս կողմից՝ թուրանյան, երրորդ կողմից՝ ֆիննո-ուգրական, կամ, ինչպես ինքն է ասում՝ ուգրական-նախաալթայան լեզուների հետ և վերջապես՝ չորրորդ կողմից՝ բասկյան-պելասգյան լեզուների հետ:

Այսպես, ահա, Լազարը յուր ուսումնասիրություններով քննություն է առել հայերեն լեզվի հիմնական հարցերը, հատկապես մանրազնին՝ կերպով քննել բառապաշարը, մինչև այդ կատարված հայերեն բառերի ստուգաբանությունները վերանայել, ստուգել (իր տեսակետով, իհարկե) և ամփոփել դրանք իր Armenische Studien գրքում: Այս գիրքը նրա գլուխ գործոցն է. դրանով նա ամփոփել, ի մի է բերել յուր նախորդ հետազոտությունների արդյունքները և հանել բոլոր հնարավոր եզրակացությունները, որքանով այդ թույլ էին տալիս իր մեթոդն ու համոզմունքը: Այդ աշխատության հրատարակությունից հետո էլ Լազարը զանազան հայագիտական հոդվածներ տպագրեց. սակայն դրանք մանր հոդվածներ էին, որոնք նոր բան չէին ավելացնում նրա վաստակին: Armenische Studien-ը մնում էր և մնաց իրրև նրա ուսումնասիրությունների բարձրագույն կետը. սակայն այդ աշխատությունը ոչ միայն իր իսկ հեղինակի, այլև այս ամբողջ դպրոցի համար բարձրագույն կետն է հանդիսանում. դրանով հեղինակը հանրագումարի է բերել այն ամենը, ինչ կատարված էր մինչև այդ՝ հայոց լեզվի ուսումնասիրության բնագավառում, և այս նրա ամենամեծ արժեքն է: Նրա մեջ ամփոփված են բոլոր այն արդյունքները, որոնք ձեռք էին բերված հայոց լեզվի ուսումնասիրության ասպարեզում, քննության առնված բոլոր այն հայացքները, որոնք արտահայտված էին մինչև այդ հայերենի մասին, և դրանց հիման վրա ստեղծված հեղինակի տեսությունը: Սակայն դրանով միայն չի սահմանափակվում Armenische Studien-ի արժեքը. նրա աչքի ընկնող արժանիքը հենց այն է, որ նա է հայերեն լեզվի առաջին ստուգաբանական բառարանը՝ կազմված յուր ժամանակի լեզվաբանական գիտության սկզբունքներին ու պահանջներին համապատասխան: Դրանով է, ահա, որ գիրքը դեռ այսօր էլ, Հրաչյա Աճառյանի ծովածավալ Արմատական բառարանի հրատարակություն

նից հետո իսկ, չի կորցրել յուր արժեքը: Հայերեն բառերի ստուգաբանությունների մանրակրկիտ վիճակագրությամբ նա դեռ լրիվ չափով պահպանում է և կպահպանի յուր արժեքը: Այս է, որ պատիվ է բերում իր հեղինակին, որ ոչ միայն յուր ժամանակում նշանակալից դեր է խաղացել հայագիտության մեջ, մեծ ծառայություն ժատուցել հայոց լեզվի ուսումնասիրության զարգացմանը, այլև ստեղծել մի այդպիսի մնայուն արժեք: Իսկ այս բոլորը մեզ իրավունք են տալիս կազարդին այս դպրոցի ամենախոշոր ներկայացուցիչը համարելու: Նա յուր մեջ ամփոփում է այն բոլոր գծերը, որոնք հատուկ են այս դպրոցին, մի հայտարարի բերում յուր ժամանակի հայագետների կատարածը և այդպիսով իսկ զապաթնակետը հանդիսանում այս դպրոցի, յուր աշխատությամբ հաշվեհարդարի ենթարկում դպրոցի նվաճումները հայերենի ուսումնասիրության ասպարեզում և փակում համեմատական լեզվաբանության այս՝ ինչպես Սոսյուրն է ասում՝ համեմատական քերականության շրջանը: Եվ այս պատճառով է, ահա, որ մենք փոքր-ինչ ժամանակագրական խախտում կատարելով՝ նրան Մյուլլերից հետո հիշեցինք:

* * *

Ընդհանուր լեզվաբանության արագ զարգացումն առաջ էր ձղում նաև հայերենի ուսումնասիրությունը. մինչև այժմ ասածներից արդեն երևում է, որ հայերենի համեմատական ուսումնասիրության այս շրջանն արդեն իր վախճանն էր ապրում. սկիզբ առնելով հնդեվրոպաբանության առաջին շրջանի՝ համեմատական քերականության հիմամբ ու զարգանալով նրան զուգընթաց, հայ լեզվաբանության այս դպրոցը սակավ առ սակավ տեղի էր տալիս հաջորդ դպրոցին. և այդ է պատճառն, ահա, որ հայ լեզվաբանության մեջ այլևս այս դպրոցի նոր հետևորդներ հանդես չեն գալիս: Իհարկե, այս դպրոցի գոյության ընթացքում հայերենի ուսումնասիրությամբ այս կամ այն չափով զբաղված լեզվաբանների թիվը մինչև այժմ հիշածներով չի սահմանափակվում. կարելի էր թվել նաև ուրիշների, որոնք քիչ թե շատ զբաղվել են հայոց լեզվով և որոշ ծառայություն մատուցել հայագիտությանը. դրանցից պետք է հիշել. Ա) իրանագետ Յուստիին, որ, հայերենն ընդունելով իբրև իրանյան լեզու, յուր Handbuch der Sendsprache-ի մեջ իրանյան լեզուների բառերի հետ դնում է նաև հայերեն համապատասխան բառերը (բնիկ և փոխառյալ), և Iranische Namen-

buch-ի մեջ բերում և ստուգաբանում է հայերեն ոչ միայն այն անունները, որոնք իրանական ծագում ունեն, այլ և նրանք, որոնք պարզապես հայկական կազմություն ունեն: Բ) Կլապրոֆին, որ իր Asia poliglotta աշխատության մեջ ստուգաբանում է նաև հայերեն բառեր: Գ) Դիֆֆենբերխին, որ գրախոսական գրեց Պետերմանի քերականության մասին և հավանություն տվեց նրա տեսակետին՝ հայերենի ցեղակցության մասին, և ուրիշներին. բայց դրանցից ոչ մեկն էլ հատկապես հայերենի մասնագետ չի եղել և հայերենը յուր ուսումնասիրությունների հատուկ առարկան չի դարձրել. ուրիշ, հատկապես արևելյան լեզուներով զբաղվելով, նրանք անդրադարձել են նաև հայերենին այնքանով, որքանով այդ կապվել է իրենց հիմնական ուսումնասիրությունների հետ: Ինչ վերաբերում է դեռ նոր ասպարեզ իջնող հայագետ լեզվաբաններին, ապա նրանք հետևում են արդեն նոր դպրոցին: Այս դպրոցը յուր ներկայացուցիչների հետ միասին հեռանում էր ասպարեզից. հները գնում էին կյանքից, իսկ նորերը նրանց չէին հետևում արդեն, նրանց չէին փոխարինում: Դեռ ավելին. կային հայագետներ, որոնք իրենց լեզվաբանական հետազոտություններն սկսել են դեռևս Հյուբշմանի հոգվածի հրատարակությունից առաջ (օր. Պատկանյան) և, բնականաբար, սկզբնական շրջանում հետևել են այս դպրոցին, բայց Հյուբշմանի տեսության հիմնադրումից հետո ընդունել են այդ տեսությունը և, հրաժարվելով այս դպրոցից, անցել Հյուբշմանի կողմը, թեև, իհարկե, ոչ միանգամից: Այդպիսիներից են Պատկանյանն ու Տերվիշյանը, որոնց մասին կխոսվի ստորև: Ասվում է, նույնիսկ, թե Մյուլլերն էլ կյանքի վերջում ընդունել է Հյուբշմանի տեսության ճշտությունը, սակայն այդ ոգով ոչինչ չի գրել:

Ի՞նչ եզրակացության ենք հանգում, ուրեմն, ամփոփելով այս դպրոցի մասին մինչև այժմ ասածները. ո՞րն է այս դպրոցի դերը հայ լեզվաբանության պատմության մեջ, և ի՞նչ ծառայություն է մատուցել նա հայերենի ուսումնասիրության գործին: Առաջին և ամենակարևոր ծառայությունն այն է, որ այս դպրոցի հիմնադիրները ցույց տվին հայերենի հնդեվրոպական բնույթը՝ քննության առնելով հայերենը ցեղակից լեզուների համեմատությամբ և դրանով իսկ հիմնադրելով հայերենի համեմատական ուսումնասիրությունը: Այդ հիմնական հարցը, այսինքն՝ հայերենի՝ հնդեվրոպական լեզուներին ցեղակից լինելու խնդիրը դրականորեն լուծելուց հետո, քննության ենթարկեցին հայոց լեզվի կազմը, նրա բա-

ուսակաշարն ու քերականութիւնը, ցույց տալով այն նմանութիւնները, որ կան հայերենի և ուրիշ հնդեվրոպական, հատկապես իրանական լեզուների միջև: Այսպիսով, այս հայագետները զգալի ծառայութիւն մատուցեցին հայերենի շատ կողմերի, թեև ո՛չ միշտ ուղիղ՝ լուսաբանմանը: Սակայն դրական կողմերի, իր մատուցած ծառայութիւնների կողքին այս դպրոցն ունի նաև իր թերութիւնները. հարագատ մնալով ընդհանուր լեզվաբանութիւն մեջ՝ համեմատական քերականութիւն սկզբունքներին, այս դպրոցի հիմնադիրներն ու դրանց հետևորդները չկարողացան գտնել հայերենի հատուկ գծերը, նրա սեփական օրենքները, չկարողացան տարբերել բնիկը՝ փոխառուից: Նույնիսկ այն դեպքում, երբ նրանք նկատում էին հայերենի մեջ տարբեր շերտերի գոյութիւնը, երբ տեսնում էին այսպես կոչված «բացահոսութիւնները», չէին կարողանում որոշել, թե՛ ինչ էին նշանակում այդ տարբեր շերտերը, ինչի արդունք էին այդ «բացահոսութիւնները», որոնք նրանց մոտ մի պատկանելի քանակ էին կազմում: Վերջապես, իրենց ուսումնասիրութիւնների մեջ նրանք պատմական մոտեցում հանդես չէին բերում, չէին դիտում լեզուն իբրև պատմականորեն զարգացող ու փոփոխվող երևույթ, իբրև մի երևույթ, որը ծագում, զարգանում ու մահանում է:

Այդ պատճառով էլ, ահա, այս դպրոցին չհաջողվեց գտնել հայերենի որակապես տարբեր շերտերի պատմական արմատները, ճշտիվ հասկանալ նրանց էութիւնը և, հետևաբար՝ չհաջողվեց նաև որոշել յուրահատուկը, սեփականը՝ մի կողմից, և փոխազդեցութիւնը՝ մյուս կողմից: Այս դպրոցը սահմանափակվեց միայն սոսկական համեմատութիւններով և այդ համեմատութիւնների հիմամբ՝ ապացուցելով հայերենի ցեղակցութիւնը հնդեվրոպական լեզուներին, առանց, սակայն, կարողանալու ճշտորեն որոշել նրա դիրքն այդ լեզուների շարքում: Այդ է նրա մատուցած ծառայութիւնը, և դրանով էլ ավարտվում է նրա պատմական դերը. հաջորդ դպրոցին էր մնում վերանայել այդ համեմատութիւնները, գտնել բնիկ հայերենը՝ օտար տարրերից և դրա, ու դրա՝ շնորհիվ էլ միայն պարզել հայերենի բնույթը, հասկանալ նրա էութիւնը և ստույգ կերպով որոշել նրա տեղը ցեղակից լեզուների շարքում, հաջորդ՝ Հյուսիսայան դպրոցին էր մնում սոսկական համեմատութիւնները վերածել ճշգրիտ, գիտական ստուգաբանութիւններին և այդպիսով իսկ հայերենի ուսումնասիրութիւնը հասցնել մի նոր, ավելի բարձր ու գիտական աստիճանի:

* * *

Թեև, ինչպես ասել ենք, մեր ծրագրից դուրս է ընդգրկել հայոց լեզվի ուսումնասիրութիւնի բոլոր բնագավառներն ու հայերենի հետ կապված բոլոր հարցերը, իսկ մյուս կողմից, XIX—XX դարերին վերաբերող մասում վերցնում ենք միայն մասնագետ-լեզվաբաններին, և ոչ թե ամեն մի հայագետի, որ այս կամ այն առիթով անդրադարձել է հայոց լեզվի պատմութիւն կամ նույնիսկ քննհանուր լեզվաբանական հարցերին, բայց և այնպես հայ լեզվաբանութիւնի պատմութիւնի պատկերացումը շատ թերի կլինի, եթե չխոսեինք, թեկուզ և շատ համառոտ, Ստ. Նազարյանցի և Մ. Նալբանդյանի մասին:

Հայ ժողովրդի որպես ազգ ձևավորվելու պրոցեսը, որ ինտենսիվ կերպով տեղի էր ունենում անցյալ դարի 50—60-ական թվականներին, զուգորդվում էր նաև ազգային գրական լեզվի համար մղվող պայքարով: Հասարակութիւնի կյանքում գոյութիւն ունեցող պայքարը հնի և նորի միջև, իր դարն ապրածի ու զարգացողի միջև, իր անմիջական արտահայտութիւնն էր գտել նաև լեզվի հարցում: Եվ ինչպես բոլոր հարցերում, այնպես էլ այստեղ իրար դեմ էին կանգնել մի կողմից կղերա-ֆեոդալական, իսկ մյուս կողմից լիբերալ ու դեմոկրատական հոսանքները: Առաջինը, կառչած մնալով հնին, ճիգ չէր խնայում իբրև գրական լեզու գրաբարը պահպանելու, նույնիսկ, ուսման միջոցով խոսակցական լեզու դարձնելու համար, իսկ երկրորդները պայքարի էին ելել հանուն ազգային լեզվի, հանուն այդ լեզուն գրականութիւնի աստիճանին բարձրացնելու: Այս պայքարը, որ գրապայքար անունն է ստացել, ծավալվել էր թե՛ Արևելյան, և թե՛ Արևմտյան Հայաստանում: Արևելյան Հայաստանում այդ պայքարն առավել սուր բնույթ ընդունեց «Հյուսիսափայլի» հրատարակութիւնի ժամանակ: Նոր ամսագիրը վճռական պայքար էր հայտարարում հնի՝ իր դարն ապրածի դեմ: Բնական է, որ հնի պաշտպաններն էլ պետք է ելնեին «Հյուսիսափայլի» դավանած գաղափարների դեմ. և իրոք, 1858 թվականից հրատարակվող «Մեղու Հայաստանի» պահպանողական շաբաթաթերթը և 1859 թվականից հրատարակվող առավել հետադիմական «Ճոռաբաղը» ստանձնեցին այդ դերը: Արևմտահայաստանում իրար դեմ էին կանգնած՝ դեմոկրատական հոսանքի նշանավոր ներկայացուցիչ Հարութիւն Սվաճյանի (1827—1874) հրատարակած «Մեղու»-ն, լիբերալ ուղղութիւնը ներկայացնող

«Մասիսը», որ գլխավորում էր Կ. Ս. Յուսուֆյանը և հետադիմական, կղերա-ֆեոդալական թևը ներկայացնող՝ Հովհաննես Զամուռյանի (Տերոյենցի) «Երեւակը»: Արեւմտյան Հայաստանում աշխարհաբարի հաղթանակը լեզվաբանական-գիտական տեսակետից ապահովում է Զ. Արսեն Այստնյանը յուր անմահ աշխատությամբ, որի մասին հանգամանորեն կխոսենք ստորև: Արեւելյան Հայաստանում աշխարհաբարի հաղթանակն ապահովեց «Հյուսիսափայլը», որ և հիմնականում ավարտման հասցրեց գրապայքարի առաջին փուլը: «Հյուսիսափայլ»-ում էլ, ահա, լայնորեն ծավալեցին հանուն աշխարհաբարի մղվող իրենց պայքարը նազարյանցն ու Նալբանդյանը:

Մնվել է նազարյանցը 1812 թ., Թիֆլիսում: Ստեփաննոս Նախնական կրթությունն ստացել է Թիֆլիսի ներսիսյան դպրոցում, որն ավարտելով 1827 թվականին՝ մեկնել է Դորպատ և սովորել Դորպատի համալսարանում: Ուսումն ավարտել է 1840 թվականին և ստացել փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածուի աստիճան: Այնուհետև նազարյանցը մեկնում է Պետերբուրգ և այնտեղ զբաղվում արևելյան լեզուների ուսումնասիրությամբ մինչև 1843 թ. սկիզբները, երբ նա դասախոս է նշանակվում Կազանի համալսարանում: Այստեղ էլ նա գրում է իր անդրանիկ աշխատությունը՝ նվիրված հայ հին գրականությանը, որ լույս է տեսնում համալսարանի պաշտոնական օրգանում, առաջին մասը 1844, երկրորդ մասը՝ 1846 թվականին: Դրանով նազարյանն առաջին փորձն էր կատարում ռուսաց լեզվով գրելու հայ հին և միջնադարյան գրականության ամբողջական պատմությունը՝ հասցնելով այն մինչև XIX դարի 40-ական թվականները: 1849 թվականին գրելով Ֆիրդուսու «Շահնամեի»-ն նվիրված իր արժեքավոր ուսումնասիրությունը՝ նա ստանում է զոկտորի գիտական աստիճան և նշանակվում Մոսկվայի Լուզարյան ճեմարանի դասախոս: Այստեղ է, որ նա առավել մեծ թափով ծավալում է իր գիտական ու հրապարակախոսական աշխատանքը: 1858 թվից սկսում է հրատարակել «Հյուսիսափայլը»՝ Միքայիլ Նալբանդյանի աշխատակցությամբ: «Հյուսիսափայլն» էլ հենց այն օրգանը հանդիսացավ, որ առաջադիմական հսկայական դեր կատարեց անցյալ դարի 50—60 թվականների հայ հասարակական կյանքում: Առանձնապես մեծ էր նրա դերը գրապայքարի մեջ: Վախճանվել է նազարյանցը 1879 թվականին: Ստ. Նազարյանցը գրի է բազմաթիվ աշխատություններ.

լույս տեսած առանձին գրքերով կամ, որպես հոդվածներ, «Հյուսիսափայլ»-ում և այլուր, որոնցից հիշում ենք գլխավորները.

1. Беглый взгляд на историю Гайканской литературы до конца 13 столетия, „Ученые записки“ Казанского университета, 1844, I, стр. 46—95.
2. Обзорение истории Гайканской письменности в новейшие времена, Казань, 1846.
3. Абул-Касем Фердауси Тусский, творец книги царей, известный под названием Шах-Намэ, I кн., Казань, 1849, II кн., Москва, 1851.
4. Յաղագս փորձական հոգեբանութիան ճառ, Մոսկվա, 1851:
5. Վարդապետարան կրօնի հասարակաց հայախօսութեամբ, Մոսկվա, 1853:
6. Հանդէս նոր հայախօսութեան, Մոսկվա, Ա. և Բ մասեր, 1957:

Ինչպես ասացինք արդեն, Ստեփաննոս Նազարյանցի դերը մեծ է գրապայքարի պատմության մեջ՝ հանուն աշխարհաբարի մղած պայքարով: Նա, ինչպես «Հյուսիսափայլ»-ում տպագրված հոդվածներով, այնպես էլ առանձին լույս տեսած գրքերում, պաշտպանում է աշխարհաբարի դատը: Բայց նախքան այդ խնդրի մասին խոսելը, անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի կանգ առնել նրա ընդհանուր լեզվաբանական հայացքների և հայերենի պատմությանը վերաբերող դիտողությունների վրա: Ստ. Նազարյանցի տեսական ելակետը իդեալիստական փիլիսոփայությունն էր: «Մի միայն նախապատճառ համօրէն իմացական մերոյն գոյութեան է հոգի»,—ասում է նա (Յաղագս փորձական հոգեբանութեան, էջ 1): Այս դրույթից ելնելով էլ, ահա, նա բնորոշում է լեզուն որպես հոգու դրսևորում, որպես հոգու հայելի, որ արտացոլում է հոգու գործունեությունը. «Լեզվի մեջ հոգին տպավորել է յուր կատեգորիայը, այսինքն մտածության դասակարգերը» (Երկեր, էջ 300): Մյուս կողմից, սակայն, նա կարողանում է դիտել լեզվի և մտածողության կապը և գտնում է, որ մտքի իրողությունները ամփոփված են լեզվի մեջ. «Մտքերի ընդհանուր վերաբերությունքը, որ իբրև անտեսանելի կարողությունք ազդում են մեր բոլոր մտածության վերա և ամեն բան կապակցում են միմյանց հետ և բաժանում են միմյանցից, ամփոփված են լեզվի մեջ» (Անդ): Դժվար չէ կուսհել, որ լեզվի, որպես հոգու դրսևորման, և լեզվի ու մտածողության կապի մասին արտահայտած այս դրույ-

թով նա կրկնում է Հումբոլդտի մտքերը. և, իրոք, ինչպես երևում է նաև այլ հոդվածներից, լեզվաբանության տեսական հարցերում նա հետևում է Հումբոլդտին: Այդ բոլորի հետ, սակայն, խիստ ուշագրավ է, որ Նազարյանցը շեշտում է լեզվի դերը հասարակության զարգացման մեջ. «Լեզուն է, որ անապատները շինել է բարեկարգ քաղաքներ և կազմել է մարդկային ընկերություններ և այդպես հառաջացուցել է կարգ և օրենք—աշխարհաշինություն, արվեստ և գիտություն, հազարավոր գյուտեր և հնարներ, մարդու կյանքը թե պահպանելու և թե զարդարելու համար: ...Առանց լեզվի չէր կարող մարդը քաղաքացի դառնալ, չէր կարող երկրագործություն լինել, առտուտուրք հառաջանալ... լեզուն է եղել այդ բոլոր բարությունների սկզբնապատճառը. լեզուն եմ ասում, որ միտք է, բանականություն է, գիտություն է և բոլոր հմտությունների մայր ու դայակ» (Անդ, էջ 5—6): Ինչպես տեսնում ենք, Նազարյանցը կարողանում է ցույց տալ լեզվի հսկայական դերը հասարակության կյանքում. բայց, քանի որ այստեղ էլ նա ելնում է իդեալիզմի դիրքերից, ուստի և՛ լեզուն դիտում է ոչ միայն իբրև հասարակական կյանքի անհրաժեշտ պայմաններից մեկը, այլև համարում է սկզբնապատճառը և՛ հասարակության առաջացման, և՛ հասարակական կյանքի զարգացման: Սա միանգամայն բնականորեն ծագում է լեզվի մասին ունեցած նրա այն ըմբռնումից, որի մասին խոսեցինք: Հիրավի, եթե լեզուն հոգու հայելին է, հոգու դրսևորումը, իսկ հոգին անմահ է և նախապատճառ ամեն քանի, ապա սրանից ինքնին արդեն բխում է նաև այն հետևությունը, թե լեզուն էլ, իբրև հոգու դրսևորման ձև, նախապատճառ է ամեն ինչի: Ուստի և՛ լեզուն է հասարակության գոյացման հիմքը, և ոչ թե՛ հակառակը: Այստեղ էլ, ինչպես տեսնում ենք, նա կրկնում է Հումբոլդտի այն միտքը, թե լեզուն առաջացել է ոչ թե հաղորդակցման «արտաքին» պահանջից, այլ ոգու դրսևորման «ներքին» անհրաժեշտությունից:

Այս տեսական դրույթից ելնելով էլ, ահա, Նազարյանցը անդրադարձել է հայոց լեզվի պատմության զանազան հարցերին: Խոսելով հայոց լեզվի պատմության մասին իր «Հայկական լեզվի խորհուրդը»¹ հոդվածում՝ նա որոշակի կերպով հայտնում է իր կարծիքը հայերենի ցեղակցության մասին, ընդունելով, իհարկե, իր ժամանակին իշխող տեսակետը, այսինքն՝ այն, որ հայոց լե-

զուն ցեղակից է հնդեւրոպական լեզուներին և պատկանում է իրանյան ճյուղին. «Հայոց լեզուն ընդհանրապես, եթե քննենք նորան այժմուս եվրոպական լեզվագիտության լույսի տակ, է մի ճյուղը այն մեծ և լայնատարած Հնդկա-եվրոպական Սանսկրիտ լեզուների և պատկանում է մանավանդ թե նոցա գերդաստանին արևմտյան Ասիայի մեջ, այսինքն է իրանյանը, որին պատկանում են զենդ և պարսիկ լեզուքը: Եվ արդարև հայոց լեզվի հարակցությունը սանսկրիտյան արմատի հետ, ինչպես երևում է, զենդի միջնորդությամբն է. զոնյա այն բառերը, որոնք հասարակաց էին հային և սանսկրիտին, ավելի մոտ են զենդական ձևերին, քան թե սանսկրիտին» (Երկեր, էջ 7): Այս դրույթից ելնելով Նազարյանցը քննադատում է Ինճիճյանի, Չամչյանի և մյուսների «տեսությունը»՝ հայերենի նախամայր լեզու լինելու մասին: Նա ճիշտ կերպով ցույց է տալիս, որ այդ տեսության հետևորդների կողմից բերվող փաստարկները չեն համապատասխանում գիտության տվյալներին, և թեև հայերենի նախամայր լեզու լինելու տեսակետը շուրջ է ու հաճելի ամեն մի հայի, այնուամենայնիվ նրանից պետք է հրաժարվել. «...Եթե միտ դնենք մեր ազգի պատմիչներին և քոցա գրվածներով ազգի մեջ տարածված կարծիքներին, այնուհետև պիտո է մեզ հայոց լեզուն շինել նույն իսկ Նոյ Նահապետի լեզուն...: Այս գրույցը, որ շատ առասպելական բան է երևում, թեպետ արդարև շատ հաճելի է մեր հայի անձնասիրությանը, մաշած ու կտրատած ուսումնասիրությամբ աշխատելով հաստատել հայր Ինճիճյանը, Չամչյանը և Ավբերյանը կամեցած են մեր հայոց ազգին սեփականել մարդկային ազգի ամենահին սկզբնական լեզվի պարծանքը: Ենորհակալ ենք այդ գիտուն վեներտիկյան վարդապետների ազգասիրութենից, միայն թե ունենար դա ավելի հաստատուն հիմքեր և կարողանար դիմանալ հրափործությանը, գիտության անողոքելի դատաստանի առաջև: Ոչ մի ազգ եվրոպայումը չէ համարձակվել մինչև այժմ ասել, թե յուր լեզուն մարդկության առաջին լեզուն էր, որովհետև դորա համար հարկավոր էին այնպիսի զորավոր ապացույցներ, որ ոչ մի ազգ չէ կարող հառաջ բերել. և հայոց պատմագրությունը լինելով ավելի մանուկ ժամանակների որդի, ուներ և շատ թույլ պատճառներ ապացուցանելու յուր լեզվի այդքան խորին հնությունը, թող թե առաջնությունը: Այսպիսի թույլ պատճառներ են արդարև այն մի քանի գրույցքը և ստուգաբանությունքը, որ վերաբերում են մի քանի տեղերի Արարատին կից և նորա մոտակայքումը» (Անդ, էջ 7—8):

¹ Հիւսիսափայլ, 1881, № 1, էջ 1—37, Երկեր, էջ 1—39:

Ինչպես երևում է այս ընդարձակ մեջբերումից, Նազարյանցը հիմնվելով իր ժամանակի լեզվաբանական տվյալների վրա՝ որոշակի կերպով բացատրում է Ինճիճյանի և մյուսների «տեսութունը» հայերենի նախամայր լեզու լինելու մասին և նրանց փաստարկները համարում է սխալ: Առանձնապես սխալ է համարում ստուգաբանությունները: Այնուհետև, անցնելով հայերենի ծագման հարցին՝ նա թեև ճիշտ կերպով դա կապում է հայ ժողովրդի կազմավորման հետ, բայց հենց այս վերջինը շարադրում է Խորենացու պատմության տվյալներով՝ անվերապահ ճշմարտություն համարելով այդ բոլորը: Բնական է, որ Խորենացու պատմության առասպելաբանական տվյալներով հայ ժողովրդի ու հայոց լեզվի ծագումը բացատրելը զուրկ է որևէ գիտական հիմքից:

Հայոց լեզվի պատմության վերաբերյալ Նազարյանցի հայտնած կարծիքներից ուշագրավ են երկուսը: Առաջինը վերաբերում է հայերենի կրած փոփոխություններին: Նկատի ունենալով գրաբարի և աշխարհաբարի քերականական կառուցվածքի միջև եղած տարբերությունը, հատկապես նրանց շարադասության՝ որոշակի զանազանությունը, Նազարյանցը գտնում է, որ հայոց լեզվի փոփոխությունների պատճառը օտար ազդեցություններն են: Այդ ազդեցություններից նա առանձնապես շեշտում է թուրքերենինը, բնականաբար այն պատճառով, որ աշխարհաբարի շարադասությունը և քերականական ուրիշ երևույթներ նման են թուրքերենին: «Հայոց ազգը երկար ժամանակ պարսից, արաբացոց և տաճիկների իշխանության տակ մնալով՝ ոչ թե ներս է առել յուր մեջ բազմաթիվ այլազգի բառեր այնպիսի ըմբռնողությունների համար, որոնց ուներ նա յուր սեփական ազգային բառերը, այլև տաճիկ խոսակցության ձև, տաճիկյին դասավորություն բառերի, այնպես որ մեր ժամանակի հայը, մանավանդ թե օսմանյան տերության մեջ, ոչ թե միայն տաճիկ բառեր շատ գործ է ածում յուր խոսակցության մեջ, այլև յուր մտածությունը բացահայտում է տաճիկ քերականության ձևերով, ուրեմն և մտածում է տաճիկերն» (Անդ, էջ 21): Այս կարծիքը, թեև այժմ արդեն հերքված է հատկապես մեծավաստակ լեզվաբան Հր. Աճառյանի ուսումնասիրություններով, բայց մինչև XX դարի սկիզբները իշխող է եղել հայագիտության մեջ, ուստի և Նազարյանցի կարծիքը, որ մեր ժամանակի համար սխալ է, իր ժամանակի գիտության տվյալներին համապատասխան էր միանգամայն:

Երկրորդը վերաբերում է գրաբարին ու հայերեն բարբառնե-

րին: Նազարյանցը միանգամայն ճիշտ կերպով այն տեսակետն է պաշտպանում, որի համաձայն գրաբարը իր ժամանակի ժողովրդական խոսակցական լեզուն էր, և որ գրական լեզու դարձավ և գրականության մեջ էլ մշակվեց ու կատարելագործվեց: «Միտ դնելով հայոց ազգի քաղաքական ու իմացական կյանքի կենտրոններին (գլխավոր տեղերին) պիտո է... եզրափակել, որ հիմքը այն գրավոր լեզվի, որ հառաջացավ հայոց հեղինակների գրչի տակ շատ կամ փոքր կատարելությամբ, նայելով հեղինակների զանազան կրթությանը և ճաշակին, եղել է Չորրորդ Հայոց կենդանի ժողովրդական բարբառը, մանավանդ թե Արարատյան աշխարհի լեզուն» (Անդ, էջ 22): Այսպես բնորոշելով գրավոր լեզվի առաջացումը՝ նա միաժամանակ շեշտում է, որ գրավոր լեզուն, հենց իրրև այդպիսին, մշակվելով ու կատարելագործվելով, որոշ շափով տարբերվեց խոսակցական լեզվից. նա չէր կարող անփոփոխ մնալ, որովհետև գրականությունն ինքնին որոշ ընդհանուր կանոնների տակ էր դնում լեզուն, կատարելագործում էր ու մշակում: «...Մեր հեղինակները գրելով կենդանի ժողովրդի դաստիարակության համար, չէին կարող այլ հիմք առնույ յուրյանց գրվածների համար, եթե ոչ նույն իսկ ազգի և նորա փոքր ի շատե լուսավորյալ կարգերի խոսակցական ոճը: Այո, չին խոսել նոքա ամենևին այնպես, ինչպես ժողովուրդը, այդ ոչ մի ազգի մեջ և ոչ մի ժամանակ եղած չէ. պատճառ, գրավոր ու բանավոր լեզվի պայմանքը այլ են և ունին յուրյանց առանձին իրավունքները: Բայց սակայն հեղինակները մշակելով, կանոնի տակ ձգելով, գեղեցկացնելով լեզուն և շինելով նորան բազմօրինակ գաղափարների և մտավորական նկարագիրների անոթ, չէին կարող հեռանալ ժողովրդի բուն լեզվից. ոչ. այդ կլինե՞ր կամապաշտություն, մի հեշտ հնար յուրյանց գրվածքը անհասկանալի ու անպետ կացուցանելու ժողովրդին» (Անդ): Ելնելով այս ճիշտ դրույթից՝ Նազարյանցը կարողանում է գտնել գրավոր լեզվի ու բանավորի էական տարբերությունները. նա գտնում է, որ գրավոր լեզուն հենց բանավոր լեզուն է՝ գրական մշակման ենթարկված: Ըստ որում, այդ նույնության մեջ կա նաև զգալի տարբերություն մշակվածության, կանոնավորության ու գեղեցկության տեսակետից: Ամեն մի ժողովուրդ ուսանելով սովորում է իր գրավոր լեզուն. այն սովորելու անհրաժեշտությունը, սակայն, բխում է ոչ թե նրանից, որ դա մի բոլորովին այլ լեզու է, այլ նրանից, որ դա տվյալ ժողովրդի դաստիարակության ընդհանուր լեզուն է, գրա-

կան մշակույթի լեզուն: «Մի ազգի լեզու ստանալով գրավոր կերպարանք, այսինքն մատենագիրների աշխատությունները կրթվելով և կանոնավորվելով, այնուհետև դառնում է դա ընդհանուր գրավոր լեզու. և ամենայն ոք պարտական է ուսանել այդ լեզուն, եթե կամենում է մասնակից լինել այն լուսավորությանը, որ դրած է գրավոր լեզվի մեջ: Ոչ թե մի ազգ ուսանում է մի այդպիսի լեզու, որովհետև դա չէր ժողովրդի բուն լեզուն, կամ թե մեռած լեզու էր, այլ որովհետև դա էր դաստիարակության և կրթության ճանապարհ... Այս է ահա գրավոր լեզվի ուսումնասիրության խորհուրդը, և ոչ թե որ ժողովուրդը չէր խոսում այդպիսի վայելուչ, մշակած ձևերով յուր հասարակ կենցաղակարության մեջ... Թող հայոց ժողովուրդը յուր հինգերորդ դարու թարգմանիչների լեզուն այլ տեսաներ, քան թե յուր խոսեցածը, թող այդ թարգմանիչները իբրև հեղինակք այլապես գրած լինեին, քան թե հատկապես խոսում էր ժողովուրդը, այնուամենայնիվ այդ ազգի լեզուն էր էպպես, հայոց ազգի լեզուն էր ընդհանրապես, միայն թե ժողովրդի բերանում Կարո ու անմշակ, բայց հեղինակների գրչի տակ կոկած ու մշակած» (Անդ, էջ 22—23, ընդգծումը մերն է—Է. Ա.): Ինչպես տեսնում ենք, Նազարյանցը միանգամայն ճիշտ պատկերացում է ունեցել հինգերորդ դարի ժողովրդական խոսակցական լեզվի ու գրաբարի մասին: Անցնելով բարբառների հարցին՝ նա գտնում է, որ հինգերորդ դարում և մասնավանդ նրանից հետո եղել են հայերեն բարբառներ. հետագա դարերի համար նա ընդունում է Երզնկացու վկայությունը՝ յոթ բարբառների մասին, անլուծելի համարելով այդ բարբառների հարաբերությունը միմյանց ու հին համընդհանուր խոսակցական լեզվի հետ:

Այս ընդհանուր դրույթներից ելնելով է, ահա, որ Նազարյանցը լուծում է գրապայքարի ժամանակ արծարծվող հարցերը: Այստեղ բնականաբար առաջին խնդիրն այն էր, թե նոր գրականությունն ինչ լեզվով պետք է գրվի. գրաբարով, թե աշխարհաբարով: Հասկանալի է, որ Նազարյանցն անվերապահորեն աշխարհաբարի դիրքերում կանգնեց հենց սկզբից և պայքարի ելավ գրաբարամուլների դեմ. այդ պայքարն, ինչպես ասացինք, ավելի սուր բնույթ ստացավ «Հյուսիսսփայլ»-ի հրատարակությամբ: Նազարյանցի համար աշխարհաբարի դատի պաշտպանությունը բխում էր ոչ միայն այն ընդհանուր դրույթից, որ ազգային գրավոր լեզուն պետք է հասկանալի ու մատչելի լինի ամբողջ ազգին,—մի քան, որ թելադրում էր մեր ազգի կազմավորման պրոցեսը, և որ

վեր բարձրացող բուրժուազիայի շահերն էին պահանջում,—այլև գրային ու խոսակցական լեզվի կապի ու միասնության այն ըմբռնումը, որի մասին խոսեցինք: Հիրավի, եթե գրավոր լեզուն իր ժամանակի խոսակցական լեզուն է, որ մշակվում ու կատարելագործվում է գրականության մեջ, ապա բնական է, որ նոր ժամանակի գրական լեզուն էլ հիմնված լինի հենց խոսակցական, կենդանի լեզվի վրա: Գրաբարն իր դարն ապրել էր. նա մեռած լեզու էր և չէր կարող բավարարել նոր դարաշրջանի պահանջները: Այստեղից էլ, ահա, բխում է այն եզրակացությունը, որ որքան էլ ճոխ, մշակված ու գեղեցիկ լինի գրաբարը, այնուամենայնիվ նա չի կարող այլևս ծառայել ազգին. նրանից, իբրև ժամանակակից գրական լեզվից, պետք է հրաժարվել: «Հայոց ազգի տունը... պիտո է շինվի նորա լեզվի շինությամբը: Հայոց լեզու ասելով այստեղ հասկանում ենք մեր հայ ժողովրդի կենդանի բարբառը, նորա բերանի խոսքը, այն լեզուն և ձևերը, որով մեր ժամանակի հայերը լավ ու վատ հասկացնում են միմյանց յուրյանց միտքը, դատողությունը և զգացողությունը: Հայոց լեզու ասելով իմանում ենք միայն աշխարհաբար լեզուն, որ կյանք ունի մեր ժամանակումը, և ոչ թե ուսումնական գրոց ասած լեզուն, որ այժմ մեռած է և կարող է միայն պիտանի լինել գիտնական հային, լեզվի նորաշինության համար, աշխարհաբարի թերությունքը լցուցանելու համար» (Անդ, էջ 6): Աշխարհաբարը, որպես ազգային գրական լեզու հայտարարելով և Նալբանդյանի մարտական ընկերակցությամբ Նազարյանցը մեծ դեր խաղաց գրաբարի դեմ տարվող պայքարում, աշխարհաբարն իր իրավունքներում հաստատելու համար: Եվ «Հյուսիսսփայլ»-ի հրատարակումն արդեն վերջին վճռական հարվածն էր: «Հյուսիսսփայլ»-ը իրականում ավարտեց գրապայքարի այն հատվածը, երբ պայքար էր մղվում հանուն աշխարհաբարի: Բայց գրապայքարն իր մեջ էր առնում նաև մի այլ հարց. նոր գրական լեզվի մշակման ուղիների հարցը:

Այս հարցի առթիվ էլ, ահա, իրար էին բախվում զանազան տեսակետներ: Գրաբարի մոլի պաշտպանները, կղերա-ֆեոդալական գաղափարախոսության դիրքերից ելնելով՝ գտնում էին, որ գրաբարը պետք է լինի հայոց միակ գրական լեզուն և պահանջում էին կամ ուղղակի դարձ դեպի գրաբարը (Մ. Մսերյան), կամ աշխարհաբարի բարեփոխությամբ, այսինքն նոր տարրերը մաքրելով, աշխարհաբարը տանել դեպի գրաբարը (Գ. Այվազովսկի): Աշխարհաբարի պաշտպաններն էլ, իրենց հերթին, տարբեր հո-

սանքներ էին ներկայացնում: Ոմանք գտնում էին, որ աշխարհաբար ասելով պետք է հասկանալ արդի բարբառները, ուստի և հենց այդ բարբառներով էլ պետք է գրել: Այդպես էր ուզում լուծել հարցը, օրինակ, Հ. Չիրքեզյանը, որ գրաբարի պաշտպանության դիրքերից ելնելով, բացասում էր նոր, միասնական լեզվի գոյությունը, և աշխարհաբարի փոխարեն բարբառները դիտում իբրև նոր ժամանակի լեզու: Ոմանք, դարձյալ բարբառները դիտելով իբրև աշխարհաբար, առաջարկում էին գրական աստիճանի բարձրացնել բարբառներից տրևէ մեկը: Այդ տեսակետն էր պաշտպանում, օրինակ, Գ. Ախվերդյանը, որ Սայաթ-Նովայի երկերի իր հրատարակություն¹ առաջաբանում գտնում էր, որ նախապատվությունը պետք է տալ Տարոնի (Մուշի) բարբառին: Վերջապես, ոմանք էլ պահանջում էին բարբառները բարձրացնել գրական լեզվի աստիճանին, բայց մշակելով ժամանակի ընթացքում ձուլվել գրաբարին. այդ տեսակետն էր պաշտպանում, օրինակ, Գ. Մուրադյանցը, որ գտնում էր, թե տեղական բարբառներն ու գրաբարը պետք է «...կտրիճ երիտասարդների գրիչներով հավաքվին միասնական ժամանակին, փորձնական բովի մեջ ձուլվեն և այն տիպն ու պատկերն ստանան, որին որ փափագում է ազգի սթափության հոգին և կարոտիվ սպասում» (Կոտնկ հայոց աշխարհին, 1860, № 4, էջ 749): Հասկանալի է, որ այս երեք ուղղություններն էլ ժխտում էին աշխարհաբարի, որպես ընդհանուր լեզվի, գոյությունը, պարզապես բացասում էին ազգային լեզուն, և դրանով էլ միանգամայն սխալ ուղի առաջարկում մեր նոր գրականության լեզվի համար:

Վերջապես, երրորդ ուղղությունն էին ներկայացնում նրանք, որ աշխարհաբարը դիտում էին իբրև ընդհանուր լեզու, պահանջում գրականության լեզուն դարձնել այդ ընդհանուր կենդանի լեզուն և մշակել ու կատարելագործել այն: Այս տեսակետն էին պաշտպանում, ահա, Մ. Նալբանդյանը և Ստ. Նազարյանցը: Բնական է, որ այս տեսակետը ինքնին առաջ էր քաշում աշխարհաբարի մշակման ուղիների, աշխարհաբարի զարգացման ուղղության հարցը: Եվ պատահական չէ, որ Նազարյանցը ինչպես իր վաղ շրջանի աշխատությունների մեջ, այնպես էլ հետագայում՝ «Հյուսիսափայլ»-ի շրջանում ու նրանից հետո զանազան առիթներով անգրադառնում է այդ խնդրին: Իր գործունեության առաջին շրջ-

¹ Սայաթ-Նովայ լոյս զցած աշխատասիրութենով Գ. Ախվերդյան, Մոսկվա, 1862:

ջանում և «Հյուսիսափայլ»-ում, մինչև Մ. Նալբանդյանի հեռանալը, Նազարյանցը այդ հարցում միանգամայն ճիշտ դրույթ էր պաշտպանում. նա գտնում էր, որ նոր լեզուն պետք է զարգանա ինքնուրույնաբար, առանց ստրկանալու հին՝ գրաբարին կամ բարբառներին, բայց երկուսն էլ օգտագործելով ըստ անհրաժեշտության, իբրև իր հարստացման աղբյուր: Աշխարհաբար ասելով նա հասկանում էր իր ժամանակի ընդհանուր խոսակցական լեզուն, որ իր մեջ ամփոփում էր բարբառների ընդհանրությունը և հասկանալի էր բոլոր հայերին, բայց և չէր նույնանում որևէ բարբառի հետ: «...Մեր սիրտը վկայելով, որ գոհճիկ ժողովրդի վայրենացած լեզվով ամենևին անհնար էր ուսումն տալ ազգին, ընտրեցինք մի ընդհանուր ոճ խոսակցության, ինչքան կարելի էր, հեռի պահելով մեզ տեղական առանձին բարբառներից, հետևելով միայն պահելով մեզ տեղական առանձին բարբառներից, հետևելով միայն պահելով մեզ տեղական առանձին բարբառներից, որ հայաբնակ քաղաքներումը Ռուսաստանի լավում է ընդհանրապես: Մեք ինչպես հեղինակ և մշակագործող մեր այժմյան լեզվի, գործ ենք կատարել մինչև այժմ և կատարելու ենք այսուհետև, ոչ թե խոսելով ամեն մի հայի հետ նորա առանձին քաղաքի լեզվով, որ մի անկարելի գործ է և մի անօրինակ բան աշխարհի պատմության մեջ, որ պիտո է շինել մի լեզու կատարյալ աղցան, բաբելոնյան խառնակություն, այլ ընտրանքով, այսինքն այնպես, որ ամենայն խելացի հայ, ինչ քաղքից ևս լինել, կարդալով մեր գրվածը, ոչ թե ասեր սա իմ տեղական բարբառն է առանձնապես, այլ թե սա մեր հայերի այժմյան բարբառն է ընդհանրապես, գրավոր մշակության տակ ընկած» (Ծրկեր, էջ 33): Հենց այս ճիշտ մոտեցումն էլ որոշում էր նրա սկզբունքը աշխարհաբարի մշակման հարցում: Նա որոշակի կերպով զարգացնում է այն միտքը, թե նոր լեզուն պետք է զարգանա ազատ ու անկախ կերպով, առանց արհեստականորեն գրաբարին մոտեցնելու ձգտումի, առանց բարբառայնության մակարդակին իջեցնելու: «Նոր լեզուն կամավ և գիտության մը ձգձգել և մոտեցնել հին գրոց լեզվին և այդպես մեռուցանել կենդանի աշխարհաբարի ինքնաշարժ հոգին, ինչպես տեսանվում է նոր հունական լեզվի մեջ, անպատշաճ է ամենևին» (Անդ, էջ 35): Մի կողմից գրաբարն ու բարբառները դիտելով որպես աշխարհաբարի հարստացման աղբյուր, մյուս կողմից Նազարյանցը ճիշտ կերպով շեշտում է նաև միջազգային տերմինաբանության դերը, եվրոպական նոր լեզուներում ընդհանրացած տերմիններով մեր լեզուն հարստացնելու անհրաժեշտությունը. «...Հրաժարվելով այն

նեղսրտութենից, որ սովոր է միշտ եվրոպական ուսման և գիտութեան մեջ եղած անբնական (տեխնիկական) բառերը թարգմանել հայերեն, տվեցինք հայոց ուսումնական լեզվին և մի փոքր եվրոպականություն, և կարծում ենք հաստատապես, որ սորանով շատ եվրոպական գաղափարներ գիտության մեջ ավելի պայծառանալու էին փոքր ի շատե կրթյալ և բանիմաց ընթերցողների համար, քան թե թարգմանելով հայերեն, որ կես մի ավելի անհասկանալի էր նոցա, և կես մի չկարողանալով բացահայտել ամենևին նույն ըմբռնումը, զուր և անօգուտ էր: ...Հայոց հեղինակը թույլ տալով գիտության մեջ ընդհանրապես ընկալյալ բառեր ուսումնական ազգերի գրվածներում, ամենևին չէ մեղանշելու ընդդեմ յուր հարազատ լեզվի գեղեցկությանը, այլ դորանով պիտո է հայոց գիտնական լեզուն մոտեցնել լուսավոր և կիրթ ազգերի գիտնական լեզվին, և այդպես եվրոպականություն տա ասիական հային...: Մեք կարծում ենք, որ բռնակալի պես չենք վարվել մեր լեզվի հետ, այլ ուշադիր լինելով նորա հատկություններին և խնամ տանելով հայկական հարազատախոսությանը» (Անդ, էջ 366, 367): Նազարյանցի այս խոսքերը նկատի ունենալով՝ գրապայքարի պատմությունն ուսումնասիրողներից ոմանք այն եզրակացություն են հանգել, թե իբր նազարյանցը ձգտում էր աշխարհաբարը զարգացնելով մոտեցնել եվրոպական լեզուներին և, այդպիսով, հայոց գրական լեզվին տալ եվրոպական նոր լեզուների կառուցվածքը: Հասկանալի է, որ այդ եզրակացությունը միանգամայն սխալ է և ոչ մի կապ չունի այն դրույթի հետ, որ պաշտպանում էր նազարյանցը: Ինչպես երևում է մեջ բերված հատվածից, նա գտնում է, որ գիտական լեզվի մեջ անհրաժեշտորեն պետք է մուտք գործեն եվրոպական լեզուներում ընդհանրացած գիտական տերմինները, որ սխալ է այդ տերմինների անխտիր թարգմանությունը, և դա միանգամայն ճիշտ է: Նույն տեղում նա, իբրև անթարգմանելի, փոխառելի տերմիններ, հիշում է հետևյալ օրինակները. օրգանական, վուլկանական, ինկվիզիցիո, պոլարիզացիա, պոլարիյե: Այս բոլոր բառերն էլ, իրոք, մտել են մեր լեզվի մեջ և այժմ էլ գործածվում են, թեև ոչ բոլորովին նույն ձևերով: Այս տեսակետից նազարյանցի դիրքը միանգամայն ճշմարիտ էր: Նրա սխալն, ինչպես ցույց է տալիս մեր գրական լեզվի պատմությունը, այն էր, որ նա այդ տերմինները վերցնում էր ֆրանսերենի ձևով, մինչդեռ պետք էր առնել ռուսական ձևով, որովհետև մեզ համար այդ փոխառությունների միջնորդը ռուսաց լեզուն էր: Բայց նազարյանցի

ժամանակ այդ շէր գլխավորը, այլ բառերի փոխառության հարցը: Ինչպես տեսնում ենք, աշխարհաբարի մշակման հարցում նա ընդհանուր առմամբ ճիշտ դիրքորոշում է ունեցել. տեսականորեն այդ դիրքորոշման վրա է մնացել նա նաև այն ժամանակ, երբ նալբանդյանը խզել էր իր կապերը «Հյուսիսափայլ»-ի հետ և նույնիսկ դրանից հետո: Բայց, դրա հետ միաժամանակ, նա հենց սկզբից էլ այդ ընդհանուր կերպով ճիշտ դրույթը պաշտպանելով, գտնում էր, որ աշխարհաբարը մի ոտքով կանգնած պիտի լինի գրաբարի վրա, որ աշխարհաբարի մշակման մեջ գլխավոր հիմքը պետք է լինի գրաբարը: Այս դրույթը նրա մոտ առավել որոշակի արտահայտություն էր գտնում լեզվի մշակման գործնական պրոցեսում, այն բանում, որ իր աշխատությունների մեջ և «Հյուսիսափայլում», նալբանդյանի հեռանալուց հետո, ավելի ու ավելի մեծանում էր հակումը դեպի գրաբարը, առավել մեծ տեղ գրավում գրաբար արտահայտությունները, շարադասական առանձին երկվույթներ և այլն, որոնց համար էլ հենց նալբանդյանը խիստ կերպով քննադատում էր նրա լեզուն՝ 1862 թվականի «Հյուսիսափայլը» նկատի ունենալով: Այս հակասությունը բխում էր ինչպես իր իսկ՝ նազարյանցի ընդհանուր աշխարհայացքից, այնպես էլ հայ լիբերալ բուրժուազիայի վարքագծից, որ մի ոտքով նորի վրա կանգնելով, մյուս ոտքն այնուամենայնիվ շէր հեռացնում հնից: Իրոք, նազարյանցը, որպես հայ լիբերալ բուրժուազիայի գաղափարախոս, ինչպես շատ ուրիշ հարցերում, այնպես էլ լեզվի հարցում կանգնած էր ռեֆորմների, «բարենորոգումների» ուղու վրա, հնի և նորի միջև, «անցած օրերի և ներկայիս միջև» կամուրջ պցելու սկզբունքի վրա:

Ամփոփելով վերն ասվածները, գալիս ենք այն եզրակացության, որ Ստ. նազարյանցը յուրացնելով լեզվաբանության իր ժամանակի նվաճումները և իր աշխատությունների մեջ հիմնվելով դրանց վրա՝ վճռաբար պայքարել է հանուն աշխարհաբարի և առաջադիմական մեծ դեր է խաղացել գրապայքարի մեջ: Մեր լեզվի մշակման հարցերում նա ընդհանուր առմամբ ճիշտ տեսակետ է ունեցել, թեև, այդուամենայնիվ, առավելապես հակում է ունեցել դեպի գրաբարի դերի գերազանահատումը՝ այդ հարցում: Այս բոլորը նկատի ունենալով է, ահա, որ մենք համարում ենք նրան հայ լեզվաբանության պատմության մեջ խոշոր դեր կատարած մի գործիչ և նրա գործունեությունը դիտում իբրև հայ լեզվաբանության պատմության կարևոր մոմենտներից մեկը:

Ինչպես հայ հասարակական մտքի, այնպես էլ լեզվաբանության պատմության ու աշխարհաբարի համար մղված պայքարի մեջ բացառիկ դեր է խաղացել հայ մեծ ունույնցիոն դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանը:

Մեծ է Նալբանդյանը 1829 թ. նոյեմբերի 14-ին, Նոր Նախիջևանում, արճեստավորի ընտանիքում:

Սկզբնական կրթությունն ստանում է Նոր Նախիջևանում՝ նախ տիրացու Օգոսենտ Նիշեբի «դպրոցում», ապա՝ Գաբրիել Պատկանյանի դպրոցում: 1945 թվականին Նալբանդյանը քարտուղար է նշանակվում Մատթևոս արքեպիսկոպոս Վեհապետյանի՝ Նոր-Նախիջևանի ու Բեսարաբիայի թեմական առաջնորդի մոտ: Թեև դեռևս տակավին երիտասարդ, Նալբանդյանը մտնում է Խալիբյան և Հայկապետյան խմբակցությունների պայքարի մեջ և շուտով դառնում հակաաղայական խմբակցության պարագլուխներից մեկը: Բայց հենց այդ էլ պատճառ է դառնում, որ նա հարկադրված լինի թողնել Նոր-Նախիջևանը: Հայոց կաթողիկոս Ներսես Աշտարանի թողնել Նոր-Նախիջևանը, 1853 թվականին գրակեցին, որ Խալիբյանների հովանավորն էր, 1853 թվականին գրավոր դիմումով պահանջում է Քիշինևի քաղաքագլխից՝ կալանավորել նրան և ուղարկել էջմիածին: Նալբանդյանը, իմանալով այդ մասին Քիշինևում՝ գալիս է Նոր-Նախիջևան և փախչում Մոսկվա: Այստեղ նա իր ուսուցիչ Գաբրիել Պատկանյանի հանձնարարականով ներկայանում է Ստեփաննոս Նազարյանցին: Վերջինիս խորհրդով Նալբանդյանը մեկնում է Պետերբուրգ, համալսարանում քննություն հանձնելով ստանում հայոց լեզվի ուսուցչի իրավունք, ապա՝ Նազարյանցի միջնորդությամբ Լազարյան ճեմարանի ստորին դասարանների հայոց լեզվի ուսուցիչ նշանակվում: Այդտեղ, սակայն, Նալբանդյանին երկար պաշտոնավարել չի վիճակվում. Ներսես Աշտարակեցու պահանջով 1854 թ. հունվարի 23-ին նրան ձերբակալում են էջմիածին ուղարկելու համար: Կալանքից նա ազատվում է Ստ. Նազարյանցի միջամտությամբ. սակայն Աշտարակեցու պահանջով նույն թվականի սեպտեմբերին էլ նա ազատվում է Լազարյան ճեմարանից: Մեծ ձգտում ունենալով ուսումը շարունակելու՝ Նալբանդյանը ընդունվում է Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը, որպես ազատ ունկնդիր: Այդտեղ, Մոսկվայի համալսարանում է, որ նա մոտենում է առաջավոր ուսանողությանը և անմիջականորեն կապվում ունույնցիոն տրամադրություններով համակված երիտասարդության հետ:

1858—1860 թվականներին Նալբանդյանը հռանդուն կերպով մասնակցում է «Հյուսիսափայլ»-ի աշխատանքներին: Այդ ամսագրի էջերում է նա տպագրում իր բազմաթիվ գրական ու հրապարակախոսական աշխատությունները: Առանձնապես Նալբանդյանն էր, որ «Հյուսիսափայլ»-ին տալիս էր մարտական ուղղություն. նա էր առաջին հրապարակախոսը, որ քաղաքական պայքարի կոչ էր անում. «Մեր ազգի մեջ այժմ կան հայացքներ, կան ուղղությունք, կան ուրեմն և դրոշակներ, կա պատերազմ»: Հենց դրանով էլ, սակայն, նա իր դեմ հարուցեց ռեակցիոն, կղերա-ֆեոդալական հոսանքի պարագլուխներին, որոնք ամեն միջոց գործ դրեցին նրան ասպարեզից վերացնելու համար: Վերջիններից հատկապես Գաբրիել Այվազովսկին իր ամբաստանագրերով ցարական ներքին գործոց մինիստրությանը ներկայացնում էր նրան որպես վտանգավոր քաղաքացի և խնդրում էր փակել «Հյուսիսափայլ» ամսագիրն ու պատժել Նալբանդյանին: Նալբանդյանն այս անգամ էլ հարկադրված էր խուսափել հետապնդումներից և մեկնել Եվրոպա՝ 1859 թ.: Հենց այդ ժամանակ էլ ավելի ևս խորանում են Մ. Նալբանդյանի և Ստ. Նազարյանցի տարաձայնությունները՝ հատկապես գյուղացիական շարժման ուժեղացման աղղկությունն և տակ, որի հետեվանքը եղավ «Հյուսիսափայլ»-ի խմբագրության պառակտումը, և Նալբանդյանի հեռանալը ամսագրի խմբագրությունից՝ 1860 թվականին:

1860 թ. Նալբանդյանը Պետերբուրգի համալսարանում քննություն է հանձնում և ստանում հայ-վրացական լեզուների թեկնածուի աստիճան: Նույն թվին, իրևե Նոր-Նախիջևանի հասարակության ներկայացուցիչ, երկրորդ անգամ օւղևորվում է դեպի Եվրոպա և ապա՝ Հնդկաստան՝ հնդկահայ Մասեհ Բաբաջանյանի և մյուսների կտակի գործով: Եվրոպական ճանապարհորդության ընթացքում նա մոտ մեկ ամիս մնում է Կ. Պոլսում և Հ. Սվաճյանի շուրջը համախմբված դեմոկրատների հետ պայքարի ելնում լիբերալների ու պահպանողականների դեմ: Այս նույն օւղևորության ժամանակ է, որ Լոնդոնում (1861) նա կապվում է Գերցենի, Օգարյովի և եվրոպական դեմոկրատական շրջանների հետ: Մեկնելով Հնդկաստան և այնտեղից վերադառնալով Կ. Պոլիս 1861 թ. աշնանը՝ նա այդտեղ մնում է մինչև նույն թվականի դեկտեմբերի 27-ը, ապա կրկին մեկնում դեպի Լոնդոն, ուր և հասնում է 1862 թ. հունվարի 9-ին: Այնուհետև Նալբանդյանը լինում է Փարիզում, իսկ 1862 թ. մայիսին՝ Պետերբուրգում, որտեղից էլ գա-

լիս է Նոր-Նախիջևան: Այստեղ նա ձեռք բերեց իր փառաբանական գործունեության համար նա դատապարտված էր արքային: 1866 թ. հունվարի 3-ին Նախիջևանը հրատարակված ու հիվանդ վիճակում հասավ իր արքային: Կամիչին, ուր և վախճանվեց նույն թվի ապրիլի 12-ին: Նրա աճյունը փոխադրեցին Նոր-Նախիջևան իր եղբայրները:

Նիստ բազմակողմանի ու բեղմնավոր գրական-հրապարակախոսական գործունեություն է ունեցել Նախիջևանը: Իր կարճատև կյանքի ընթացքում նա գրել է բազմաթիվ գրական ստեղծագործություններ ու հրապարակախոսական գործեր, որոնցից առանձնապես նշանավոր են. «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ», «Կրիտիկա Սոս և Վարդիթերի», «Երկու տող», «Հեգելը և նորա ժամանակը» և այլն: Իր լեզվաբանական հայացքները նա արտահայտել է հրապարակախոսական գործերի մեծագույն մասում, իսկ հատկապես լեզվաբանական գործ գրելուն ձեռնարկել է բանտում եղած ժամանակ. ըստ մեզ հասած տվյալների, աշխատանքը, որ ըստ երևույթին պետք է կրեր «Մեր լեզվի արմատական բարեփոխության մի փորձ» վերնագիրը, բաղկացած էր լինելու երեք մասից. ա) ներածություն, բ) նոր լեզվի համեմատական քերականություն, և գ) աշխարհաբարի քերականություն: Հայտնի է, որ այդ ծրագրով աշխատել սկսել է 1863 թվականից, բայց թե որքան է ինչ է գրել, առայժմ չի հաջողվել պարզել: Մեզ են հասել առանձին հատվածներ միայն, որոնք պատկանում են ներածությանը, և «Երկերի լիակատար ժողովածուի» և «Ընտիր երկերի» մեջ զետեղված են «Հատվածներ «Աշխարհաբարի քերականության» ներածություն» խորագրով:

Նախիջևանի թե՛ հասարակական գործունեությանը, և թե՛ աշխարհայացքի ձևավորմանը հատկանշական է արտակարգորեն արագ զարգացումը վերընթաց գծով: Նրա գրական-հրապարակախոսական գործունեությունը, ինչպես տեսանք, հիմնականում սկսվում է 1858 թվականից, այնպես որ, մինչև բանտարկության տարին հաշվելով, նրա ամբողջ գործունեությունն ընդգրկում է ընդամենը չորս տարի: Բայց որքան խոր, բազմակողմանի են նրա 61—62 թվականի գործերը 1858—1859 թթ. գործերի համեմատում:

¹ Երկերի ժողովածու, հ. 3, էջ 310—330, Ընտիր երկեր, 1953, էջ 577—

թյամբ: Իր գործունեության սկզբնական շրջանում, թեև դարձյալ դեմոկրատական աշխարհայացքով, բայց կարծես որոնումների մեջ է դեռևս և որոշ տուրք է տալիս իդեալիզմին, մինչդեռ ընդամենը երկու-երեք տարուց հետո նա իր գործերում դրսևորում է արդեն ձևավորված մատերիալիստական աշխարհայացք՝ ուսուցիչի մարտական տրամադրություններով ու անհողող սկզբունքներով: Ծիշտ է, այդ բանում մեծ դեր են խաղացել ուսուցիչի դեմոկրատների հետ հաստատած նրա սերտ կապերը, բայց որքան էլ մեծ նշանակություն տանք դրան, այնուամենայնիվ չի վարելի անտեսել զարգացման այն մեծ թափը, որ պայմանավորված էր հենց իր իսկ գործունեությամբ:

Զարգացման այդպիսի ընթացք տեսնում ենք Նախիջևանի նաև լեզվաբանական հայացքների ձևավորման մեջ: Այսպես. թեև նա հենց իր գործունեության սկզբից էլ ակտիվ պայքարի մեջ էր մտել հանուն աշխարհաբարի հաղթանակի և մեր նոր գրական լեզվի ու նրա մշակման մասին ճիշտ դիրքորոշում ունենալու, բայց լեզվի պատմության ու լեզվաբանական տեսական հարցերում դեռևս գիտական մեծ պատրաստականություն չուներ. որոշ խնդիրներում նա նույնիսկ իր ժամանակի լեզվաբանական գիտության նվաճումները չէր յուրացրել: Օրինակ, 1860 թվականին Պետերբուրգի համալսարանին ներկայացրած «Об изучении армянского языка и научном значении армянской литературы» աշխատության մեջ՝ խոսելով հայերենի հնության մասին՝ նա ընդունում է Ինճիճյանի, Չամչյանի ու մյուսների տեսությունը և հենվում տեղանունների այն կեղծ գիտական ստուգաբանությունների վրա, որ գտնում ենք վերոհիշյալ հեղինակների ու Մովսես Խորենացու մոտ: «Ըստ հայկական ավանդությունների, — գրում է Նախիջևանը, — Առնոյտն շրջանում, Արարատից արևելք, թաղված է Նոյ նահապետը, որից շրջանն իր իսկ անունն է ստացել — Առնոյտն: Ակոռի գյուղի անունը... կազմվել է արկ-ուռի... բառերից... Մարանդ... անունը հայերեն նշանակում է «մայրն այնտեղ է» (Երկերի լիակատար ժողովածու, 2, էջ 341): Եվ այդ այն ժամանակ, երբ «Հյուսիսափայլ»-ի հենց առաջին համարում, 1858 թվականին, «Հայկական լեզվի խորհուրդը» հողվածի մեջ Ստ. Նազարյանը վճռաբար քննադատում էր այդ տեսությունն ու նրա «հիմնավոր»

րումները»): Սակայն Նալբանդյանն ինքն էլ շատ շուտով հրաժարվում է այդ առասպելաբանությունից և լեզվաբանական տեսական հարցերում իսկ ժամանակի ամենաառաջավոր հայացքները յուրացնում: Այս պատճառով էլ, սկզբնական շրջանի այս կարգի առանձին արտահայտությունները պետք է դիտել որպես սկսնակի խարխափումներ և բոլորովին չկապել լեզվաբանական այն տեսություն հետ, որին նա հանգեց շատ կարճ ժամանակում: Իսկ այդ տեսությունը հիմնականում հետևյալն է:

Իր բազմաթիվ հոգվածների մեջ այս կամ այն առիթով անդրադառնալով լեզվի ըմբռնմանը՝ Նալբանդյանը ճիշտ կերպով բնորոշում է լեզուն որպես մարդկային հասարակության հաղորդակցման միջոց, որպես մի գործիք, որով մարդը կարողանում է իր մտքերը հաղորդել ուրիշներին. «Լեզուն ըստինքյան մի աման է, որով մարդը թափում է իր միտքը իր նմանների մտքի մեջ. սա է այն կամուրջը, որի վրայով կարող են ազատորեն ընթացք ստանալ մտքերի առևտուրը» (Երկեր, 3, էջ 335): Լեզվի այսպիսի ըմբռնումից ինքնին բխում էր երկու տարիչ գրույթ. ամենից առաջ այն, որ լեզուն հասարակական երևույթ է: Իրոք, եթե լեզուն մարդկանց ծառայում է որպես հաղորդակցման միջոց, որպես մի կամուրջ, որով ընթանում է «մտքերի առևտուրը», ապա սրանից հետևում է արդեն, որ նա կարող է լինել միայն մարդկային հասարակության մեջ: Եվ Նալբանդյանն, իսկապես, լեզուն դիտում է իբրև հասարակական երևույթ: Ավելին. նա ճիշտ կերպով գտնում է, որ լեզվի զարգացումը, նրա մշակումն ու կատարելագործումը անխզելիորեն կապված են հասարակության զարգացման հետ, պայմանավորված տվյալ լեզուն կրող հասարակության կյանքով: «Չկա աշխարհիս երեսին ազգ,—ասում է նա,—որ բարբարոս լինելով լեզուն լինի մտածացած, չկա նույնպես ազգ, որ քաղաքագործվելով բարբարոս լեզու ունենար: Պատճառ, սոքա երկուքը կապակից են իրար հետ և մինը չի կարող առաջ երթալ առանց մյուսին և ավերվել առանց մյուսին (Երկեր, 3, էջ 335): Եթե նկատի առնենք, որ Նալբանդյանը ազգ ասելով հասկանում է ոչ թե ազգ մեր հասկացողությամբ, այլ ընդհանրապես՝ ժողովուրդ, ապա պարզ կլինի, որ նա լեզվի և՛ գոյությունը, և՛ զարգացումը, կատարելագործումը, հարստացումը անխզելիորեն կապված է

1 Ի դեպ, նկատի ունենալով Նալբանդյանի 1859—60 թթ. գրած այլ հոգվածները, որոնք բարձր մակարդակով են գրված, կարելի է եզրակացնել, որ այդ աշխատանքը շատ ավելի շուտ է գրված եղել:

համարում իրեն կրող հասարակության հետ: Ինչպես ստորև կտեսնենք, հենց այս սկզբունքից էլ նա բացատրում նաև հայոց լեզվի պատմական ընթացքն ու վիճակը:

Լեզվի վերը հիշված ըմբռնումից բխում էր, մյուս կողմից, լեզվի ու մտածողության անխզելի կապի, լեզվի ու մտածողության միասնության գրույթը: Եթե լեզուն մի միջոց է, որով մարդիկ հաղորդում են միմյանց իրենց մտքերը, ապա լեզվի բովանդակությունն էլ հենց մտածողությունն է: Այս որոշակի գրույթն է պաշտպանում, ահա, նա իր աշխատություններում. «Լեզվի վերաբերմամբ,—ասում է նա,—միտքն է բնությունը, լեզվի ձևի վերաբերմամբ մտքի ձևն է բնությունը: Պատճառ, միտքը և նրա ձևը կերպարանագործվում են մարդու մեջ բնության ազդեցությամբ կամ անմիջապես, կամ կյանքի միջնորդությամբ, որ առաջանում է բնական պայմանների վերա: Ինչպես բնությունն է, ինչպես մարդու շրջապատող աշխարհն է, այնպես կլինի նաև մարդու կյանքը, նորան համեմատ կլինի միտքը: Եվ լեզուն, որ ուրիշ բան չէ, եթե ոչ մտքի հայտարարը, բնականապես պիտի նման է մտքին, նորա ձևը ուրիշ բան չէ կարող լինել և չպիտի լինի, եթե ոչ մտքի ձևի ցուլացումը» (Ընտիր երկեր, էջ 580): Լեզվի ու մտածողության կապի այս հստակ ու խոր գիտակցումը աշխարհաբարի պաշտպանության տեսական ելակետներից մեկն է հանդիսանում: Եթե լեզուն «մտքի հայտարարն» է, ապա ինքնին հասկանալի է, որ նոր ժամանակների մտածողությունը, ժամանակակից հասարակության մտածողությունը կարելի է արտահայտել իր «հայտարարով», նոր ժամանակների լեզվով և ոչ թե իր դարն ապրած գրարարով: Ինչպես տեսնում ենք, սրանք գրույթներ են, որոնք տրամաբանորեն բխում են միմյանցից. հիրավի, Նալբանդյանը միանգամայն հետևողական է իր հայացքների մեջ. ոչ թե իրարից անջատ, կցկտուր արտահայտություններ, այլ միմյանցից բխող գրույթների ու հետևությունների կուտ համակարգ. ահա թե ինչն է բնորոշ Նալբանդյանին:

Կապելով լեզվի զարգացումը հասարակության զարգացման հետ, բնականորեն Նալբանդյանը դիտում է լեզուն որպես պատմականորեն զարգացող երևույթ: Նա ճիշտ կերպով գտնում է, որ լեզուն «Նոսանուտ մի բան է և ամեն օր փոփոխության տակ» (Երկեր, 3, էջ 339): Լեզուն գտնվում է անընդհատ փոփոխության, շարժման պրոցեսում: Ըստ որում, այդ փոփոխությունը տեղի է ունենում ոչ թե մարդկանց կամքով, անհատների ցանկությամբ,

այլ ամբողջ հասարակության միջնորդությամբ: «Լեզուն չի կարող կազմվել կամ փոխվել մի անհատի կամ խմբի ցանկությամբ և կամքով, լեզուն որպես ամբողջ ազգի սեփականություն կազմվում է կամ փոխվում է նույն իսկ այդ ազգի միջնորդությամբ, որ առանց պատճառի, առանց հարկի, առանց ազդեցության ոչ մի խոսք ավելացնում է, ոչ մի խոսք պակասեցնում կամ այլայլում» (Անդ, էջ 578): Ուշագրավ է, որ լեզվի զարգացումը կապելով հասարակության հետ, նախքան դասն, այնուամենայնիվ, չի կարծում, թե հասարակությունը փոխում է լեզուն ինչ որ նախորդված դիտավորությամբ, այլ դիտում է հասարակությունը որպես «միջնորդ», որպես կատարող այն փոփոխությունների, որոնք անհրաժեշտաբար բխում են լեզվի զարգացման ընթացքից: Մյուս կողմից, բառերի փոփոխություններն էլ, նոր բառերի առաջացումն էլ նախքան դասը համարում է ոչ թե պատահական երևույթ, այլ անհրաժեշտությամբ («հարկով»), որևէ ազդեցությամբ կատարվող, պատճառաբանված իրողություն:

Լեզվի զարգացման պրոցեսում, լեզվի մի որակական վիճակից մի նոր որակական վիճակի անցնելու պրոցեսում հաճախ տեղի է ունենում նաև ձևաբանական տիպի փոփոխություն, ասենք՝ կցականից անցում դեպի թեքականը, կամ՝ հակառակը: Հայտնի է, որ հենց այդ ձևաբանական տիպերը շատ լեզվաբաններ համարել են լեզվի զարգացման հաջորդական աստիճաններ և դրան համապատասխան էլ համարել այս կամ այն լեզուն զարգացման բարձր աստիճանի հասած, մի ուրիշը ցածր աստիճանի վրա գրտնըվող: Հայտնի է նաև, որ գրաբարի կողմնակիցները, որպես գրաբարի առավելություն, շեշտում էին նրա թեքական կառուցվածքը և շարահատությունը: Նախքան դասը, որ լեզվի մեջ կատարվող յուրաքանչյուր փոփոխություն դիտում էր որպես պատմական զարգացման հետևանք, որպես պատմական հանգամանքների թելադրանքով անհրաժեշտորեն տեղի ունեցած իրողություն, այդ հարցում էլ միանգամայն ճիշտ տեսակետ է արտահայտում: Նա գրտնում է, որ լեզվի քերականական կառուցվածքի, նրա ձևաբանական տիպի փոփոխությունն էլ պատմականորեն առաջացած անհրաժեշտության հետևանք է: «Ինչ պատմական և բնական պատճառներ ունի հին լեզվի այնպես և ոչ ուրիշ տեսակ կազմությունը կամ ձևակերպությունը, նոր լեզվի կազմությունը և ձևակերպությունը ունի նույնպիսի պատմական և բնական պատճառ: Եվ իսպառ տգետը չէ կարող մերժել այս դրությունը, որովհետև եթե

այդպիսի պատճառներ չլինեին, լեզուն չէր ընկնիլ հեղափոխության տակ» (Ընտիր երկեր, էջ 577—578): Բայց այդ դեռ բոլորը չէ. նախքան դասը ոչ միայն ձևաբանական տիպերի փոխանցումը դիտում է որպես պատմականորեն և օրինաչափ կերպով կատարված երևույթ, այլ և մի տիպից մյուսին անցնելը չի դիտում իբրև զարգացման կամ քայքայման արտահայտություն: Նա միանգամայն որոշակի կերպով արտահայտում է այն ճիշտ դրույթը, որ ձևաբանական զանազան տիպերը հավասարապես լավ են, եթե նրանք բավարարում են հաղորդակցման ու մտքերի արտահայտման պահանջին: «Ի՞նչ պիտի պատասխանեն, եթե հարցնենք, թե ինչ բանում է կատարելությունը «տուր ինձ զհաց» կամ ուր է աղճատանքը՝ եթե ասում ենք «հաց տուր ինձ»,—երթալ ի տուն,—տուն երթալ և այլն: Սորա բոլոր տղայական շնչին և խելացնոր բաներ են, ձգտողություն, բնության և անցած գնացած ժամանակի վրա բռնանալու: Լեզվի խորհուրդը ձևի մեջ չէ, այլ իրի մեջ. եթե ես «հաց տուր ինձ» ասելով հասկանում եմ այն, ինչ որ 4000 տարի առաջ հասկանում էին «տուր ինձ զհաց» ասելով, լեզուն կատարում է իր պաշտոնը լիքը չափով: Էլ այստեղ իրավունք չկա բաղդատական գեղեցկություն կամ կատարելություն հաճողես հանելու» (Երկեր, 3, էջ 166—167. ընդգծումը մերն է—Է. Ա.): Ինչպես տեսնում ենք, նախքան դասը քերականական արտահայտության միջոցներով չի որոշում լեզվի կատարելությունը կամ գեղեցկությունը. նրա համար բոլոր քերականական միջոցներն էլ նույն նշանակությունն ունեն՝ ճիշտ արտահայտել միտքը: Եթե նկատի ունենանք, որ այս դրույթն արտահայտվել է այն ժամանակ, երբ լեզվաբանության մեջ գրեթե ընդհանրացել էր Հումբոլդի և Շլայխերի տեսակետը լեզուների ձևաբանական տիպերի մասին, ապա՝ պարզ կլինի, թե որքան խորն էր կարողացել թափանցել նախքան դասը լեզվական երևույթների մեջ: Իր այս դրույթով նա միանում էր ոռու մեծ ուսուցիչներ-գեմոկրատ Չերնիշևսկուն, որը հատկապես քննադատում էր Հումբոլդի տեսությունը ձևաբանական տիպերի աստիճանականության մասին:

Իսկ ի՞նչն է լեզվի զարգացած լինելու չափանիշը, տ՞ր լեզուն կարելի է առավել զարգացած համարել: Արդյո՞ք բոլոր լեզուներն էլ զարգացման ու մշակման միևնույն մակարդակի վրա են կանգնած: Վերը մենք տեսանք, որ նախքան դասը լեզվի զարգացումը, մշակումն ու կատարելությունը պայմանավորված է համարում նրանով խոսող հասարակության զարգացմամբ: Ինչո՞վ է, ուրեմն,

արտահայտվում լեզվի զարգացած լինելը: Այս հարցին էլ նա պատասխանում է միանգամայն ճիշտ կերպով. նա գտնում է, որ լեզվի զարգացումն արտահայտվում է՝ բառապաշարի հարստությամբ: Բառերն են, որ հնարավորություն են տալիս արտահայտել մեր բոլոր հասկացությունները, մեր բոլոր մտքերը. «Լեզվի հարստությունը բառերով է, նոքա են այն ամանները, որոնց միջնոցությունները մեր միտքը հասնում է ուրիշին» (Անդ, էջ 213): Բայց, բնականաբար, միայն բառերը՝ այդ «ամանները», որոնք հասկացություններն են բովանդակում, չեն նշանակում ամեն ինչ. մտքի արտահայտման համար անհրաժեշտ է դրանք փերականության օգնությամբ կապակցել իրար հետ. այստեղից էլ, ահա, փերականության այն կարևոր նշանակությունը, որ շեշտում է նալբանդյանը: «Մտքի գորությունը բաղդասության օրհնքի մեջ է», — ասում է նա:

Սրանք են, ահա, տեսական այն հիմնական դրույթները, որ արտահայտել է նալբանդյանը իր աշխատությունների մեջ: Ինչպես տեսնում ենք, նրա այդ դրույթները հիմնված են գիտական հաստատուն հիմքի վրա և իր մատերիալիստական աշխարհայացքի արտահայտությունն են հանդիսանում լեզվաբանության հարցերում: Այդ հիմնական սկզբունքներից էլնելով է, հենց, որ նա հետևողական ու միանգամայն ճիշտ կերպով կարողանում է լուծել աշխարհաբարի դերի ու նրա մշակման հետ կապված հարցերը:

Ինչպես ասացինք, իր գործունեության հենց սկզբից էլ նա գտնում էր, որ նոր ժամանակների հայերեն գրական լեզուն, հայոց ազգային լեզուն պետք է լիներ աշխարհաբարը: Դա անխուսափելիորեն բխում էր լեզվի հասարակական դերի ճիշտ ըմբռնումից: Ազգի զարգացումը, նրա քաղաքակրթությունը մեծ շահով կախված է այն բանից, թե ինչպես է ընթանում նրա լուսավորությունը: Իսկ լուսավորության մասին, առաջավոր գաղափարներն ազգի մեջ արմատավորելու մասին խոսք լինել անգամ չի կարող, եթե ազգը հաղորդակից չէ այդ գաղափարներին, եթե նրան մատչելի չէ այն լեզուն, որով մատուցվում են այդ գաղափարները: Նշանակում է, հայ ազգի լուսավորության, նրա զարգացման անհրաժեշտ նախապայմաններից մեկն այն է, որ նա հաղորդակից դառնա առաջավոր գաղափարներին, քաղաքակրթությանը, գիտության զանազան բնագավառներին՝ իրեն հասկանալի լեզվով: Իսկ այդպիսի լեզու էր աշխարհաբարը, հետևաբար և՛ ազգի զարգացումն ինքնին պահանջ է առաջադրում հրաժարվել մեռած գրաբարից: Այդ տեսակե-

տից է ելնում նա, ասելով՝ «Եթե ամենի նպատակը ազգի լուսավորությունը չէր ուղիղ ճանապարհով, եթե հին լեզուն կենդանի աշխարհքից տարագիր չէր, սուտ է ամենայն լուսավորություն, դուր չանք և անօգուտ վաստակ» (Նրկեր, 2, էջ 408): Իսկ եթե գրաբարը «կենդանի աշխարհքիցը» պետք է տարագիր լինի, ապա՝ ազգի լուսավորության գործիքը՝ ազգային գրական լեզուն կարող է լինել միայն կենդանի լեզուն, ժողովրդին հասկանալի ու հարազատ աշխարհաբարը: Այս տեսակետն է, ահա, որ նա հետևողականորեն ու մարտականորեն պաշտպանում է իր գործունեության սկզբից մինչև վերջ՝ պայքարի մեջ մտնելով կղերա-ֆետրալական գաղափարախոսության քուրմերի հետ: Անվիչոզ իր սկզբունքների մեջ՝ նա ամեն հարմար առիթով անդրադառնում էր գրական լեզվի հարցերին և պաշտպանելով նրա իրավունքները՝ գիտականորեն վեր հանում նրա առավելությունները հին գրաբարի նկատմամբ, ցույց տալիս նրա փայլուն հեռանկարները: Քննադատելով գրաբարյանների այն թյուր պնդումը, թե իբր գրաբարը ազնվական, բարձր ու վսեմ լեզու է, իսկ աշխարհաբարը «խանիճաղանճի», «տգետ ոամկի» լեզու է, նալբանդյանը ցույց է տալիս, որ ոչ առաջինն է ազնվական, ո՛չ էլ երկրորդը՝ ոամկական ու գոհհիկ: Նրանցից յուրաքանչյուրը իր ժամանակի ժողովրդական լեզուն է. տարբեր ժամանակներ՝ տարբեր լեզուներ. «Հին և մեռած գրաբար լեզուն ազնվական չէ և ոչ էլ կենդանի ժողովրդականը՝ ոամկական, ինչպես մի քանի վայրի վերո մարդիկ ասում են, որոնց մեջ և պ. Դյուլորիե ֆրանսիացին, որ մեր ժողովրդական լեզուն և առհասարակ հայկական կենդանի խոսքը անվանում է jargon (Նրկեր, 1, էջ 280): Այս դրույթից էլնելով է, որ նալբանդյանը ասում է, թե ժողովրդի կենդանի լեզուն գրաբարից առաջ է եղել, որ նա ավելի փոփոխությունների է ենթարկվել հենց նրա համար, որ անընդհատ շարժման մեջ է գտնվել: Եվ դա ճիշտ է: Պաշտպանելով իր հատ շարժման մեջ է գտնվել: Եվ դա ճիշտ է: Պաշտպանելով իր այդ դրույթը, նա Ստ. Նազարյանցին էլ է քննադատում նրա այն կարծիքի համար, ըստ որի աշխարհաբարի կառուցվածքն առաջացել է թուրքական ազդեցության տակ և որ դա խորթ է հայկական մտածողությանը (տե՛ս վերը): Նալբանդյանը չի հերքում, իհարկե, այն պնդումը, թե աշխարհաբարի կառուցվածքը թուրքական ազդեցության հետևանքն է. բայց այդ կարծիքն ընդունելով՝ նա, հակառակ նազարյանցին, գտնում է, որ դա պատմական իրողություն է, իբրև այդպիսին՝ իրական, և, հետևաբար, ոչ թե դրա դեմ պետք է բողոքել, ոչ թե ձգտել դրա փոխելուն, այլ ընդունել այն

ինչպես որ կա և ընդունել իբրև մեր լեզվին սեփական դարձած կառուցվածք. «Նոստովանենք, թե նոր լեզվի տրամաբանությունը շատ մոտ է տաճկական լեզվի տրամաբանության, նոր լեզվի բաղդասությունը շատ տեղ գրեթե նույն է տաճիկ լեզվի բաղդասության հետ. բայց ինչ կանես, երբ բոլոր ազգո աջո տրամաբանության մը է խոստում: Մոռացնել նրան այդ բոլորը և քաշել տանել հին լեզվի տրամաբանության տակ, համազոր է հին լեզուն քարզելուն, որ իր կարգով համազոր է մարդկային խոսքը ուրանալու: Այն մարդը, որ մի անգամ հիմնավորապես հասկացել է լեզվի խորհուրդը, նորա պաշտոնը, այսպիսին երբեք չի կարող այսպիսի ոչինչ բաների առջև ընկրկիլ: Ինձ հարկավոր է, որ իմ միտքը առջևիս կանգնած մարդը հասկանա. ես գործ դնելով նոր լեզուն, կատարելապես հասնում եմ իմ նպատակին, այն մարդը հասկանում է իմ միտքը: Բայց ձեռքը և տրամաբանությունը մոտ է եղած տաճկականին, ինձ ինչ փուլի կամ ինչ օգուտ իմ բուն հայկական ձևերով կամ հայկական տրամաբանությամբ խոսելուց, երբ լեզուն այդ ձևերի տակ զրկվում է խորհրդից և չէ կարում վարել իր պաշտոնը, երբ խոսողը չի հասնում իր նպատակին, որովհետև նորա խոսակիցը չէ հասկանում նորա միտքը այն ձևերի տակ» (Ընտիր երկեր, էջ 586): Այս սկզբունքը, որ բխում է լեզվի պատմության մասին ունեցած նրա ընդհանուր ըմբռնումից, որոշակիորեն սահմանազատում է նրան Ստ. Նազարյանցից: Եթե Նազարյանցը, ընդունելով աշխարհաբարի ինքնուրույնությունը, ուզում էր այնուամենայնիվ մշակել այնպես, որ նա կամուրջ դառնա հնի և նորի միջև, ապա Նալբանդյանը գտնում էր, որ աշխարհաբարի մշակումը պետք է ընթանա նրա ժողովրդայնության ուղղությամբ: Հենց այստեղ է, որ նա մի կողմից դիտում է աշխարհաբար գրական լեզուն իբրև ինքնուրույն լեզու, որ կրելով բարբառների ընդհանրությունը, չի նույնանում նրանցից ոչ մեկի հետ և չի վերածվում տեղական բարբառի, մյուս կողմից էլ գտնում է, որ նրա հարստացման ու մշակման ակունքները պետք է լինեն բարբառները: Այս դիալեկտիկական մոտեցումը աշխարհաբարի ու նրա զարգացման միանգամայն ճիշտ ըմբռնումն է, և հենց դրանով էլ բնորոշվում է աշխարհաբարի մշակման Նալբանդյանի տեսությունը. «Տեղական կամ գավառական բարբառը ազգի ընդհանուրի համար գործնական արժեք չունի և նոր լեզուն այս կամ այն գավառական բարբառի տակ, գրականապես մշակելու գաղափարը նույնպես ամուլ և անգործադրելի է, ինչպես սորա ստրկու-

թյան տակ աճած նոր լեզվի գաղափարը (Երկեր, 4, 167): Ինչպես տեսնում ենք, Նալբանդյանը շատ հակիրճ արտահայտությամբ, բայց միանգամայն որոշակի կերպով, առանց որևէ վերապահության աշխարհաբարը սահմանազատում է և՛ բարբառներից և՛ դրաբարից: Նա ինքնուրույն լեզու է, և նրա մշակումը պետք է կատարվի հենց իր իսկ բնույթին, կառուցվածքին ու առանձնահատկություններին համապատասխան, և ոչ թե բարբառայնության մակարդակին իջեցնելու կամ գրաբարին ստրկացնելու միտումով: «Նոր լեզվի մշակությունը չէ կարելի առաջ տանել, ստորտումով: «Նոր լեզվի մշակությունը կամ ազդեցության» (Ընտիր երկեր, էջ 577): «Մենք... նոր լեզվի ինքնուրույն ազատություն ենք քարոզում և հին լեզվի ձևերից անկախությունը, որպեսզի ազատորեն և ինքնիրեն աճի» (Երկեր, 4, էջ 201): Մեր գրական լեզվի մշակման այս սկզբունքն է, ահա, որ նա հետևողականորեն պաշտպանել է, հիմնավորել գիտականորեն և կիրառել իր աշխատությունների լեզվի մեջ: Բայց այսպիսի պահանջը, գրական լեզվի մշակման այս սկզբունքը անհրաժեշտություն էր առաջացնում խորապես ուսումնասիրել նոր լեզուն, գտնել նրա հիմնանում խորապես ուսումնասիրել նոր լեզուն, գտնել նրա հիմնախան էլ առաջ տանել նրա մշակումը: Այս բանը խորապես գիտակցում էր Նալբանդյանը և հենց այդ նպատակով էր նա բանտում ձեռնարկել վերջ հիշված աշխատությունը գրելուն, որը, սակայն, հնարավորություն չունեցավ ավարտելու: Աշխարհաբարի այդ կարգի ուսումնասիրության գործը, ինչպես կտեսնենք ստորև, կատարեց Պալասանյանը:

Այսպես, ուրեմն, Նալբանդյանը հայ լեզվաբանության պատմության մեջ բացառիկ տեղ է գրավում թե՛ ընդհանուր լեզվաբանական, և թե՛ հայերենին վերաբերող հարցերի մասին իր արտահայտած տեսակետներով: Նա է հայ լեզվաբանության մեջ մատերիալիստական ուղղության հիմնադիրը: Գրապայքարի մեջ նա մարտական պաշտպանն է եղել աշխարհաբարի: Նոր լեզվի մշակման մասին նա ստեղծել է իր տեսությունը, որի նպատակն այն ման մասին նա ստեղծել է իր տեսությունը, որի նպատակն այն էր, որ գրական լեզուն «կարելի եղածին չափ մոտ մնալով և օրեօր էլ ավելի մոտենալով ժողովրդին, դառնար մի բանալի լուսե դուրբ բանալու համար»: Իր այս սկզբունքներով նա մեծ ազդեցություն թողեց հետագայի դեմոկրատական ուղղության ներկայացուցիչների, հատկապես գրական գործիչների վրա, որոնք մեր լեզվի մշակման գործնական աշխատանքում հետևում էին նրան:

* * *

Մենք առանձին-առանձին ներկայացրինք Ստ. Նազարյանցի և Միք. Նալբանդյանի լեզվաբանական հայացքների համառոտ շարադրանքը: Սակայն գիտենք, որ նրանք մինչև 1860 թվականը, հատկապես գրապայքարի մեջ հանդես են եկել սերտ համադրծակցությամբ: Անհրաժեշտ է, ուրեմն, պարզել, թե որն էր այն ընդհանուրը, որ այդ հարցում նրանց կապում էր միմյանց, և որտեղ ու ինչու խզվում էր նրանց կապը: Ինչպես ասել ենք արդեն, գրապայքարի առաջնահերթ խնդիրն այն էր, թե որը պետք է լինի հայոց ազգային լեզուն՝ գրաբարը, թե աշխարհաբարը: Թե՛ լիբերալ բուրժուազիան, և թե՛ դեմոկրատական խավերը հարցը լուծում էին աշխարհաբարի օգտին: Ուստի և՛ այս հարցում թե՛ Նազարյանցի, և թե՛ Նալբանդյանի տեսակետները համընկնում էին: Եվ այնքան ժամանակ ու այն շափով, որքան ժամանակ ու որչափ պայքարում էին հանուն աշխարհաբարի իրավունքների, նրանք միասնական հակատ էին կաղմում: Մեկ էր նպատակը, մեկ էր պայքարի էությունը: Բայց այդ հարցի լուծմանն անմիջապես հաջորդում էր երկրորդ խնդիրը՝ նոր լեզվի մշակման խնդիրը: Այստեղ արդեն նրանց հայացքները բաժանվում էին. ռեֆորմիզմի դիրքերից ելնող լիբերալ Նազարյանցը հակվում էր դեպի գրաբարի կողմը, նոր լեզուն քարշ տալիս դեպի հինը, մինչդեռ Նալբանդյանը պայքարում էր հանուն նրա ինքնուրույն զարգացման՝ առաջ քաշելով նրա ժողովրդայնացման սկզբունքը: Բաժանվում էին սկզբունքները, տարբերվում էին նպատակները, խախտվում, անկարելի էր դառնում նաև համադրծակցությունը: Իհարկե, Նալբանդյանի և Նազարյանցի միջև ծագած տարաձայնությունները, որոնք աստիճանաբար ավելի ու ավելի խորացան, միայն լեզվական-լեզվաբանական հարցերով չէին սահմանափակվում. այդ տարաձայնությունները առաջին հերթին արտահայտվում էին նրանց քաղաքական հայացքներում ու գործունեության մեջ, բայց դրանց մասին խոսելը մեր աշխատության սահմաններից դուրս է:

Արևելյան աշխարհաբարի փրականության Ստեփան գիտական ուսումնասիրության գործում մեծ դեր Պալասանյան է խաղացել Պալասանյանը: Մնվել է Պալասանյանը Ռուսիայի Բոթուչան քաղաքում¹: Ուսումնաստացել է Փարիզում: 1858 թ., մոտ 25 տարեկան հասակում, Պալա-

¹ Մենդյան թիվը չկարողացանք պարզել:

սանյանը եկել է Թեոդոսիա և ուսուցչի պաշտոն վարել տեղի խալիպյան դպրոցում: 1861 թվականին, Ստեփաննոս Շիլլիկյանի և Համբարձում Իփեկճյանի հետ, մեզ անհայտ պատճառներով, հրաժարվում է խալիպյան դպրոցում պաշտոնավարելուց և իր երիտասարդ ընկերների և, հավանաբար, համախոհների հետ գալիս Նոր-Նախիջևան: Այստեղ էր երիտասարդների նախաձեռնությամբ բացվում է դպրոց, որի գլուխն է կանգնում Ստ. Շիլլիկյանը: 1864 թվականին, ըստ երևույթին խալիպյան դպրոցի տեսչության սաղրանքով, Եկատերինոսլավի նահանգապետը հատուկ հրամանով առաջարկում է երեք երիտասարդներին անմիջապես հեռանալ Նոր-Նախիջևանից¹: Այդտեղից Պալասանյանը գալիս է Թիֆլիս և պաշտոնավարում Ներսիսյան դպրոցում, դասավանդելով հայերեն ու ֆրանսերեն լեզուներ, հայոց պատմություն և հայ գրականություն: 1881 թվականին հրավեր է ստանում էջմիածնից և, գալով այդտեղ, աշխատանքի անցնում ձևարարում, որպես ֆրանսերենի և հայոց պատմության ուսուցիչ: Մահացել է 1889 թվականին:

Պալասանյանի գլխավոր աշխատություններն են.

- 1) Գործնական քերականություն հայերէն լեզուի, Թիֆլիս, Ա.—Բ, 1869:
- 2) Հնդհանուր տեսություն արևելյան նոր գրաւոր լեզուի հայոց, Թիֆլիս, 1870:
- 3) Քերականություն մայրենի լեզուի, Թիֆլիս, 1874:
- 4) Պատմություն հայոց սկզբից մինչև մեր օրերը (հրտր. տեղն ու թիվը գրքի վրա չի գրված):

Ունի բազմաթիվ հրապարակախոսական հոդվածներ պարբերական մամուլում, մեծ մասամբ «Գրիչ» ստորագրությամբ:

Հիշյալ աշխատություններից մեզ համար կարևորն է «Հնդհանուր տեսություն արևելյան նոր գրաւոր լեզուի հայոց», որի մեջ հեղինակը համառոտակի հայտնել է նաև իր լեզվաբանական տեսակետները: Փոքրիկ առաջաբանի մեջ հեղինակը համառոտակի խոսում է գրապայքարի մասին և նշելով նոր գրական լեզվի հարթանակը, գտնում է, որ այդ լեզուն դեռևս «օրորոցի մեջն է և զարգանալու ու մշակվելու կարօտ» (էջ 2): Ահա հենց աշխարհաբարի մշակման հարցի վերաբերյալ արտահայտված տեսակետ-

¹ Կենսագրական տեղեկությունների մեջ մութ ակնարկներ կան խալիպյան դպրոցի տեսչության և երեք երիտասարդների միջև եղած հարաբերման և հայոց մեզ չհայտնվեց պարզել դրա էությունը:

ների քննադատութեամբ էլ Պալասանյանն իր տեսակետն է հայտնում լեզվի զարգացման ու կատարելագործման մասին: Նա ճիշտ կերպով քննադատում է նատուրալիստական-բիոլոգիական ուղղութիւնը լեզվաբանութեան մեջ, գտնելով, որ դա ոչ թե ուղղութիւն, այլ «անուղղութիւն» է. «Ոմանց կարծիքը այն է, —ասում է Պալասանյանը,— թե լեզուն բնութեան արդունք լինելով՝ հարկ է թողնել, որ ինքն իրանից առաջանա, աստիճանաբար և բնական ճանապարհով զարգանա այնպես՝ ինչպես որ մինչև այժմ ինքն իրանից ձևակերպված է, մինչև որ լեզուն ինքն իրան կատարելագործի: Այս անորոշ և տարտամ ուղղութիւնը, ավելի ճիշտ անուղղութիւնը, որ բազմաթիվ կուսակիցներ ունի, գուցե նրանով է արդարանում, որ այս տեսութեան հետևողները իրենց երկյուղածութեան մեջ վախենում են լեզուն բռնազբոսելուց և արվեստական կերպարանք տալուց նորան» (էջ 2): Այսպես գնահատելով լեզվաբանութեան մեջ բիոլոգիական ուղղութիւնը՝ Պալասանյանը է՛լ ավելի խիստ կերպով է քննադատում ինդիվիդուալիստական ուղղութիւնը: Նա գտնում է, որ այս ուղղութիւնը առավել վտանգավոր է, որովհետև ըստ էութեան բացասում է լեզվի մեջ գոյութիւն ունեցող օբյեկտիվ, ընդհանուր օրինաչափութիւնները և լեզուն, նրա զարգացումն ու մշակումը ենթարկում անհատների ճաշակին, հեղինակութեանն ու քմահաճույթին: «Վերջին ուղղութիւնը (ինդիվիդուալիզմը — է. Ա.) ազատ և անձնական հեղինակութեան վրա հիմնվելով, ինչպես ուրիշները արդեն նկատեցին, շատ վտանգավոր է լեզվի անկախութեան համար: Որովհետև, եթե ընդունում ենք նոր հայերենի գոյութիւնը, չենք կարող ժխտել նորա հիմնական օրենքների գոյութիւնը, որոնք առանձին բնավորութիւն ու կերպարանք են տալիս նորան, հետևաբար և ոչ ոք իրավունք ունի ձեռնամերձ լինել այդ օրենքներին» (էջ 3): Նա ճիշտ կերպով գտնում է, որ լեզվի բնույթը, նրա ինքնութիւնն ու ինքնատիպութիւնը որոշվում են հենց նրա քերականական կառուցվածքով, որոնք ենթակա չեն անհատների իշխանութեանը, քմահաճույթին, հեղինակութեանը. «Լեզվի հոգին նրա հիմնական օրենքների ու ձևերի մեջ է պարունակվում, որոնք անհատի իշխանութիւնից բարձր են» (էջ 3): Ուշագրավ է, որ քննադատելով նատուրալիստական-բիոլոգիական ուղղութիւնը լեզվաբանութեան մեջ, Պալասանյանն իր ա՛յս միտքը հաստատելու համար մեջ է բերում Մարքս Մյուլլերի մի արտահայտութիւնը, որ առանձին վերցրած ճիշտ է: Ահա այդ մեջբերումը. «Ուշագրութեան արժանի բան է,

ասում է Մարքս Մյուլլեր գերմանացի ուսումնականը, որ լեզուն թեև անընդհատ փոփոխութիւնների է ենթարկվում, բայց և այնպես մարդս իշխանութիւն չունի ոչ մի փոփոխութիւն անել լեզվի մեջ և ոչ պատահած փոփոխութիւնների առաջն առնել: Ինչպես որ անհնարին է փոխել այն օրենքները, որով կատարվում է արյան շրջանառութիւնը, կամ մի մատ ավելացնել մեր հասակին, այսպես անկարելի է փոփոխել լեզվի օրենքները կամ մեր ազատ կամքով նոր բառեր հնարել: Մարդս իշխում է բնութեան վրա այն ժամանակ, երբ նրա օրենքներն իմանում է և հպատակում է այն օրենքներին. այսպես և բանաստեղծն ու փիլիսոփան լեզվի տեր են դառնում, երբ իմանում են նորա օրենքները և հպատակում են այդ օրենքներին: ...Թեև առանձին անհատը ըստ երևույթին առաջին ներգործողն է հանդիսանում նոր բառերի և նոր քերականական ձևերի կազմութեան մեջ, այնուամենայնիվ նորա գործունեութիւնը միայն այն ժամանակ է սկսվում, երբ նորա անհատականութիւնը (individualité) խառնվում է այն գերդաստանի, ցեղի կամ ազգի գործունեութեան մեջ, որին պատկանում է ինքը անհատը» (էջ 3—4): Հասկանալի է, իհարկե, որ Մյուլլերի այս դրույթը, թեև, առանձին վերցրած, ընդհանուր առմամբ ճիշտ է, բխում է նրա ընդհանուր տեսութիւնից՝ լեզվի բիոլոգիական ըմբռնումից: Մյուլլերը գտնում էր, որ լեզուն մարդու բնախոսական ներունակ հատկութիւնն է և նրա օրենքները նույնքան բնական են, որքան բնախոսական այլ երևույթների օրենքները: Այդ ըմբռնումից էլնելով է, որ նա լեզվի օրենքները նույնացնում է, օրինակ, արյան շրջանառութեան օրենքների հետ: Բայց այստեղ մեզ համար էականը այդ չէ, իհարկե: Պալասանյանը, որ քննադատում էր բիոլոգիական-նատուրալիստական ուղղութիւնը, Մարքս Մյուլլերի հիշյալ արտահայտութիւնը մեջ բերելով չէր բաժանում նրա սկզբունքներն ամբողջութեամբ, այլ ա՛յն միտքը միայն, որ լեզուն ունի օբյեկտիվ, հասարակութեան («գերդաստանի, ցեղի և ազգի») բոլոր անդամների համար ընդհանուր օրենքներ և հենց այդ օրենքները յուրացնելով է, որ մարդ կարող է տիրապետել լեզվին: Իսկ այս մոտեցումը միանգամայն ճիշտ է, և այս սկզբունքից էլնելով էլ Պալասանյանը պատասխանում է այն հարցին, թե ինչ ուղիով պետք է ընթանա նոր գրական լեզվի մշակումն ու կատարելագործումը: Նախքան այս հարցին պատասխանելը, նա քննադատում է այն տեսութիւնները, որոնց համաձայն նոր գրական լեզուն պետք է մշակել գրաբարին մոտեցնելով, կամ արվեստա-

կան ճանապարհով նոր եվրոպական լեզուների կառուցվածքը տալով նրան: Համարելով այդ երկու մոտեցումն էլ սխալ, Պալասանյանը գտնում է, որ մեր նոր գրական լեզվի մշակումը պետք է ընթանա կենդանի բարբառների, ժողովրդական խոսակցական լեզվի հարստությունների օգտագործման ուղիով, պետք է հենված լինի իրեն հիմք հանդիսացող կենդանի բարբառների վրա. «...Եթե բախտի բերմամբ այդ գավառական բարբառներից մեկին հաջողվում է գրավոր լեզվի աստիճանին ամբառնալ, այդ պատճառ չէ, որ նա բաժանվի իր նման բարբառներից և իբրև մի օվասիս մնա ամայի անապատում: Գրականական լեզուն միայն այն ժամանակ պահպանում է իր կենդանությունը, երբ իր և մյուս բարբառների մեջ եղած կապը չէ խզում: Մի լեզու, որ իր բնական հողից բաժանվում, հեռացվում և իրան սնունդ տվող բարբառներից, այդպիսի լեզվի բնական զարգացումը անմիջապես ընդհատվում է» (էջ 4): Այս տեսակետից նա շահագրգիռ կարևոր ու օգտակար է համարում հայերեն բարբառների ուսումնասիրությունն ու գավառական բառարանների կազմումը: Բայց դա չի նշանակում, իհարկե, թե Պալասանյանի կարծիքով նոր գրական լեզուն պետք է ենթարկվի բարբառներին: Ամենևին էլ ոչ: Նա դրանով ասում էր միայն, որ մեր նոր գրական լեզվի հարստացման ու կատարելագործման հիմնական աղբյուրը պետք է լինեն կենդանի բարբառները: Բայց դրա հետ միաժամանակ, նա գտնում էր, որ դա չպետք է խաթարի գրական լեզվի կառուցվածքը: Դեռ ավելին. որպեսզի բարբառների օգտագործումը վնաս չբերի գրական լեզվին, նա անհրաժեշտ էր համարում ուսումնասիրել այդ լեզվի սեփական օրենքները, բազմազան ձևերից որոշել ճիշտն ու գրական լեզվին հարազատը: Եվ հենց այս էլ իր ուսումնասիրությունը գրելու նպատակն է: Մեջ բերելով Քերովբե Պատկանյանի այն խոսքերը, թե մեր գրական լեզվով ամեն մարդ գրում է իր ուզածին պես, որ քերականական ձևերը դեռևս կայունացած չեն, Պալասանյանը գրում է. «Այս խոսքերից ըստ մասին գուշակվում է մեր ներկա աշխատության բնավորությունը: ...Մեր դիտավորությունը եղել է միայն լեզվի գլխավոր ու ամենասովորական ձևերը մեկտեղ հավաքել» (էջ 7): Այսպես, ուրեմն, Պալասանյանը նպատակ է ունեցել ի մի հավաքել, մի հայտարարի բերել նոր գրական լեզվի հիմնական երևույթները, գտնել նրա ընդհանուր օրենքները, որոնց իմացումն անհրաժեշտ էր հենց նրա մշակման ու կատարելագործման համար, գրաբարայնությունից ու բարբառայնու-

թյունից, կամայականությունից ու արվեստականությունից խուսափելու համար:

Ինչ վերաբերում է բուն ուսումնասիրությանը, ապա նա թեև կրում է սինխրոնիկ բնույթ, բայց առանձին հատվածներում հեղինակը կատարում է պատմական էքսկուրսիան՝ պատմա-համեմատական մեթոդի կիրառումով: Նա ընդունում է հայերենի ցեղակցությունը հնդկարոպական լեզուներին, համաձայն իր ժամանակին իշխող տեսության, այսինքն՝ հայերենը դիտում է որպես իրանական ճյուղի լեզու: Ուշագրավ է նրա այն դիտողությունը, թե սանսկրիտից առաջացած չպետք է համարել հնդկարոպական ցեղակից լեզուները. «Այս վերջինները (գիտնականները—է. Ա.) սանսքրիտ լեզուն համարում են մայր բոլոր հնդկա-եվրոպական ասած լեզուներին: Բայց պետք չէ կարծել, թե սորա նորանից առաջ եկած լինին, այլ միայն սանսքրիտը զարմանալի հարստություն ու կատարելություն ունենալով, բոլոր միևնույն ցեղի պատկանող լեզուների տարրերը իր մեջ քիչ թե շատ բովանդակում է» (էջ 8, ծան.): Սրան հակառակ, հնդկարոպական լեզուների ձայնավորական սիստեմի վերաբերյալ նա ընդունում է դեռևս Բոպպի ժամանակ ընդհանրացած, բայց 70-ական թվականներին արդեն հերքված այն կարծիքը, որ իբր սանկրիտն է ներկայացնում հընդ-եվրոպական ձայնավորների հնագույն և անաղարտ վիճակը: «Շատ հին լեզուներում, որոնք վաղ ժամանակներում են զարգացել, ինչպես է օրինակի համար սանսքրիտը, միայն երեք ձայնավոր հնչյուն կա, ի, ա և ու... Բայց ժամանակ անցնելով երկու նոր միջին ձայնավորներ կազմվեցան. է և օ» (էջ 8):

Ուշագրության արժանի է, որ Պալասանյանը բառը դիտում է իբրև նյութական-հնչյունական ձևի և իմաստի (==բովանդակություն) միասնություն, իբրև «հոգի և մարմին»: Ըստ որում, պատմական մոտեցմամբ նա կարողանում է ցույց տալ, թե այդ միասնությունը չի խանգարում իմաստների ու հնչյունական ձևերի փոփոխությանը, որոնք պատմական երևույթ են և ըստ էության յուրաքանչյուր լեզվի զարգացման օրենքներից: Նա ճիշտ կերպով կարողանում է որոշել հայերենի մի քանի հնչյունական օրենքները, որոնց համաձայն փոփոխվել են գրաբարյան հնչյունները հայերեն բարբառներում, որով և ինքնին ապացուցում է, որ ժամանակակից բարբառներն առաջացել են գրաբարից:

Ահա տեսական բնույթ կրող այն հարցերը, որոնք շոշափվել են Պալասանյանի հիշյալ աշխատության մեջ: Չնայած որ այդ

րուոր հարցերին նա անդրադարձել է կողմնակիորին և շատ համառոտ արտահայտություններով, բայց այդքանն էլ բավական է՝ իմանալու համար, որ նա իր ժամանակի լեզվաբանության առաջավոր մտքի հետևողն է եղել մեր իրականության մեջ և հիմնականում ճիշտ է լուծել իր առջև դրված հիմնական հարցը՝ մեր գրական լեզվի մշակման ու կատարելագործման սկզբունքը: Ինչ վերաբերում է բուն քերականությանը, ապա նրա քննությունը մեր աշխատության սահմաններից դուրս է: Անհրաժեշտ ենք գտնում ասել, սակայն, որ ժամանակակից հայոց լեզվի քերականության ուսումնասիրության պատմության մեջ Պալասանյանի այդ աշխատությունը դարագույու կազմող գործ է: Ճիշտ է, նա չունի Այտընյանի քերականության ոչ գիտական խորությունն ու ոչ էլ բազմադրամանությունը, բայց և այնպես նա է արևելյան աշխարհագրի գիտական ուսումնասիրության առաջին լուրջ և, իր ժամանակի համար ըստ ամենայնի հաջողված փորձը: Այս տեսակետից՝ սխալ չէր լինի, եթե Պալասանյանին համարեինք ժամանակակից հայոց լեզվի գիտական ուսումնասիրության հիմնադիրը: Ցավալի է միայն, որ մինչև այժմ որևէ մենագրությամբ չի ուսումնասիրված ու գնահատված Պալասանյանի՝ որպես քերականագետի դերն ու վաստակը մեր գրական լեզվի ուսումնասիրության մեջ:

* * *

Հետագարձ հայացք ձգելով այս դպրոցի մեջ հիշված հեղինակների ուսումնասիրությունների վրա՝ գալիս ենք հետևյալ ընդհանուր եզրակացության. անցյալ դարի 40—70-ական թվականներին հիմնադրվեց ու մեծ թափով զարգացավ հայոց լեզվի պատմահամեմատական ուսումնասիրությունը, որ, չնայած իր սկզբնական շրջանի թիրուջյուններին ու անճշտություններին, ուղի հարթեց ավելի լուրջ, գիտական բարձր մակարդակով հետազոտությունների համար և հանգեցրեց Հյուբշմանի դպրոցի հիմնադրմանը: Մյուս կողմից, այդ նույն շրջանը բնորոշվում է բուն իսկ հայերենի՝ թե՛ գրաբարի, և թե՛ աշխարհագրարի ուսումնասիրության խորացմամբ: Առանձնապես ուշագրավ է աշխարհագրարի ուսումնասիրությունը, որ բացի գիտական արժեքից, ուներ նաև գործնական նպատակ: պաշտպանել աշխարհագրարի իրավունքները և նպաստել նրա մշակմանը:

ՀԱՅ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՉՈՐՐՈՐԴ ԴՊՐՈՑ

ՀԱՅՏՐԵՆՆ ԱՆԿԱՆ ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒ

Ներածության մեջ՝ խոսելով համեմատական լեզվաբանության զարգացման մասին, ցույց ենք տվել արդեն, որ անցյալ դարի երկրորդ կեսում հնդեվրոպաբանությունը մի նոր փուլի մեջ է մտնում, հասնում մի նոր աստիճանի: Լեսկինի, Վունդտի և մյուսների կողմից հիմնադրված տեսությունը՝ լեզվական երեվույթների օրինաչափության, կամայական «բացառությունների» մերժման, լեզուների փոխազդեցության մասին տիրապետող դարձավ: Նոր լեզվաբանները, քննադատելով հենրի՝ համեմատական քերականության ներկայացուցիչների ոչ պատմական մոտեցումը լեզվական երևույթներին, ուսումնասիրում են լեզուները նոր հիմունքներով, աշխատելով երևան հանել առանձին լեզուների մեջ գոյություն ունեցած և ունեցող օրենքները, որոնց շնորհիվ նրանք զարգացել ու այս կամ այն փոփոխություններն են կրել, պարզել տարբեր լեզուների միջև եղած փոխհարաբերությունների խնդիրը, ցույց տալ փոխազդեցությունները և այլն: Այս նոր ուղղությունը, ահա, իր արտահայտությունը գտավ նաև հայերենի ուսումնասիրության մեջ, և դրա առաջին ու հմուտ կերպով կիրառողը եղավ Հայերիս Հյուբշմանը: Իր ուսումնասիրություններով նա մանրագնին քննության առավ հայերենի կազմը, հատկապես հնչյունաբանությունն ու բառապաշարը, կարողացավ որոշել օտար ազդեցությունները, առանձնացնել նրանք բուն, հայերենի սեփական տարրերից և այս տարրերի վերլուծությամբ ճշտել հայերենի յուրահատկությունները, սահմանել նրան հատուկ օրենքներն ու դրանց հիման վրա ձևակերպել յուր տեսությունը: Այդ տեսության հիմնական եզրակացությունն այն է, որ հայերենը ժառանգ չէ իրանական լեզուների, այլ անկախ, ինքնուրույն հնդեվրոպական լեզու է, ուստի և հնդեվրոպական լեզուների մեջ այն աստիճանի վրա է գտնվում, ինչ որ հունարենը, լատիներենը, սլավոներենը և այլ լեզուները. այսպիսով հայերենը մի աստիճան ավելի իրանյան լեզուների բարբառից մտնելով հնդեվրոպական «բույր» լեզուների շարքը: Այսպես, ահա, Հյուբշմանը հիմնադրեց հայ լեզվաբանության մեջ մի նոր դպրոց: Ինքնին հասկանալի է, որ հին դպրոցի հետևողները պետք է իրենց վերաբերմունքը ցույց տային այդ նոր տեսության նկատմամբ և, ինչպես գիտենք, ցույց տվին. նրանց մի մասը, որ անկողմնակալ կերպով խորանալով

հանգեց հայերենի բնույթի և նրա ցեղակցութեան մասին: 1875 թվին նա հրատարակեց յուր հռչակավոր հոդվածը՝ «Ueber die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen» (KZ, 23, էջ 5—49), իոր և իր տեսութեան հիմնաքարը դարձավ: Առաջին հարցը, որ նրան զբաղեցրեց այդ բանում, հայերենի կրած հնչյունական փոփոխութիւնների և մյուս լեզուների ու հայերենի միջև եղած հնչյունական համապատասխանութիւնների խնդրն էր: Մինչև այդ էլ հայտնի էր արդեն, որ սանսկրիտի և պարսկերենի *b, d, g* հնչյունների դիմաց հայերենը ներկայացնում է երբեմն *պ, տ, կ* և երբեմն էլ *բ, դ, ց*: Այսպես օրինակ՝ սանսկրիտի *daśan* = պրսկ. *dah* «տասն» բառի դիմաց հայերենի մեջ ունենք մի կողմից՝ տասն, ուր *d*-ն դարձել է *տ*, և մյուս կողմից՝ նույն արմատից՝ դահեկան, դահադրամ, որոնց մեջ *d*-ին համապատասխանում է *դ*/ Այդպես էլ՝ *p*-ի դիմաց հայերենը ներկայացնում էր երբեմն *ն, լ*, իսկ երբեմն էլ՝ ուղղակի *պ, փ*: *ինչպես*՝ սանսկրիտի *pad* = պրսկ. *pay* արմատի դիմաց ունենք *նետ* (*p*), բայց և նույն արմատից՝ փայլիկ «հետիոտն սուրհանդակ»: Վերջապես՝ նախալեզվյան *e, o* ձայնավորների դիմաց հայերենը երբեմն ունենում է *ե, ո*, երբեմն էլ՝ *ա, ինչպես*՝ կով և նույն արմատից բարդված՝ գաւազան, նոր և նույն արմատից կազմված՝ նաւասարդ և այլն: Նախորդ դպրոցն այսպիսի երևույթների վրա ուշադրութիւն չէր դարձնում և ընդունում էր, թե՛ չկա օրենք առանց բացառութեան: Մինչդեռ Հյուսիսային ասիայի հերթին զբաղեցրին հենց այդ տարբերութիւնները: Գիտենք, որ երիտօքրականների հիմնական սկզբունքն այն էր, թե հնչյունափոխական օրենքները բացառութիւն չեն ճանաչում: Հյուսիսային էլ, ահա, իր հատուկ ուսումնասիրութեան նյութ դարձրեց հայերենի հենց այդ կետը: Նա, նույնպես ընդունելով, որ հնչյունափոխական օրենքների մեջ բացառութիւններ չկան, իրեն հարց տվեց, թե ի՞նչ են նշանակում այդ տարբերութիւնները: *Ինչպես*՝ *u* բացատրել այն երևույթը, որ միևնույն դիրքում, նույնիսկ միևնույն արմատում *b, d, g* ձայնեղ պայթականների դիմաց հայերենը մերթ ունի խուլ *պ, տ, կ* և մերթ՝ ձայնեղ *բ, գ, դ*, կամ *p*-ի դիմաց մերթ՝ *ն, լ*, մերթ՝ *պ, փ* և այլն: Ահա այս կարգի բառերը քննելով՝ Հյուսիսային եկավ այն եզրակացութեան, որ այդ տարբերութիւններն արդէոք են հայերենում այդ կարգի բառերի տարբեր ճանապարհներով ստացված լինելուն: Այն բառերը, որոնց մեջ նախալեզվյան *b, d, g*-ի դիմաց ունենք *պ, տ, կ* և *p*-ի

դիմաց՝ *հ, լ*, բնիկ հայերեն են. իսկ այն բառերը, որոնց մեջ ունենք *բ, դ, գ* և *պ, փ*՝ իրանական փոխառութիւններ են/ Այդպես են և մյուսները. (*e, o* և այլն): Մրանից էլ հետևում էր այն եզրակացութիւնը, թե ինչ որ պարսկերենի հետ նույն է, ինչ որ «իտալիան ծածկում է» պարսկերենին՝ նրանից է փոխառված, և ինչ որ տարբեր է նրանից, բայց՝ հնդեվրոպական, բնիկ հայերեն է (տե՛ս ստորև): Այս հիմնական սկզբունքը ձևակերպելուց հետո մնում էր գործադրել այդ ու հայերենի բառապաշարից առանձնացնել փոխառութիւնները և մնացած բնիկ տարրի համեմատական ուսումնասիրութեամբ որոշել հայերենի բնույթն ու հնդեվրոպական լեզուների մեջ գրաված դիրքը/ Այսպես էլ հենց վարվեց Հյուսիսային և, դրանից ստացված արդէոքների վրա հիմնվելով՝ այն եզրակացութեան հանգեց, որ «Հայերենն սկզբնական կոկորդայիները շշականների վերածելուն համաձայն պատկանում է արիական-սլավոնետական լեզուների շրջանին: Մի կողմից նա համապատասխանում է արիական լեզուներին կոկորդայիների բնայնացման մեջ, բայց մյուս կողմից էլ կոկորդայիները նաև անկոփոխ է պահում, ինչպես սլավոնետականը, և այդ պատճառով էլ ոչ արիականին (մինչ այժմյան մտքով) ստորադասված, ոչ էլ նրանից անջատված կարող է լինել: Դրա համար էլ նա չի կարող արիական համարվել, թեև նա, ինչպես և մյուսը՝ *s*-ն վերածում է *ն*-ի և մի քանի բաղաձայնների ու բաղաձայնական խմբերի հետ (ինչպես՝ *հայ. sγ = իրանյան γs = արիական kš*) նմանապես կամ հավասարապես է վերաբերվում (manche Consonantengruppen ähnlicher oder gleicherweise behandelt): Ահա թե ինչու (հայերենը) պետք է գետնից իրանականի ու սլավոնետականի միջև, որպես ինքնուրույն ճյուղ» (Ueber die Stellung etc. էջ 28): Այդ սկզբունքով էլ քննութեան վրա առնում հեղինակը նաև հայերենի հոլովումն ու խոնարհումը (և եզրակացնում, թե «Հայերենի թեքման մեջ հատկապես իրանական (բնույթը) նույնպես չի կարելի հաստատել, ընդհակառակն մի կարևոր կետում (գործիականի բ *<* bh վերջավորութիւնը. — է. Ա.) նա անջատվում է արիականից և համապատասխանում սլավոնետականին» (Անդ, էջ 14): Այդպիսի քննութիւններով ստացած խոլ եզրակացութիւններն ամփոփելով ու հիմնավորելով նաև ուրիշ փաստերով (հայերեն *r, l*-ի ծագումը և այլն), նա տալիս է իր հաստատուն

1 Նշում ենք առանձին հրատարակութեան էջերը

վճիռը՝ «Իմ ամբողջ հետազոտության արդյունքն այս է, հայերենը գտնվում է արիական-սլավոնետական լեզուների շարքում՝ իրանականի և սլավոնետականի միջև» (Անդ, էջ 27): Այսպես, ահա, հեղինակը յուր այս փոքրածավալ, բայց իր էությունը դարագլուխ կազմող հոդվածով միաժամանակ լուծում է երկու հարց. նախ՝ նա ապացուցում է, որ հայերենն իբրև հնդեվրոպական լեզու, իրանական բարբառ չէ, այլ ինքնուրույն ճյուղ է, թեև շունի հարակից լեզուներ ու մենակ է մնում, ինչպես հունարենը: Ապա՝ որոշում է նաև երկրորդ հարցը՝ հնդեվրոպական լեզուների մեջ հայերենի՝ իբրև առանձին ճյուղի գրաված դիրքի հարցը և ապացուցում, որ նա միջին տեղն է բռնում իրանական ու սլավոնետական լեզուների միջև: Իր այս դրույթներով, ահա, նա հայոց լեզվի ուսումնասիրությունը միանգամայն նոր հունի մեջ դրեց, ստեղծեց յուր ինքնուրույն դպրոցը: Անտարակույս այս տեսությունը միանգամից շքեղանվեց բոլոր հայագետների կողմից: Հին դպրոցի երկու ականավոր ներկայացուցիչները՝ Մյուլլերն ու Լազարոսը աչք տեսության դեմ ելան, առաջինն իր համանուն հոդվածով, երկրորդը յուր Armenische Studien գրքով. նրանք մինչև վերջն էլ համառորեն պաշտպանեցին իրենց տեսակետը և հետագայում էլ բանավիճեցին Հյուբշմանի հետ (տե՛ս ստորև): Բայց ինչպես էլ որ նրանք պաշտպանեին իրենց տեսակետը, որքան էլ քննադատեին Հյուբշմանի դրույթները, այնուամենայնիվ այդ դրույթներն արդեն հավանություն էին գտել արիշների կողմից. նոր, երիտասարդ հայագետները հենց սկզբից արդեն անցան նրա կողմը, նույնիսկ՝ հին դպրոցի կողմնակիցներից ոմանք (Բարթոլոմե, Պատկանյան, Տերմիշյան և այլք): Այդպիսով Հյուբշմանն արդեն կատարել էր առաջին և ամենալուրջ քայլը, մնում էր այնուհետև ավելի մանրազնին ուսումնասիրել հայերենի առանձին կողմերը և նորանոր փաստերով հիմնավորել այդ տեսությունը, որ և կատարեց. հենց հաջորդ՝ 1876 թվին նա հրատարակեց հայերենի՝ արտասանության ու գիտական տառադարձության մասին հոդվածը, ապա՝ այլ և այլ ուսումնասիրություններ հրատարակեց հաջորդ յոթ տարիների ընթացքում, որոնց մեջ առանձնապես աչքի է ընկնում Armeniaca շարքը: 1883 թվին հրատարակեց իր Armenische Studien-ը, որի մեջ ամփոփեց մինչև այդ կատարած ուսումնասիրությունների արդյունքները: Այստեղ հեղինակը նախ հիշում է յուր առաջին հոդվածի հիմնական սկզբունքներն ու եզրակացությունները. «Ինչ... զարմացնում էր մի կողմից հայերենի

մեծ տարբերությունը իրանականից և ընդհանրապես հնդեվրոպական յուրաքանչյուր այլ լեզվից, իսկ մյուս կողմից՝ այնքան շատ հայերեն բառերի լիակատար նմանությունը պարսկերենին: Մի կողմից թվում էր, թե այդ լեզուն հնդեվրոպական չէ, իսկ մյուս կողմից՝ որոշակի կերպով թվում էր պարսկերեն (ոչ միայն՝ իրանական), ի՞նչ էր, ուրեմն, նա իսկապես:

«Ինչ համար պարզ դարձավ, որ պարսկերենին նմանող բառերը, կարող է պատահել, բոլորն էլ փոխառյալ են, որ այդպիսով հայերեն լեզվի բնույթի վերաբերյալ ուսումնասիրությունն ուղիղ լինելու համար հիմնված պիտի լինի այն բառերի վրա, որոնք կասկածելի չեն իբրև փոխառյալ: ...Ապա ես... ցույց եմ տվել հայերենի մեջ պարսկերենից փոխառյալ մի խումբ բառեր և հետո դիմել բնիկ լեզուների և ձևերի ուսումնասիրությանը, որն այն արդյունքը տվեց, որ հայերենն իրանական լեզուներին չի պատկանում, որ այն, հավանաբար, իրանականի ու սլավոնետականի միջև պետք է զետեղել, բայց, ինչ էլ որ լինի, հնդեվրոպական լեզվաբանության մի ինքնուրույն անդամ է» (Arm. St. էջ 3—4): Ապա մանրամասնաբար քննելով Մյուլլերի հոդվածը (Ueber die Stellung etc.) և Լազարոսի Armenische Studien-ը, հանգամանորեն քննադատում է նրանց դրույթները, փաստական ապացույցներով հիմնավորելով իր տեսությունը: Այդ նախաբանից հետո հեղինակն առաջին մասում տալիս է բնիկ հայերեն բառերի ստուգաբանությունը, որ պարունակում է 299 բառ, որից «58-ն իբրև անհաստատ՝ նշված են հարցականով, 9-ը՝ իբրև հավանական՝ փակագծերի մեջ են առնված: Այդպիսով մինչև այժմ ճշտորեն ստուգաբանված են 232 բնիկ հայերեն բառեր» (Անդ, 56): Այդ ստուգաբանությունների վրա էլ հիմնվելով՝ երկրորդ մասում տալիս է հայերենի հնչյունափոխական օրենքները՝ նախալեզվի և ցեղակից լեզուների համեմատությամբ, յուրաքանչյուր օրենքի համար թվելով այդ օրենքը հաստատող բոլոր օրինակները և հանգամանորեն քննելով շեղումները: Այդպես քննության առնելով յուրաքանչյուր հայերեն հնչյունը, նա ամփոփում է բոլոր այդ կանոնները (էջ 78—80) մի տախտակի մեջ՝ համեմատելով պարսկականի հետ, որից և բխեցնելով հայերենի ու պարսկերենի մեջ եղած տարբերությունները՝ հաստատում է վերջնականապես յուր տեսությունը: Ավելորդ չենք համարում քաղվածորեն թարգմանել այդ հատվածը: «Որպեսզի հայերենը իրանական լեզու համարվեր, պետք է ինքն էլ ունենար այն յուրահատկությունները, որոնք

իրանական լեզուներն ունեն՝ ի տարբերություն հնդկականի: Դրանք են.

1. K, t, p բոլոր բաղաձայններից առաջ դառնում են x, θ, f.

2. Շնչեղացած միջնալեզվայինները (mediae) շնչեղության կորումամբ նույնանում են պարզ միջնալեզվայիններին:

3. Խուլ շնչեղ պայթականները (kh, th, ph) դառնում են խուլ շփականներ (x, θ, f):

4. K' դառնում է s; g', g'h-ը դառնում՝ z:

5. S-ն մնում է k, Շ, t, p, n-ից առաջ, բայց ā-ից հետո և բառասկզբում (Anlaut) ձայնավորից առաջ վերածվում է հ-ի. Իսկ հայերենը ներկայացնում է.

1. Հաջորդ բաղաձայնից առաջ k, t, p-ի համապատասխան փոփոխության համար ոչ մի վստահելի դեպք. հայր բառի իրանյան *pīdrah-ի դիմաց ունի հալբ. զենդ. θrāyō «երեք» ձևի դիմաց՝ b-րե-ք, իրանյան բառասկզբի fr-ի (հմմտ. frēna «բազմություն») դիմաց՝ l (հմմտ. ll «լի»):

2. Թեև շնչեղ միջնալեզվայինները պարզ միջնալեզվայիններին է վերածել, բայց նախնական պարզ միջնալեզվայիններն էլ շրջել է (verschieben) խուլների (tenues), այնպես, որ երկու կարգերը շեղ նույնացել:

3. Մի դեպքում խուլ շնչեղ kh-ն, ճիշտ է, շփական է վերածվել (սխալ=սնսկր. skhalāmi, հուն. σφαλλομαι), բայց երկու ուրիշ դեպքերում նախնական th-ն՝ ճիշտ ինչպես t-ն փոխարկվել է y-ի (j), կու (կուլ-ից) «կեղտ», սնսկր. gutha, զենդ. gu-θa, նոր պրսկ. guth, լայն, սնսկր. prthu, հմմտ. զենդ. fraθanhi:

4. K'-ը դարձել է u (s), g'-ը՝ d, g'h-ը՝ ā և q:

5. S-ն պահպանել է t, x, p-ից առաջ, մի քանի դեպքում՝ բառասկզբի s-ն ձայնավորից առաջ վերածել է հ-ի, սովորաբար, սական, կորցրել է բառասկզբի s-ն ձայնավորից, m, n, v-ից առաջ, ինչպես և բառամիջում ձայնավորից հետո՝ k, r, m, n-ից առաջ և r-ից հետո, մինչդեռ ձայնավորների միջև S-ն փոխարկել է j-ի. Զենդերենում n-ից առաջ s-ն մնում է, հայերենում n-ից առաջ s-ն կորչում է, զենդերենում an-ից հետո էլ դառնում է h, հայերենում ms, ns դառնում են s:

Այժմ գիտենք, որ շնչեղացած միջնալեզվայինները, բացի հնդկականից, ոչ մի հնդեվրոպական լեզվում իբրև այդպիսիք չեն մնում, այլ՝ ինչպես իրանականում ու հայերենում, այնպես էլ սլավոնետականում, գերմանականում ու կելտականում պարզ

միջնալեզվայիններ են դառնում, որ, ինչպես իրանականում, այնպես էլ սլավականում K'-ն դառնում է s; g', g'h-ը՝ z, որ, ինչպես իրանականում ու հայերենում, այնպես էլ հունարենում s-ն նմանապես (ähnlicher Weise) մասամբ պահպանվում է, մասամբ՝ հ դառնում և ընկնում. այդպիսով՝ հայերենի և իրանականի միջև եղած զուգահիշությունները ներկայանում են իբրև այնքան անարժեք ու աննշանակ, որ նրանց միջոցով հայերենի իրանական բնույթը բոլորովին չի կարող հաստատված լինել:

Ավելի շուտ հարց է ծագում, թե արդյոք հայերենն առհասարակ արիական լեզուների մեջ պե՞տք է դասել, թե՞ ոչ: Արիական լեզուներն ընդհանրապես ներկայացնում են.

1) a հնյւ. a, e, o-ի փոխարեն, ā հնյւ. ā, ē, ō-ի փոխարեն.

2) a հնյւ. ուղղային ձայնորդների փոխարեն. 3) r հնյւ. r և l-ի փոխարեն. 4) š հնյւ. s-ի փոխարեն՝ i, u, k, r-ից հետո.

Հայերենն ընդհանրապես ունի.

1) a հնյւ. a, ā-ի դիմաց. e (i) հնյւ. e-ի դիմաց. i հնյւ. ē-ի դիմաց, a, o, u, հնյւ. o-ի դիմաց, a հնյւ. ō-ի դիմաց.

այսինքն՝ հայերենն ունի եվրոպական ձայնավորների սխեմա (Vocalismus) այնպես լավ, ինչպես, օրինակ, գերմաներենը:

2) an հնյւ. ձայնեղ ուղղայինի դիմաց, միայն երկու դեպքում՝ a:

3) l (λ) հնյւ. l-ի դիմաց. r, r̄, λ հնյւ. r-ի դիմաց:

4) s-ն ոչ մի վստահելի օրինակում i, u, k, r-ի ազդեցությամբ š-ի չի փոխվում: Այնպես որ, արիականի մի բնորոշ հատկանիշն էլ չի կրում իր մեջ:

«Հայերենն, այդպիսով, չի կարող արիական լեզու համարվել և չի պատկանում նրանց: Նա հնդեվրոպական լեզուների մի խմբուրումն էլ ուղ է և ամենից լավ է հնդեվրոպական լեզուների թվարկման ժամանակ արիականի և սլավոնետականի միջև ճիշել» (Անդ, էջ 80—83): Ահա այն գլխավոր կռիվները, որոնցով ապացուցում է յուր տեսության ճշտությունը: Ինչպես այդ դրույթները՝ հայերենի դիրքի մասին, այնպես էլ հնչյունական համապատասխանությունների օրենքներն ընդունվեցին լեզվաբանության կողմից և դարձան հայերենի հետագա ուսումնասիրությունների անխախտ սկզբունքներ: Իբրև հավելված՝ հեղինակը տվել է նաև հայերենի թեթման (խոնարհման և հուլվման) վերլուծությունը (էջ 84—95), որի մեջ մանրազնին կերպով քննության է առնում յուրաքանչյուր վերջավորություն:

[Հյուրըմանի հաշորդ մեծ աշխատությունն է Armenische Grammatik-ը, որ հեղինակի գլուխ գործոցն է, իսկ հայ լեզվաբանության լավագույն կոթողներից մեկը: Աշխատության միայն երկու մասն է լույս տեսել. առաջինը (1895 թ.) պարունակում է հայերենի փոխառյալ բառերը՝ պարսկերենից և արաբերենից: Գրքի սկզբում հայերենի գիտական տառադարձությունը և իր գործածած համառոտագրությունների ցանկն ու բացատրությունները տալուց հետո, փոքրիկ ներածականով պարսկերենից փոխառյալ բառերի պատմական ու լեզվաբանական տեսությունն է տալիս. այստեղ (պատմական մոտեցումով քննելով պարսկական փոխառությունները՝ նա ցույց է տալիս, որ տարբեր ժամանակների փոխառությունների համար հնչյունական համապատասխանությունների տարբեր էլ օրենքներ ենք գտնում հայերենում: Այդ տարբեր օրենքների միջոցով էլ, ահա, պետք է որոշել, թե տվյալ բառը հի՞ն, միջի՞ն, թե՞ նոր պարսկերենից է փոխառված՝ ճիշտ այդ ձևով էլ նա վարվում է յուր գրքում: Ապա՝ խոսելով առհասարակ բնիկ հայերեն և պարսկերենից փոխառյալ բառերն իրարից զատելու մասին, տալիս է նաև դրա հիմնական սկզբունքը. «Որ իրոք այս բառերը փոխառյալ են, համոզիչ կերպով ապացուցում են այդ բառերի հնչյունական համապատասխանությունները: Ես չեմ կարող այս վկայությունը մեջ բերել. շատ դեպքերում որչափ հեշտ էր այդ ապացուցելը, նույնչափ էլ ավելորդ էր: Բավական է ընդհանրապես ցույց տալ այն ճանապարհը, որ առաջնորդում է դեպի այդ ապացույցը: Ամեն հարցական դեպքում պետք է մտաբերել հնդեվրոպական գլխավոր ձևը և քննել այն՝ համաձայն հայերենի հնչյունական օրենքներին, ինչպես ներկայացրել եմ իմ Armenische Studien-ի մեջ՝ էջ 57 շար., ապա՝ ըստ պարսկերենի հնչյունական օրենքների, ինչպես տվել եմ իմ Persische Studien-ի մեջ, էջ 113 շար.— և կարելի կլինի տեսնել, որ միևնույն բառի պարսկական ձևը 100-ից 99-ը դեպքում հայերենից բոլորովին տարբեր է, քանի որ պարսկերենի հնչյունական օրենքները հայերենից ամբողջապես տարբեր են: Դրականապես արտահայտվելով, եթե որևէ հայերեն բառ նույն նշանակությամբ պարսկերեն բառը բոլորովին ծածկում է, փոխառություն է» (Arm. Gram. I, էջ 16): Այդ սկզբունքներով առաջնորդվելով էլ, ահա, նա անցնում է բուն ուսումնասիրության, որ բաժանված է երեք հատվածի. առաջին հատվածում քննում և ստուգաբանում է պարսկերենից վերցրած 217 հատուկ անուններ: Երկրորդ հատվածում՝ տալիս է պարսկե-

րենից (հին և միջին) փոխառյալ 686 բառերի ստուգաբանությունը. երրորդ հատվածում՝ նոր պարսկերենից և արաբերենից փոխառյալ 171 բառի ստուգաբանությունը: Աշխատության երկրորդ մասը (1897 թ.) պարունակում է 133 ասորական, 512 հունական փոխառյալ բառերի, 31 հին ֆրանսերեն ու կասկածելի ծագում ունեցող և 438 բնիկ հայերեն բառերի ստուգաբանությունը:

[Վերջապես Arm. Grammatik-ում հեղինակը խոսում է նաև հայերենի ու կովկասյան լեզուների մասին՝ մի կողմից, և հայերեն բարբառների մասին՝ մյուս կողմից: Առաջին խնդրին նա վերաբերվում է թերահավատությամբ և չի համոզվում, որ հայերենը կովկասյան լեզուներից շատ բան է վերցրել՝ «Թվում է ինձ, որ բավարար չափով հիմնավորված չէ այն ենթադրությունը, թե հայերենը կովկասյան լեզուներից աչքի ընկնող փոխառություններ կատարած (պիտի) լինի» (I, էջ 398): Երկրորդ խնդրի մասին խոսում է ուղղակի ժխտողաբար. հիշելով Ստեփաննոս Մյունցու մոտ թվարկված բարբառները, նա ցույց է տալիս, որ դրանք ոչ թե հայերենի բարբառներ, այլ ուրիշ ցեղային լեզուներ են եղել, որից և եզրակացնում է, թե հնում հայերեն բարբառներ գոյություն չեն ունեցել (I, էջ 518—519):

Այնքան մեծ է այս գրքի նշանակությունը հայ լեզվաբանության պատմության մեջ, որ դժվար է թվել նրա բոլոր արժանիքները: Աշխատության սկզբունքների մասին վերը խոսեցինք արդեն. այդ սկզբունքները բացարձակ հետևողականորեն ու ճշտությամբ կիրառելով՝ հեղինակը տվել է շուրջ երկու հազար (ճիշտ թվով՝ 1971) հայերեն բառերի և 217 հատուկ անունների ստուգաբանությունը, որ լիովին ընդունված է լեզվաբանության մեջ: Առաջին բանը, որ աչքի է ընկում ուսումնասիրության մեջ՝ այն շահագանց խստությունն ու զգուշությունն է, որ ցուցաբերում է նա իր ստուգաբանությունների նկատմամբ: Այդ բանը ցույց տալու համար բավական է հիշել, որ Լագարդը, ինչպես վերն ասել ենք, տալիս է 2413 հայերեն բառերի ստուգաբանությունը. մինչդեռ Հյուրըմանը նրանից հետո, իր և ուրիշների կողմից առաջարկված նոր ստուգաբանություններն էլ քննության աննելով հանդերձ՝ ընդունում է միայն 1971 (իսկ անուններն էլ հետը՝ 2188) ստուգաբանություն և դեռ դրանց մի մասն էլ հարցականով իրրև կասկածելի: Սրա արդյունքն այն եղավ, որ նրա ստուգաբանություններն ընդունվեցին որպես անհերքելի ճշմարտություններ. շատերի առաջարկած ստուգաբանությունները հետագայում մերժ-

վեցին, բայց Հյուբշմանի տված ստուգաբանությունները ոչ միայն մնացին անփոփոխ, այլ և դրանցից շատերը նորանոր փաստերով մի ավելորդ անգամ ևս հաստատվեցին: Վերջապես այս աշխատության մեջ Հյուբշմանը վերջնականապես զտեց հայերենի հնդեվրոպական տարրը, որ այս գրքում պարունակում է արդեն 438 բառ, Armenische Studien-ում տրված 299-ի փոխարեն, որոշակիորեն անջատեց նաև պարսկական փոխառությունները, որոնք այնքան շփոթությունների տեղիք էին տալիս հայերենի բնույթը որոշելու հարցում, և դրանով իսկ հարուստ փաստերով կրկին անգամ ապացուցեց ճշտությունը յուր այն դրույթի, թե հայերենը ո՛չ իրանյան, և ո՛չ էլ ընդհանրապես արիական լեզու է, այլ ինքնուրույն, անկախ մի ճյուղ է: Այս բոլորի շնորհիվ էր, ահա, որ այդ աշխատությունը հայ լեզվաբանության պատմության մեջ այնքան խոշոր արժեք ստացավ ու դարձավ հայագիտության ամենանշանավոր կոթողներից մեկը:

Իր քերականությունից հետո Հյուբշմանը գրեց երկու ուրիշ լուրջ ուսումնասիրություն. մեկը հենց յուր քերականության գրախոսականն է (JE Anz. VIII, էջ 42—49, X, էջ 41—50), որ ըստ էության նրա հավելվածն է հանդիսանում: Դրա մեջ հեղինակը թվում է մի խումբ բնիկ հայերեն բառեր և այդպիսով ավելացնում այդ բառերի թիվը, բայց ոչ թե յուր առաջարկած ստուգաբանություններով, այլ զանազան հայագետների կատարած ստուգաբանությունները քննելով ու վավերացնելով:

Երկրորդն է «Zur Chronologie der arm. Vocalgesetze» («Հայերենի հնչյունական օրենքների ժամանակագրության մասին») ծավալուն հոդվածը (SA, I (1898), էջ 129—172): Արա մեջ հեղինակը քննում է հայերեն ի, ու, է, եայ, ոյ, իւ ձայնավորների ու երկրաբառների սղման և ամփոփման օրենքների ժամանակը: Այդ բանի համար նա հիմք է ընդունում պարսկերեն, ասորերեն և հունարեն փոխառությունները: Այսպես, պարսկերենից փոխառյալ բոլոր բառերում սղման և ամփոփման կանոնները կատարված են լիովին, ասորերենից փոխառյալների մի մասում կատարված է, մի մասում՝ ոչ. հունական փոխառություններն այդ կանոններին չեն ենթարկվում: ՉՔանի որ հունարենից փոխառություններ կատարված են քրիստոնեությունից հետո (IV դ.), պարսկերենից՝ նախքան քրիստոնեությունը, իսկ ասորերենից՝ երկուսի միջև ընկած ժամանակաշրջանում, ուստի և հեղինակը եզրակացնում է, որ հիշյալ հնչյունափոխական օրենքները գործի են մինչև երկրորդ դարի

վերջերը և երրորդի սկիզբները, նրանց գործունեության շրջանը համընկնում է Արշակունիների ժամանակաշրջանին (էջ 132):

Հետաքրքիր է այստեղ հիշել, որ Հյուբշմանն ուշադրություն է դարձրել նաև աշխարհաբարի վրա, թեև մասնակի կերպով: Անցյալ դարի ութսունական թվականներին հայ մամուլի¹ մեջ սուր վիճաբանություն էր սկսվել հայերենի արևելյան և արևմտյան արտասանության վերաբերմամբ: Քննվում էր այն հարցը, թե որ արտասանությունն է ճիշտ, և քանի որ արևելյան արտասանությունը համապատասխանում էր գրաբարին, ուստի և կարծիքներ եղան, թե նա է ճիշտ, և անգամ առաջարկեցին² արևմտյան հայերեն արտասանությունը փոխելու համար դպրոցներում սովորեցնել արևելյան արտասանությունը: Այդ առթիվ, ահա, «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի խմբագրությունը դիմել է Հյուբշմանին՝ ծանոթացնելով խնդիրն իր ամբողջ մանրամասնությամբ և խնդրել նրա կարծիքը. մեծանուն գիտնականը համառոտ, բայց շափազանց պարզ ու որոշակի արտահայտել է յուր տեսակետը պատասխան-նամակով. այդ նամակը թարգմանված ու տպված է «Հանդէս Ամսօրեայ»-ում (1888, էջ 222): Հեղինակը ճիշտ կերպով հայտարարում է, թե այդ վեճն անօգուտ է, և պատմականորեն կատարված հնչյունափոխությունները չի կարելի սխալ կամ ճիշտ համարել, սակայն դրա հետ միասին հեղինակը շոշափում է նաև հարակից տեսական հարցեր, ուստի և ավելորդ չենք համարում փոքրիկ մեջբերումով ծանոթացնել նամակի բովանդակությանը. «Բոլոր³ կենդանի լեզուները դարերի ընթացքում փոփոխվում են, ոմանք՝ ավելի, ոմանք՝ պակաս. միայն մեռած լեզուներն են... անփոփոխական: Լեզուների այս փոփոխությունը խոսողի կամքից բխում է անկախ է. առանց գիտակցության՝ դարերի ընթացքում սերնդից սերունդ անցնելով է կատարվում: Բայց մեկ որ այսպիսի փոփոխություն առաջանա, այնուհետև մարդկային կամքը չի կարող վերացնել այն, ինչպես որ մարդկային կամքը չէ առաջ բերել այն: Ըստ այսմ՝ բոլորովին օգուտ չի ունենա, եթե արևմտյան հայերը թիֆլիսեցիների պահանջներին հետևելով՝ հին արտասանությանը դառնալու որոշումն անեն, որովհետև՝ անկարելի է...»:

¹ Հատկապես «Մշակի» և «Արևելքի» միջև:
² Օր. Կարապետ Իւթիւնեան:
³ Նամակը թարգմանված ու տպագրված է արևմտյան աշխարհաբարով բայց քանի որ թարգմանություն է, ուստի և՛ ավելի դյուրամատչելի դարձնելու համար թույլ ենք տալիս մեզ՝ վերածել արդի հայերենի:
 16—Հայ լեզվաբանության պատմություն

Արևմտյան հայերը սրանց շպետք է հետևեն, այլ ինչպես իրենք սովորել են, նույնպես պիտի ավանդեն իրենց զավակներին... կարող է ժամանակով գրավոր լեզվի խնդիրը ծագել, որով նախ և առաջ գիտնականներն իրար հետ գրավոր կերպով հարաբերության մեջ մտնեն, և ժամանակի ընթացքում դպրոցի և եկեղեցու ազդեցությամբ ժողովրդի ընդարձակագույն խավերի մեջ մուծվի» (ՀԱ. 1888, էջ 222): Այստեղ ուշագրավ է երկու հանգամանք. նախ՝ հեղինակը երիտօրեականներին հատուկ սկզբունքայնությամբ շեշտում է հնչյունական փոփոխությունների անդիմադրելի ուժը, նրանց անխափան ընթացքը, նրանց անխուսափելիությունը: Երկրորդ՝ հեղինակը ճիշտ կերպով նշում է գրական լեզվի զարգացման ուղին, թեև իհարկե, կողմնակի կերպով, և ոչ՝ խնդրի ամբողջական ընդգրկումով:

Վերոհիշյալ աշխատություններից բացի Հյուբշմանը հրատարակել է նաև ուրիշ աշխատություններ («Armeniaca», «Die alt-armenischen Ortsnamen» և այլն), սակայն այդ բոլորի թվարկումը մեր ծրագրից դուրս է: Վերը հիշված ուսումնասիրություններն են նրա հիմնական գործերը, որոնք դարագլուխ են կազմում հայ լեզվաբանության պատմության մեջ. հետագա ուսումնասիրությունները դրանց լրացումն են միայն:

Ամփոփելով մինչև այժմ ասածները՝ գալիս ենք հետևյալ եզրակացության. Հյուբշմանը առաջինն էր, որ հայերենի ուսումնասիրության ասպարեզում կիրառեց ընդհանուր լեզվաբանության մեջ իր ժամանակին տիրապետող դարձած սկզբունքները: Առաջնորդվելով այդ սկզբունքներով՝ նա առաջինն էր, որ կարողացավ տարբերել հայերենի մեջ բնիկը, սեփականը՝ փոխառությունից՝ հայերենի կազմն այս կերպով իր բաղադրիչ մասերին բաժանելով և հատուկ ուսումնասիրության ենթարկելով բնիկ տարրը՝ նա կարողացավ ճիշտ կերպով որոշել հայ լեզվի իսկական բնույթը հատկապես գրաբարը նկատի ունենալով, և ցույց տալ, որ նա իրանական ճյուղի մի բարբառ չէ, այլ նրանից անկախ մի լեզու: Այդ հիմնական դրույթը հաստատելով, նա այնուհետև մանրազնին ուսումնասիրության ենթարկեց հայերենի ամբողջ կազմը և սահմանեց հայերենի հնչյունական օրենքները՝ ինչպես բնիկ բառերի և դրանց՝ «նախալեզվյան» ձևերի միջև, այնպես էլ պարսկերենից և այլ լեզուներից փոխառյալ բառերի փոխատու լեզվում եղած և հայերենում ունեցած ձևերի միջև: Վերջապես, Հյուբշմանին է պատկանում նաև հայերենի հնչյունների գիտական տառա-

դարձությունը, որ ընդհանուր առմամբ ընդունված է և գործածվում է նաև այսօր: Այս բոլորի շնորհիվ է, ահա, որ հիմնադրելով իր դպրոցը՝ նա իր բազմաթիվ հետևորդներն ունեցավ և ունի, այդ բոլորի շնորհիվ է, որ նա հայ լեզվաբանության մեջ այնպիսի մեծ ու պատվավոր տեղ նվաճեց, որպիսին շատ քերին է հաջողվել ունենալ: Ահա թե ինչու իրավացի կերպով այս դպրոցը սովորաբար կոչում են Հյուբշմանի դպրոց, նկատի ունենալով նրա դարագլուխ կազմող այն գործերը, որոնցով նա նոր հունի մեջ դրեց, նոր, իր ժամանակի համեմատությամբ ամենաբարձր աստիճանին հասցրեց հայերենի ուսումնասիրությունը: Սակայն, ընդունելով հանդերձ Հյուբշմանի մատուցած անգնահատելի ծառայությունը հայ լեզվի ուսումնասիրության գործին, հայ լեզվաբանության մեջ նրա խաղացած գերազանց դերն ընդունելով հանդերձ՝ մենք չենք գտնում, որ նա բոլորովին զուրկ է թերություններից: Ընդհանուր լեզվաբանական հարցերի մասին ունեցած նրա հայացքների մասին չէ իհարկե մեր խոսքը. մենք ասել ենք արդեն, որ նա այդ հարցերում հետևում էր երիտօրեականներին, որոնց առավելություններն ու թերություններն էլ, բնականաբար, ավել կամ պակաս շափով կրում էր իր մեջ. երիտօրեականների տեսության մասին մենք խոսել ենք ներածության մեջ՝ նշելով նրանց դրական ու բացասական կողմերը, այնտեղ արած մեր դիտողությունները վերաբերում են, անտարակույս, նաև Հյուբշմանին: Այստեղ պետք է շեշտել այն բացառիկ նշանակությունը, որ նա, ինչպես և բոլոր երիտօրեականները, վերագրում է հնչյունափոխական երևույթներին: Հիմնելով իր տեսությունը գերազանցապես հնչյունական օրենքների վրա, նա լեզվի զարգացման, հայերենի փոփոխությունների ամբողջ ընթացքը բացատրում է հենց այդ օրենքներով, որոնք, այնուամենայնիվ, նրա մոտ մի կուռ սիստեմ են ներկայացնում: Դրան պետք է վերագրել նաև այն, որ նա, այդքան մանրազնին ուսումնասիրության ենթարկելով հայերենի բառապաշարը, այդքան հանգամանորեն քննելով հնչյունափոխական երևույթները, հարկ եղածին չափ ուշադրություն չի դարձրել հայերենի քերականության վրա: Ճիշտ է. Armenische Studien-ի մեջ նա որպես հավելված տալիս է թերական ձևերի քննությունը, բայց այդ էլ, մի կողմից՝ հանգում է դարձյալ վերջավորությունների ստուգաբանությանը, մյուս կողմից՝ չափազանց համառոտ է: Թերևս նա պետք է գրեր Armenische Grammatik-ի շարունակությունը՝ բուն քերականությունը, որի մեջ կատարյալ քննության

պետք է ենթարկեր այն, բայց ստույգ մեր ձեռքի տակ եղածը նկատի ունենալով և ենթադրությունների վրա չհիմնվելով, կարող ենք ասել, որ բառագանձի այդչափ մանրագնին ուսումնասիրության համեմատությամբ՝ հայերենի քերականության վերաբերյալ նրա կատարածը քիչ պետք է համարել: Պետք է, թեև ոչ իբրև թիություն, այլ միայն որպես պակաս, նշել այն, որ նա հայերեն բարբառներին և աշխարհաբարին քիչ ուշադրություն է նվիրել: «Իմ այս ուսումնասիրության առարկան ոչ թե միջին և նոր հայերենն է,—ասում է նա Armenische Grammatik-ում,—այլ՝ հին հայերենն է» (I, էջ 280): Անշուշտ միջին հայերենի, բարբառների և աշխարհաբարի ուսումնասիրությունը կարող էր շատ նյութ մատակարարել նրան: Քիչ է զբաղվել նա նույնպես և հայերենի ու կովկասյան լեզուների փոխհարաբերության հարցով: Հենց դա է պատճառը, որ նա մինչև իր կյանքի վերջն էլ մնաց այն տեսակետին, թե հայերենը շատ բան չունի այդ լեզուներից: Մինչդեռ, ինչ էլ որ լիներ, հայերենի բնույթն ամբողջությամբ ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ էր լուրջ քննության առնել այդ պարագան ևս: Սրանք են, ահա, այն բացերը, որ կարող ենք նշել մեծ հայագետի ուսումնասիրությունների նկատմամբ: Ինքնին հասկանալի է իհարկե, որ դրանք մազաչափ անգամ չեն նսեմացնում նրա մեծությունը: դեռ ավելին: Դրանք ոչ թե թերություններ, այլ պակասներ են: հեղինակը պարզապես հայտնում է, որ յուր նպատակից դուրս է միջին և նոր հայերենների ուսումնասիրությունը: Ինչ վերաբերում է վերը հիշված սկզբունքային խնդրին՝ հնչյունական օրենքների բացարձակ դերին՝ լեզվի զարգացման մեջ, ապա՝ այդ յուր ժամանակի գիտությամբ էր պայմանավորված. այդ սկզբունքն էր երիտքերականների տեսության հիմնաքարը: Այդ բոլորով հանդերձ Հյուբշմանը մնում է իբրև հայ լեզվաբանության ամենախոշոր գեմբերից մեկը: Բավական է հիշել, որ նրա արտահայտած հիմնական սկզբունքները և սահմանած հնչյունական օրենքներն ուղեցույց ու շափանիշ են հանդիսացել հայերենի ուսումնասիրության գործում և շատ կետերում այսօր էլ մնում են որպես այդպիսին: Ահա թե ինչու վստահ կերպով կարող ենք ասել, թե Հյուբշմանը հայ լեզվաբանության այս շրջանի և այս ուղղության ուսուցիչն է եղել:

ՎԻՆՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑ

Առաջին մասում մենք ծանոթացանք արդեն Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մի քանի նշանավոր հեղինակներին ու նրանց աշխատություններին, սակայն ինչպես առհասարակ հայագիտության, այնպես էլ մասնավորապես հայ լեզվի ուսումնասիրության զարգացման գործում մեծ դեր են խաղացել նաև Վիեննայի Մխիթարյանները: Բաժանվելով Վենետիկյաններից և հաստատվելով նախ՝ Տրիեստում (1773), ապա՝ Վիեննայում (1811), նրանք հենց սկզբից ևեթ հոգ տարան սեփական տպարան հիմնելու և իրենց գրական գործունեությունը զարգացնելու մասին: Առաջին շրջանում, իհարկե, հրատարակված գրքերը մեծ մասամբ ձեռնարկների բնույթ էին կրում և «առավելապես տարրական էին, քան գիտական» (Յշրձ. էջ 20): Բայց սակավ առ սակավ սկզբնական, նախապատրաստական աշխատանքներին սկսեցին հաջորդել լուրջ, գիտական բարձրաժեք ուսումնասիրությունները, և անցյալ դարի քառասնական թվականներից սկսած լույս տեսան այնպիսի աշխատություններ, որոնցից մի քանիսն այսօր էլ մնում են իբրև չգերազանցված ուսումնասիրություններ (օր. Այտնյանի քերականությունը):

Վիեննական Մխիթարյանների դպրոցն, իհարկե, հայ լեզվաբանության պատմության մեջ առանձին ուղղություն չի ներկայացնում: հայերենի ցեղակցության հարցում Վիեննականները հետևում են ժամանակի տիրապետող ուղղության: երբ դեռ Պետերմանի, Վինդիշմանի, Լազարդի և այլոց աշխատություններն էին միայն հրապարակի վրա և հայերենի իրանյան լեզու լինելու տեսակետն էր իշխող, անշուշտ, Վիեննական Մխիթարյաններն էլ ընդունում էին այդ: երբ Հյուբշմանը մերժելով այդ տեսակետը հիմնեց իր դպրոցը և ապացուցեց, որ հայերենն անկախ, ինքնուրույն լեզու է հնդեվրոպական լեզուների համակարգության մեջ, նրանք էլ հետևեցին գիտության այս նոր ուղղությանը: Սակայն Վիեննական դպրոցի համար կարևորն այդ չէ. նրանք, ընդհանուր առմամբ, անտարբեր են եղել այդ հարցի նկատմամբ, կամ գոնե, իրենց ուշադրության հիմնական առարկան չեն դարձրել այդ խնդիրը: նրանց ուսումնասիրությունների բուն նյութն է կազմել հենց հայերենը. ոչ թե հայերենի ցեղակցությունը, այլ բուն հայերենի, նրա տարբեր վիճակների ու շրջանների ուսումնասիրությունը: Այդ է ապացուցում այն փաստը, որ անցյալ դարի քառասնական թվա-

կաններին, երբ Պետերմանը, Վինդիշմանը և ուրիշները հրապարակում էին իրենց գյուտը՝ հայերենի ցեղակցության մասին, Վիեննական Մխիթարյանները երևան էին հանում մի այլ գյուտ՝ դասական և ոչ դասական գրաբարի գյուտը: Առաջին մասում ասել ենք արդեն, որ Մխիթար Աբբա Սեբաստացին, Չամչյանը և վենետիկյան ուրիշ հայագետներ հայերենն օտարաբանություններից մաքրելուն էին հետամուտ. այդ գործը վենետիկյանները շարունակեցին ոչ միայն հայերենի հարազատ, օտարաբանություններից զերծ քերականություններ հրատարակելով, այլև լույս ընծայելով հինգերորդ դարի ընտիր թարգմանություններ. այդ շարժմանը հետևեցին նաև Վիեննականները: Այդ գործում առաջին քայլը եղավ Վիտրի կոչումն ընծայութեան հին, ընտիր թարգմանության հրատարակումը (1832 թ.): Հետզհետե Վիեննական Մխիթարյանների մեջ ավելի ու ավելի բորբոքվեց հայ հին մատենագրության ուսումնասիրության քննական ոգին. սկսեցին մանրազնին քննության ենթարկել ամբողջ հին թե՛ ինքնուրույն, և թե՛ թարգմանական գրականությունը, համեմատական ուսումնասիրության ենթարկել տարբեր շրջանների հայ մատենագրության լեզուն, և արդյունքն այն եղավ, որ հայտաբերեցին հինգերորդ դարի առաջին կեսի, կամ ինչպես ասում են, առաջին թարգմանիչների և հետագա շրջանի գրաբար հայերենի տարբերությունները, մանրախույզ քննություններով ցույց տվին, որ հինգերորդ դարի առաջին կեսում եղել է մատենագրության մի այնպիսի լեզու, որը նրանք կոչեցին դասական հայերեն, և համոզվիլ փաստերով ապացուցեցին այդ: Մի խումբ հայագետներ առաջ մղեցին այդ շարժումը և քննության առան խնդիրն իր ամբողջ խորությամբ. այդ հայագետներից են. Հ. Հովսեփ Գաթրճյանը (1820—1882), Անտոն Մատաթիա Գարագաշյանը (1818—1903), Հ. Ղևոնդ Հովնանյանը (1817—1897), Հ. Արսեն Այտնյանը (1824—1902), Հ. Քերովբե Սպենյանը (1817—1886) և ուրիշներ: Եռանդուն աշխատողների մի խումբ էր այդ, որ հմուտ ուսումնասիրություններով լուսաբանեց հայերենի շատ կողմերը՝ քննության առնելով ոչ միայն գրաբար, այլև՝ այսպես կոչված՝ ուսմկորեն հայերենը և ժամանակակից աշխարհաբար լեզուն. երևան հանելով այն տարբերությունները, որ կան հինգերորդ դարի առաջին կեսի հայ մատենագրության լեզվի և դրան հաջորդող շրջանի լեզվի միջև, նրանք ոչ միայն տեսականորեն հիմնավորեցին այդ և իրենց քերականություններով, մատենագրությունից քաղած հատվածների ժողովածուներով մատչելի դարձրին այդ

գյուտի յուրացումը, այլև գրաբարով գրած իրենց ինքնուրույն թարգմանական գործերի լեզուն դարձրին այդ «ուկեղենիկ» հայերենը: Այդ հմուտ հայագետներին ու նրանց աշխատություններին է նվիրված, ահա, այս հատվածը. բայց, նախքան առանձին հեղինակներին անցնելը, անհրաժեշտ է մի երկու ընդհանուր դիտողություններ անել այստեղ. վերը մենք ասացինք, որ հայերենի ցեղակցության հարցի նկատմամբ Վիեննականները գրեթե անտարբեր են եղել. այդ իսկ պատճառով էլ հայ լեզվաբանության պատմության մեջ իբրև մի առանձին լեզվաբանական դպրոց չենք դիտում նրանց. ընդհանուր առմամբ, ինչպես ասել ենք, նրանք ժամանակի լեզվաբանական ուղղությանն են հետևում, ուստի և, եթե չհաշվենք նախնական շրջանը, երբ նրանք էլ հետևելով եվրոպական հայագետներին՝ հայերենը համարում էին իրանյան լեզու, ապա՝ կարող ենք ասել, որ նրանք բոլորն էլ հարում են Հյուսիս-մանի դպրոցին, քանի որ նույնիսկ նրանք, որոնք անդրադարձել են հայերենի ցեղակցության խնդրին և սկզբից ընդունել են կազարդի և Մյուլլերի տեսակետը, հետագայում անցել են Հյուսիս-մանի կողմը (տե՛ս օր. Տերվիշյան): Մի փոքր այլ պատկեր են ներկայացնում ընդհանուր լեզվաբանական, լեզվի փիլիսոփայական հարցերի նկատմամբ ունեցած նրանց հայացքները. լեզվի դարգացման խնդրում կարող ենք առանց վերապահության ասել, որ նրանք գերազանցապես հետևում են Հումբոլդտին. ինչ վերաբերում է մարդկային լեզվի ծագմանը և տարբեր լեզուների գոյացմանը, ապա այստեղ Վիեննականները կամ ուղղակի լուրմ են, կամ միջին ճանապարհն են ընտրում գիտության ու կրոնի միջև, կամենալով կարծես հաշտեցնել այդ երկուսն իրար հետ. իրոք, Վիեննականները որոշ դժվարության առաջ էին կանգնած այդ հարցում. իրենց կրոնական կոչման համապատասխան՝ նրանք պետք է որ ընդունեին լեզուների ծագման մասին աստվածաշնչի ավանդությունը. մինչդեռ, գիտության հետևելով՝ պետք է մերժեին այդ. և, ահա, նրանք ընտրում են միջին ճանապարհը. ընդունում են լեզուների ցեղակցությունը, նախալեզուների գոյությունը, բայց դրան ավելացնում են նաև մի ուրիշ բան՝ մարդկության նախամայր լեզվի գոյությունը. հետևելով Ֆրիդրիխ Շլեգելին՝ (1772—1829) և ուրիշներին, գտնում են, որ մարդկային լեզուն իրոք աստվածային պարզ և է. բայց այդ նախամայր լեզուն այնքան

1 Տե՛ս նրա «Ueber die Sprache und Weisheit der Indier»:

փոփոխվել է, որ մեզ ծանոթ լեզուներից և ոչ մեկն էլ նրա հետ նույն, կամ գոնե նրա ուղղակի ժառանգը համարել չի կարելի. այդ նախնական լեզվի մնացորդներն են միայն մնացել մեզ ծանոթ այն լեզուների մեջ¹, որոնց միջև եղած նմանություններն էլ վկայում են այդ նախնական համամարդկային լեզվի գոյության մասին (այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Հ. Պ. Հովնանյանին և Ս. Տերվիշյանին նվիրված հատվածներում): Այս կերպով, ահա, Վիեննականները լուծում են գիտության ու կրոնի հակադրությունը. բայց, իհարկե, չպետք է կարծել, թե այս տեսակետը Վիեննականների հորինվածքն է. գիտենք, որ ընդհանուր լեզվաբանության մեջ կա նաև այն տեսակետը, թե ցեղակից լեզուները մի նախալեզվից են առաջացել. ուստի և՛ ամեն մի լեզվական ընտանիք յուր նախալեզուն է ունեցել, իսկ այդ նախալեզուներն էլ առաջացել են մի ընդհանուր նախամայր լեզվից, որ և, այդպիսով, մարդկության նախնական ու միասնական լեզուն է հանդիսանում. այս տեսակետին են հետևել, ահա, Վիեննականներն ընդհանրապես:

Հովսեփ Գաթրընյան Վիեննական դպրոցի մեջ՝ դասական և ոչ դասական հայերենի հայտնագործման առաջնակարգ պատիվը պատկանում է Հ. Հովսեփ Վ. Գաթրընյանին: Մնվել է նա 1820 թվին, Պոլսում. 21 տարեկան հասակում քահանա է՝ ձեռնադրվել ու ամբողջ կյանքը նվիրել գրական ու մանկավարժական գործին Վիեննայի Մխիթարյան Միաբանության զանազան դպրոցներում՝ ուսուցիչ լինելով երբեմն փիլիսոփայության, երբեմն երկրաչափության, երբեմն կրոնի և այլն: Վախճանվել է 1882 թվին, Պոլսում:

Շատ բեղմնավոր գրական գործունեություն է ունեցել Գաթրընյանը. նրա գրչին են պատկանում բազմաթիվ ինքնուրույն և թարգմանական աշխատություններ. սակայն այդ աշխատություններից, կարելի է ասել, ոչ մեկն էլ իր բովանդակությամբ անմիջականորեն չի վերաբերում մեր ուսումնասիրած նյութին. Գաթրընյանը գործնականորեն շատ մեծ դեր է խաղացել հայերենի ուսումնասիրության գործում. բնականից ընդունակ, խորաթափանց և քննադատող մտքին միացնելով հետազոտողի ծայրահեղ աշխատասիրությունն ու բարեխղճությունը, նա այնպիսի մի նշա-

նավոր հայտնագործություն կատարեց, որ հայ լեզվի ուսումնասիրության պատմության մեջ դարագլուխ է կազմում. այդ հինգերորդ դարի առաջին կեսի հեղինակների, մեր առաջին թարգմանիչների լեզվի՝ դասական հայերենի գյուտն է: Դեռևս աշակերտական սեղանի վրա, դպրոցական տարիներում, Գաթրընյանն սկսեց յուր պրպտումները և հմուտ կերպով քննության անելով հինգերորդ դարի առաջին կեսի և հետագա շրջանի մեր մատենագրության հայերենը, գտավ, որ առաջին թարգմանիչների լեզուն շատ հատկանիշներով տարբերվում է հետագա շրջանի մատենագիրների լեզվից, և Գաթրընյանի ու Ղ. Հովնանյանի աշխատակցությամբ առաջին թարգմանիչների լեզվով թարգմանելով Բոստոնտայ «Խօսք վան տիեզերական պատմութեան» գիրքը՝ և լույս ընծայելով 1841 թվին՝ վերստին կյանքի կոչեց դասական հայերենը: Ավելորդ չենք համարում մեջ բերել Ակինյանի աշխատությունից մի փոքրիկ հատված, որի մեջ հեղինակը տալիս է այդ գյուտի պատմությունը: «Մոլենի հնախոսությունը Հյուրմյուզեան եղբարց թարգմանութեամբ, Սուավիէի Արվեստ բանական և Թեոփրասթի նկարագիրք՝ Հ. Ա. Բագրատունվո թարգմանությամբ հաճույքով կունկընդրվեին պատանի Գաթրընյանե, որ նոր սկիզբ առած էր զգալ գրաբարի ճաշակը:

«Պատանվույն սուր ականջը շուտով վերահասու կըլլա, թե տարբեր կհնչե լեզուն նոր գրվածներու մեջ և տարբեր նախնյաց մատենագրության մեջ: Ուր քաջահնչյուն են բառերը, քաղցրախոս դարձվածքները, հոն աչքի կզարնե նմանությունը հին մատենագրության: Ավելի մանրաքնին զննության ենթարկելով յուր տպավորությունները և ավելի ուշադիր ընթերցմամբ հետևելով լեզվի նրբություններուն Աստուածաշունչի, Ոսկերեանի, Կիրդի և Եզնիկի մատյաններուն մեջ, կհանգի այն եզրակացության, թե հնագույն հեղինակներու քով լեզուն թե՛ ավելի բառաշատ և ոճավարդ է, և թե՛ ավելի քաջահնչյուն և վսեմ. ըստ ամենայնի համապատասխան լատին դասականներու բարբառին, որուն գովությունը կընեիր իրեն լատին լեզվի ուսուցիչը: Այս է այն ակնադրյուրն, ուսկից նաև Բագրատունի և Հյուրմյուզեան եղբարք ջուր կկրեն իրենց գրվածներու համար: Անոնց գրչին տակ կա «լեզու լեզուի մեջ»:

¹ Հմմտ. Schlegel, անդ, 1, գլ. 5; Klaproth, Asia poliglotta, առաջաբան:

¹ Դրանից փոքր ինչ առաջ նույն գործը հրատարակել էին Վենետիկյանները. «Գոսպիէի արքեպիսկոպոսի խօսքի վեպս ազգաց», Թրգմ. Հ. Գեղովբէ Ազնաւուրեան:

«Համոզում կազմելն հետո չի վարաներ Գաթրըճյան զեկուցանել յուր հայտնութեան մասին ընկերներուն, որոնց թվին մեջ ամենեն խելահասն ճանչցված էր Գարագաշյան: Երկար վիճաբանութեան դուռ կբանա Գաթրըճյանի անդրադարձութիւնը: Այս նոր տեսութեան դեմ առաջին ոսոխ կծառանա Գարագաշյանը, որուն ճաշակը, ինչպես ցույց կու տար 1835 թվի իր անդրանիկ տաղը, խանգարված էր արդեն դարուն խառնածայն հայերենի ժխորեն: Կպատմվի, թե վիճաբանութիւններու այս առաջին շրջանին մեծ քրքիջ պատճառած է ընդդիմակաց կողման Գաթրըճյանի հայտարարութիւնը, թե կրկին լեզուներես առաջնույն անծանոթ են աղօթել, երկրպագել, պատասխանել և նման կարգ մը բառեր, որոնք այնպես սովորական գործածութիւն ունեին երկրորդին մեջ: Իրոք ալ ուշադիր քննութեամբ կհամոզվեն թե Հին և Նոր Կտակարանի գրքերու և նույն ոճի մյուս մատենագիրներու լեզուն շատ գծերու մեջ տարբեր է սովորականէն: Կխոստովանի յուր պարտութիւնը Գարագաշյան, որ այնուհետև դասական հայերենի ամենաջերմ շատագովը կըլլա: Գարագաշյանով շահված էին նաև մյուս ընկերները» (Ակինյան, Ոսկեդարեան Հայերէնի յայտնութիւնը, ՀԱ, 1932, էջ 137—138): Այսպես, ահա, այդ գյուտն ընդունեցին ու նրան միացան նաև յուր ընկերները և միացյալ ջանքերով մանրամասն ուսումնասիրութեան ենթարկելով առաջին թարգմանիչների լեզուն՝ վեր հանեցին նրա առանձնահատկութիւնները: Այդ հարցում Վիեննականների դեմ ելան վենետիկյան Մխիթարյանները, որոնք իբր դասական հայերենի տիպար ընդունելով Հ. Արսեն Բագրատունու գործերի գրաբար լեզուն՝ քննադատեցին Գաթրըճյանի թարգմանութեան լեզուն: Բայց այդ քննադատութիւնները բոլորովին էլ չխանգարեցին Վիեննականներին՝ առաջ տանելու իրենց գործը. ընդհակառակն, իրենց հայտնագործութիւնը հաստատելու համար նրանք էլ՝ ավելի մեծ եռանդով սկսեցին ուսումնասիրել հայ մատենագրութեան տարբեր շրջանների լեզուն՝ և վեր հանել այն յուրահատկութիւնները, որոնք կան այդ տարբեր շրջանների գրաբարի մեջ: Այնուհետև բոլոր այդ հայագետներն արդեն իրենց գործերում պաշտպանում էին այդ տեսակետը, պարզաբանում այն, ավելի կամ պակաս ընդարձակութեամբ նկարագրում հինգ-

1 Դասական հայերենի, գրա գյուտի պատմութեան և այդ վեճերի մասին տե՛ս. Գալ է մ ք ե ա բ ա ն, Ոսկեդարեան և ոչ ոսկեդարեան հայերէնի խնդիրը (Գոլիս, 1903), Ակինյան, Դասական հայերէնը և Վիեննական Մխիթարեան դպրոցը (Վիեննա, 1932):

երրորդ դարի առաջին կեսի հայ մատենագրութեան տարբեր դպրոցների լեզուն, տալիս այդ դպրոցներից յուրաքանչյուրի ոճի բնորոշ, առանձնահատուկ գծերը: Ինքը՝ Գաթրըճյանը հետևյալ ձևով է բնութագրում հայ հին մատենագրութեան լեզուն. «Հայերեն գրավոր լեզուն ժամանակագրորեն երկու տիրող բարբառո (տիպիկալ) կբաժնեն, մեյ մը հինգերորդ դարուն կեսնն ի վեր, մեյ մ'ալ հինգերորդ դարու կեսնն դեպի վար» (Պատմ. մատ., էջ 57): «Դեռ ասորուաճը շրնող եվրոպացի հայերենագիտաց և գիտնականաց ուղղելով մեր խոսքը՝ կըսենք թե ան աստիճանի ի սակավու իսկ՝ որոշ և զգալի չէ միջին դարուց լատին լեզվին տարբերութիւնը Տուզլիոսի Կիկերոնի լեզվեն, որչափ 5-րդ դարուն կեսին վերաբերյալ անձանց գրութեան լեզուն հեռու է վերջին կեսին մեջ սորվողներուն գրութեան լեզվեն, օրինակի աղագավ՝ Եզնկան կամ Կորյան լեզուն՝ Մ. Խորենացիույն կամ Ղ. Փարպեցիույն լեզվեն» (Մաշտոցեան լեզուն, ՀԱ, 1913, էջ 721):

Այնուհետև, խոսելով այդ երկու շրջանների գրաբարի տարբերութեան մասին, հեղինակը գտնում է, որ այդ տարբերութիւնն առաջացել է հունական ազդեցութեամբ. երկրորդ թարգմանիչները՝ կրթութիւն ստանալով Ալեքսանդրիայում, հմտանալով հունարենին՝ կամեցել են հայերենն էլ նմանեցնել նրան և հնարել են նոր ձևեր, նոր բառեր ու մասնիկներ, որոնց հետևանքով էլ լեզուն ստացել է նոր կերպարանք:

Հեղինակի այդ տեսակետն ավելի պարզ կերպով ցուցադրելու համար բերում ենք այդ հատվածը գրեթե ամբողջապես.

«Բառաբանով և բերականությամբ միանգամայն է՝ որ հիմնովին երկուքի կբաժանվի հայերեն գրաբար լեզուն: Ան և աս լեզուն գործածողները իրարու կհարաբերին, ինչպես դրականապես պատմութիւնը կցուցնեն, իբրև երկու իրար շոշափող, երիցագույն և կրտսերագույն ծնունդներ միևնույն դարու մեջ: Այսչափ քիչ ժամանակի տարբերութեան մեջ այնչափ մեծ լեզվի փոփոխութիւն մը կամ անկում մը ըստ ինքեան անպատեհ է մտածել... Բայց զանոնք բաժանողը այնչափ ժամանակը չէ, որչափ դպրոցը և ուսումն է՝ որով վերջինները հունական լեզվի երկարագույն և կատարելագույն հրահանգ առած են: Նույն ատենվան ուսումնասիրութեան կենտրոնն, Ալեքսանդրիային եկող հայ ուսումնասիրաց մեջ, ո՛վ

1 Սույն վերնագրով տպված է հեղինակի «Հայոց կանոնագիրք» անտիպ աշխատութիւնից մի հատված, որ վերաբերում է դասական և ոչ դասական հայերենի խնդրին (ՀԱ, 1913, էջ 719—723):

կրնա գիտնալ՝ թե ով պարագրուիս ըլլալով, գաղափար մը ծնած է կարելի եղածին չափ հայերեն լեզուն հունականին կազմութեանը մոտ բերելու, ասիկա իրաց արդունք մըն է՝ որն որ երկբայութեան տակ շինալ, այսինքն՝ նույն ատենները սկիզբ առած մասնավոր դիտավորութիւն մը կամ թե ըսենք՝ դաշնակցութիւն մը որ հայերենը a' la grecque գրվի: Կրնա մարդ այսօր հայերեն բառարանաց և քերականութեանց մեջեն իրենց հատուկ բառարանն ու քերականութիւնը գտել: Աս հելլենականութեան հետ պետք չէ շփոթել այն հունական տարրը՝ որն որ այսպէս ըսենք ընտածին եղած է հայերեն լեզվի գործածութեան և որուն գործածութիւնը նախընթաց է հայերեն գրականութեան, զուցե քրիստոնեական հետ մտած: Եվ ոչ ալ դարձյալ՝ ան հունականութիւնները կիմանանք՝ որոնք բոլորովին պատահական են, երբ ան հնագույն լեզվով գրողները հունարենն թարգմանած ատենին... հունական ձևերը կ'ազհեն: Բայց երբեմն յայսմ միօրինակութիւն չի տեսնվեր, վասնզի իրոք ուրիշ բան չեն, բայց եթե գրչին ընթացքին մեջ քիչ խորհրդածված պատահմունք: Ասոր հակառակ՝ մեկալնոնց հունականութիւնները մասնավոր դրութենն (système) առաջ եկած միօրինակութիւն և ընդհանրութիւն ունին, հունական բառերուն, մասնիկներուն, հանգերուն, բարդութեանց շրջաններուն. գոգցես համախոհութեամբ հարմարցված ձևեր են՝ որոնք ամենը մեկեն որոշ դրութեան մը վրա շինված են, անանկ՝ որ եթե Սահակ կամ Եզնիկ տասը քսան տարի ետքը նորեն աշքերնին լուսո բանային՝ օրին. աղագավ Փիլոնի եբրայեցվո նախախնամութեան գիրքը հայերեն կարդալու, տարակույս չունենք, մեզմե շատ ավելի շվարած պիտի մնային չգիտնալով խիստ շատ տեղ՝ թե ինչ հասկընան» (Անդ, էջ 720—721): Ինչպէս տեսնում ենք, հեղինակը միակողմանի է քննում ու բացատրում հարցը. որ հունաբան դպրոց ունեցել ենք, այդ ճիշտ է, որ, այդ դպրոցի մեջ մտնող հեղինակները հունարենի նմանողութեամբ շատ նորութիւններ են մտցրել գրաբարի մեջ (նախածանցներ, բայերի երկակի թիվ ևն), որոնց մեծ մասը լեզվի մեջ ընդհանրացում չի ստացել և դուրս է մնացել, այդ նույնպէս ճիշտ է. բայց չէ՞ որ այդ դպրոցին չպատկանողներն էլ ունեն իրենց տարբերութիւններն առաջին թարգմանիչների լեզվի նկատմամբ: Այսպէս, օրինակ, Եղիշեն հունաբան դպրոցին չի պատկանում. բայց և՛ առաջին թարգմանիչների լեզվից նրա լեզուն զգալի կերպով տարբերվում է: Ի՞նչն է ուրեմն դրա պատճառը, բնականաբար դա պետք է բացատրել հայերենի՝

հենց իր իսկ՝ ներքին զարգացմամբ, նրա և ժամանակի ժողովրդական լեզվի փոխազդեցութեամբ և այլ հանգամանքներով:

Այդպէս տարբերելով հինգերորդ դարի առաջին կեսին գրված մատենագրութեան լեզուն հետագա շրջանի գրաբարից, հեղինակը՝ ըստ ոճական առանձնահատկութիւնների, այդ դասական շրջանի մատենագրութիւնը բաժանում է չորս դպրոցի (Եզնիկ, Կորիւն, Եփրեմ, Կիրեղ) և բնութագրում յուրաքանչյուրը հետևյալ ձևով.

«Առանց իրիք երկմտութեան է թէ վասն հայերէն լեզուի ամենայն գեղեցկութեան, յատկութեան և մեծութեան աղբիւր են մատենանք առաջին կիսոյ Ե. դարուն կամ բուն ոսկեղէն դարուն մերոյ: Սակայն և այնր ևս ծաղկեալ ժամանակի մատենանք թէպէտ և հաւասարք գեղեցկութեամբ և պատուով և ճոխութեամբ... սակայն այլ և այլ իմն նկարագիրս յինքեանս երևեցուցանեն, զորս ի դէպ է ի չորս իմն դասս աստէն ամփոփել ըստ իւրաքանչիւր սեռահական բանից կամ ոճոյ՝ առանց զնշանակա այլակերպութեան նոցա ի միմեանց ցուցանելոյ, որ ապաքէն չէ իսկ տեղույս:

«Առաջին դաս (որպէս Եզնիկ... և այլք) է ընդհանրականագոյն իմն քան զամենայն և դիպող ոճ ի հայերէն մատենագրութեան բուն ոսկի դարու՝ վասն կանոնաւոր ընթացից, վասն ճիշտ բանից, առատ և ազգի ազգի ասացուածոցն և անուանց, վասն պարզ զարդուց և զօրեղ դարձուածոց, որովք է պատեհ ի զօրաւոր ճարտարախօսութիւն, ի գեղեցիկ պատմագրութիւն, ի լուսաւոր փիլիսոփայութիւն և յամենայն իսկ ճշգրտագոյն մտածութիւն:

«Այլ սմին հակառակ՝ այլ ևս երեքին դասք ոճոյ բուն ոսկի դարուն, թէպէտ և ամենայն ուրեք և ամենայն մասամբք հանգիտապատիւք են առաջնումն այնմիկ, սակայն աստիճանաւ իմն հեռանան սակաւ ի հանգամանաց անտի՝ որովք առաջինն այն ոճ յարմարագոյն ի մատենագրութիւն է և դիւրաւ թեքի և խոնարհի յամենայն: Այսպէս մի դաս որպէս Ազաթանգեղոս, Բուզանդ, Կորիւն յերիցունց անտի իբրև դիւանական իմն կամ արքունական բարձրագոյն հրամանաց բարբառս հնչեցուցանէ և միւս ևս դաս՝ որպէս Ս. Եփրեմայ մեկնութիւնք՝ բանաստեղծական իմն լեզուաբարբառի՝ ամենեկին հարեալ ի զարդ և ի ծաղիկս, իսկ չորրորդն (որպէս կոչումն ընծայութեան Կիրղի Երուսաղեմացոյ...), մեղմ, հանդարտ և քաղցրախոս և կանոնաւոր քան զերկուս առաջինսն, սակայն և ոչ իբրև զառաջինն զայն դաս, յոր Եզնիկն և մեծ մասն մատենագրաց ժամանակին մատենագրեցին» (Քաղուածոյք, Ազդարարութիւն, էջ 5—8): Այս նկարագիրն է, ահա, որ ընդհանուրի

կողմից ընդունվեց և շնչին փոփոխություններով, մինչ այժմ էլ ընդունվում է:

1848 թվին Գաթրըճյանը ձեռնարկեց իր հռչակավոր «Տիեզերական պատմութիւն» աշխատությանը, որի առաջին հատորը լույս ընծայեց 1849 թվին, երկրորդը՝ 1852-ին: Անկախ յուր արժեքից, այդ աշխատությունն ըստ իր բովանդակության մեր ուսումնասիրության շրջանակներից դուրս է, սակայն պատմության հետ զուգընթաց մի քանի հատվածներ էլ նվիրել է լեզվին, ուստի և անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի ծանոթացնել թե՛ ընդհանրապես մարդկային լեզվի, և թե՛ մասնավորապես հայերենի մասին արտահայտած նրա դրույթներին: Առաջին հատորի 41—48 էջերում, խոսելով Բաբելոնյան խառնակության և զանազան լեզուների առաջացման մասին, հեղինակը, ինչպես վերն ասացինք ընդհանրապես Վիեննական դպրոցի մասին, հիմք է ընդունում Աստվածաշնչի պատմությունը. նախապես մարդկությունն ունեցել է մի լեզու, իսկ Բաբելոնյան խառնակությունից հետո այդ մի լեզվից առաջացել են այլ և այլ լեզուներ: Իր կոչման ու կրոնական համոզմունքի այս անհրաժեշտ տուրքը տալուց հետո հեղինակն անցնում է արդեն գիտության ասպարեզը. նա հետևում է եվրոպական լեզվաբանության և ընդունում համեմատական լեզվաբանության հիմնական դրույթը՝ լեզուների ցեղակցության մասին. առանձնապես հնդեվրոպական լեզուների վերաբերմամբ նա այն դրույթն է պաշտպանում, որ բոլոր այդ ցեղակից լեզուները ծագել են մի նախալեզվից. «Այս ցեղ լեզուաց անուանեալ կոչի հնդկային-գերմանական կամ հնդկային-եւրոպական, այսինքն ի կարգէ լեզուաց այնոցիկ որ ի Հնդկաց՝ քերելով ի վերոյ քան զարեւտեան հարաւային կողմանս Ասիայ մինչև ցհուսկ հիւսիսային ծագս Եւրոպայ բնակեալ են: Որպէս ծառոյ իրիք որչափ ոստքն բազմանայցեն և տերեքն և ծաղիկք, սակայն միշտ միութուն բնոյն և զօրութիւն արմատոյն երևի, դոյնպէս՝ և ի լեզու... ցրուելոց յերկուս մասունս աշխարհի՝ նշմարին առաջին հանգամանք մայր լեզուի նոցա: Հին մարական անուանք ըստ ձևոյն և ըստ մտացն ճշտիւ ունին նմանութիւն ընդ սանսկրիտեան լեզուին Հնդկաց. նշխարք զանդիկ լեզուին ամենեկին միաբան են ընդ սանսկրիտ լեզուի, և զմեծ մասն նոր պարսիկ բանից դիւրաւ մարթի ի սանսկրիտ լեզուէ բխեցուցանել... դարձեալ սանսկրիտն և զանդիկ լեզու ընդ հին յունական, ետրուրիական, գերմանական, կելտական, սլաւական լեզուաց, և սոքա ևս ընդ միմեանս անթիւ

քանս ունին հասարակաց և ի դարութեանն (քերականական) յօրինուածի ստէպ հաւասարութիւն, որովք յետ քննութեանց Բուպպայ և այլոց քննչաց լեզուաց՝ առանց երկուսանաց իմն թուի բխել նոցա ի միոջէ լեզուէ...» (Ա, էջ 46—47): Ինչ վերաբերում է հայերենի ցեղակցության հարցին, ապա՝ այստեղ հեղինակը ոչ միայն ընդունում է Պետերմանի ու Վինդիշմանի տեսակետը հայերենի հնդեվրոպական լեզուների ցեղակից լինելու և այդ լեզվական ընտանիքում դիրքով հնդ-իրանական ճյուղին պատկանելու մասին, այլև որոշ շափով զարգացնում է այդ տեսակետը: Ինչպես տեսանք, Լագարդից ու Մյուլլերից առաջ հայերենի ցեղակցության հարցը քննող հեղինակների մոտ աբիակա՞ն տերմինն անորոշ, ընդհանուր բնույթ է կրում, մինչդեռ Գաթրըճյանը ժամանակի լեզվաբանության համապատասխան քննելով այդ հարցը՝ միանգամայն որոշակի կերպով սահմանում է հայերենի տեղը հնդ-իրանական ճյուղի մեջ. նա պարզապես, առանց վերապահության հայտարարում է, որ հայերենը հնդեվրոպական լեզուների համակարգի մեջ հնդ-իրանական ճյուղին է պատկանում, իսկ այս ճյուղի մեջ էլ շատ ավելի սերտ կապակցության մեջ է գտնվում իրանյան լեզուների հետ. հայերենը զենդերեն, պահլավիրեն ու հին պարսկերեն լեզուների քույրն է հնդ-իրանական ճյուղի մեջ. «Հայ լեզուի ազգականութիւն ընդ զանդիկ և պարսիկ լեզուի առանց իրիք երկուսանաց է (Ա, էջ 42): Չիք այնպիսի պատեհ տեղի ի կարգել զհայերէն լեզու ի կարգի անդ լեզուացն՝ բայց դնել զնա առնթեր զանդիկ, պահլավիկ, (հին) պարսիկ բարբառոց Արեաց լեզուին, որոց անհամար իմն անուանք են հասարակաց ընդ հայերէն լեզուի, և այն յանտանս ևս որ ամենեկին էական ի մարդկեղեն խօսս իցեն, որովք իբրև քորք իմն առ միմեամբք երևին» (Ա, էջ 109): Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակը՝ հիմք ընդունելով հայերեն և իրանյան լեզուների միջև եղած ընդհանրությունները («հասարակաց»), գտնում է, որ հայերենը պետք է դնել հնդ-իրանական (Արիական) լեզվաճյուղի իրանյան լեզուների շարքում. դժբախտաբար հեղինակը հանգամանորեն չի քննում յուր գրքում այդ հարցը և բավականանում է միայն այդ դրույթն իբրև պարզ ճշմարտություն հայտնելով: Այդ իսկ պատճառով էլ դժվար է պարզել, թե ինչպես էր լուծում բնիկ ու փոխառյալ բառերի հարցը. սակայն այդ կարգի բառերի մասին համառոտիվ արտահայտած կարծիքից դատելով, թվում է, թե նա տարբերում է բնիկ բառերը փոխառություններից: Նշելով հայերենում և պարսկերենում եղած

աշխարհագրական մի քանի անունների նույնությունը, ավելացնում է. «Ոչ դուզն մտադրութեան արժանի է և նոյնութիւն քաղաքացն անուանց ի-կերտ,—շատ,—անդ,—ապատ և այլոց ևս նոյնպիսեաց որք առհասարակ յԱրեաց լեզու են» (Ա, էջ 109): Դժվար է անշուշտ դրա վրա հիմնվելով ասել, թե նա այնպես սկզբունքորեն է տարբերում իրարից փոխառություններն ու բնիկները, որ հանգի հայերենի անկախ լինելու մտքին, բայց ինչ էլ որ լինի, այդ տողերն ուշադրության արժանի են: Այնուամենայնիվ, եթե այդ հարցի առթիվ որոշակի բան չի ասում, ապա՝ հնդ-իրանական լեզուների շարքում ունեցած տեղի մասին արտահայտած տեսակետն էլ բավական է, որ մենք նրան իր պատվավոր տեղը հատկացնենք: Պետք է նկատի ունենալ, որ այդ տեսակետն այդպես պարզորոշ կերպով նա արտահայտել է դեռ այն ժամանակ, երբ Լագարդի և Մյուլլերի աշխատությունները հրատարակ չէին ելել: Այն, ինչ որ կամենում էին ապացուցել Լագարդն ու Մյուլլերը, Գաթրըճյանը թեև համառոտ, բայց միանգամայն պարզ ու որոշակի ասել էր արդեն 1849 թվին հրատարակած իր գրքում: Սակայն Գաթրըճյանի վաստակը դրանով գնահատել չի կարելի: Իրա հետ միասին և, նույնիսկ դրանից ավելի մեծ նշանակություն ունի հայերենի ուսումնասիրության համար դասական հայերենի գյուտը. Գաթրըճյանը դասական հայերենի գտիչն¹ է և իբրև այդպիսին՝ Վիեննական դպրոցի հիմնադիրը. ահա թե ինչու նա՝ ընայած իր երկերի ոչ լեզվաբանական բնույթին, հայ լեզվաբանության պատմության մեջ իր արժանի, պատվավոր տեղն է գրավում. Գաթրըճյանն առաջիններից մեկն է, որ եվրոպական հայագետների հետ միասին առաջ է մղել հայերենի ուսումնասիրությունը՝ համեմատական մեթոդով, իր ուշադրության հիմնական նյութը դժբձնելով, սակայն, ոչ թե հայերենի ցեղակցության հարցը, որի մասին՝ թեև սկզբունքորեն որոշակի, բայց շատ համառոտ է խոսում, այլ հենց հայերենի տարբեր շրջանները, այդ տարբեր շրջանների գրաբար լեզվի առանձնահատկությունները: Դրանով է, որ նա անմահացրել է յուր հիշատակը: Գաթրըճյանը ձեռնարկել է նաև հայ մատենագրության պատմությունը գրելուն, որի առաջին տետրակը (անգիր ժամանակների գրականություն) լույս է տեսել 1851 թվին, և որ, ինչպես և «Տիեզարական պատմութիւնը», անավարտ է մնացել. բայց նա մեր ուսումնասիրած նյութի սահ-

¹ Հմմտ. Մ է ն է վ ի շ ե ա ն, «Դասական հայերենի գտիչը», ՀԱ, 1932, էջ 63—62:

մաններից դուրս է մնում, ուստի և՛ նրա քննությունն ու արժանիքների վերահանումը թողնում ենք մասնագետներին:

Վիեննական դպրոցում լեզվի տեսական խնդիրների քննության գործում իբրև նշանավոր հեղինակ կարելի է հիշել Հ. Պողոս Հովնանյանին: Մնվել է 1802 թվին, Պոլսում: Գրեթե իր ամբողջ կյանքը անց է կացրել Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության մեջ՝ նվիրված ուսուցանելու և ուսումնասիրելու անդուլ գործին: Վախճանվել է 1884 թվին, Վիեննայում: Հովնանյանը շատ գրքերի հեղինակն է. նրա տպագիր աշխատություններից կարելի է հիշել «Պատմութիւն տիեզարական ժողովոց արևելեայց» (1847), «Պատմութիւն Իտալիոյ» (1864) և այլն: Սակայն մեզ հետաքրքրում է այստեղ նրա մի լեզվաբանական աշխատությունը, որի վերնագիրն է. «Մարդկային լեզուին սկզբան, հանգամանաց, միութեան ու բաժանման և ազգային լեզուաց վրայ քննական տեսութիւն մը» (1857 թ.): Ինչպես ցույց է տալիս վերնագիրը, աշխատությունը կրում է ընդհանուր լեզվաբանական բնույթ. ութ գլուխների մեջ հեղինակը հանգամանորեն քննության է առնում մարդկային նախամայր լեզվի գոյության, նրանից առաջացած լեզուների, ապա և՛ մեզ հայտնի հին լեզուներից առաջացած նոր, ազգային լեզուների գոյացմանն ու զարգացմանը վերաբերող տեսական հարցերը:

Առաջին խնդիրը, որ զբաղեցնում է նրան, մարդկության նախամայր լեզվի գոյության հարցն է. ինչպես հայտնի է, ըստ Աստվածաշնչի, մարդկությունն սկզբից ունեցել է մի լեզու. աստված, ստեղծելով մարդկության նախահայր Ադամին, ինչպես պատմվում է Աստվածաշնչում, տվել է նրան նաև լեզուն (Մն. 5, 8, 10), իսկ Ադամն էլ, իր հերթին, անուններ է դրել թռչուններին ու կենդանիներին, և այդպիսով ստեղծվել է մարդկության նախամայր, միասնական լեզուն (Մն. Բ, 19—20): Այդ լեզուն, իբրև թե, գոյություն է ունեցել մինչև քաբելոնյան խառնակությունը, որից, հենց խառնակության հետևանքով, ստացվել են զանազան լեզուներ: Տասնիններորդ դարում, երբ լեզվաբանությունը գիտական հիմքերի վրա դրվեց, անշուշտ Աստվածաշնչի այդ առասպելն էլ հերքվեց լեզվաբանության կողմից: Սակայն հրաժարվելով աստվածաշնորհ նախամայր լեզվի գոյությունն ընդունելուց, լեզվաբանները, այնուամենայնիվ, չհրաժարվեցին առհասարակ մարդկության նախամայր լեզվի գոյությունն ընդունելուց. առաջ քաշվեց այն տեսակետը, որ ցեղակից լեզուներն ունեցել են

իրենց նախալեզուները, իսկ այդ նախալեզուներն էլ իրենց հերթին առաջացել են մի նախամայր լեզվից:

Հովնանյանը, որ քննության էր առնում լեզուների ծագման խնդիրը, անշուշտ պետք է անդրադառնար նախամայր լեզվի հարցին և անդրադառնում է: Սակայն այս խնդրում նա որոշ դժվարության առջև է գտնվում: Նա վանական էր և այն էլ կաթոլիկ վանական. մի կողմից յուր կրոնական կոչումը, մյուս կողմից՝ պապական ցենզուրան նրան ստիպում էին, գոնե առ ի ցույց, ընդունել Աստվածաշնչի առասպելը. մինչդեռ գիտությունը, որին հետեւում էր ինքը, հակառակն էր թելադրում. և ահա Հովնանյանը միջին ճանապարհն է բռնում, կամենալով հաշտեցնել գիտությունը կրոնի հետ: Այսպես. խոսելով մարդկության նախնական լեզվի մասին, նա ևս, վերն ասվածի համաձայն, գտնում է, որ սկզբնապես մարդկությունը մի միասնական լեզու է ունեցել, իսկ այդ լեզուն էլ աստված է տվել մարդուն: Յուր կրոնական կոչմանը այս անհրաժեշտ տուրքը տալով, նա գրում է. «Աշխարհքիս սկզբան մարդուն խոսելու սկսած ատենը հարկավորապես մի միայն լեզու կար» (էջ 34): Բայց այս միայն սկիզբն է. այդ անհրաժեշտ տուրքը տալուց, կրոնական հայրերի առջև իրեն արդարացնելուց հետո, հեղինակը տալիս է յուր մեկնությունը. ըստ այդմ, սկզբից եղել է մի լեզու, բայց այդ լեզուն գործնականապես աստված չի ստեղծել. աստված մարդուն տվել է միայն խոսելու ձիրքը, կարողությունը, որպես մի բնական, ներքին ունակություն: Մարդն է, որ այդ ձիրքի շնորհիվ և աստծու ազդեցությամբ, նրա անմիջական ներգործությամբ ու ոգու գաղտնի զորությամբ հորինել է յուր լեզուն. «Լեզուն ու խոսիլը մարդուն ստեղծման ատեն իրեն իբր բանավոր արարածունյն ամեն ժամանակ կարևոր ու սեփական ձիրք ու կարողություն մը բարերար արարչին իր բնությանը մեջ տնկվեցավ ու հաստատվեցավ! (էջ 25): Լեզուներն իրենց ծագումն ու հառաջացումը հոգվույն անծանոթ կամ գաղտնի (ի սկզբանե արարչին իրեն տրված) զորութենեն կառնեն...: Լեզուն... ի մարդն հեղյալ գերբնական պարզև մը չէ, հապա իր բնական կարողութենեն հառաջ եկած ձիրք մը՝ բանական՝ և ըստ դիտման արարչին հարկավոր ներգործություն մըն է (էջ 21—22): Խոսքը՝ մարդկային լեզվին կազմությունն ու անոր մեջ ամեն մարդկային կենաց պատշաճ ըլլող հորինվածությունը

1 Ընդգծումները մերն են—Է. Ա.:

կամ կապակցությունը մարդուն ստեղծման ատեն աստուծոմն ընդունած խոսելու կարողության ներգործությունն է» (էջ 21): Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակը լեզվի ծագումը բառացիորեն այնպես չի ընդունում, ինչպես Աստվածաշնչում է պատմվում. ճիշտ է, նա ուղղակի կերպով չի ժխտում այդ պատմությունը, իսկ մի տեղ էլ նույնիսկ վկայակոչում է Մենդոց գրքի հայտնի տողերը, բայց այդ բոլորը նրա մոտ միայն նախապայմանի արժեք ունեն. աստված մարդուն պարզեցել է միայն խոսելու կարողությունը, միայն խոսելու ունակությունն է մարդուն շնորհել, իսկ լեզուն ստեղծվել է հենց այդ ունակության գործադրությամբ, ուստի և՛ լեզվի իսկական ստեղծագործողը մարդն է: Մարդն աստծուց ստացած այդ հատուկ առանձնաշնորհումով էլ բարձր է կանգնած կենդանիներից. կենդանին ի բնե զուրկ է մտածելու և խոսելու ձիրքից. դրան հակառակ, մարդ ի սկզբանե ունեցել է խորհելու և խոսելու աստվածաշնորհ ձիրքը. խոսելու ձիրքը մարդկային բնության սեփական հատկությունն է և հետևաբար՝ բնական ունակությունը. նա նույնքան բնական է և նույնքան անհրաժեշտ, որքան ուտելը, խմելը և այլն. «Խոսիլը մարդուն բնությանը մեջ հաստատված անանկ կարողություն ու սեփականություն մըն է, որ մարդ աշխարհքիս արարածներուն մեջ իբրև ամենեն գերազույնն ըլլալով՝ այն հատկութենեն չէր կրնար բնավ զուրկ մնալ, անիկա իր բնությանը գլխավոր սեփականություններուն մեկը պետք է ըլլալ, ինչպես ուտելը, խմելն ու քնանալը... ամենարվեստ ու բարերար արարիչն որ աս արարածը բանավոր ու մտավոր ստեղծեց՝ հարկավորապես խոսելու ձիրք ալ պետք էր տալ» (էջ 23—24): Մի կողմ թողնելով հատվածի կրոնական երանգավորումը, որ անշուշտ անհրաժեշտ տուրք է յուր կոչմանը, դժվար չէ գտնել այն կապը, որ կա Հովնանյանի սկզբունքների և Վիլհելմ Փոն Հումբոլդտի տեսության միջև: Հեղինակն, ըստ էության, ընդունում է լեզուն իբրև զգու «անծանոթ կամ գաղտնի զորության» արդյունք, մի բան, որ Հումբոլդտի տեսության հիմնական դրույթներից մեկն է կազմում: Իայց մյուս կողմից էլ հարում է Մաքս Մյուլլերի բխյոգիզմին, պնդելով, թե խոսելու ձիրքը մարդուն բնականորեն և բնախոսորեն ներհատուկ է եղել այնպես, ինչպես ուտելը, խմելը, քնելը: Հիշենք, որ Մաքս Մյուլլերն էլ խոսելու կարողությունը մարդուն բնախոսորեն հատուկ համարելով, ավելացնում էր, թե ըստ բնության հատուկ այդ կարողությունը աստվածային զորության շնորհն է:

Անցնելով ուղղակի լեզվի ստեղծման հարցին, հեղինակը միանգամայն ճիշտ կերպով բնորոշում է մարդկային լեզվի ծագման նախապայմանը. այդ նախապայմանը մարդկային հասարակությունն է: Լեզվի կարիքը միայն այն ժամանակ զգացվեց, այն ժամանակ միայն լեզվի ստեղծումն իբրև անհրաժեշտություն հանդես եկավ, երբ մեր նախնիներն սկսեցին հասարակական կյանքով ապրել, երբ գոյություն առավ մարդկային հասարակությունը՝ ընկերությունը: Հասարակական կյանքով ապրել սկսող մարդու համար լեզուն կենսական անհրաժեշտություն է. հասարակությունն առանց լեզվի չի կարելի պատկերացնել. «Ընկերությունն առանց խոսքի չի կրնալ երևակայվի: Ընկերության մեջ ապրել սկսող մարդը պետք է որ իր սկսելու ատենը խոսելու կարողություն ունենար՝ խոսեր» (էջ 24): Այս ճիշտ դրույթից ելնելով էլ հեղինակը կարողանում է որոշել մարդկային լեզվի բնույթը. մարդկային լեզուն հասարակության անդամների միմյանց հետ հաղորդակցելու, իրենց մտածություններն ուրիշներին հաղորդելու միջոցն է. լեզվի գոյության, նրա ստեղծման նախապայմանն էլ հենց մարդկանց՝ իրար հետ հաղորդակցելու պահանջն է. լեզուն ստեղծվել է «մտածություններն ու արտաքին նշաններով չերևցած զգացմունքը հայտնի ընելու՝ բացատրելու համար: Աս բացատրությունը մեկ մարդուն ներքին մտածությունն ու զգացմունքը մեկալին հաղորդելու միջոց կամ միջնորդ մըն է» (էջ 15): Այստեղից էլ հեղինակը հանում է յուր հիմնական եզրակացությունը. եթե լեզուն մարդկանց՝ իրար հետ հաղորդակցելու միջոց է, եթե, իբրև այդպիսին էլ, նա կարող է գոյություն ունենալ միայն մարդկային հասարակության մեջ, հետևաբար և լեզուն հասարակական երևույթ է. հասարակությունից դուրս լեզու գոյություն ունենալ չի կարող. «Մարդկային ընկերութենն զատված ու անտառներու մեջ պղտիկուց ի վեր առանց մարդկային խոսք մը լսելու կյանք անցնող մարդիկ չէին կրնար հողավոր ձայներ հանել ու խոսք մը ուղիղ արտաբերել» (էջ 16): Վերջապես մարդկային լեզուն, որպես հասարակական երևույթ, որպես մարդկանց «մտածությունների» արտահայտիչ, արտացոլում է յուր մեջ հասարակության հատուկ գիտակցությունը, հասարակության սովորությունների բովանդակությունը, էությունը. լեզուն պատմական երևույթ է. ինչպես հասարակությունը ենթակա է փոփոխման, այնպես էլ լեզուն փոփոխական է: Սակայն լեզուն նույնիսկ յուր բոլորովին այլափոխված վիճակում էլ պահպանում է դարձյալ հասարակության անցյալ

պլանքի մտածության տարրերը, արտացոլում յուր մեջ անցյալի երևույթները: Լեզուն մարդկային կյանքի հիշատակարանն է, նրա նով կարելի է ուսումնասիրել մարդկային հասարակության պատմությունը. «Լեզու մը ուրիշ բան չէ, բայց եթե ազգի մը (կրնանք քսել նաև՝ ընդհանուր մարդկային ազգին կամ ընկերության) հատուկ եղած սովորություններուն բովանդակությունը՝ ամեն խորհուրդները կամ մտածություններն ու զգացմունքը հայտնի ընելու» (էջ 15) միջոց: «Ազգի մը ամեն պատմական հիշատակներն ու հիշատակարանները կորսված ըլլան, ու միայն լեզուն անկորուստ մնալ, բավական է իբրև նախնայց հավատարիմ ավանդապահն ու կենդանի հիշատակարանը՝ հաջորդաց ու հետնոց իրենց ձայնն ու խոսքը հասցնելու» (էջ 118): Այսպես, ուրեմն, լեզուն, ինչպես ճիշտ կերպով բնորոշում է հեղինակը, հասարակական երևույթ է, լեզուն հաղորդակցման միջոց է, լեզուն՝ պատմական երևույթ: Ծիշտ է, հեղինակը մարդկային հասարակությունը, մարդկանց համատեղ ապրելն էլ դիտում է իբրև բնական, նույնիսկ աստուկ փողմից օահմանված մի բան. ինչպես խոսելու կարողությունն ի բնե աստուկ կողմից տրված մի առանձնաշնորհում էր, այնպես էլ հասարակական կյանքով ապրելն աստուկ կողմից նախասահմանված էր մարդուն. բացի այդ, ըստ Հովնանյանի, այդ մարդկային հասարակությունը նախապես բաղկացած է եղել երկու հոգուց՝ Ադամից ու Եվայից. «Մանավանդ որ, (ինչպես աստուծո խոսքն ալ կցուցնե, որ ըսավ?.. «Ո՛ր է բարեք մարդոյդ միայն լինել»), մարդուն ընկերական ըլլալն իր ստեղծման ատեն իրեն բնությանը մեջ (էր) սահմանված (էջ 24): Ադամ իր բնածին բերմամբն աս (խոսելու— է. Ա.) փափագը կատարելու համար իր լեզուն գործածելու՝ ներքին միտքն ու կամքը խոսքով ընկերին ալ հայտնելու սկսավ... և որովհետև առաջին մարդուն ընկերն ալ նույնպես բնածին կարողություն ուներ՝ ամեն բան մտքը ըմբռնելու, հասկնալու, իր մտքին մեջ անոնց զաղափարները հարմարցնելու և արտաբուստ նույնբըր հայտնելու ու խոսքով բացատրելու, անոր համար երկու կողմանե լեզուն. բանեցնելով՝ իրենց խորհուրդները սկսան իրարու հաղորդել» (էջ 27): Սակայն այս հայացքը՝ հասարակության նկատմամբ, բոլորովին էլ չի նսեմացնում վերը ասվածների արժեքը. մեզ համար կարևորն այստեղ՝

¹ Հմմտ. Գրիմի խոսքերը. «Ոսկրներէց, դէնքերից ու Թաղածքներից ավելի կենդանի վկայություն կա ժողովուրդների մասին՝ զբանց լեզուն»:
² Ծնունդը, Բ, 18:

լեզվի ճիշտ բնորոշումն է. ինչ վերաբերում է հասարակության մասին ունեցած նրա հասկացողության, ապա այդ նրա փիլիսոփայական հայացքների արդյունքն է, և մենք ամենևին էլ մտադիք չենք վերագրել նրան հասարակության մատերիալիստական ըմբռնումը: Ինչպես վերն ասացինք, հեղինակն աշխատում է գիտությունը հաշտեցնել կրոնի հետ, և, շարադրելով իր սկզբունքները լեզվի ու նրա ծագման մասին, հաճախ կրոնական երանգավորում է տալիս դրանց. սակայն այդ կրոնականը մի կողմ թողնելով, մենք գտնում ենք նրա մոտ լեզվի այն բնորոշումը, որ համապատասխանում է յուր ժամանակի իշխող սկզբունքներին, հատկապես՝ Հումբոլդտի տեսությանը: Բայց հեղինակն էլ ավելի հեռանում է կրոնից, երբ, հենց աստվածային ներգործության արգասիք համարելով լեզուն, անմիջապես ավելացնում է, թե լեզուն հորինվել է մարդու կողմից: Լեզուն ի սկզբանե անտի եղած մի երևույթ չէ. նա մարդու ստեղծագործությունն է: Իբրև այդպիսին, նա պատմական երևույթ է և ենթակա է անընդհատ փոփոխությունների: Մարդիկ հորինում են իրենց լեզուն ու մարդիկ էլ փոխում են այն. բայց ինչպես մարդիկ ստեղծում են այն ո՛չ նախապես խորհրդածելով ու խորհրդակցելով՝ թե ինչ կերպով ստեղծեն այն, այդպես էլ նրանք փոփոխում են այն, առանց մտածելու ու որոշելու, թե ինչու են փոփոխում և ինչպես. «Մարդկային ազգը բնական հարկավորության ու իր բնությանը համեմատ լեզուն ամեն հիմնական ձևերովն ու հարաբերություններովը կհորինե ու կխոսի: Ամեն գլխավոր առանձին լեզու իր նախնական ու անխառն մաքրությանը մեջ իր կերպարանացը կամ ձևոցն արհեստական հորինված մըն է. և այս հորինվածն արտադրող կամ կազմող անձինքն ո՛չ անոր օրենքն ու կանոններն տամամբ սորված են ու ո՛չ խորհրդածությամբ ընտրած իրենց սեփականած են, հապա առանց օրենք մը մտածելու կամ գիտնալու բնական ազգամբ արտադրած են» (էջ 21):

Մարդկային լեզվի մասին այս ընդհանուր, հիմնական սկզբունքները տալուց հետո հեղինակն անցնում է առանձին լեզուներին ու քննում նրանց առաջացման հարցը: Ինչպես սկզբից մարդկության մի նախամայր լեզու ունենալու խնդրում ընդունում է Աստվածաշնչի պատմությունը, այնպես էլ այստեղ՝ այսպես կոչված մայր կամ նախամայր լեզուների առաջացման հարցը լուծում է ըստ Աստվածաշնչի: Նա պատմում է, որ նախնական լեզուն գոյություն է ունեցել մինչև բաբելոնյան խառնակությունը և այդ

խառնակությունից առաջացան տարբեր լեզուները: Բայց, շնայած խառնակությանն ու դրանից առաջացած լեզուների այլազանությանը, բազմաթիվ լեզուների միջև եղած տարբերություններն այն աստիճանին չհասան, որ նրանց միջև եղած նմանությունները գտնել հնարավոր չլիներ: Քանի որ բոլոր լեզուներն էլ ծագել են մեկից, ուստի և՛ որքան էլ նրանք տարբերակված լինեն իրարից, այնուամենայնիվ իրենց մեջ պահել են երբեմնի նույնության հետքերը. մի լեզվից բոլորովին տարբեր, ոչ մի բանով իրար մեջ նմանություն չունեցող լեզուների առաջացումն անկարելի բան է. «Բոլորովին այլ և այլ (մեկ զմեկե հեթանոս տարբեր) լեզուներ դուրս ելլելը՝ կարելի չէ. վասնզի թե որ ասանկ եղած ըլլար՝ աշխարհքիս վրա գտնվող ամեն մայր լեզուներուն մեջ տեսնված ազգակցությունն ու արմատական նմանությունն՝ ինչպես հմուտ լեզվագետները կգտնեն, չէր կրնար ըլլալ (էջ 58): ...Մայր լեզուները մեկ նախավոր ընդհանուր լեզվեն դուրս եկած ըլլալով... ամենքն ալ իրենց մեջ անոր հետքերը կպահեն... Ցեղակից լեզուները ժամանակներ անցնելով այլևայլություններ կրած ալ են նե՛ իրենց գլխավոր լեզվին տարբերն ու գլխավոր կերպարանքն չեն կորսրնցուցած» (էջ 62): Այդ պահպանված տարբերի շնորհիվ էլ, ահա, հնարավոր է դառնում երևան հանել տարբեր լեզուների՝ միմյանց հետ ունեցած կապը, նրանց ցեղակցությունը: Այստեղ հեղինակը հիշում է համեմատական լեզվաբանության հիմնական նվաճումը՝ հնդեվրոպական լեզուների ցեղակցության հարտագործումը: Այս խնդրում, ի պատիվ հեղինակի պետք է ասել, նա հակադրվում է համեմատական լեզվաբանության առաջին (Բուպի) դպրոցին ու հերքում այդ դպրոցի մի հիմնական դրույթը. ինչպես գիտենք, «հնդեվրոպական լեզուների» համեմատական քերականության հիմնադիրները այն կարծիքն էին արտահայտում, թե բոլոր «հնդեվրոպական լեզուների» մայրն է սանսկրիտը: Այդ տեսակետը հետագայում հերքվեց: Հովնանյանն էլ, հիշելով այդ կարծիքը, որոշակի ասում է, որ այդ ճիշտ չէ. «Թեպետ և լեզվագետք հիմակ... սանսքրիտ լեզուն ամեն հնդկային-եվրոպական լեզուներու մայր կսեպեն, բայց պետք չէ այնպես կարծել, որ ասոնք անկից ելած են, հապա՝ թե անիկա արտաքո կարգի հարցստություն ու կատարելություն մ'ունենալով՝ ամեն ցեղակից լեզուներուն տարրները մասնավոր կերպով մը կրովանդակե» (էջ 40, ծան. 1): Այս տեսակետը, որ մեզ համար շափազանց պարզ և անհերքելի ճշմարտություն է, յուր ժամանակի համար մեծ նորու-

թյուն էր. պետք է հիշել, որ Շլայխերի հայտնի «Compendium»-ը լույս է տեսել 1861—62 թվերին, այսինքն՝ Հովնանյանի գրքից չորս-հինգ տարի հետո:

Այդպես ընդունելով հնդեվրոպական լեզուների ցեղակցության խնդիրը, նույն տեղում հեղինակը խոսում է նաև հայերենի մասին և, թվարկելով հնդեվրոպական լեզուները, դրանց մեջ հիշում է նաև հայերենը, որից և երևում է, թե նա ընդունում է հայերենի՝ հնդեվրոպական լեզուներին ցեղակից լինելը. «Աշխարհքիս վրա հիմակ գտնվող լեզուներուն վրա աս դարուս մեջ եղած համեմատական ճիշտ գննությունները՝ հաբեթյան՝ ցեղերու... լեզվաց համար՝ միևնույն սկիզբե ըլլալին ու իրարու հետ սիրտ ազգակցություն ունենալին հաստատուն օրինակներով ցուցցին. և հայտնի ըրին, որ սանսքրիտ կամ հին հնդկաց, հայոց, պարսից ու մարաց, կելտաց, գերմանացվոց, սլավաց, հունաց, լատինաց, ետրուակացվոց ու լյուրիկացվոց (ինչպես ուրիշ քանի մը ազգաց ալ) լեզուները միևնույն լեզվի ճյուղեր կամ ծնունդներ են» (էջ 62—63): Այնուհետև հեղինակը տալիս է այդ լեզուների թվականների (1-ից մինչև 10) համեմատությունը, թվականներ, որոնց «նմանությունը կամ ազգակցությունը վերիվերո մտադրությամբ մալ հայտնի կերևա ու խորունկ լեզվագետ շրլոդն ալ կտեսնե» (էջ 66): Դժբախտաբար հեղինակը ոչինչ չի ասում հայերենի ունեցած դիրքի մասին. թվում է, թե ընդունում է Լագարդի տեսակետը, քանի որ հայերենը միշտ սանսկրիտի ու պարսկերենի հետ կետը, քանի որ հայերենը միշտ սանսկրիտի ու պարսկերենի հետ է հիշում (համտ. էջ 63 և 72). սակայն պարզ կերպով ոչ մի բան չի ասում այդ մասին: Համենայն դեպս, գրքի հրատարակության շի ասում այդ մասին: Համենայն դեպս, գրքի հրատարակության ժամանակից դատելով (1857 թ.), կարող ենք ասել, որ այլ կերպ լինել չէր էլ կարող. ժամանակի տիրապետող տեսակետը այդ էր: Այնուամենայնիվ դա միայն երկրորդական, իր աշխատության համար կողմնակի, մասնավորապես հայերենին վերաբերող հարց է: Ընդհանուր լեզվաբանության տեսակետից կարևորն այլ տեղ այն է, որ նա ընդունում է հնդեվրոպական լեզուների ցեղակցությունը և հայերենն էլ մտցնում այդ լեզվաընտանիքի մեջ:

Առանձնապես կարևոր է հեղինակի տեսակետը լեզուների զարգացման մասին. կանգնած լինելով լեզվական երևույթների ըմբռնման գիտական հիմքի վրա, նա կարողանում է ճիշտ կեր-

1 Այդ անվամբ հեղինակը հասկանում է հնդեվրոպական ցեղերը. «Հարեթյան լեզվաց բովանդակությունն առհասարակ հնդկային-եվրոպական կամ հնդկային-գերմանական կանվանի» (էջ 63):

պով դիտել լեզվի պատմական բնույթը և լեզվի զարգացման պատմական ընթացքը: Բայց հետևելով Շլեգելին և Հումբոլդտին, Հովնանյանը լեզվի զարգացման ընթացքում սխալ կերպով տեսնում է երեք հաջորդական աստիճաններ և ըստ այդմ էլ բաժանում լեզուները երեք կարգի.

Ա) Անջատական լեզուներ, որոնք ներկայացնում են լեզվի զարգացման ստորին աստիճանը. «Պինդ առաջ այն լեզուները մեր առջին կելեն՝ որոնց մեջ մտաց պարզ խորհուրդը պարզապես... միմիայն հնչյունով կբացահայտվի՝ կարտաբերվի: Լեզվի մը կազմությունն այս աստիճանին ու սահմանին մեջ մնալով՝ միայն միավանկ արմատներ կարտադրե և... աս պատճառով միավանկության, միավանկներու լեզու կանվանի» (էջ 66): Պատմական, աստիճանական զարգացման տեսակետից այդ լեզուները ներկայացնում են մարդկային լեզվի «հորինվածության պինդ ստորին աստիճանը» (էջ 68):

Բ) Կցական լեզուներ, որոնք թեև ներկայացնում են նախորդ աստիճանից ավելի բարձր՝ լեզվի զարգացման երկրորդ աստիճանը, բայց դեռևս չեն հասել լեզուների զարգացման ամենաբարձր աստիճանին: Այդ կարգի լեզուներում «թեպետ և արմատներն ըստ մեծի մասին անկախ կմնան, բայց բառերուն իրարու հետ ունեցած հարաբերությունները նշանակելու համար՝ մասնավոր հրնչյուններ (վանկեր, բառեր) կգործածվին» (էջ 69):... Աս պատճառով աս երկրորդ աստիճանին կամ դասին մեջ ըլլող լեզուները կտատակության՝ բարդության լեզուներ կըսվին» (էջ 69):

Գ) Թեֆական լեզուներ, որոնք ներկայացնում են լեզուների աստիճանական զարգացման ամենաբարձր ստադիան. դա է «լեզվաց երրորդ դասը, որուն մեջ... արմատն ու կերպն իրարու հետ անբաժանելի միություն մը (ոգեխառնած) կապված ու միացած՝ մեկ եղած են: Հոս քերականական հարաբերությունն արմատին (բուն բառին՝ անունին) հետ ներքին կապակցությամբ միացյալ ըլլալուն՝ երկուքին ալ իրարմե բաժանվիլն անհնարին է, ու իրարմե բաժնված գոյություն չեն կրնար (տնենալ)... մեկ խոսքով ըսենք՝ բոլորն ալ գործարանավոր (=օրգանական—է. Ա.) ու դաշնակավոր հորինվածով գոյացող մարմինի մը նմանությունն ունին» (էջ 71):

Այսպես ընդունելով լեզուների պատմական զարգացման տարբեր աստիճանները և բնորոշելով այդ աստիճաններն ըստ լեզուների ձևաբանական կառուցվածքի, Հովնանյանը ճիշտ կերպով

է լուծում մասնիկների առաջացման հարցը: Մասնիկները նախապես եղել են անկախ, ինքնուրույն բառեր, որոնք ժամանակի ընթացքում կորցնելով իրենց անկախ իմաստը, զրկվելով ինքնուրույն գործածությունից ու «մաշվելով», վերածվել են մասնիկների: «Աս՝ քերականական հարաբերությունները բացահայտող՝ հնչյուններն սկզբնաբար ըստ մեծի մասին ուրիշներն անկախ բառեր էին, բայց կամաց կամաց լեզուն իր հորինվածությունը մեջ հառաջ երթալով՝ անոնց հատուկ նշանակությունն անհայտ ու անհետ եղած է, նաև նույնիսկ իրենք (հնչյուններն) ալ երևելի փոփոխություններ կրելով, ալ իբր այնպիսի հնչյուն չեն կրնար ճանչըցվիլ» (էջ 69): Ինչ վերաբերում է հոլովման ու խոնարհման վերջավորություններին, այսպես կոչված բառահարաբերական մասնիկներին, ապա հեղինակն այստեղ էլ գտնում է, որ նրանք էլ ստացվել են դերանուններից. «Հոլովական կամ փոփոխվելու գորությունը բառերու միությունը հառաջ կբերե, ու այն նուրբ, անսոր ու իբր ոգեկան մասնիկներն՝ որոնք աս միավորությունը կամ միությունը կկատարեն՝ ըստ մեծի մասին դերանունական բուներ կամ արմատներ են» (էջ 71): Սրանց գուգրնթաց հեղինակը գտնում է նաև, որ մասնիկները կարող են առաջանալ ոչ միայն ինքնուրույն, արմատական բառերից, այլ և կարող են սկզբից ևեթ եղած լինել առանձին հնչյուններ, որոնք անկախ, ինքնուրույն բառեր չեն եղել, այլ ի բնե եղել են մասնիկներ. «Բայց ասոնց շատն ալ միայն բառերուն սկիզբը, մեջն ու վերջը գետեղված գողված մասնիկներ են; որոնք երբեք իրենք իրենցմե՝ կամ ուրիշն անկախ գոյություն չեն ունեցած» (էջ 69): Իհարկե, այս տեսակետը վիճելի պետք է համարել. կարելի է թերևս ընդունել, որ բառի մեջ կատարված հնչյունական փոփոխությունը, կամ որևէ հնչյունի «պատահական» հավելումն առաջ բերի իմաստային որոշ տարբերակում և ապա՝ համաբանության (անալոգիայի) շնորհիվ տարածվելով նաև ուրիշ այդ կարգի բառերի վրա, ընդհանրացում ստանա ու մասնիկ դառնա¹. բայց այդ պետք է դիտել իբրև մասնակի երևույթ, իբրև մասնիկների առաջացման երկրորդական միջոց:

Վերջապես հեղինակը մի վերջին գլխով քննում ու նկարագրում է նոր, ազգային լեզուների առաջացումն ու զարգացումը. այս հարցում էլ հեղինակը հետևում է յուր ժամանակի եվրոպական լեզվաբանությանը՝ հնդեվրոպաբանությանը: Ազգային լեզուները,

¹ Հմմտ. Գ. Ղափանցյան, Ընդհանուր լեզվաբանություն, Ա մաս, Երևան, 1929, էջ 205—209:

ինչպես ասում է հեղինակը, ստացվել են հին դասական լեզուներից՝ նրանց աստիճանական զարգացման շնորհիվ: Այս գլխում առանձնապես ուշագրավ է լեզուների փոխազդեցության խնդիրը, որին հեղինակը հատուկ նշանակություն է տալիս: Իրենց զարգացման ընթացքում լեզուները միմյանց հետ շարունակական շփման մեջ լինելով՝ իրարից փոխադարձաբար ազդվում են. լեզվական փոխազդեցությունները յուրաքանչյուր լեզվի հարստացման կարևոր աղբյուրներից մեկն են. «Մեկ ժողովրդյան՝ կամ ցեղի մը հատուկ բարբառը... իրեն ազգակից ու դրացի ըլլող ժողովրդյան բարբառեն իրեն պակասածն առնելով հարստություն մը կստանա» (էջ 106):

Սրանք են, ահա, այն հիմնական դրույթները, որ արտահայտել է Հ. Պ. Հովնանյանը յուր գրքում: Ամփոփելով այդ բոլորն ի մի՝ գալիս ենք հետևյալ եզրակացության. Հովնանյանն առաջին հայ լեզվաբանն է, որ հետևելով Եվրոպայում լեզվաբանության մեջ կատարված հայտնագործումներին՝ ինքն էլ հետևեց այդ նոր լեզվաբանական ուղղությանը՝ համեմատական լեզվաբանությանը և իր աշխատությանը հայերին հաղորդակից դարձրեց իր ժամանակի եվրոպական գիտության նվաճումներին: Լեզվի փիլիսոփայական հարցերում, որոնց էլ նվիրված է գիրքը, Հովնանյանը հետևում է Մաքս Մյուլլերին և, հատկապես, Հովաքոսյանին: Վերջինիս տեսության հետևությամբ է գրել նա յուր աշխատությունը. հեղինակի համար լեզուն ոգու գործունեության արդյունքն է, ինչպես Հովաքոսյանի մոտ: Այդ գործունեությունն էլ իր հերթին աստվածային «ներշնչման» արդյունքն է: Լեզուն մարդկանց՝ իրար հետ հաղորդակցելու միջոց է. իբրև այդպիսին էլ նա հասարակությունից դուրս գոյություն ունենալ չի կարող. հետևաբար՝ նա մարդկային հասարակության յուրահատուկ նվաճումն է, հատուկ ստեղծագործությունը: Լեզվի մեջ ամփոփված են ցեղի (ազգի, ժողովրդի) «սովորություններուն բովանդակությունը, ամեն խորհուրդները կամ մտածություններն ու... զգացմունքը»: Հատուկ ուշադրության է արժանի հեղինակի տեսակետը լեզվի զարգացման նկատմամբ. այստեղ՝ հետևելով դարձյալ Հովաքոսյանին՝ հեղինակը ճիշտ կերպով կարողանում է դիտել լեզվի դիալեկտիկան: Վերջապես, ընդունելով լեզվի զարգացման պատմական բնույթը՝ հեղինակը ճիշտ կերպով լեզուն համարում է մարդկային հասարակության պատմության ուսումնասիրության աղբյուրներից մեկը: Այդ սկզբունքի արժեքն ու ճշտությունը պատկերացնելու հա-

մար բավական է հիշել Գրիմմի այն խոսքերը, թե՛ «մեր լեզուն նաև մեր պատմությունն է» կամ՝ Հումբոլդտի այն դրույթը, թե՛ «կուլտուրայի ամեն մի վիճակն արտահայտվում է նաև լեզվի մեջ»։ Սակայն այս միանգամայն արժեքավոր սկզբունքներին զուգընթաց հեղինակն օժի նաև իր սխալ դրույթները։ Գրանցից առաջին հերթին պետք է հիշել այն հակասությունը, որ գտնում ենք նրա մոտ լեզվի ծագման ու զարգացման հարցում։ Մի տեղ ասելով, որ լեզուն ձևաբերովի է, «արհեստական հորինված մըն է», մի այլ տեղ ավելացնում է, թե մարդկային միտքը չէր կարող լեզու ստեղծել. «Լեզվին կամ խոսքին գոյությունն... բնության արարչին տրված տուրք մըն է։ Լեզվաց սքանչելի կազմությունը մարդկային միտքն իր բոլոր սրություններն ու ճարտարությունները չէր կրնար հանճարեղ կամ հնարագետ ճամբով մը ստանալ» (էջ 20)։ Այնուհետև, նա ընդունում է լեզվի պատմական զարգացումը, բայց միաժամանակ ասում է, թե լեզուները հիմնական, էական փոփոխությունների ենթակա չեն. լեզուների մեջ «էական փոփոխություններ ընելն, իրեն սկզբնական գոյության ատեն ընդունած կերպին ներհակ կերպ մը իրենց տալը հնարավոր չէ» (էջ 82)։ «...Ով որ կդնե, թե լեզու մը աստիճան աստիճան հառաջ գացած հորինված է, կամ կկարծե՛ որ դարերու կարոտ եղած է՝ մինչև քերականական կատարելության հասնի, բոլորովին փորձողեմ կխոսի» (էջ 84)։ Ինչպես տեսնում ենք, հակասությունն սկզբնաբախ է։ Միանգամայն սխալ է նաև լեզուների ձևաբանական տիպերը որպես զարգացման տարբեր աստիճաններ դիտելը։ Վերջապես միանգամայն սխալ է նաև հասարակության մասին նրա ունեցած թյուր ըմբռնումը, որ արդյունք է արդեն ոչ թե յուր կրոնական կոչման, այլ ուղղակի յուր փիլիսոփայական ուղղության։ Հեղինակի մոտ մարդկային հասարակությունն ի բնե ստեղծված, նախապես սահմանված՝ մարդկանց սոսկական խումբակցություն է և ոչ՝ արտադրական հարաբերությունների վրա հիմնված պատմական կատեգորիա։ Այդպես էլ լեզվի զարգացումը նա դիտում ու բացատրում է իդեալիստական դիալեկտիկայի հիմունքներով։ Նա, ինչպես և Հումբոլդտը, որին հետևվում է ինքը, գտնում է, որ մարդկային լեզուն իր ստեղծմամբ ու զարգացմամբ պայմանավորված է ոգու «գաղտնի և անժանոթ» գործունեությամբ։

Այդ սխալները, սակայն, ինչպես ասել ենք, չեն նսեմացնում գրքի արժեքը։ Իր ժամանակի հետ համեմատած՝ նրա մեջ գտնվող

ճիշտ դրույթներն այնքան արժեքավոր են, որ այդ թերությունները ոչնչի են հավասարվում նրանց համեմատությամբ։ Հ. Պ. Հովնանյանը առաջին հայ լեզվաբան փիլիսոփան է. նա է, որ հայ իրականության մեջ առաջին անգամ լուրջ ու գիտական կերպով ուսումնասիրել է լեզվի ծագման ու զարգացման ընդհանուր տեսական, փիլիսոփայական հարցերը։ Հայ իրականության մեջ նա լեզվի փիլիսոփայության հիմնադիրն է և, իբրև այդպիսին էլ, արժանի է ուշադրության¹։

Վիեննական դպրոցի պարծանքն է կազմում Արսեն Հ. Արսեն արքեպիսկոպոս Այտնյանը։ Հայոց լեզվի ուսումնասիրության մեջ նա այնպիսի անմահ անուն է ժառանգել իբրև հայագիտության կոթող

հանդիսացող յուր հանրածանոթ աշխատությամբ, որ միշտ էլ պարծանքով կարելի է հիշել նրան։ Մնվել է Այտնյանը 1824 թվին, Պոլսում. մտնելով Վիեննայի Մխիթարյան Միաբանության մեջ՝ նա յուր ամբողջ կորովն ու ընդունակությունը նվիրել է հայագիտության զարգացման գործին՝ դեռևս աշակերտական սեղանի վրա խորանալով հայերենի և հայ մատենագրության ուսումնասիրության մեջ ու հենց այդ շրջանից իսկ Գաթրճյանի հետևորդը, կողմնակիցն ու սատարը լինելով²։ 1836 թվին ընտրվել է միաբանության ընդհանրական Աբբա՝ 1837-ին ստանալով Արքեպիսկոպոսի կոչումը։ Իբրև արքայապետ էլ Այտնյանը շատ մեծ ծառայություններ է մատուցել հայագիտության զարգացմանը՝ յուր ձեռնարկումներով։ Այսպես՝ 1863 թվից դադարած «Երոպա» շաբաթաթերթի փոխարեն 1887-ին յուր անմիջական ղեկավարությամբ հիմնվեց «Հանդես Ամսօրեայ» հայագիտական ամսագիրը, նրա նախաձեռնությամբ սկսեցին կազմել ու հրատարակել հայերեն ձեռագրերի «Մայր ցուցակ»-ները և այլն։ Վախճանվել է 1902 թվին, Վիեննայում։

Թեև Այտնյանը հմուտ է եղել առհասարակ հայագիտության բոլոր ճյուղերի մեջ, սակայն յուր ուշադրության հիմնական առարկան է դարձրել հայոց լեզուն, առանձնապես աշխարհաբարբ։ Իր մանրագնին, խորաթափանց հետազոտությունների հատուկ առարկան դարձնելով աշխարհաբարբի ծագումն ու նրա զարգացման պատմությունը՝ զբաղվելով այդ նյութով դեռևս 1845 թվից,

¹ Հովնանյանը գրել է նաև քերականություններ լատիներեն և լեհերեն լեզուների, բայց երկուսն էլ անտիպ են (Յրթ., էջ 23)։
² Այդ առթիվ տե՛ս նրա հոդվածը՝ «Մատենագրական խորհրդածություններ», Եւրոպա, 1836։

1866-ին լույս ընծայեց չորս ուսումնասիրությունների արդյունքը՝ «Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի» վերնագիրը կրող աշխատությունը՝ որ ոչ միայն հեղինակի գլուխ գործոցն է, այլև՝ հայագիտության լավագույն կոթողներից մեկը: Այդ աշխատությունը ոչ թե սոսկ քերականություն է, այլ աշխարհաբար հայերենի լուրջ, գիտական-լեզվաբանական ուսումնասիրությունը¹, ուստի և անհրաժեշտ է փոքր ինչ հանգամանորեն խոսել նրա մասին: Առաջաբանի մեջ համառոտիվ խոսելով այն շարժառիթների մասին, որոնք ստիպել են իրեն այդ ուսումնասիրությունը ձեռնարկել, հեղինակն ասում է, թե անհրաժեշտ է արդեն տալ «Բնական քերականություն մի պետս բանասիրաց, որ զանազան խնդրոց լուծումն ու պեսպես հարցմանց պատասխանը, և մանավանդ շատ երևույթներու պատճառն ու մեկնությունը կարենար տալ» (Յառաջաբան, էջ 7): Այդ անհրաժեշտությունը ծագել էր հատկապես այն բանավեճերի շնորհիվ, որոնց մեջ ամենայն սրությամբ արծարծվում էր գրաբարի և աշխարհաբարի գրական կիրառության հարցը, բանավեճեր, որոնցով իրար էին բախվում գրաբարի և աշխարհաբարի կողմնակիցները: Եվ, ահա, հմուտ հայագետը հրապարակ է հանում յուր ուսումնասիրությունը, որ ոչ միայն գիտական նշանակություն ունի, այլև միանգամայն գործնական հայտնի նպատակ էր հետապնդում՝ մեղմացնել բորբոքված կրքերը և գիտականորեն հիմնավորված կերպով ցույց տալ թե՛ գրաբարի, և թե՛ աշխարհաբարի տեղը չորս ժամանակի գրական ու գիտական կյանքում: Գիրքը (334 + 502 էջ) բաղկացած է երկու հիմնական մասից. Նախաշափող, Քերականութիւն, որոնց՝ իբրև երրորդ մաս՝ կցել է նաև մի հավելված: Առաջին մասը, որ հեղինակը կոչել է Նախաշափող, աշխարհաբարի պատմության տեսական շարադրությունն է. այստեղ հեղինակը տեսականորեն քննում, ուսումնասիրում է աշխարհաբարի սկզբնավորման, զարգացման և ընդհանրություն ստանալու հարցը՝ ոչ միայն հայոց լեզվի պատմությունը հիմք ընդունելով, այլև կապելով մարդկային լեզվի զարգացման ընթացքի հետ՝ ելակետ ունենալով ընդհանուր լեզվաբանության հիմնական սկզբունքները. այստեղ էլ հեղինակն ամփոփել է յուր հիմնական դրույթները թե՛ ընդհանրապես մարդկային լեզվի, և թե՛ մասնավորապես հայերենի մասին: Լեզվի ծագման հարցում հեղինակը նույն դրույթյան մեջ է, ինչ որ

նախորդները. որքան էլ գիտության հետևողը լինի, որքան էլ կամենար սկզբից մինչև վերջը գիտական հիմքերի վրա կանգնած մնալ, այնուամենայնիվ նա կրոնավոր էր և իբրև այդպիսին պետք է տուրք տար կրոնական առասպելին՝ և, իրոք, նրա խոսքերից կարելի է հետևեցնել, որ, գոնե առ ի ցույց, ընդունում է այդ տեսակետը. սակայն, եթե նախորդները պարզապես հայտարարում էին այդ և պաշտպանում, ապա՝ Այտնյանը շափազանց զգուշությամբ ակնարկում է միայն այդ, ասելով՝ թե այն նախնական համամարդկային լեզուն հնարավոր չի եղել վերականգնել. «Լեզվաց... թեև պատմության դիմվի, թեև ընդհանուր և մասնավոր հետազոտություններու, անկարելի է նույն առաջին օղակը գտնել. մինչև որ վերջապես հասնենք այն առաջին աստվածապարզ լեզվին, որին սկզբնական վիճակին վրա արդի փիլիսոփայական լեզվաբանությունը՝ ամենակերպ ընդարձակ հմտություններովը հանդերձ չէ կրցած վճիռ բերել» (Նախաշափող, էջ 32): Այսպես, ուրեմն, եղել է սկզբնական, աստվածապարզ լեզու, որի մասին, սակայն, վճիռ չի տրվել. այս նույն զգուշությամբ ու վերապահությամբ, ինչպես կտեսնենք, նույն հարցի մասին արտահայտվել է նաև Տերվիշյանը, և նրա մոտ էլ այդ, ինչպես և այստեղ, միայն անհրաժեշտ տուրք է կրոնական կոչումին: Ինչ վերաբերում է լեզվի զարգացման հարցին, ապա այստեղ Այտնյանը միանգամայն գիտական հիմքի վրա է կանգնած. առաջին և հիմնական դրույթը, որ պարզ ու որոշակի արտահայտում է՝ լեզվի զարգացման պատմական, աստիճանական բնույթն է՝ «Մնանիլ, ապրիլ, յուր նմանը հառաջ բերել և մեռնել, ասոնք են մարդկության և անոր շատ իրողությանց էական վայրկյանները: Մարդկային խոսողության գործիքը, ան ալ հարկավ այս շորքպատիկ անցքերեն կանցնի... ինչպես մարդկային ամեն բան նմանապես լեզուներն ալ ... իբեց փոփոխություններն և ըստ այնմ իրենց պատմությունն ունին» (Անդ, էջ 31): Լեզուների այդ պատմական զարգացումը, նրանց աստիճանական առաջխաղացումը վայրկյանների արդյունք չէ. նա կատարվում է պատմության հարատև ընթացքի հետ՝ պատմական երկարատև շրջանում. «Լեզվաց այս քառապատիկ վայրկյաններն այնչափ ընդարձակ շրջաններ (periode) են՝ որ անոնց անջատման կետն անկարելի է ճշդել. այսինքն թե ոչ օրը կրնա նշանակվել և ոչ տարին ցուցվիլ, նաև ոչ որոշ դարը: Այդ փոփոխությունները, այդ բնության անցումները՝ վիճակե վիճակ անզգալի փոխադրություն մըն են,

¹ Յուր բնույթով նա կարող է համեմատվել Գրիմի «Deutsche Grammatik»-ի հետ:

որոնց բոլորը մեկանց միևնույն լեզվին գունեցը մեղմ ծի-
 ծանը կկազմե» (էջ 31): Այսպիսով հեղինակը ճիշտ կերպով
 լեզվի զարգացումը դիտում է իբրև պատմական անընդհատ
 պրոցես, լեզվի տարբեր վիճակների բաժանման ճիշտ սահ-
 մանն, ինչպես նշում է նա, որոշել չի կարելի: Նոր վիճակը ծնվում,
 զարգանում է դեռևս հնի գոյության ժամանակ՝ նրա հետ գիրկ-
 ընդախն: Այդ նոր վիճակը, որ իր զարգացմամբ այն աստիճանին
 է հասնում, ուր հնից բոլորովին տարբերվում է որակապես, իր
 սկզբնավորումը, յուր ծագումն ստանում է հնի գրկում, իբրև նրա
 անընդհատաբար կատարվող փոփոխությունների արդյունք: «...Լեզ-
 վի մը ծագումը՝ այն անզգալի անզաղար փոփոխությանց շարու-
 նակությունը մեջն է. և ծնած կհամարվի՝ երբ որ յուր նախընթա-
 ցեն բարոյապես զատված հատուկ կերպարանք առած է: ...Այն
 ծնունդը՝ իբրև նախընթաց փոփոխությանց արդյունք՝ դարձյալ
 մեղմով և անզգալաբար կընկղմի կկորսվի անոր կենացը հետագա
 փոփոխությանցը մեջ, որոնք լեզվին գլխավոր պատմական մասը
 կկացուցանեն» (էջ 32): Մենք պատմությունն առջևնիս ունենալով՝
 կենդանի լեզվի մը առաջին ժամանակներն իբրև տղա մանուկ մը
 կմտածենք, որ դեռ մորը գիրկն է, անոր բազկացը մեջ կծնանի
 կզարգանա, սակայն յուր ապագան յուր ճակատագրին թողված
 է.—կամ թե իբրև մատաղատունկ մը՝ զորն որ ինչպես ժամանակը
 ծնավ, նույնպես և նույն ժամանակը կաճեցրնե, կհասցրնե, ձևն
 ու կերպարանքը կուտա» (Անդ, էջ 40—41): Այսպես, ահա, լեզվի
 զարգացման ընթացքում, նրա հարափոփոխ կյանքում սկիզբն է
 առնում նոր լեզուն, որ ժամանակի ընթացքում ավելի որոշ կեր-
 պարանք առնելով հասնում է ինքնուրույն, անկախ, հնից որո-
 շակի կերպով տարբերվող մի աստիճանի, մինչդեռ հինն աստի-
 ճանաբար տեղի տալով նրան, վերջապես ասպարեզից հեռանում,
 մահանում է՝ և «Մեռյալ լեզվին կհաջորդե կենդանի լեզուն» (էջ
 40): Մենք մի լեզու աստիճանաբար զարգանում ու հասնում է
 յուր կատարելության բարձրագույն կետին. դա լեզվի իրկարատե
 կյանքի ամենաճոխ, ամենազարգացած վիճակն է՝ «Լեզուն յուր
 բազմադարյան կենացը մեջ վարած զանազան պաշտոններովը
 կրթված կոփված կատարելագործված՝ կհասնի կտեսնե այնպիսի
 դար մ'ալ՝ որ իրավամբ ոսկեղեն դար կկոչվի, բովանդակ յուր
 անցյալեն և ապագայն գերազանց: Արքունյաց դահլիճները, ազնւ-
 վականաց սրահները, հրապարակախոսության թեմբրը, երգահան-
 ներու դպրոցները և մանավանդ գրագիտաց մատյանները՝ մեյմեկ

հրահանգաց ասպարեզ են, որոնցմե անցնելով կելլե ծաղկյալ
 կատարյալ հզոր և առույգ լեզու մը: Հոս նախընթաց իսկ ման-
 կությունն ու ապագա ծնգյալ ծերությունը միջավայր հասուն հա-
 սակն է: Հոս է բառից ընտրություն և նշանակությանց ճշտու-
 թյուն. հոս բացատրությանց զորություն ու փափկություն, և բո-
 վանդակ պիտոյից մթերքն ու վարդուց գանձարանը» (էջ 35—36):
 Սակայն այդ կատարյալ վիճակն էլ հարատև չէ. գալիս է և այն
 ժամանակը, երբ նա աստիճանաբար դադարելով խոսակցական
 լինելուց՝ մնում է միայն իբրև գրքերի լեզու. այդ պահից, արդեն,
 կատարյալ վիճակի «ճիշտ կամ անճիշտ նմանողությունն է...
 լեզվին ազնվության ու հարազատության փորձաքարը, որոնք
 միայն ասոր ճիշտ ընդօրինակությամբ կրնան արժեք մ' ունենալ:
 Եթե ժամանակները նպաստավոր են, կրնա այն երջանիկ հասակը
 երկար ժամանակ ի ծաղկի մնալ. բայց տարյաց բեռը վրան ծան-
 րացած ատեն՝ կանուխ կամ ուշ հարկավ տեղի պիտ որ տա և
 ուժե իյնա, և այնպես տակավ կոխե մտնե ծերության հասակը՝
 որմե մահն ալ շատ հեռու չէ» (էջ 36): Ինչպես տեսնում ենք, հեղի-
 նակը միանգամայն որոշակի կերպով դիտում է լեզուն իր ծագ-
 ման, զարգացման ու մահացման անընդհատ ընթացքի մեջ: Այդ
 դեռ բավական չէ. հեղինակը լեզվի զարգացումը կապում է այդ
 լեզվով խոսող հանրության (ցեղի, ազգի) մտավոր ու հոգեկան
 ունակությունների զարգացման հետ, ճիշտ կերպով նշում գիտակ-
 ցության ու լեզվի զարգացման միասնությունը՝ «...Փոփոխությանց
 առաջին և գլխավոր մղում տվողն է մարդուս մտացն առած զար-
 ցացումը կամ նորանոր գաղափարաց պեսպիսությունը, զորոնք
 յուր նմանվույն հաղորդելու կամ ավելի դյուրավ հաղորդելու հա-
 մար՝ լեզվի նորանոր կերպեր և եղանակավորմունք կստեղծե:
 ...Հարկ է, որ որչափ գաղափարներ որ միտքը ստանա, այնչափ
 նոր տարրներով ալ լեզուն ճոխանա, որչափ գաղափարներ որ
 միտքը հողե, նույնչափ հողվածո բառեր (բարդություններ) օրըս-
 տօրե երևան ելլեն» (էջ 32): Բայց լեզուն մի անհատի սեփակա-
 նությունը չէ, հետևաբար և մի անհատի գիտակցության աստի-
 ճանը չի արտահայտում, այլ տվյալ լեզվով խոսող հանրության.
 իր պատմությամբ լեզուն վերարտադրում է նաև այդ հանրության
 մտավոր, հոգեկան ու նյութական կյանքի պատմությունը: «Լեզուն
 յուր հառաջադիմության, անկման ու վերանորոգության վիճակնե-
 րով՝ անվրեպ ծանրաշափ կըլլա՝ մարդկության փոփոխմանցը մեջ
 ազգի մը նյութական, բարոյական և գլխավորաբար մտավորական

կենսացը հաշող կամ անհաշող վիճակին: Եւ աս է լեզվի մը պատմական նշանակությունը (էջ 26): Մարդկային լեզվին աստիճանները մարդկության հասակին ասպարեզներն են» (էջ 61): Մեր այս ժեզբերումներով պարզվում է նաև այն հարցը, թե ինչպես է ըմբռնում, ինչպես է սահմանում նա մարդկային լեզուն: Հեղինակը, ինչպես երևում է նախորդ մեջբերումից, ընդունում է լեզուն իբրև մարդկանց հաղորդակցման միջոց, լեզուն իբրև գիտակցության ձև («Նորհրդո արտաքին»), լեզուն իբրև մարդկային մտքի արտահայտման միջոց. «Լեզուն կամ խոսվածքը մարդկային խորհրդոյ արտաքինն է (էջ 286): Լեզուն մտաց երևեցուցիչն է» (էջ 32): Մյուս կողմից, ընդունելով լեզվի հասարակական բնույթը, հեղինակը ճիշտ կերպով դիտում է այն իբրև հասարակության նյութական վիճակի ժանրաչափը. ճիշտ է, այդտեղ հեղինակը հավասար աստիճանի վրա է դնում հասարակության նյութական վիճակը նրա բարոյական ու մտավոր զարգացման աստիճանի հետ, մինչդեռ պետք էր նյութականը մյուսների հիմքը համարել: Բայց իր ժամանակի համար մի թե այդքանն էլ նշանավոր բան չէր. յուր այդ դիտողությամբ հեղինակը բարձր է կանգնած իր ժամանակի ոչ միայն բոլոր հայ, այլև եվրոպական շատ անվանի լեզվաբաններից: Լեզվի հասարակական բնույթն ընդունելով՝ հեղինակը ճիշտ կերպով դիտում է նաև, որ տարբեր լեզուներ հաճախ զարգացման միևնույն ընթացքն են տնենում, և ցույց տալիս այդպիսով, որ իր մասնակիություններին զուգընթաց մարդկային լեզուն ունի նաև զարգացման ընդհանուր օրինաչափություններ, որոնց ենթարկվում են իրարից բոլորովին անկախ լեզուները: «Լեզվաց ենթարկվում են իրարից բոլորովին անկախ լեզուները՝ «Լեզվաց ընդհանրական շարժմանը մեջ զանազան մարդկային ցեղերը, նաև իրարմե բոլորովին օտար, իրարու ամենևին անհաղորդ ազգերն ալ՝ իբրև թե հավասարական դաշնակցությամբ մը միաբանված են... միևնույն զույգ ընթացքն ունենալու» (էջ 61): Այնուհետև, հեղինակն ինդունելով, որ լեզուն ոչ թե անհատի, այլ հասարակության սեփականությունն է, ճիշտ կերպով շեշտում է մի կողմից անհատական և ցեղային (ազգային) լեզուների հակասությունն ու միասնությունը, իբրև մասնավորի և ընդհանուրի միասնություն, մյուս կողմից՝ ցույց տալիս, որ նույն հանրության տարբեր խավերի լեզվի մեջ նույնպես տարբերություններ գոյություն ունենի՝ «Բայց ազգի մը մեջ խորհողն ու խոսողը մեկ անհատը չէ, և ոչ ամենքը միևնույն կարգի և վիճակի մարդիկ են, որով ըստ իմացականության աստիճանացը՝ լեզվի ալ որոշ աստիճանավորու-

թյուն մը կելլե. Ավագանվո կամ Ազատաց լեզու, Ուսումնական կամ Գիտնոց լեզու, Հասարակ կամ Ընտանեկան լեզու, Գոհեհիկ կամ Գեղջկաց լեզու և այլն, և ըստ այնմ կընդդիմաբաժանեն՝ ազնիվ կամ կոշտ, զարդարուն կամ պարզով և այլն լեզուներ, ինչպես ամեն տեղ և ամեն ատեն փորձը կցուցընեն» (էջ 34): Սակայն հեղինակի այս տեսակետը է՛լ ավելի մեծ արժեք է ստանում, երբ նա՝ մի կողմից ընդունելով լեզվական տարբերությունների առկայությունը հասարակական տարբեր խմբավորումների մոտ, մյուս կողմից շեշտում է, որ այդ բոլոր տարբերությունները չեն խախտում տվյալ ժողովրդի լեզվի միասնությունն ու ընդհանրությունը և չեն կարող խախտել, որովհետև լեզուն ծառայում է հասարակությանն ամբողջությամբ վերցրած, որովհետև լեզվի, իբրև հաղորդակցման միջոցի, ֆունկցիան անհրաժեշտորեն պայմանավորված է հենց այդ ընդհանրությամբ. «Սակայն և այսպես այլևայլ բազմազունյան աստիճանավորություններն իրարու հետ հանապազօրյա շփման մեջ մնալով, որչափ որ գունոց պեսպիսությունը շանհետանա, բնականապես իրարմե առնել տալու և բազադրելու անպակաս առիթներովը դարձյալ բարոյապես կնույնանան կամ վերջապես նույն կմնան: Այս նույնությունը, այս անբաժին միությունը, հանդերձ հետզհետե կրելու այլայլություններովը, կարելի է որ տևական ըլլա՝ քանի որ ժողովուրդն անբաժին՝ գյուղ առ գյուղ, երգ առ երգ իրարու ֆով նստած մեկը զմեկ կլսեն» (էջ 34. ընդգծումը մերն է. — է. Ա.): Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակը ոչ միայն գտնում է, որ լեզվի տարբեր «աստիճանավորությունները» չեն խախտում նրա միասնությունն ու ընդհանրությունը, այլև միանգամայն ճիշտ կերպով շեշտում է, որ լեզվի միասնությունն ու ընդհանրությունը պայմանավորված են նրանով խոսող ժողովրդի միասնությամբ: Պետք է ավելացնել, վերջապես, նաև այն, որ Այտնյանը լեզվի այդ «պեսպիսությունները», «աստիճանավորումները» չի կապում լոկ գասակարգային տարբերությունների հետ: Նա գտնում է, որ ընդհանուր լեզուն զանազան պեսպիսությունների է ենթարկվում, առանց իր ընդհանրության խախտման, թե՛ դասակարգային, և թե՛ զբաղմունքի (պրոֆեսիոնալ), զարգացման աստիճանի, տերիտորիալ տարբերությունների համաձայն (հմմտ. «ազատաց լեզու, գիտնոց լեզու, հասարակ լեզու, գոհեհիկ լեզու» տերմինները): Ավելորդ չէ հիշել, որ 1950 թվականի լեզվաբանական դիսկուսիայից հետո որոշ հայ լեզվաբաններ Այտնյանի հիշյալ խոսքերից ուզում էին բխեցնել, թե

հայ լեզվաբանության մեջ նա դասակարգային լեզուների տեսության առաջին կրողն է և, այդ տեսակետից, Մառի նախորդը: Այս անհիմն կարծիքը ցույց է տալիս միայն, թե որքան վատ են հասկանում այդ լեզվաբանները և՛ Այտնյանին, և՛ լեզվի բնույթը:

Այսպես, ուրեմն, Այտնյանը գտնում է, որ հին հայերենը՝ գրաբարը հայ ժողովրդի ընդհանուր լեզուն է եղել, բայց այդ ընդհանուրն ունեցել է իր երանգավորումները («պեսպիսությունները»), որոնք, սակայն, չեն խախտել լեզվի ընդհանրությունն ու միասնությունը՝ Սա լեզվի միանգամայն ճիշտ, դիալեկտիկական ըմբռնում է:

Առաջ տանելով յուր այդ դատողությունները և մասնավորապես հայերենի մասին խոսելով՝ հեղինակն ուղղակի շեշտում է, որ ազնվական շրջանների «լեզվին» զուգընթաց եղել է ժողովրդի «լեզուն», որն արդյունք է ժողովրդի առօրյա հարաբերությունների և արբունական հարաբերությունների միջև եղած տարբերության: «Իսկ թե միևնույն երկրին, միևնույն գավառին մեջ ալ միևնույն ժամանակը կար գրավոր լեզվեն զանազանյալ խնորհագույններն առեկան կամ Ռամկալան—հայերեն բարբառ մ'ալ, այնչափ ստույգ է՝ որչափ ստույգ է որ Հայաստան յուր արքունյացն ու պերճ ազատորերույն դիմաց՝ միջին և ստորին կարգի մարդկին ալ ուներ այլևայլ դրից և կրթության աստիճանով, որոնց կենցաղական հարաբերությունները թագավորական դիվանին հարաբերություններեն շատ տարբեր և բոլորովին ուրիշ աստիճանի պետք էին ըլլալ: Ո՞վ կրնա հաստատել՝ թե ճոխ նախարարաց սեգ ամբողջներուն մեջ նույն ոճն ու նույն լեզուն կ'հնչեր՝ ինչ որ հանդարտիկ խաղաղասեր ընտանյաց խոնարհ երդերուն տակ» (էջ 47—48):

Այս դատողությունն այնքան պարզ է ու հստակ, որ բացատրությունն ավելորդ է. հեղինակը ճիշտ կերպով կարողացել է դիտել հասարակության տարբեր խավերի լեզվի միջև եղած տարբերությունները, որոնք պայմանավորված են թե՛ սոցիալական պատճառներով, թե՛ զարգացման աստիճանով, և թե՛ գրադմունքի, կենցաղի և այլ տարբերություններով: Վերջապես հեղինակը ճիշտ կերպով դիտում է, նաև, որ լեզուն նախնական պարզ վիճակից զարգանում, ընթանում է դեպի բարձրը, որ նախնական արմատական բառերից աստիճանաբար կազմվում են բարդությունները, ապա՝ էլ ավելի ուշ, անկախ արմատական բառերը վերածվում են մասնիկների. «Աժանցիչ մասնիկները, օրինակի համար, որ հիմա մեզի աննշանակ ձայներ են, անտարա-

կույս ի սկզբան արմատ բառեր էին, գոնե ըստ մեծի մասին. և շատ հին արմատներ ի մի ձուլված են հին ատենները՝ բաղադրյալ գաղափար մը տալու համար, որ բաղադրություններն ետքեն մեյ մեկ նոր տարրներ, նոր արմատ բառեր եղած են՝ դարձյալ նորանոր բարդություններ հառաջ բերելու համար: Նույնպես իմացիր շատ մը ուրիշ փոփոխությանց, այլայլությանց և եղանակավորմանց վրա (էջ 33): Ծանոթ լեզուներեն օրինակ առնելով և նախ մեր գրաբարեն՝ բայի խոնարհման վրա կցված մասնիկները հայտնապես էական բայն է» (Անդ, ծան. 1): Սրանք են, ահա, հեղինակի ընդհանուր լեզվաբանական, տեսական դրույթները. սրանք այն ընդհանուր սկզբունքներն են, որոնց օգնությամբ էլ պետք է ուսումնասիրել հայերենը, որովհետև հայերենն էլ այդ ընդհանուր օրենքներից, լեզուների զարգացման այդ ընդհանուր ընթացքից դուրս չէ. «Եթե խնդրույս մեջ հարկ է իմաստասիրել, հարկ է որ համեմատությամբ հառաջանանք, և շնորհունք մենք զմեզ այն ընդհանուր ազգաց սահմանն դուրս՝ որմե հայ ազգը շեր կրնար ինք զինքը հանել, և ոչ լեզունիս այն հոգեբանական օրենքներեն ազատ կացուցանենք՝ որոնցմե մարդկային բարբառ մը կամ մանավանդ ընդհանուր մարդկային միտքը չի կրնար բացառություն ընել» (էջ 30): Այլ խոսքերով ասած, հայերենը յուր բոլոր առանձնահատկություններով հանդերձ պետք է դիտվի ընդհանուրի մեջ: Եվ, իրոք, հեղինակն այդ սկզբունքով էլ ուսումնասիրում է յուր նյութը՝ աշխարհաբարի ծագման ու զարգացման պատմությունը: Սկսելով աշխարհաբարի սկզբնավորության ուսումնասիրությունը մատենագրության սկզբնավորման ժամանակներից իսկ, հեղինակը փաստացի տվյալներով ապացուցում է, որ դեռևս հինգերորդ դարում էլ գրաբարի՝ «Արքունյաց ու գիտնոց» պերճ լեզվի հետ գոյություն ունեին նաև զանազան գավառականները՝ «Հայաստանի պես ընդարձակ երկրի մը բազմաթիվ գավառներուն մեջ հին ժամանակները քանի մը այլակերպ բարբառներ գործածվիլն այնչափ բնական էր, որ եթե գրավոր վկայություններն ալ լռեին՝ մակաբերությունը դեռ կարժեր» (էջ 42—43): Բայց սոսկ ենթադրությունը միայն բավական չէ, ուստի և հեղինակը հմուտ քննությունների շնորհիվ ցույց է տալիս, որ դասական հայերենի մեջ էլ կան արդեն ժողովրդական հայերենի տարրերը, այսինքն՝ այն լեզվի, որի զարգացումը, հասունացումն է ժամանակակից աշխարհաբարը: Յուր լայն քննությունների համար հեղինակը նյութ է քաղում հատկապես Փավստոս Բյուզան-

դացուց և Չգոնից, որոնց մոտ ժողովրդական լեզվից համեմատաբար շատ օրինակներ կան, սակայն այդ օրինակներով ամեն ինչ չի վերջանում: Նրանցով չի պարզվում դեռևս հինգերորդ դարի ժողովրդական հայերենի լրիվ պատկերը. «Այդ ամենը հնգրիվ երակներն են բուն հին աշխարհաբարի մը՝ որուն մարմինը խորագույն թաղված է մատենագրության գետնին տակ. և միայն այս ցիր ցան գտնվածները քովերով բերելով կարելի է ամբողջ կամխքը կանգնել և ձևն ու կերպարանքը մեզի ավելի ըմբռնելի ընել» (էջ 119—120): Հինգերորդ դարի մատենագրությունը, սակայն, այդ կամխքը կազմելու հնարավորությունը չի տալիս. «Եւ այս պատճառով է՝ որ Քերականության ընթացքին մեջ դեռ հնգրիվ յոթներորդ դարեն կսկիինք Հին կամ Նախնյաց ուսուցիչները փնտրել, ուր նույն լեզուն ավելի հառաջացած և նոր ու որոշ կերպարանք առած կերևա» (էջ 120): Բացի այդ, օրինակների լրիվ շինելը զրկում է նաև աշխարհաբարի պատմության մի այլ հարցի լուծման հնարավորությունից. քանի որ հին մատենագրության մեջ ժողովրդական լեզվի տարրերը ամբողջական գաղափար չեն տալիս մեզ այդ լեզվի մասին, մանավանդ հնարավորություն չեն տալիս պարզել յուրաքանչյուր գավառի ժողովրդական լեզվի առանձնահատկությունները, հետևաբար հնարավոր չէ նաև որոշել, թե որ գավառական է ժամանակակից աշխարհաբարի հիմքը հանդիսացել. «Մեր հին գավառներուն վրա պատած մուրը չի ներեր մեզի որոշել՝ թե որ գավառականն ավելի զորացած տիրող եղած է ժողովրդայն բերանը և թե որմեն ուղղակի հառաջ եկած է մեր արդի հայերենը» (էջ 47): Այնուամենայնիվ, հին մատենագրության մատակարարած այդ քիչ նյութն էլ հեղինակին այն եզրակացությունն է բերում, թե աշխարհաբարի սաղմնավորումը ոչ թե հինգերորդ դարին, այլ նրանից հնագույն ժամանակներին է հանգում, բայց, հակառակ դրան, այդ արդեն իսկ ծագած, գոյություն սկիզբն առած աշխարհաբարը դեռևս զարգացման այն աստիճանին չէր հասել, որ իբրև առանձին, գրաբարից տարբեր լեզու ճանաչվեր. «Այս տեղս բնականորեն խնդիր մը դեմերնիս կելլե, թե ուրեմն արդեն Դ և Ե դարերեն կամ ավելի կանուխ՝ երկու էսպես գանազանյալ լեզու ուներ Հայաստան, ինչպես մենք այս օրս: Թեև որոշ պատասխան մը տալու չափ գրական ապացույց մը չունենք, ստույգ կերևա թե չէ. այլ այն չափ միայն՝ որչափ որ միշտ և ամեն տեղ կենդանի լեզու մը յուր բարձրագույն և խոնարհագույն կարգերը կունենա, յուր գրավորականն ու ժողովրդակա-

նը կզանազանե հասարակորեն քերականական տարբերություններով ալ, որոնցմե որչափ ավելի կխորշի մատենագրությունը՝ նույնչափ ավելի հեռու կմնա այն մասին, որ արդեն սկսած է տիրող ըլլալու: Եվ ահա այս մասն է՝ որ իրոք ալ հառաջացած զարգացած՝ հետզհետ առած նորանոր ձևերովն ու կրած այլալուծություններովը վերջին դարերուս կենդանի լեզուն եղած է: Այս մտքով է՝ որ հինգերորդ դարու մեջ և ավելի ալ առաջ փնտրեցինք աշխարհաբար կամ ժողովրդական ստորին լեզվի գոյությունը այլ ոչ ծագումը՝ որն որ ավելի բարձրագույն հնության մեջ յուր սկիզբն առած է» (էջ 120): Հինգերորդ դարի մասին այս ընդհանուր եզրակացությունը տալով, հեղինակն այնուհետև անցնում է հաջորդ դարերին և իր խորագին ուսումնասիրության մը ցույց տալիս այդ ժողովրդական լեզվի քայլ առ քայլ զարգացումը և նրա արտահայտությունը տարբեր ժամանակների հայ մատենագրության մեջ: Այստեղ հեղինակը նախ այն եզրակացությանն է հանգում, որ յոթներորդ դարում արդեն ժողովրդական լեզուն յուր որոշ, գրաբարից տարբեր կերպարանքն ուներ. այդպիսով, յոթներորդ դարը գրաբարի և աշխարհաբարի իբրև տարբեր լեզուների բաժանման սահմանն է. «Բուն կարևորն ու մեծակշիռն է այս ժամանակներս՝ յոթներորդ դարը, որուն դույզն գրավոր հիշատակներն ալ բավական են իրավամբ հաստատել տալու՝ թե այս դարն իրոք դարազուլուս մըն է հայերեն լեզվին պատմությանը մեջ, մանավանդ թե սահմանազուլուս՝ հին հայերենի որուն գրաբար կըսենք՝ և հին աշխարհաբարի մը մեջ տեղը, այսինքն այն աշխարհաբարին զորն որ գործույս ընթացքին մեջ Նախնյաց ուսուցիչներն կկոչենք: ... Կենդանի է դեռ ծնողը, և դեռ տղա մանուկ է գավազը, բայց իրոք ծնած, ըստ այն մտաց որ ըսինք... թե լեզու մը ծնած կհամարվի՝ երբ յուր նախընթացեն գատված հատուկ կերպարանք առած է» (էջ 121): Այսպես, ուրեմն, VII դարում ժողովրդի լեզուն արդեն իր հատուկ կերպարանքն ուներ, իսկ գրաբարն էլ դեռևս մեռած լեզու չէր, բայց բավական թուլացած՝ իր մահացման շրջանի մեջն էր գտնվում. «Այլ այս ժամանակներս ապահովության մը պետք ենք համարիլ՝ որ զուտ գրաբար քիչերու միայն ձիրք մըն էր եղած: Լեզվին կրելու այլալուծությունները հառաջացած, ուսմիկ բարբառ մը արդեն զորացած և ըստ բավականի յուր կերպարանքն առած էր, որով և նորը հինեն որոշված՝ բավական անջրպետով: Գրաբար գրվածոց տկարությունը՝ նոր բառերու երևան ելլելը կամ հնոց տեղը փոխանակելը,

հին բառերու նորանոր առժուռն ու նշանակութիւնները, ցայնվայր անլուր բացատրութիւնները, և այլն, այս ամենայն կհաստատե՞ թե բնականորեն ըլլալիքը կամ սպասվածը իրոք ալ կատարված էր» (էջ 122—123): Մամառոտ կերպով շարադրելով VII դարի ռամկոռեմի հատկութիւնները (էջ 124—128), հեղինակն անցնում է հաջորդ դարերին, ցույց տալիս գրաբարի աստիճանական մահացումը և դրա փոխարեն, աշխարհաբարի զարգացումը մինչև «Միջին դարուն վերջերը և մասնավորապես Բագրատունյաց ժամանակները»¹ իբր արդեն մեր գրաբարը իրենց ալ իրոք գրաբար էր, ձևացած էր կերպավորյալ աշխարհաբար լեզու մը կամ մանավանդ գարերով ձևացած աշխարհաբարն սկսած էր նաև իբրև աշխարհաբար գիր առնվիլ. լեզու մը՝ որ ժամանակին մատենագրութենէն բոլորովին տարբեր բնութիւն ու կազմութիւն ունի» (էջ 140): Իվ, ահա, հեղինակն այստեղ արդեն անցնում է բուն աշխարհաբարի պատմությանը. եթէ մինչև այդ նա քննում էր աշխարհաբարի ձևավորման, նախնական զարգացման հարցը, ըստ որում այդ հնարավոր էր գրաբարի պատմության ուսումնասիրութիւնից, «հինգ դարու միջոցի գրաբարին տեսութենէն» բխեցնել, վեր հանելով ժողովրդական լեզվից տարբեր ժամանակներում գրաբարի կրած ազդեցութիւնները, ապա՝ այժմ արդեն նա ուսումնասիրում է աշխարհաբարի զարգացումը և հետագա ընդհանրացումը հենց իր իսկ՝ աշխարհաբարի պատմությամբ: Այսպիսով պատմութիւնը հասցնում է նա մինչև XV—XVIII դարերը, երբ աշխարհաբարն արդեն իսկ տիրապետող լեզու է և իր հերթին ունի նաև յուր բարբառային ճյուղավորումները: «Ստորին դարերեն ասդին՝ (ԺԵ—ԺԹ դար) կենդանի հայերեն՝ լեզուն՝ նոր աշխարհաբարի կամ Արդի հայերենի անվամբ նոր լեզու է, և յուր պատմութիւնը՝ լոկ գավառականներու պատմական գումարութիւն մը» (էջ 166): Այդ գավառականները հեղինակը բաժանում է չորս ճյուղի. «նոր լեզվին անհամար ճյուղավորութիւնները կրնանք ըստ այլ և այլ գավառաց՝ այս գլխավորներուն ամփոփել. Ա. միջին գու. Հայաստան. (Վան, Միջագետք, ևն): Բ.—Կոստանդնուպոլիս—Փոքր Ասիա: Գ. Արևմտյան. Լեհաստան, առոյալ»: Դ. Արևելյան. Աժտերխան—Պարսկաստան, որ կձգվի Ռուսաստանէն մինչև Հնդկաստան» (Անդ): Տալով այդ չորս ճյուղերից յուրաքանչյուրի համառոտ նկարագիրը (էջ 168—219), հեղինակն անցնում է այնուհետև դրանց հետագա զարգացման խնդրին և ժամանակակից աշխարհաբարի մշակման ընթացքին: Վերջապես Տիշելով աշխարհաբարի

կողմնակիցների և դրա հակառակորդների միջև եղած վեճը, հեղինակը հանգամանորեն քննում է այդ երկու տեսակետներն էլ և այդ քննությամբ էլ տալիս յուր վճիռը՝ ժամանակակից կյանքում գրաբարի և աշխարհաբարի ունենալիք տեղի վերաբերմամբ: Միանգամայն ճիշտ կերպով գրաբարն իբրև մեռած լեզու դիտելով նա գտնում է, որ հնարավոր չէ որևէ կերպով այդ մեռած լեզվին վերստին կենդանութիւն տալ. «Հայտնապես սկզբուն (իմա սկզբունքային.— է. Ա.) սխալ մ'ըրած կըլլանք, եթէ մտածենք թե կարելի է լեզու մ'որ հազար տարիէ ավելի անգործութիւն մէջ ինկած է՝ հարուցանել և ժողովրդյան բերանը դնել» (էջ 286): Հեղինակը ոչ միայն ճիշտ կերպով հայտնում է, թե գրաբարը նորից վերակենդանացել և ժողովրդյան լեզու դարձնել հնարավոր չէ, այլև նույնիսկ գրականութիւն ու գիտութիւն համար օգտագործելն անբնական է համարում: Ելակետ ունենալով այն ուղիղ սկզբունքը, թե լեզուն իր վիճակով արտացոլում է գիտակցութիւն զարգացումը, նա գտնում է, որ գրաբարը համապատասխանում է հների մտածողութիւնը, նոր դարի, նոր մտածողութիւն համար նա չի կարող գործածվել. նրանով կարելի է թարգմանել յուր ժամանակի հույն և լատին դասական աշխատութիւնները, բայց հենց որ կամենանք նոր ժամանակների մէջ որևէ գործ թարգմանել գրաբարով, կամա թե ակամա ստիպված պետք է լինենք նորացնել գրաբարը. «Հիներուն խորհելու կերպը՝ նորերուն կերպէն շատ տարբեր է. վկա են ոչ միայն հին և նոր աշխարհի լեզվաց շենքն ու կազմութիւնը, այլ՝ բացահայտ և նյութական կերպով՝ հին և նոր մատենագրութիւնից վարկապարագի համեմատութիւնը: Եթէ մենք գմեզ հին ժամանակներու շենք կրնար փոխադրել, ինչպե՞ս կուզենք որ հին ժամանակներուն խոսվածքը մեր ժամանակները բերենք (էջ 287): ... Հին լեզվի մը ույժն ու գեղեցկութիւնը վաստակելու և արդյամբ ցուցնելու համար անոր գործածողը պետք է որ ինքն գինքն ուրանա, նոր գաղափարը, անձնական ճաշակը և այլն և շատ ճշդիվ ու շատ ակնածութիւններով հին հեղինակներու գաղափարողն ըլլա՝ առանց յուր անձին կամ ժամանակին վրա հեղինակութիւն մը ձանչնալու. միով քանիվ՝ ինք գինքը հին աշխարհը փոխադրէ, այնպես որ կարենա թե՛ հին, թե՛ նոր աշխարհ միանգամայն խաբել: Բայց ոչ ամենուն և ոչ շատերուն տրված է հին օրինաց հպատակելով՝ ճիշտ նմանահանութիւն մը նեղ ճամբուն մեջ անձանձիր հարատևութիւն: Դասական լեզվաց զբաղվողը, և միայն այնպիսի մեկը գիտե թե

ինչ կապանք է նմանողութեան կապանքը. որ եթե այն կապը թուլցընենս՝ գրաբար չէ լեզուդ: Այս է կենդանի մատենագիր մը՝ որ մեռյալ լեզվով կգրե: Ասոր հակառակ կենդանի գրող մը՝ իբրև նոր մարդ՝ պետք է որ անկախ և ազատ ըլլա յուր գործողութեանցը մեջ, և գիտնա ընելիքը: Կրնա մեկը Տակիտոս մը գրաբար թարգմանել ապահովութեամբ, բայց գուցե ոչ՝ Շաթոպրիան մը առանց հին լեզուն նորացնելու կամ աղավաղելու (էջ 293): Այս ճիշտ ու սպառիչ գնահատականով էլ որոշվում է գրաբարի և աշխարհաբարի դիրքը ժամանակակից կյանքում. հեղինակը խորաթափանց քննութեան բովից անցկացնելով յուր ժամանակին արտահայտված տեսակետներն աշխարհաբարի և գրաբարի մասին, տալիս է յուր հեղինակավոր դատավճիռը. նոր ժամանակների լեզուն աշխարհաբարն է. պետք է խոսել ու գրել այդ լեզվով և հենց ընդհանուր գործածութեամբ էլ մշակել այն. գրաբարը պետք է սովորել և օգտագործել նոր լեզուն հարստացնելու համար. կարելի է նաև գրել գրաբարով, բայց միայն համապատասխան նյութի մասին՝ «...Առանց գրաբարը ժողովրդյան սահմանն հեռացնելու՝ պատվո հառաջնութեան հետ ժամանակի հետնություն տվինք անոր, հանձնելով որ սովորելու է՝ բայց աշխարհաբարն ետքը.—ասով թե գրաբարի և թե աշխարհաբարի շահը հառաջացուցած կըլլանք կարծեցիկնք, որպեսզի նոր ստացվածնիս վայելենք՝ առանց հին ժառանգությունը ձեռքե հանելու: Գրաբարի՝ ցուցըցիկնք գործածությունն ալ դիրքն ու շահը... որչափ ամեն հայազգվո համար բաղձալի համարինք գրաբար հասկընալը, նույնչափ ալ կատիպվինք պահանջումնիս շահավորել գրաբար գրելու նկատմամբ. այսինքն որ քիչերը գրեն, շատերը հասկանան» (էջ 333): Ահա համառոտ շարադրանքն այն հիմնական դրույթների, որ արտահայտել է հեղինակը «Նախաշաւիղ»-ում. այդ դրույթները շարադրելու ընթացքում մենք աշխատեցինք հենց իր իսկ հեղինակի խոսքերով բացատրել նրա հայացքն այս կամ այն խնդրի վերաբերյալ, ձգտելով հնարավորին շահ ամբողջական գաղափար տալ աշխատության այս մասի և նրա մեջ արտահայտած տեսության նկատմամբ: Բայց որքան էլ մենք ձգտել ենք դրան, այնուամենայնիվ անհրաժեշտ ենք համարում դիտել, որ վերն ասվածների մեջ ամփոփել ենք միայն հեղինակի հիմնական դրույթները. նրա բոլոր մտքերը վեր հանելու, աշխատության այդ մասի կատարելապես ամբողջական վերլուծությունը տալու համար հարկավոր էր շատ ավելի հանգամանորեն ու երկար գրել, մի բան, որ աշխատությանս

ծրագրից դուրս է. այդ մի առանձին մենագրական ուսումնասիրության նյութ է:

(Ինչ վերաբերում է երկրորդ մասին՝ Քերականությանը) (էջ 1—428), ապա՝ «Նախաշաւիղ»-ում շարադրված սկզբունքներին համաձայն հեղինակը կազմել է արևմտյան աշխարհաբարի գիտական մի այնպիսի քերականություն, որ մինչև այսօր էլ մնում է իբրև այդ կարգի լավագույն գործը: Հեղինակը ոչ միայն գիտականորեն տալիս, սահմանում է այդ լեզվի գործուն օրենքները, այլև ցույց տալիս նրանց պատմական արմատները, բացատրում աշխարհաբարի ձևերի (հոլովական, խոնարհման վերջավորություններ, ածանցներ և այլն) ծագումը, նրանց զարգացումն ու վերջնականորեն ստացած կերպարանքը՝ Այդպիսով նա դառնում է աշխարհաբարի պատմական քերականությունը. հիմն «Նախաշաւիղ»-ի մեջ հեղինակը տալիս է աշխարհաբարի տեսական պատմությունը, ապա այս մասում նա տալիս է նույն աշխարհաբարի քերականական ձևերի զարգացման պատմությունը՝ գործնականորեն: Երրորդ մասը կամ հավելվածը (էջ 429—489) գրաբարի համառոտ քերականությունն է՝ հեղինակի խոսքերով, այդ մասը կցված է թե աշխարհաբարի կատարելագործության և թե [գրաբարի հետ] ամբողջական համեմատության դյուրացուցմանը համար: Չնայած իր համառոտությանը, կարող ենք ասել, որ այստեղ էլ հեղինակը իրեն հատուկ հմտությամբ տվել է գրաբարի ամբողջական քերականությունը: Այս մասի վերաբերյալ հեղինակը ինքն իսկ յուր ճիշտ գնահատականն է տալիս. «Առաջիկա Հավելվածը (ուր աս մանավանդ դիտված է և ոչ թե իրոք քերականության արվեստն ավանդել), նոր տեսությանց համեմատ գրաբար լեզուն ըստ կարի պարզ սկզբանց վերածելով և կնճիռները պարզելով՝ կրնա համեմատական բանասիրության ժառանգություն մը մատուցանել, նաև անոնց համար որ արդեն գրաբարի բավական հմտություն ունեն» (Քեր., էջ 430): Իրոք այդ քերականությունը, չնայած իր համառոտության, իր գիտական մշակումով հետ չի մնում նախորդից՝

Այս է, ահա, Այտնյանի անմահ աշխատության համառոտ նկարագիրը. ամփոփելով մինչև այժմ ասվածները, կարող ենք ասել, որ այդ աշխատությունը հայոց լեզվի ուսումնասիրությունների մեջ մի անզուգական կոթող է հանդիսանում. նրա մեջ հե-

1 Քերականության ուսումնասիրությանն ու գնահատմանն է նվիրված Աշ. Աբրահամյանի մի աշխատությունը, որ հիշում ենք մատենագրական ցանկում:

դինակի արտահայտած դրույթները թե՛ առհասարակ մարդկային լեզվի, և թե՛ առանձնապես աշխարհաբարի պատմության նկատմամբ այնքան առաջադիմական, այնչափ գիտական և ուղիղ են, որ հեղինակին մի ամբողջ գլխով բարձրացնում են իր ժամանակից: Հիրավի Այտնյանը բարձր է կանգնած իր ժամանակի ոչ միայն բոլոր հայ լեզվաբաններից, այլև ինչպես ասացինք, շատ եվրոպական գիտուններից, որ այնպես հռչակվել են ընդհանուր լեզվաբանության պատմության մեջ: Բավական է հիշել, որ Սոսյուրից դեռ շատ առաջ նա նշել է լեզվի հասարակական բնույթը, որ նա ճիշտ կերպով կարողացել է դիտել լեզվի ու գիտակցության միասնական զարգացումը, տվյալ լեզվով խոսող հանրության (ցեղի, ազգի) նյութական, բարոյական ու մտավոր զարգացման դերը լեզվի զարգացման ասպարեզում և այլն, որպեսզի պարզ լինի մեզ համար նրա գերազանցությունը յուր ժամանակի շատ լեզվաբաններից: Ճիշտ է, այդ բոլորը նրա մոտ հանդես չեն գալիս որպես մի միասնական, կուռ տեսություն, այդ դիտողությունները նրա մոտ մի ամբողջական ու հետևողական աշխարհայացք չեն կազմում, և մնում են իբրև առանձին խորթափանց դիտողություններ, բայց հենց այդ դիտողություններն էլ բավական են ասելու համար, թե նա բարձր էր կանգնած յուր ժամանակից: Վերջապես, գրքի արժանիքներն ըստ ամենայնի գնահատելու համար պետք է հիշել նաև այն գործնական նշանակությունը, որ ունեցել է այն յուր ժամանակի համար: Նա հրապարակ է եկել այն ժամանակ, երբ աշխարհաբարի կողմնակիցների ու հակառակորդների միջև բորբոքված էր վեճն այն խնդրի մասին, թե դրանցից ո՞րը պետք էր ընտրել, և, ինչպես հեղինակն ասում է, կոչված է հենց այդ բորբոքված կրքերը մեղմացնելու, երկու կողմերին ցույց տալու զբաբարի ու աշխարհաբարի տեղը: Իսկապես աշխատությունն իր դերը խաղաց. գիտականորեն ցույց տալով աշխարհաբարի դերը նոր կյանքում, այդ լեզվի կիրառության մեջ եղած դեռևս հեղհեղուկ, տարապայաման ու, հաճախ, կամայական կանոնները հաստատուն օրենքների տակ դնելով և դրանով իսկ հնարավորին շափ վերացնելով լեզվի մեջ տիրող շփոթը, նա ճանտպարհ հարթեց աշխարհաբարի պատմության մեջ. այս տեսակետից նա դարագլուխ է կազմում ոչ միայն հայոց լեզվի ուսումնասիրության պատմության, այլև հենց իր իսկ՝ աշխարհաբար լեզվի պատմության մեջ, իբրև այդ լեզվի զարգացման մի խոշոր գործոն՝ յուր ժամանակի համար: Այդ բոլորի շնորհիվ է,

որ աշխատությունը դեռ այսօր էլ մնում է որպես մի չգերազանցված, կամ ավելի ճիշտ՝ մի անգերազանցելի գործ, որ մեր ժամանակակից լեզվի ուսումնասիրության հիմքն է կազմում, հանդիսանալով այն կամուրջը, «որուն վրայեն անհրաժեշտ է անցնել կենտրոն հասնելու համար» (Հըրձ. էջ 34):

Բացի այդ աշխատությունից Այտնյանը հիմնովին վերամշակել ու հրատարակել է Հ. Վրթանես Չախյանի (1803—1834) գրաբարի քերականությունը 1885-ին: Այստեղ ևս յուր ամբողջ հմտությունը գործադրելով՝ Այտնյանը գրեթե կրկնապատկել է գրքի ծավալը՝ օժտելով բազմաթիվ արժեքավոր ծանոթագրություններով, որոնք լուսաբանում են զբաբարի քերականության շատ հարցեր: Միանգամայն ճիշտ է գնահատում այդ աշխատության արժեքը Անտուան Մեյյեն, զբաբարի լավագույն քերականությունը համարելով այն. այժմ էլ նա մնում է իբրև այդպիսին, քանի որ այժմ էլ նա դասական հայերենի միակ ընդարձակ և, ըստ ամենայնի, կատարյալ քերականությունն է:

1888—1889 թվերի ընթացքում, «Հանդես Ամսօրեայ»-ի մեջ Այտնյանը հրատարակեց յուր մի մեծ հոդվածը «Տառադարձութեան խնդիրը» վերնագրով: Հոդվածի մեջ հեղինակը քննության է առնում պայթականների արևելյան և արևմտյան արտասանության խնդիրը և այդ առիթով տալիս հայերենի պայթականների կրած փոփոխությունների պատմական ընթացքը հինգերորդ դարից մինչև իր ժամանակը: Հոդվածը հայերենի հնչյունաբանության պատմական ուսումնասիրության գիտական մի լուրջ փորձ է. հեղինակը հարուստ փաստերի հմուտ օգտագործմամբ ցույց է տալիս, որ հայերենի պայթականների երկու արտասանություններն էլ (արևելյան և արևմտյան) հավասարապես ճիշտ են, քանի որ նրանցից յուրաքանչյուրն արդյունք է հայերենի հնչյունների կրած պատմական փոփոխությունների տարբեր ընթացքի՝ Այտնյանունի նաև բազմաթիվ հոդվածներ ու զբախոսականներ «Սերոպա»-ի և «Հանդես Ամսօրեայ»-ի մեջ, որոնք բոլորն էլ անստորագիր են (համտ. Յըրձ. էջ 34):

Մինչև այժմ՝ խոսելով Այտնյանի հայացքների մասին թե՛ ընդհանուր լեզվաբանական հարցերի, և թե՛ հայերենի նկատմամբ,

1 Ինչպես գիտենք, անցյալ դարի երկրորդ կեսերին հայ մամուլի մեջ բուռն վիճաբանությունների առիթ է դարձել այն հարցը, թե արևելյան արտասանությունն է ճիշտ, թե՞ արևմտյանը: Այտնյանի հոդվածն այդ հարցի տեսական, լեզվաբանական լուծումն էր:

մենք բոլորովին կանգ չառանք հայերենի ցեղակցութեան վերաբերմամբ նրա ունեցած տեսակետի վրա: Պրա պատճառն այն էր, որ նա այդ խնդրին, գոնե մեզ ծանոթ իր աշխատութիւնների մեջ, հատուկ ուշադրություն չի նվիրել. թվում է, թե յուր հետազոտութիւնների հիմնական առարկան դարձնելով բուն հայերենի պատմական ուսումնասիրությունը՝ այդ հարցին երկրորդական տեղ է տվել: Նրա համար այդ խնդիրը կամ առանձին կարևորություն չի ունեցել, կամ ավելի ճիշտ՝ արոշված մի բան է եղել, այդ պատճառով էլ, ահա, նա միայն մի երկու տեղ իր աշխատութեան մեջ, այն էլ իբրև ծանոթություն, համառոտ ակնարկով է խոսում այդ մասին: Բայց, այդ ակնարկներն էլ, թեև մի կողմից ընդհանուր բնույթ են կրում, մյուս կողմից էլ շարժական յուրահատուկ և հետաքրքիր են: Այսպես, «Նախաշարիղում» խոսելով հայերենի վրա եղած օտար ազդեցությունների մասին՝ ծանոթությամբ բացատրում է, թե ինչ է հասկանում ինքը «օտարությունը կամ օտար տարր» ասելով, որից և երևում է, որ, նախ՝ ընդունում է հայերենի ցեղակցությունը հնդեվրոպական լեզուների հետ, ապա՝ որ և ավելի կարևոր է, սկզբունքորեն տարբերում է բնիկ տարրը փոխառություններից. «Օտարությունը կամ օտար տարր կանվանենք այն եկամուտ բացատրություններն, որ ժամանակավ հետզհետե լեզվի մը մեջ կու գան կմտնեն, և ոչ թե ազգաց սկզբնական ցեղակցութենէն պատճառած նույնութիւնը¹, որով լեզուներն ալ իրարու խնամությամբ կհոգին, զորօրինակ Հայը՝ Հույնին և Պարսկին հետ. որոնց երկուքն ալ հավասարապես՝ հայերենի հետ արմատական բաներու մեջ կնույնանան: Այս վերջինները ներքին են ու բնական, իսկ առաջինները՝ արտաքին և պատահական: Այսպես այս ծանոթ հատվածիս մեջ՝ «Զբազում ամս խաղաղութեամբ տացէ մեզ, և զթագաւորս, զպետս գաւառաց, զգորավարս, զժողովուրդս մեր պահեսցէ, և զամենայն պատերազմունս թըշնամուտն խորտակեսցէ».— հազիւ երկու բառ կմնա՝ որ կամ ցեղակցութեամբ կամ հետնագույն փոխառությամբ՝ նույն շրջա հին և նոր պարսկերենի հետ» (էջ 224—225, ծան. հմմտ. էջ 71—72, ծան. 19): Այսպես, ուրեմն, Հյուսիսային հրապարակ ենելուց առաջ Այտնյանը՝ ընդունելով հայերենի ցեղակցությունը հնդեվրոպական լեզուների հետ, կարողացել է զանազանել հայերենի և պարսկերենի (ու հունարենի) նմանությունների մեջ եղած բնիկ ու

¹ Հնդեվրոպական լեզուներն են.— է. Ա.:

փոխառյալ տարրերի գոյությունը: Սրանով, իհարկե, Հյուսիսային արժեքը չի նսեմանում, որովհետև նրա դերը նրանով չէ մեծ, որ սկզբունքորեն զանազանում էր փոխառյալը՝ բնիկից. Հյուսիսային ծառայությունն այն է, որ նա գտավ փոխառյալն ու բնիկը զատելու միջոցը, գտավ այն օրենքները, որոնց միջոցով միայն հնարավոր էր զատել հայերենի բնիկ տարրը՝ փոխառյալից: Ինչ վերաբերում է Հյուսիսային հայտնի տեսության հիմնադրումից հետո Այտնյանի ունեցած տեսակետին, ապա, թեև դրական որևէ ապացույց չունենք հաստատելու համար, բայց կողմնակի փաստերից զատելով, կարող ենք վստահորեն ասել, թե նա Հյուսիսային կողմը կանգնած պիտի լիներ: Նախ՝ վերը բերված դիտողությունն ըստ էության համընկնում է Հյուսիսային տեսության հիմնական հարցի հետ, ուստի և Այտնյանը նախապես արդեն նրան կողմնակից լինելու տվյալներն ունի. երկրորդ՝ վերը հիշված «Տառադարձութեան խնդիրը» հոդվածում հեղինակը հնչյունական փոփոխությունների քննության մեջ նույնպիսի մեթոդով է կատարում յուր ուսումնասիրությունը, ինչ որ գտնում ենք նաև Հյուսիսային մոտ. հետևաբար, այստեղ ևս նրա հետ համընթաց է: Եվ, վերջապես, երրորդ՝ հեղինակի կյանքի վերջին տարիներում հին դպրոցի վերջին ներկայացուցիչները (Մյուլլեր, Լագարդ) չկային արդեն և եղած բոլոր հայագետներն ընդունել էին Հյուսիսային տեսությունը, այնպես որ Այտնյանը, և մանավանդ Այտնյանը, որ այնպես հետամուտ էր գիտությանը, չէր կարող բացառություն կազմել: Այս բոլորը նկատի ունենալով կարող ենք եզրակացնել, որ նա Հյուսիսային տեսությունը՝ ցեղակից լեզուների համակարգի մեջ հայերենի ունեցած դիրքի մասին, ընդունած պետք է լիներ:

Մինչև այժմ ասվածները, թվում է, թե բավականաչափ արգեն պարզեցին մեծ հայագետի խաղացած դերը հայ լեզվաբանության մեջ: Պետք է մանրամասն քննարկության մասին գրած մատենախոսականում ասում է, թե այդ աշխատությունն է «Երշմարտապես դասական մի գործ», որ «հանձին հեղինակի ցույց է տալիս ամեն դարի հայ մատենագրության հմտություն և լեզվի խորաթափանց հետազոտություն» (Stzbr. Acad. Wiss. Berl. 1867): Այդ ճիշտ է, իհարկե, բայց Այտնյանը ոչ միայն հմուտ հայագետ էր, այլ և քննադատող, լեզվի մուգ խորքերն ու ծալքերը բացող և յուր համոզիչ դրույթներով իր ժամանակի հայագիտությանն ուղղություն տվող. բավական է ասել, որ նա թե՛ տեսականորեն, և թե՛ գործնականորեն ուղի է հարթել աշխարհաբարի

համար արևմտահայոց մեջ: Եվ այդ բոլորի շնորհիվ է, որ նա անմահ փառքով է պսակել յուր անուշը: Այսինպանը Վիեննական դպրոցի շգերազանցված (և անգերազանցելի) գագաթն է. հայ լեզվաբանութունը միշտ էլ կարող է պարծանքով հիշել նրան:

**Ղևոնգ
Հովնաճյաճ**

Գաթրըճյանի նշանավոր ընկերակիցն ու հայերենի ուսումնասիրությանը նվիրված նշանավոր Վիեննականներից մեկն է Հ. Ղևոնգ Հովնաճյանը: Մնվել է 1817 թվին, Պոլսում. սովորել է Վիեննայի Մխիթարյանների դպրոցում, և ավարտելով՝ 1840-ին, ձեռնադրվել քահանա: Աշակերտական տարիներից անձնատուր է եղել հայագիտությանը և ամբողջ կյանքը նվիրել յուր արդյունավոր ուսումնասիրություններին: Վախճանվել է 1897 թվին:

Գաթրըճյանի գյուտին առաջին հետևողներից մեկը լինելով՝ Հովնաճյանն էլ մյուսների հետ եռանդուն կերպով սկսեց իր հերթին ուսումնասիրել գրաբարը և յուրացնել դասական հայերենի բոլոր հատկությունները: Ինչպես ասված է արդեն, նա մասնակցել էր «Թոսուեոպյ խօսք վասն տիեզարական պատմութեան» գրքի թարգմանությանը» (նա է թարգմանել գ. դպրությունը): Նրա երկրորդ աշխատանքը եղավ «Կորնելիոս Նեպոտայ Վարք զօրավարաց անուանեաց» գրքի թարգմանությունը, որ լույս տեսավ վերոհիշյալից մի տարի հետո՝ 1842 թվին: Այս գործը ևս նա թարգմանել էր դասական հայերենով, որին կատարելապես հմտացել էր արդեն և գիտեր վարպետորեն գործադրել նրա ամբողջ հարստությունն ու պեսպիսությունները: Դրանից հետո նա գրեց «Գաղղիերէն քերականութիւն» եռահատոր աշխատությունը, որ 1844-ից 1875 թվերի ընթացքում երեք հրատարակություն ունեցավ: Նույն ժամանակամիջոցում գրել և հրատարակել է նաև բազմաթիվ ուրիշ աշխատություններ՝ մեծ մասամբ պատմության այլևայլ ճյուղերի վերաբերմամբ (Պատմութիւն քաղաքականութեան երոպական տէրութեանց, Պատմութիւն վարուց Մ. Լուտերի, Ուսումն փիլիսոփայութեան կրօնի ևն): Սակայն Հովնաճյանի ուշադրությունն ամենից ավելի գրավել է հայերեն լեզուն: Խորապես ուսումնասիրելով և հմտանալով դասական հայերենին, նա երկար ժամանակ է նվիրել այդ լեզվի քերականությունը կազմելուն: Զեռագիր վիճակում այդ աշխատությունը կազմում է շոքս հատոր. դա՛ Գաթրըճյանի խոսքերով ասած՝ «ճոխ գրուած, բազմաջան աշխատութեան»

պատուը՝ է: Սակայն դեռ վերջնականապես չավարտած այդ, ձեռնարկում է ուսմկորէն-ի ուսումնասիրությանը. տասը տարի աշխատելով այդ նյութի վրա՝ նա հավաքում է բոլոր անհրաժեշտ տվյալները «Ռամկորէնի քերականութիւն» կազմելու համար, բայց կարողանում է մշակել դրա նախնական մասը միայն՝ «Ռամկորէն մատենագրութիւն»-ը և «Միջնադարեան ազգային տաղաչափութիւն ուսմկախառն», անմշակ թողնելով բուն աշխատության համար հավաքած հարուստ նյութը: Զեռագիր մնացած աշխատությունների թվում կա «Արաբերէնի քերականութիւն»-ը, որ ինչպես ասվում է, մի ընտիր գործ է:

Հովնաճյանի վերը հիշված աշխատություններից մեր նյութին են վերաբերում «Ռամկորէնի» ուսումնասիրության լույս տեսած մասերը, այն էլ դրանց մի փոքրիկ հատվածը: Ինչպես ասացինք, այդ ուսումնասիրությունից լույս է տեսել միայն երկու մաս. «Հետազոտութիւնք Նախնեաց Ռամկորէնի վրայ. Ուսումնասիրութիւնք և քաղուածքներ. Մասն Ա. Ռամկորէն Մատենագրութիւնք». տետր Ա և Բ (1897 թ.) և «Միջնադարյան Ազգային տաղաչափութիւն ուսմկախառն» (1896): Հեղինակը դրանց մեջ հմուտ կերպով հավաքել ու քննության է առել ժողովրդական լեզվով գրված հատվածները հայ հին մատենագրության մեջ, ապա ուշ շրջանի նույն լեզվով ամբողջական գրքերն ու միջնադարյան տաղերը: Դա այն նախնական մասն է, որի հիման վրա պետք է կազմեր բուն քերականությունը, որ, ինչպես ասվում է հեղինակի մահվանից փոքրինչ հետո լույս տեսած Բ. տետրի առաջաբանում, մասամբ միայն կազմված է. «Ատաղձ առ նույն պատրաստած է արդեն հեղինակն՝ առաջին մասին մեջ հիշված բոլոր գրություններին քաղելով: Նույն քաղվածքներն դասավորած ալ է՝ բազմաթիվ տետրներու մեջ բաժնելով նյութերն ու օրինակներն՝ ըստ քերականական կարգի: Նաև կերպապես հորինել ձեռնարկած է, և վերջնականապես աշխատասիրված կգտնենք Բ. մասին ալ սկզբնական բան՝ ընդհանուր տեսութիւն, բառակազմութիւն ուսմկորենի և հոյովմունք: Հասնելով գրեթե մինչև Բայ, կդադարի աշխատությունը...» (Բ. տետր, էջ է—Ը): Այս այսպես լինելով՝ մեզ մնում է ծանոթանալ մեր ձեռքի տակ եղած մի փոքրիկ հատվածի՝ Ա. Մասի «Նախաշափո»-ին: Ա. Մասի առաջին 46 էջերը գրավող այս հատվածի

1 Յըրձ, էջ 32:
2 Հըրձ, էջ 33:
10—Հայ լեզվաբանության պատմություն

մեջ հեղինակը նախնական տեղեկություններ է տալիս միայն յուր ուսումնասիրության վերաբերմամբ: Հենց սկզբից իսկ հեղինակն ասում է. «Լեզվի մը վրա խոսիլ ուզողն հասաջ քան զամենայն պետք է հետազոտել թե ուտի է և երբ անոր ծագումն: Անշուշտ մեզմե ալ կսպասվի այսպիսի հետազոտություն նախնեաց ուսման հորեներն նկատմամբ, զոր կփորձենք կատարել: Բայց խնդիրն ըստ պատշաճի լուսավորելու համար՝ հարկ է որ առ սակավ մի հեռանանք մեր հատուկ նյութեն, և շատ դարեր վեր ելլելով՝ դիտենք մեր գրականության սկզբնավորությունն, որով ըլլալու հետազոտությունը կդյուրանա» (Ա. մաս, Նախաշաբաթ, էջ 1): Այսպես, ահա, հեղինակը ուսման հորեներին ծագման ու վարձացման բուն ուսումնասիրությունը թողնում է երկրորդ մասին՝ մատենագրության ուսումնասիրությունից հետո: Այս հատվածում էլ, սակայն, թեև թեթևակի կերպով, բայց և այնպես տալիս է մի քանի խնդիրների մասին իր կարծիքը, որ ուշագրավ է: Նախ և առաջ, հեղինակը հայ մատենագրության լեզուն բաժանում է երեքի, ինչպես ընդունված էլ է: «Հայերեն գրությունը լեզվի նկատմամբ՝ երեք այլ և այլ կերպարանք կելլեն մեր առջև, որ են՝ Գրաբարն, Նախնայաց ուսման հորեներն և այժմու գավառականը՝ յորոց երկուք միայն գրավոր են» (Ա. Մասն, հառաջաբան, էջ 5): Այս բաժանումը կատարելով, «Նախաշաբաթ»-ի մեջ հեղինակը առաջին հերթին քննության է առնում գրաբարի և բարբառների գոյության հարցը հինգերորդ դարում: Այս հարցի համար օգտագործելով մեր հին մատենագրության մեջ եղած տեղեկություններն ու զանազան հատվածներ, հանգում է այն եզրակացության, որ հինգերորդ դարում և դրանից էլ առաջ եղել են ժողովրդական բարբառներ. «Նաև ի սկզբան գրականութեանս կային ի Հայաստան զանազան գաւառական (ժողովրդական-ուսմական) բարբառք, որ առավել կամ նվազ կտարբերեին արքունայաց և եկեղեցականաց, երգոց և զրուցաց բարբառեն» (Ա. Մասն, Նախաշաբաթ, էջ 4): Ինչ վերաբերում է առաջին թարգմանիչների կողմից մատենագրության լեզուն դարձած գրաբարին, ապա նա վաղուց արդեն մշակման ենթարկված հայերեն է եղել, այն հայերենը, որ մինչև գրերի գյուտն էլ գործածվել է արքունական շրջաններում, ժողովրդական երգերում ու զրույցներում, ժողովրդի բարձր խավերում. հենց այդ գործածության մեջ էլ նա մշակվել, բարձրացել է ժողովրդի առօրյա խոսակցական լեզվից՝ ուսման հորեներից. «...նույն մատենից լեզուն նորահար շերտ, այլ ի հնուց եկած, այն լեզուն էր՝ որով կվարվեին ժողովրդյան

բարձրագույն դասը, արքունիք, եկեղեցականք և ազատանին, այն լեզուն՝ որով իրենց երգերն ու զրույցները շարագրած էին անվանի երգահանք Գողթն գավառի, այն լեզուն՝ զոր թեև հավանականաբար չէր գործածեր միջնաշխարհին բոլոր ժողովուրդը, բայց կհասկընար, յուր սովորական բարբառեն անշուշտ շատ տարբեր ըլլալով: Արդ մեր գրականության նախահարք, զոր սովոր ենք Առաջին թարգմանիչը կոչել, ձեռք գարկին այն խոսյալ լեզուն ի գիր առնուլ՝ գրավոր ընել» (Անդ, էջ 2): Ապացուցելու համար, որ այդ գրավոր լեզվի կողքին իրոք գոյություն ունեւ ժողովրդական խոսակցականը, հեղինակը քննության է առնում մատենագրության լեզվի երեք կետերը. Ա) Երկրորդ թարգմանիչները գործածում են մի խումբ բառեր, որոնք թեև հայերեն են, բայց առաջին թարգմանիչների մոտ չեն գործածվել: Բ) Նույն թարգմանիչներից ոմանք հունարենի նմանությամբ սարքեցին մի խումբ նախածանցներ, որոնց մի մասը հայերեն է և դյուրութեամբ ստուգաբանվում է, իսկ մի մասը՝ թեև դարձյալ հայերեն է, բայց ծագումն անծանոթ է մնում: Գ) Նույն երկրորդ թարգմանիչների ժամանակի մատենագրության մեջ կան բայական ձևեր, որոնք տարբերվում են դասական հայերենի նույն իմաստն արտահայտող բայաձևերից: Այս երեք կետերը քննության առնելով՝ հեղինակը եզրակացնում է, թե դրանք հենց ժողովրդական լեզվի տարրերն են, որոնք մուտք են գործել մատենագրության մեջ: Այն հարցին, թե ինչու՞ այդ բառերն ու ձևերը չեն գործածվել առաջին թարգմանիչների մոտ, պատասխանում է, թե դրանք կամ այն ժամանակ շատ տարածված չեն եղել դեռևս և կամ հատուկ չեն եղել այն բարբառին, որ սկզբից գրավոր կիրառություն է ստացել. «Ըսել թե հնոց մեջ չգտնված բառերն ամենն հառաջ գործածողներն ինքնին հնարած են, ոչ հանդուգն միայն, այլ նաև հիմարական կարծիք կըլլար, մանավանդ երբ արմատական բառերու վրա է խոսքն: Նույնպես անհրեար է մտածել՝ թե բայերու ժամանակաց նորաձև կերպարանքն հին գրավորին անհմտութենեն ծագած են, ուր զի ասոնց հետ միահաղույն գործածված կգտնվին նաև հին ձևերն: Ըստ մեզ՝ ավելի պատշաճ կերևա ըսել թե այս ամենայն բառերն ու ձևերն ի գիրս առաջին թարգմանչաց չեն գտնվիր, վասն զի անծանոթ էին դեռ այն դարուն, կամ այն բարբառույն՝ զոր հիմն առին գրավոր լեզվին, հատուկ ըլլալով այլ գավառական բարբառոց, յորոց հետո, առին երկրորդ թարգմանիչը կամ հաջորդ դարուց մատենագիրը» (Անդ, էջ 6—7): Սրանց ավելացնում է հեղինակը նաև շորրորդ

կովանը, այն է. կան բազմաթիվ ռամկորեն բառեր, որոնք գրաբար մատենագրության մեջ տեղ չեն գտել, բայց իրենց գոյությունը խորին հնությունն են վերաբերում և չեն կարող հետագայի ռամկորենով գրող հեղինակների ստեղծագործությունը լինել: Այս բուլորից, ահա, հեղինակը եզրակացնում է, որ իրոք գրավոր լեզվի կողքին եղել են նաև ժողովրդական խոսվածքներ. «...Այսչափ բավական է մեծ հավանականությամբ հաստատելու՝ թե կային ի Հայս զանազան գավառական բարբառք, որ գրավոր լեզվին հետ և անկե անհամեմատ առավելությամբ կենդանի մնացին ի ժողովրդայն հընթացս դարուց, գրավորն կարող չըլլալով զանոնք անհետացնել և միակ տիրող ըլլալ: Այս է ընդհանուր պայման լեզվաց, որմն շունինք պատճառ ի բաց առնլո հայ լեզուս. և թե իրոք բացառություն եղած չէ՝ կվկայե գավառական բարբառոց այժմու գոյությունն ևս» (Անդ, էջ 9): Այնուհետև հեղինակն այս քննությունների հիման վրա խոսում է նաև ռամկորենի ծագման մասին. ինչպես վերն ասացինք, այդ հարցի հիմնական քննությունն ու լուծումը նա թողնում է երկրորդ մասին, բայց այստեղ էլ թեթևակի կերպով հայտնում է յուր կարծիքը դրա վերաբերյալ: Հեղինակը գտնում է, որ ռամկորենը՝ այսինքն ժողովրդական լեզվով գրված մատենագրության լեզուն ծագել է հայերեն գավառականներից ու գրաբարից՝ նրանց խառնուրդով. «նախնայց ռամկորենն ծագած է Հայաստանի ժամանակակից գավառականներեն, և զանազան եղանակավորմամբ՝ հին գրավոր լեզվեն. կամ թե խառնուրդ՝ է ժամանակակից գավառական բարբառոց և գրավոր լեզվի» (Անդ, էջ 10): Վերջապես հեղինակն անցնում է հայ հին մատենագրության մեջ ռամկորենից եղած ներթափանցումների քննությանը և սկսած հինգերորդ դարի հեղինակներից մինչև միջնադարյան պատմիչներին հասցնելով քննությունը՝ ցույց տալիս դրանք: Այստեղ նա ցուցադրում է, որ ինչքան հնում սակավ են դրանք, այնքան էլ հետագայում շատանում են, այն աստիճան, որ արդեն հետզհետե փոխում են մատենագրության լեզվի բնույթը: Սկզբում լեզուն գրաբարն է եղել, բայց այդ գրաբարի մեջ ներթափանցել են նաև ժողովրդական լեզվի տարրեր, մինչդեռ հետագայում ստեղծվում է

1 Խառնուրդ բառն այստեղ խաչավորման իմաստով չի գործածվում: Հեղինակն ընդունում է, որ գավառականները հին հայերենի շարժականություններն են, գրաբարից առավել կամ նվազ չափով տարբեր: Խառնուրդ բառը հեղինակն օգտագործել է փոխադարձ ազդեցությունների իմաստով:

հակառակ վիճակը. լեզուն ըստ էության ժողովրդականն է, սակայն դրա մեջ առատորեն մուտք են գործել գրաբարի տարրերը. այստեղից էլ ելնելով՝ նա բնորոշում է առաջին լեզուն իրրև ռամկախառն գրաբար, իսկ երկրորդը՝ գրաբարախառն ռամկորեն. «Ռամկորեն գրությանց՝ մանավանդ ի սկզբան անդ՝ ավելի կամ պակաս գրաբարով խառն ըլլալը բնական էր, քանի որ Ուսուցիչությունն պես գրաբար գրողներ օրինակ կային ռամկորեն հեղինակաց առջև: Անոնք հնուցն մեջ մուծած էին ի նորույն, ասոնք նորույն մեջ սկսան մուծանել ի հնույն. նախորդաց ռամկախառն գրաբարին դիմաց՝ հաջորդը հնարեցին գրաբարախառն ռամկորեն:— Բայց թեև այս օրինակը չգտնվեր, դժվարավ կարող էին ռամկախոս մատենագիրք հանկարծ միահաղոյն թողուլ զայն ամենայն՝ որ մինչև այն ժամանակ տեսած էին ի գիրս, և բոլորովին տարբեր եղանակով գրել, գրել ճիշտ այնպես՝ ինչպես կխոսեին:

«Իարձյալ այն ևս բնական էր՝ որ թե այս նկատմամբ և թե այլ ևս շատ հայեցմամբը՝ ռամկորեն գրությունք իրարու աննման ըլլային, ինչպես իրոք են. այնպես որ անմիօրինակությունն նույն գրոց նկարագիրներեն մին է» (Անդ, էջ 21): Ի դեպ, այստեղ ուշադրության արժանի են երկու կետ. նախ՝ հեղինակը ճիշտ կերպով դիտում է գրական ավանդության նշանակությունը նոր լեզվով գրվող մատենագրության մեջ. որքան էլ հեղինակները խոսակցական կենդանի լեզվով գրելու ձգտումն ունենային, այնուամենայնիվ նրանք պետք է հետևեին նաև նախորդ շրջանի գրականության լեզվին, պետք է աշխատեին նրան նմանեցնել իրենց լեզուն, այլ կերպ ասած՝ հնարավորին չափով ձևել իրենց լեզուն հնի կաղապարով: Այս ավանդապահության ազդեցությամբ է գլխավորապես, որ, ինչպես գիտենք, գրավոր լեզուն համեմատաբար ավելի պահպանողական է, ավելի քիչ փոփոխվող, քան խոսակցականը: Երկրորդը՝ տարբեր հեղինակների լեզվի աչքի զարնող տարբերությունը, նրանց անմիօրինակությունն է. Հովնանյանը ճիշտ կերպով դիտում է, որ խոսակցական լեզվի՝ գրավորի աստիճանին բարձրանալու առաջին շրջանում անխուսափելի են լուրջ զանազանությունները տարբեր հեղինակների գործերում: Եվ իրոք այդպես է. գիտենք, որ խոսակցական լեզուն միատարր չէ. նա տարբեր է, և զգալիորեն տարբեր է, ոչ միայն գավառից գավառ, այլև, հաճախ, գյուղից գյուղ. բնականաբար, քանի դեռ այդ տարբեր գավառականների հիմամբ չի ստեղծվել ու մշակվել համեմատաբար ընդհանուր գրական լեզուն, տարբեր հեղինակներ տարբեր տեղերից

լինելով՝ տարբեր էլ լեզու ունեն։ Այս երևույթը հաստատելու համար կարելի էր հիշել բազմաթիվ օրինակներ շատ լեզուներից։ Բայց այստեղ բավականանանք միայն մեր աշխարհաբարի պատմությանը դիմելով։ Հիշենք միայն ժամանակագրորեն իրար այնքան մոտ մեր երեք գրողներին՝ Խաչատուր Աբովյանին (1804/5—1848) Պերճ Պոռոջյանին (1837—1907) և Ղազարոս Աղայանին (1847—1911), որոնք թեև աշխարհաբար են գրել, բայց իրենց լեզվով այնքան տարբերվում են իրարից. դժվար չէ այսօր ասել, թե դրանցից յուրաքանչյուրին ո՞ր բարբառն է հիմք ծառայել, թեև քհարեկե, բացի այդ հիմնական, բարբառի հետ կապված տարբերություններից, կա նաև անհատական ունակությունների տարբերությունը, որ, սակայն, այս խնդրի համար երկրորդական նշանակություն ունի։ Այսպես էլ պետք է դիտել «Նամկախոս մատենագիրներ» լեզուն, և Հովնանյանն այդպես էլ դիտում է. «Ամեն նորություն ինքնին յուր հետն անորոշություն և տարտամություն կբերե, մանավանդ երբ հիմնյալ չէ կանխավ խորհրդածյալ և հաստատուն սկզբանց վրա, շունի որոշ հատակագիծ. իսկ անորոշությունն առիթ ու պատճառ կու տա անմիօրինակության, նա թե խառնակության։ Այսպես՝ առաջին անգամ ռամկորեն գրելու ձեռնարկողն՝ առջևն յամենայնի հետևելու օրինակ շունենալով, բնականաբար յուր խոսածին և լսածին համեմատ պիտի գրեր, բայց ազդվելով ի միտ կողմանե՝ կարդացած գրաբարեն... և ի մյուս կողմանե՝ յայլ և այլ պարագայից» (Անդ, էջ 22)։ Այսպես շարունակելով յուր քննությունը, հեղինակը ճիշտ կերպով ցույց է տալիս, որ ժամանակի ընթացքում գրաբարի և խոսակցական լեզվի մեջ անջրպետը խորանում է. գալիս է մի ժամանակ, որ գրաբարն արդեն գրեթե անհասկանալի, կամ դժվար հասկանալի է դառնում։ «...Գրաբարն՝ օտար լեզվի նման՝ բոլորովին անիմանելի չէր և չէր կրնար ըլլալ ռամկին իսկ։ Արդարև կհասկնային բազումք և թերևս նաև ամենքն, բայց՝ ոչ եթե կատարելապես և ամենայն մասամբբ։ Կհասկընային, սակայն գայն միայն՝ որ նման էր իրենց սովորական խոսից և կամ անկե բոլորովին տարբեր չէր։ Կհասկընային, կամ լավ ևս ըսել՝ վեր ի վերո իմաստ կհանեին. բայց թե ճշդիվ կթափանցեին իմաստից ամենայնի որ կըսեին, այն տարբեր խնդիր է։ Կարծենք՝ ճշմարտութենե հեռացած շնք ըլլար, եթե ըսենք որ ժողովրդյան մեծի մասին գրաբար հասկնալն՝ այն կես ի կես բժշկյալ կուրին տեսության նման էր, որ քայլող մարդիկն իբրև ծառ կնշմարեր» (Անդ, էջ 33)։ Այս երևույթն իր հերթին

ստիպողական պահանջ է առաջ բերում՝ գրել այն լեզվով, որ ժողովրդին հասկանալի է, որ հարազատ է նրան. իսկ սրա արդյունքն այն է լինում, որ վերջապես մեռյալ գրաբարի փոխարեն մատենագրության լեզուն է դառնում ռամկորենը. «Այս վիճակ իրաց չէր կրնար մշտատև ըլլալ... ըստ շափու նվազելու հմտության գրաբարի՝ պետք էր զգալ թե (ժողովուրդը) կարոտ է խոսած և հասկըցած լեզվով գիրք ունենալու... Արդեամբբ իսկ դարերով ես մնացած այս գործն ի գլուխ ելավ, սկսավ ռամկական գրականությունն, և մի անգամ սկսյալն հառաջ գնաց, ի սկզբան անդ համարաբայ և ընդհատությամբ՝ որչափ կրնա գուշակվիլ մինչև ցարդ մեր ձեռքն հասած գրություններեն, իսկ հետո՝ արագ և անընդհատ» (Անդ, էջ 38—39)։ Ահա լեզվի՝ Նախնյաց ռամկորեն լեզվի մասին այս ներածական տեղեկությունները տալուց հետո հեղինակն անցնում է այդ լեզվով գրված հատվածների և ամբողջական գործերի ուսումնասիրությանը, որից քաղած նյութով էլ պետք է գրիր այդ լեզվի պատմությունն ու քերականությունը։ Այդ փոքրիկ ներածությունն էլ ցույց է տալիս, որ այդ ուսումնասիրության արդյունքը մի մեծ գործ պետք է լինիր և ցավալի է, որ հեղինակը անավարտ է թողել այն. բայց առայժմ բավականանք եղածով, նշելով, որ այդ եղածն էլ բավական է Հովնանյանին Վիեննական դպրոցի անվանի ներկայացուցիչներից մեկը համարելու։ Փոքրիկ ներածության մեջ արտահայտած համոզիչ փաստերով հիմնավորված նրա դրույթները, ընդհանուր առմամբ, միանգամայն ճիշտ են, և պարզաբանում են աշխարհաբարի նախական շրջանի շատ կողմերը. դրանով էլ այդ «Նախաշարիչը» պահպանում է յուր արժեքը նաև այսօր։ Ինչ վերաբերում է մատենագրության ուսումնասիրությանը, ապա՝ նրա գնահատությունը մասնագետներին է վերապահվում։

Ինչպես մինչ այժմ շարադրվածից երևում է,

Սերովբե Տերվիշյան

XIX դարում հայերենի համեմատական ուսումնասիրությունն մեծ թափով զարգանում է Եվրոպայում. եվրոպական գիտուններն են, որոնք զբաղվում են հայերենի ուսումնասիրությամբ՝ կապելով ընդհանուր լեզվաբանության հիմնական հարցերի հետ, եվրոպացիներն են դառնում հայերենի լեզվաբան-մասնագետները, որոնք հայերենի համեմատական ուսումնասիրությունը դնում են լեզվաբանության նոր հիմունքների վրա։ Բացառիկ են այն հայերը, որոնք հաղորդակից լինելով ժամանակի եվրոպական լեզվաբանությանը, յու-

բացնելով այդ գիտությունների հիմնական սկզբունքները, հետևում են հվրոպացի հայագետներին և իբրև լեզվաբան ուսումնասիրում հայերենն այդ սկզբունքների համաձայն: Վիեննական դպրոցի այդպիսի լեզվաբաններից էին Ա. Այտնյանը և Ղ. Հովհաննյանը. այսուհետև իբրև լեզվաբան, և ոչ թե ընդհանրապես՝ հայագետ, հանդես է գալիս Հ. Սերովբե Տերվիշյանը, որ յուր ժամանակին մեծ դեր է խաղացել լեզվաբանության նոր հիմունքները հայերենի վրա կիրառելու, ինչպես և այդ նոր հիմունքները հայ ընթերցողներին մատչելի դարձնելու գործում:

Տերվիշյանը ծնվել է 1846 թվին, Պոլսում. կրթությունն ստացել է Վիեննայի Մխիթարյան վանքում, որի միաբանն է դարձել 1864 թվին, իսկ 1866-ին՝ ձեռնադրվել վարդապետ: Վանքում սովորելով մի խումբ լեզուներ (հունարեն, լատիներեն, գերմաներեն և այլն), մտել է Վիեննայի համալսարանը, որտեղ և ուսումնասիրել է սանսկրիտն ու պահլավերենը: Այսպես լրացնելով իր լեզվաբանական կրթությունը, Տերվիշյանը նվիրվել է իր սիրած գիտությանը՝ թողնելով բազմաթիվ գործեր՝ ինչպես հայերենի, այնպես էլ այլ լեզուների մասին, այլև՝ զանազան լեզուներից կատարած թարգմանական գործեր: Վախճանվել է 1892 թվին:

Յուրացրած լինելով յուր ժամանակի գիտության սկզբունքները, Տերվիշյանը 1877 թվին հրատարակեց յուր առաջին հայագիտական-լեզվաբանական գործը՝ Armeniaca վերնագրով լեզվաբանական ուսումնասիրությունների առաջին գիրքը՝ Das altarmenische P (Վիեննա, 1877): Այստեղ հեղինակը քննության է առնում Բ ունեցող բոլոր հայերեն բառերը, տալիս նրանց ստուգաբանությունները, ինչպես և այն բոլոր փոփոխությունները, որոնց ենթարկվել է հայերեն Բ հնչյունը: Իր ուսումնասիրություններից հեղինակը հանգում է այն եզրակացություն, որ հայերեն Բ հնչյունը համապատասխանում է «ոչ միայն նախալեզվյան gv-ին, այլև՝ կա՛մ սկզբնական և կա՛մ թե հին tv կամ dv-ից առաջացած sv հնչյունակոմպլեքսին է փոխարինում կանոնավորապես» (էջ II): Սակայն հեղինակի այս եզրակացությունը, ինչպես և ամբողջ աշխատությունը հաջող ընդունելության չարժանացավ: Հեղինակի ուսումնասիրության առարկան՝ հայերեն Բ հնչյունը շատ կետերում անլուծելի դժվարություններ էր պարունակում. այդ հնչյունի ծագումը՝ որտեղ դեպքերում (օրինակ՝ հոգնակիի Բ-ն)՝ մինչև այսօր էլ դեռ վերջնականապես պարզաբանված ու հաստատված չէ. այդ դժվարությունն է պատճառը, որ հեղինակը չի կարողացել

հաղթահարել, և հաճախ սխալ համեմատություններ է կատարել: Իրա համար, ահա, ամբողջ գործը խիստ քննադատության ենթարկեց Հյուբշմանը (ZDMG, 30 (1876), էջ 774—779), բայց և միաժամանակ խրախուսեց հեղինակին, գտնելով, որ վերջինս է վիճակի է կազմելու հայերենի ստուգաբանական բառարան:

Անհաջող ընդունելությունը կարծես սատեցրեց հեղինակին: առաջին գրքի հրատարակումից հետո մոտ չորս տարի դադարեց նրա գրելը. սակայն 1881-ից սկսած նորից հանդես եկավ նա հայ մամուլում և սկսեց իրար ետևից տպագրել այլ և այլ հետազոտություններ. այդ շրջանի նրա գործերից հատուկ ուշադրության է արժանի «Հնդեվրոպական նախալեզու»-ն (Պոլիս, 1885), որ հեղինակի գլուխ գործոցն է: Այս գրքում հեղինակը համառոտ ու մատչելի կերպով ամփոփել է հնդեվրոպական լեզվաբանությունը, դրսևվորելով յուր ընդհանուր լեզվաբանական հայացքները: Հեղինակը փոքրիկ ներածությամբ քննում է նախ լեզուների ցեղակցության ու նրանց ծագման հարցը, տալիս հնդեվրոպական նախալեզվի համառոտ տեսությունը, ապա՝ անցնում հենց այդ նախալեզվի ուսումնասիրությանը: Տասնհինգ գլուխների մեջ հեղինակը շարադրել է մի ամփոփ ուսումնասիրություն, որ պարունակում է բառակազմի և քերականության ամբողջական քննությունն ու նկարագրությունը, ինչպես և «հնդեվրոպացիների» քաղաքակրթության պատմությունը, հնդեվրոպական լեզվաբանության պատմությունը և բոլոր հնդեվրոպական արմատների ցանկն ու քննությունը, բնականաբար, յուր ժամանակի գիտության համապատասխան:

Հեղինակի մյուս կարևոր գործն է «Լեզու» հանդեսը. 1887 թվին նա հիմնադրեց հայերեն առաջին լեզվաբանական հանդեսը, որը, սակայն, մի տարի միայն գոյություն ունեցավ: Այդ հանդեսի մեջ տպագրված են բազմաթիվ լեզվաբանական հոդվածներ թե՛ հայերենի, և թե՛՝ այլ՝ մասնավորապես թուրքերեն լեզվի մասին, որոնք բոլորն էլ Տերվիշյանի հեղինակություններն են: Այդ հոդվածների մեջ հեղինակը քննության է առնում հայերենի թվականները, զ հնչյունը («Հայկականք. 2 գիրք» երկար հոդվածում) և բազմաթիվ բառեր ու նրանց ստուգաբանությունները: Հանդեսի հրատարակությունը դադարելուց հետո Տերվիշյանն աշխատակցել է հայերեն այլ և այլ պարբերականների ու հրատարակել մի քանի հոդվածներ, որոնք նրա կյանքի վերջին տարիներին են պատկանում (1891—92 թթ.):

Իր ուսումնասիրությունների մեջ Տերվիշյանի արտահայտած

հայացքների համառոտ տեսությունը հետևյալն է: Իբրև լեզվաբան նա հատկապես յուր «նախալեզվի» մեջ քննության է առնում լեզվի ծագման, լեզուների ցեղակցության և այլ այդպիսի հարցեր: Այստեղ, սակայն, հեղինակը կանգնած էր մի լուրջ դժվարության առջև. լեզվաբանական գիտությունը վճռարար մերժում էր այն տեսակետը, որ լեզուն մի աստվածային շնորհ է. գիտության հետևելով, Տերվիշյանը նույնպես պետք է հրաժարվեր այդ անուսակցից. բայց, ինչպես նախորդների համար ասել ենք, կաթոլիկ վարդապետի համար այդ այնքան էլ հեշտ բան չէր. և, ահա, Տերվիշյանը միջին ճանապարհն է ընտրում. մի կողմ՝ ձգելով նախապաշարունակները, գիտության ուղիղ ճանապարհի վրա կանգնելով, նա գտնում է, որ ժամանակակից լեզուներից, ինչպես և դրանց նախամայրերից ոչ մեկն էլ նախաստեղծ մարդու լեզուն չէ, որով և մի քայլ ևս առաջ է անցնում մյուս վիճենականներից: Բայց, մյուս կողմից՝ ակնարկում է այդ նախաստեղծ մարդու աստվածաշնորհ լեզվի մասին, որ անհետացել է հենց նույն նախաստեղծ մարդու հետ. այսպիսով հեղինակը հաշտեցնում է կարծես յուր հայացքները կրոնական կոչմանը, արդարացնում իրեն հոգևոր հայրերի առջև: Ահա թե ինչ է ասում նա. «նախնի լեզվաքնին բանասիրաց պիտավոր մեկ պակասությունն այն սխալ գաղափարն էր, որ ունեին մարդկային լեզվի ընդհանրապես և մասնավորապես հնդեւրոպական լեզվաց ծագման, էություն ու կազմության վրա: Ասոնց կարծիքն էր նախ թե կա առաջին լեզու մը դեռ կենդանի և մայր մյուս լեզուներուն, և զայն գտնելու կաշխատեին վայրապար: Վասն զի մարդկության նախկին լեզուն նույն իսկ եթե աստվածատուր պարզև ըլլար մարդկեղեն ազգին նախահոր, վախճանած էր նախաստեղծ մարդուն սկզբնական արդարության վիճակին հետ: Առաջին հողածին մարդն իր սերնդոց ստուգիվ չէր ավանդած իր խոսած կամ հնարած լեզուն, զոր թերևս ինքն ալ երկայն ժամանակ չվայելեց: Այն լեզուն անպատճառ՝ այլակերպ կազմություն ունենալու էր: ...Այն վսեմ գաղափարն, որ հավատացյալն ունի Ադամայ գերբնական ձրից վրա, չի ներեր զանիկա տեր համարել այնպիսի լեզվի մը որ շատ խեղճ է, և հայտնապես կցուցնե այն խեղճության տխուր վիճակն, ուր հարկավ ինկած էր երբեմն մարդկային ազգն: Ուստի և կրնանք ըսել թերևս առանց հանդգնության, թե գոնե այդ մեր քննության նյութ առած հնդեւրոպական մայր լեզվին հեղինակն ստուգիվ ոչ Աստված կրնար եղած ըլլալ, ո՛չ այլ Ադամ հրե դեռ գերբնական ձրյուք զարդար-

ված էր. վասնզի այն լեզվին հնարիչներն ընդհանրապես լուրջ նյութական ըմբռնումներով տոգորված մարդիկ էին» (Անդ, էջ 3): «Թերևս, ընդհանրապես ամեն մարդկային լեզուներու նկատմամբ կրնանք ըսել թե չկա լեզու, որ հավատացյալ գիտնականին միտքը կարենա համոզել թե գերբնական ձրյուք զարդարված նախաստեղծ մարդուն լեզվին մնացորդն է: Ան սկզբնական և գերբնական բարբառն ուրեմն, (որուն երբեմն գոնե սակավատև գոյություն մը ունենալն ընդունելու է կարծենք հավատացյալն) հիմակ արդյամբ գտնվող՝ որևէ լեզվի մայրը չէ, այլ ան գերբնական խոսողության կարողության հետ անհետ եղած է՝ թերևս նույնիսկ նյութական սարրններով» (Անդ, էջ 4, ծան.): Այսպես ուրեմն. հավատացյալ գիտնականը գտնում է, որ արդիական լեզուներից և ոչ մեկը Ադամի լեզվի մնացորդը չէ. բայց նա, հավանաբար հարկադրված լինելով արդարացնել իրեն հավատի առջև, գտնում է նաև, որ Ադամի աստվածաշնորհ լեզուն, այնուամենայնիվ, գոյություն ունեցել է, որով և իսկապես, հաշտեցնում է իր գիտական տեսակետը կրոնի հետ: Այդ նպատակով նա հետազայում էլ նույնիսկ առանձին հողված է գրել «Լեզու» հանդեսում, որի մեջ ապացուցում է, թե կրոնն ու գիտությունը միմյանց չեն հակասում: Իսկ այդ բոլորից պարզորեն երևում է, որ նա ներքին համոզմամբ չի ընդունում լեզվի աստվածաշնորհ լինելը, նրա աստվածային ծագումը և դիտում է այն իբրև մարդկանց մտքի արդյունք: Նույն ձևով նա կասկածի տակ է առնում նաև աշխարհի բոլոր լեզուների մի ծագում ունենալու սկզբունքը. այդ տեսակետը, ինչպես հայտնի է, դարձյալ աստվածաշնչական գաղափարի արդյունք է, որը սակայն, նոր ժամանակներում էլ, այսպես կոչված «լեզվաբանության գիտական» շրջանում էլ յուր արտահայտությունն է գտել: Տերվիշյանն այս խնդրի առթիվ վճռական բան չասելով՝ արտահայտում է այնուամենայնիվ յուր անվստահությունը. «Ուր է թե նաև լեզվաքննության հաջողեր հավաստել, թե ամենայն ազգաց աշխարհիս բազմապատիկ բյուրակերպ լեզուներուն՝ նախապես մի մայր լեզու եղած է ծնող» (Անդ, էջ 1):

Հետաքրքիր է նաև նրա գատողությունը լեզվի ու նրա ծագման մասին. «Լեզու» հողվածի մեջ՝ խոսելով մարդկային և կենդանական լեզվի տարբերության մասին, ասում է. «Մարդ հասկանալով կխոսի և ներքինն արտաբուստ կհայտնե, իսկ անասունը դրանն լսածը կկրկնե միայն, առանց իմաստն հասկանալու և զգալու, հողավոր ձայնիվ կամ լեզվով ինքզինք բացատրել չի կրնար, ան-

կարող է ինքնին հողավոր բառ հորինել ներքին խորհուրդ մը հայտնելու զոր շտախի իսկ ... բանականության շարժումների կրիսե անասնոց գիտակցական խոսողության բնածին պակասությունն» (Վեզու, 1887, էջ 7—8): Այսպիսով, հեղինակը կարողանում է էիշտ կերպով նկատել մարդու և կենդանու «լեզվի» տարբերությունը. մարդկային լեզուն գիտակցական է, անասնականը՝ բնազդական. «Լոկ զգացումներն արտաքուստ իմացնելու համար բավական է անասնոց՝ անհող ձայներ հանելու կարողությունն» (Անդ, էջ. 8): Սրա հետ մեկտեղ, նա ճիշտ կերպով դիտում է, որ գիտակցությունն ու լեզուն ձեռք բերովի են, և ոչ՝ աստվածային շնորհ. «Ինքնին կարող է ծննդամբ բանավոր մարդն՝ խորհողությունն տակավ կերպավորվելուն համեմատ՝ ինքզինք ձայնիվ հասկցնելու եղանակը գտնել, կամ որ նույնն ըսել է՝ լեզու մը հնարել» (Անդ, 9): Բայց շեշտելով, որ լեզվի գոյությունը պայմանավորված է գիտակցությամբ՝ նա գտնում է, որ գիտակցությունը լոկ մարդու խորհող լինելու, մտածել կարողանալու արդյունքն է, որ գիտակցությունն առաջացել է ինքնին, զարգացել իբրև խորհողության արգասիք. «Բանականությունն սերմն է խորհողության, որ սակավ սակավ երևան կուզա մարդու վրա, քանի որ մարմնով կզարգանա, և մեղմով կհորինվի գիտակցությունն և ինքնագիտությունն» (Անդ, էջ 8): Նա շեշտում է նաև լեզվի փոխադարձ ազդեցությունը գիտակցության զարգացման վրա. «Մյուս կողմանն ալ ստիպվինք խոստովանել, թե խոսողության մեծ է ազդեցությունն խորհողության կատարելության վրա» (Անդ, էջ 10): Այս գիտողություններն, ինչպես տեսնում ենք, ունեն այն ճշմարտությունը, որ մարդկային լեզուն որակապես տարբերվում է կենդանականից, որ լեզուն պայմանավորված է գիտակցությամբ (թեև ավելի ճիշտ՝ հրկուսն էլ փոխադարձաբար պայմանավորված են միմյանցով), որ լեզուն ձեռքբերովի, հնարովի է. բայց դրանց հետ միաժամանակ, նա առաջին հերթին չի տարբերում մարդկային ու կենդանական լեզվի ավելի հիմնական հատկանիշը՝ մարդկային լեզվի հասարակական բնույթը: Մյուս կողմից հենց այդ իսկ հատկանիշը շնկատելով, չի կարողանում գտնել նաև մարդկային հասարակության մեջ աշխատանքի ունեցած դերը, աշխատանք, որ թե՛ գիտակցության, և թե՛ լեզվի ծագման ու զարգացման նախապայմանն է հանդիսանում. նրա մոտ գիտակցության ու լեզվի առաջացումը դիտվում է միակողմանիորեն, սոսկ իբրև խորհողության հետևանք. «խորհողական գործությունն սերմնապես ու բնապես ունեցողը միայն կրնայ սա-

կավ խոսող ըլլալ կամ խոսիլ գիտակցությամբ, ուստի և շինք կրնար լրջորեն ուրանալ, թե խորհողության հետևությունն է խոսողությունն» (Անդ, էջ 9): Այս կետում, և առհասարակ, լեզվաբանական փիլիսոփայական հարցերում Տերվիշյանը հետևում է Վիտենին (1827—1894), որ յուր «La vie du langage» գրքում նույն տեսակետն է հայտնում, ասելով. «Մարդ իր խոսելով է կատարյալ մարդ, թեպետ և գիտակցաբար խոսել կարողանալու համար նա պետք է նախ խորհող մարդ լինի... մարդը՝ ինչպես որ բնականից նա կա, առանց լեզվի օգնության չէր կարող բարձրանալ այն բանին, ինչ որ նախասահմանված էր (était destiné) նրան դառնալ, բայց նա երբեք ստեղծած չէր լինի խոսքը, եթե հենց սկզբից օժտված չլիներ այն կարողություններով, որ տեսնում ենք, թե ունի, և որոնք նրան մարդ են դարձնում»¹:

Բուն հնդեվրոպական լեզվաբանության հարցերում Տերվիշյանը համեմատական քերականության դպրոցից երիտօքերականների դպրոցին անցման շրջանն է ապրում. ինչպես ասված է արդեն, հնդեվրոպաբանության հիմնադիրները բոլոր հնդեվրոպական լեզուների մայրը համարում էին սանսկրիտը և որովհետև այդ լեզվում գոյություն ունեն միայն ա, ս, ի ձայնավորները, ուստի և այն հայացքին էին, որ հնդեվրոպական նախալեզուն ունեցել է միայն ա ձայնավորը, որից ստացվել են հետո ա և ի: Տերվիշյանի ուսումնասիրությունների մոտ ձայնավորների այդ սիստեմն է ընդունվում իբրև հիմք. իր գրքի ԺԱ գլխում տված հնդեվրոպական նախալեզվի արմատների ցանկում բերված բոլոր արմատները ա, ս և ի ձայնավորներից բացի ուրիշը չունեն: Բայց դրան զուգընթաց նա սանսկրիտը նախամայր լեզու չի համարում, թեև սպասելի էր, որ հենց ձայնավորների այդ սիստեմից էլնելով նախալեզու համարի: Նա գտնում է, որ հայտնի հնդեվրոպական լեզուներից և ոչ մեկն էլ նախամայր լեզու համարել չի կարելի. դրանք բոլորն էլ քույր լեզուներ են, որոնցից ոմանք ավելի քիչ են ենթարկվել փոփոխությունների և համեմատաբար հարազատ են մնացել նախալեզվին, ոմանք էլ շատ փոփոխություններ են կրել և հեռացել նախնական վիճակից: Հետևաբար, կարելի է գտնել նախնական վիճակին ավելի մոտ լեզու, որը սակայն երբեք էլ նախալեզու չի կարելի համարել. «Չկա գտնել մեզի ծանոթ հնդեվրոպական լեզվաց մայր լեզուն, այլ մեռած է՝ հաջորդ թողով դուս-

¹ Withney, La vie du langage, Paris, 1880, p. 252:

տըրներն... Մեռած է այն առաջին մայր լեզուն՝ չէ թե միայն իր դստերաց ժողովրդական, այլ նույնիսկ մատենագրական ամենահին լեզվին մեջ, ինչպես ձեռվրնիս հասած քույր լեզվաց գրավոր հիշատակարաններն կրնանք ապահովութեամբ հետևեցնել: ...Բայց ինչպես որ համամայր քույրերու մեջ մորն ավելի նմանող դուստր կզտնվի, այսպես ալ քույր լեզուներուն մեջ կա լեզու որ վախճանած մորն սկզբնական նկարագիրն ավելի նման կընծայեցնե, ստացվածք ըլլալով այն ազգին, որ կանուխ ժամանակով շքեղ բախտն ունեցած է մատենագրութեամբ իր լեզուն փոփոխութենէ փրկելու և հնագույն կերպարանք ավանդելու: Այսպիսի լեզու մըն է ահա հնդկ լեզուն... Սակայն նույն լեզվի մորն առավել նմանողութունը՝ երիցագույն քրոջ պատիվ մըն է միայն, և ոչ մայրութեան աստիճան» (Անդ, էջ 6—7):

Սրանք են, ահա, Տերվիշյանի ընդհանուր լեզվաբանական խնդիրների նկատմամբ արտահայտած հայացքները: Ինչ վերաբերում է մասնավորապես հայագիտական հայացքներին, հատկապես հայերենի իբր հնդեվրոպական լեզվի՝ տեղի ու մերձավոր ցեղակցության վերաբերմամբ, ապա՝ այստեղ ևս նա՝ անցման շրջան է ներկայացնում: Երբ նա հրատարակեց յուր «Հնդեվրոպական նախալեզուն», Հյուսիսային հայտնի հոգվածը վաղուց արդեն լույս էր տեսել. բայց ինչպես հին դպրոցի մի քանի ներկայացուցիչներ, այնպես էլ Տերվիշյանը միանգամից շանցավ նոր դպրոցի կողմը: Նրա ստացած կրթությունը, որ ամբողջապես նախորդ դպրոցին էր համապատասխանում, կաշկանդել էր նրան, և նա միառժամանակ դեռևս անորոշ վիճակ էր ապրում. «Հնդեվրոպական նախալեզվի» մեջ նա որևէ բան չի ասում հայերենի տեղի մասին. հնդեվրոպական լեզուների ճյուղերի ու բաժանումների մասին էլ չի խոսում, որից կարելի լիներ իմանալ, թե ի՛նչ տեղ է հատկացնում հայերենին: Ուտի և մեզ մնում է եզրակացնել այդ նրա ստուգաբանություններից. հայտնի է արդեն, որ հին դպրոցը հայերենի իրանյան փոխառություններն էլ բնիկ հայերեն էր համարում. Տերվիշյանը մի խումբ այնպիսի բառեր, որ իրանյան փոխառություններ են, հիշում է որպես բնիկ հայերեն. ինչպես՝ ասպատակ, առասան, տեգամ, բաշխել, գրաւ, համակ, մէզ, տապ և այլն: Սրանց հակառակ, մի խումբ բառերի մասին էլ ասում է, թե փոխառություն են, ինչպես՝ աուր, աուրուշան, աուրեանակ, դանդաճաւաճը, կամաւր, հազար, հրաման և այլն: Այս ստուգաբանություններից, ահա, երևում է, որ հեղինակը դեռևս կողմնորոշված չէ և գտնվում է անորոշ վի-

ճակի մեջ: Սակայն այդ անորոշությունը երկար շտեկեց: Այդ գրքի չույս տեսնելուց ընդամենը երկու տարի հետո նա գրեց մի հոդված՝ հայերենի տեղի մասին՝ «Հայ լեզուն հնդեվրոպական, այլ ոչ արիական» («Լեզու», 1887, էջ 150—152), որի մեջ նա արդեն պարզապես հրաժարվում է հին դպրոցից: Հոգվածի սկզբում հեղինակը շեշտելով, որ հայերենի տեղը հնդեվրոպական լեզուների շարքում դեռևս ճշտիվ որոշված չէ և դյուրին էլ չէ այդ, գրում է, թե այդ «Մասնավոր նպատակը կդիտենք միշտ մեր լեզվաբանական հոգվածոց մեջ, քննելով հայկական լեզվի տառական օրենքն ու բառական մթերքն ու հեռավոր ու մերձավոր ազգականության հայտարար նշանները ցուցնելով» («Լեզու», 1887, էջ 151): Այնուհետև հեղինակը ճիշտ կերպով շեշտում է, թե այդ ազգականությունը որոշելու համար անհրաժեշտ է մանրազնին ուսումնասիրությունը ենթարկել հայերենի ոչ միայն հնչյունական ու բառական կազմը, այլև քերականությունը. «Հայերեն լեզվին համեմատական գիտությունը կքննե թե հիշյալ լեզուն իր ամբողջ էությունը ինչ աղերս ունի այլ ազգակից լեզվաց հետ: Իսկ լեզվի մը էությունն հրեան կուզա, եթե կազմիչ մասերը քննության տակ ձգվին: Այս կազմիչ մասերն, ինչպես դյուրին է իմանալ, կբաղկանան ձայնավորներն ու բաղաձայններն, ինչպես նաև ասոնցմե հոգված բառերն և այս բառերուն առած այլ և այլ ձևերն կամ կրած զանազան փոփոխություններն. հոլովում, խոնարհում, բնակերպություն, բառակազմություն և այլն» (Անդ, էջ 152, ծան.): Ահա այդպիսի քննությունն էլ հեղինակին բերում է այն եզրակացության, որ հայերենը արիական ճյուղին չի պատկանում, բայց թե, այդ ճյուղին շպատկանելով, ի՛նչ տեղ է բռնում նա մյուս լեզուների շարքում, հեղինակը դարձյալ չի կարողանում վճռել. «Ասիականին (իմա Արիականին. — է. Ա.) դուստր համարեցան հայոց բարբառն և ցարդ նույնպես կհամարին քանի մը օտարազգի և հայազգի լեզվաբանք, թեև շիրջան տալ բնիկ հայ այնպիսի նշաններ, որոնցմով կարենա յուր ասիականությունն, այսինքն արիականությունն հաստատվիլ, մանավանդ թե խաբվեցան հայ դստեր սերունդն օտարամուտ բազմաթիվ արիական բառերու վրայն դատելով:

«Բնիկ հայ տարրներն եթե օտարներն՝ երևան կուզա բնիկ հայ լեզվին էությունն. ասիական շարքի կարենա կոչվել, այլ առ՝ ուն մը, որով պետք է կնքե զին» (Անդ, էջ 152):

Այդ հիմնական արդյունքին, սակայն, չկարողացավ հասնել հեղինակը, վաղահաս մահը վերջ տվեց նրա քննություններին, որոնցից պատրաստ էր արդեն «Հայկականք. Հ. գիրք» (տե՛ս Յշրձ. էջ 38): Ի՞նչ դեր է խաղացել, ուրեմն, Տերվիշյանը հայ լեզվաբանության պատմության մեջ, ի՞նչ ժառանգություն է թողել նա մեզ՝ իբրև հայագետ լեզվաբան. դժբախտաբար, որքան էլ մեծ լինի նրա դերն իր ժամանակի համար, դարձյալ այսօրվա տեսակետից նա մնալուն արժեք չի ստեղծել. նա չի թողել հայերենի մասին որևէ հիմնական, մնալուն գործ: Նրա ուսումնասիրությունները առանձին հարցերի նվիրված՝ մեծ մասամբ փոքր հոդվածներ են, որոնք անցողիկ նշանակություն են ունեցել. հեղինակը մտադիր էր գրել հայ լեզվի պատմությունը, որ՝ «լուրջ ուսումնասիրության արդյունք լինելով՝ թե հայերենի, և թե հայ լեզվի նախապատմության համար կարևոր եզրակացությունների պետք է հանգեր».

բայց այդ չկարողացավ ի կատար ածել: Ուստի և եղածը միայն աչքի առաջ ունենալով, գտնում ենք, որ Տերվիշյանի նշանակությունն ավելի մեծ է պատմական տեսակետից, քան թե հայագիտության համար ստեղծած նրա գիտական արժեքներով. այս կողմից կարելի է որպես մնալուն արժեքներ հիշել նրա մի քանի ճիշտ ստուգաբանությունները: Այս բոլորը նկատի ունենալով միանգամայն ճիշտ ու սպառիչ ենք համարում Հր. Աճառյանի հետևյալ բնորոշումը. «Տերվիշյան ունի մասնավոր արժանիք մը, որ մինչև այսօր անտեսված է գիտուններուն կողմեն: Տերվիշյան տված է խումբ մը հայերեն բառերու ճիշտ ստուգաբանությունը, որ իրավունք ունի գիտության սեփականություն դառնալու: Եվրոպացի գիտունները կարող չլրլալով օգտվիլ հայերեն գրքերե, տեսած չեն նաև Տերվիշյանի ստուգաբանությունները: Մինչև անգամ «Altarmenische P» հատորը քիչ ծանոթ է: Եվ կպատահի շատ անգամ որ նոր միայն կառաջարկեն այնպիսի ստուգաբանություններ, որ տարիներ առաջ Տերվիշյան արդեն առաջարկած էր: Շատերեն իբր օրինակ կհիշեմ գրալ, դգալ, տարգալ և ցիւ, ցուիք բառերուն ստուգաբանությունը: Առաջինը՝ իբրև ցեղակից սանսկրիտ darva «դգալ», լատ. trua, trulla «շերեփ» բառերուն՝ առաջարկած էր Տերվիշյան նախապես Altarmenische P, էջ՝ 54 և Հնդեվրոպական նախալիզու, էջ՝ 101, կկրկնե Liden (Arm. St. էջ 66). երկրորդը համեմատած էր սանս. sku «ծածկել» արմատին հետ (Altarm. 47), զոր կրկնեց անկախաբար Meillet, MSL, 18, 62—64 և 377:

«Սակայն Տերվիշյան ուրիշ մեծ և անգնահատելի ծառայու-

թյուն մըն ալ ունի մեր ազգին առջև: ...Հնդեվրոպական նախալիզվին նման ամփոփ, դուրապես մատչելի, ժողովրդական պարզ գիրք մը՝ որ հնդեվրոպական լեզվաբանության ամբողջ ուսումը ումփոփեր իր մեջ, ոչ միայն մեր, այլև ամբողջ եվրոպական գրականության մեջ ալ չկար այն ժամանակ: Նորերս միայն հրատարակվեցան Meringer-ի Indogermanische Sprachwissenschaft (գերմաներեն), Meillet-ի Introduction á l'étude comparative des langues indoeuropéennes (ֆրանսերեն), Թոմսոնի Obšce yazakovedenie (ռուսերեն) գրքերը, բայց ասոնցմե առաջինը շատ ավելի համառոտ է, մյուս երկուքը շատ ավելի ընդարձակ, այնուամենայնիվ շունին դարձյալ հնդեվրոպական արմատներու ստուգաբանական բառարանը՝ որ կա Տերվիշյանի գործին մեջ» (Ամ. Տար., էջ 159.—160):

Այսպես ուրեմն, Տերվիշյանի նշանակությունը մեծ է մի կողմից ընդհանուր լեզվաբանության հիմնական նվաճումները հայերեն ամփոփելով և դրանով իսկ՝ հայերին մատչելի դարձնելով, և մյուս կողմից՝ հայերեն մի խումբ բառերի ճիշտ ստուգաբանություններով, որոնք ընդունված են գիտության մեջ: Նա, Պատկանյանի հետ, այն առաջին հայ լեզվաբաններից էր, որոնք ուշիմության մեջ հետևում էին եվրոպական լեզվաբանության քայլ առ քայլ զարգացող ընթացքին և աշխատում կիրառել այդ սկզբունքները հայերենի ուսումնասիրության բնագավառում:

Վիեննական դպրոցի բացառիկ ականավոր Հակովբոս Շաշյան հայագետներից մեկն է Հ. Հակովբոս Տաշյանը, որ յուր բազմավաստակ գիտական ուսումնասիրություններով հարստացրեց հայագիտությունը մեծարժեք գործերով: Մնվել է 1866 թվին, Կարնո Արծաթի գյուղում. մանկությունն անց է կացրել գյուղում, մասամբ էլ Կարնոյում, և ստացել է նախնական կրթությունը ծխական դպրոցում: 1880-ին ուղևորվում է դեպի Վիեննա և, հասնելով Կ. Պոլիս՝ ստիպված է լինում մնալ այդտեղ մի քանի ամիս: Այստեղ նա, Վիեննական Մխիթարյանների Վարժարանում տեղավորվելով՝ ծանոթանում է այդ ժամանակ հիվանդ (ամրաճալույծ) Հ. Հովսեփ Գաթրըճյանի հետ և իր ազատ ժամերն անց է կացնում նրա մասճի մոտ՝ ունկնդրելով նրան, իսկ երբեմն էլ գրի առնելով նրա թելադրած նյութերը: 1880-ի նոյեմբերին Տաշյանը հասնում է Վիեննա և ընդունվում Մխիթարյան Միաբանության «Կղերանոցը»: Այդտեղ էլ ավարտելով ուսման ընթացքը 1889-ին՝ քահանա է օծվում Հ. Ար- 20—Հայ լեզվաբանության պատմություն

սեն Այտնյանի ձեռքով: Դրա հետ միաժամանակ սկսում է դասախոսել միաբանության դպրոցում փիլիսոփայություն և հայոց լեզու, բայց շուտով հրաժարվում է ուսուցչությունից, ինչպես և, առհասարակ, գործնական աշխատանքներից և անձնատուր է լինում գիտական բեղմնավոր գործունեության: Իր արտակարգ ընդունակությամբ ու գիտնականի խորին հմտությամբ նա էր վրայ է գրավել ոչ միայն հայ, այլև օտար գիտունների ուշադրությունը: Բավական է հիշել, որ 1894 թվին, Բեռլինում եղած միջոցին, Բեռլինի համալսարանի կողմից հրավիրվել է դասախոսելու «Արևելյան լեզուներ և մատենագրություն»: Այդ բանի համար պետք էր, սակայն, Վիեննայի համաձայնությունը. համալսարանը դիմել է Միաբանությանը, բայց պատասխանը բացասական է եղել: Արբաճայր Այտնյանը պատասխանել էր, թե Միաբանությունը Տաշյանի կարիքն ունի:

Վախճանվել է 1933 թվի փետրվարի 3-ին¹:

Տաշյանը գրել է բազմաթիվ աշխատություններ, որոնցից լուրջաբանչուրը յուր տեսակի մեջ մի գլուխ գործոց է. դրանցից գրվածներն են:

1. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց կայսերական մատենադարանին ի Վիեննա (1891):
2. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա (1895—96). ընդարձակածավալ, կատարյալ մի գործ է, որ ոչ միայն սոսկ ձեռագրերի ցուցակ է, այլև հայ մատենագրության պատմություն և մատենագիտություն (բիբլիոգրաֆիա):
3. Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ. ուսումնասիրութիւն Հայոց գրչութեան արուեստին (1898):
4. Արշակունի դրամներ: Մասն Ա. և Բ (1917, Բ մասը թերի² է):
5. Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնք: Մասն Ա. (1895), Մասն Բ. (1901), Մասն Գ. (ՀԱ, 1900—1901):

Իհարկե, սրանք Տաշյանի աշխատությունների մի փոքրիկ մասն են կազմում միայն, նրա ինքնուրույն ու թարգմանական գրքերի և հոդվածների թիվը, ըստ ՀԱ-ում տրված ցանկի, կազմում է 69: Բայց դրանց հիշատակումը դուրս է մեր նպատակից, քանի

¹ Ընդարձակ կենսագրությունը տե՛ս Հ. Ն. Ա. (Կիևեան), Հ. Յակոբյան Վ. Տաշեան, ՀԱ, 1933, էջ 4—31 (Մահվան առթիվ):

² Լրիվ տպագրված է, սակայն, «Հանդես Ամսօրեայ»-ում:

որ դրանց մեծագույն մասը բանասիրական հետազոտություններն են կազմում, ինչպես և վերը հիշվածները: Այստեղ մեր նպատակն է խոսել նրա մի աշխատության մասին միայն, որ հայոց լեզվի ուսումնասիրության լավագույն կոթողներից մեկը կարելի է համարել: Դա հեղինակի «Ուսումն դասական Հայերէն լեզուի» աշխատությունն է: Այդ ուսումնասիրությանը նախապես ձեռնարկած է եղել վիեննական Հ. Քերոլթե Սպենյանը (1817—1886), որ Գաթրոճյանի ժամանակակիցներից և հենց նրա ընկերներից մեկն է եղել: Նա գրել է աշխատությունը՝ ուսումնասիրության հատուկ նյութ դարձնելով դասական հայերենը: Սակայն նա չի կարողացել ի լույս ընծայել յուր՝ մոտ կես դարու աշխատության պտուղը, որ և այդպես էլ անտիպ մնացել է հեղինակի մահվանից հետո: Նույն աշխատության վերամշակմանը, ժամանակի ընթացքում հայտնաբերված նորանոր տեղեկությունները և արտահայտված կարծիքներն ավելացնելուն ու հրատարակելուն ձեռնարկել է Տաշյանը, որ և իր անասելի աշխատասիրությամբ ու գիտնականի մեծագույն հմտությամբ մի մեծարժեք գործ է դարձրել այն: Բայց այդ աշխատանքի արդյունքը ևս հրատարակված չէ ամբողջապես: Կույս է տեսել նրա մի մասը միայն (Ա-Դ պրակ), որ տպագրված է 1900—1908 թվերի ընթացքում, բայց լույս է տեսել միայն 1920 թվին. դա է՝ «Առաջին դպրութիւն. Անգիր ժամանակը»:

Ամբողջ աշխատությունը գրված է դասական հայերենով. ինչպես աշխատության առաջին հեղինակը՝ Սպենյանն է ասում, այդ չեզոք է ավելի հարմար քննարկվող նյութին: Տաշյանն էլ, բնականաբար, հետևել է դրան և ինքն էլ գրել նույն լեզվով: Ինչպես ասվում է (Առ ընթերցողս) աշխատության այս մասն ամբողջապես գրել է Տաշյանը. դեռ 1901 թվին «Հանդես Ամսօրեայ»-ում հեղինակը խոսելով գրքի տպագրության մասին, ասում է. «Երկիս նպատակն է պարզել հայ լեզվի պատմության այլ և այլ շրջանները, նկարագրելով նաև Մխիթարա վերանորոգությունն, և անոր աշակերտաց ձեռք (Ի Վիեննա) կատարված առավել խորագույն ուսումնասիրությունքն՝ լեզվիս հարազատագույն և ոսկեղենիկ կերպարանքն յերևան հանելով:... Երկու մասի կամ դպրության բաժնված նպատակ ունի պատկերացնելու հայ լեզվի վիճակը՝ նախ նախապատմական ժամանակներեն մինչև Ծ դարու վերջերը (Անգիր ժամանակ և Դարոց Մեսրոպա՝ Ոսկեղենիկ դար լեզվի). և Երկրորդ՝ Ծ դարու վերջերեն մինչև մեր օրերը, կամ մինչև Աշխարհաբարի ընդհանուր գրական լեզվի բարձրանալը...» (Հա, 1901,

էջ 297. նաև՝ Ա. ռ ընթերցողս, էջ 2): Հեղինակի խոսքերն արդեն լիովին պարզում են աշխատության բնույթը. դա գրարար հայերենի պատմությունն է, սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև վերջ. այդ ընդարձակածավալ աշխատության մի մասը՝ «Անգիր ժամանակներ»-ի ուսումնասիրությունն է միայն, որ լույս է տեսել, ուստի և մեր քննությունը վերաբերում է միայն դրան:

Լեզվի պատմության մասին համառոտ տեղեկություն տալով, հեղինակն անցնում է բուն նյութին և առաջին հերթին զբաղվում հայերի և հայերենի ծագման հարցով: Այստեղ նա մանրամասնորեն խոսում է այն բոլոր լեզուների մասին, որոնց հետ հայերենի կապ ունենալու վերաբերյալ կարծիքներ են արտահայտված: Առանձին գլուխներում շարադրում է մի կողմից՝ հայերենի, և մյուս կողմից՝ հայկյան, թրակյան, փոյուզիական, «Փոքրասիական» (լյուվիական, «արևմտյան Փոքրասիական») (կարիացիք, լյուդացիք, մյուսացիք), «արևելյան Փոքրասիական» (կիլիկեցիք, գամիրք), էտրուակյան, ուրարտյան լեզուների միջև եղած կապի մասին զանազան գիտունների կողմից արտահայտված տեսակետները և ամփոփ կերպով տալիս նրանց ուսումնասիրությունների արդյունքները: Հեղինակը չափազանց հանգամանորեն բերում է այդ առթիվ տրված փաստերն ու եզրակացությունները, օգտագործելով ոչ միայն լեզվաբանության տվյալները, այլև պատմության, մարդաբանության (անտրոպոլոգիա) և այլ հարակից գիտությունների մեջ այդ ուղղությամբ կատարված հետազոտությունները: Սակայն թվելով բոլոր կարծիքները, որոնք արտահայտված են մինչև աշխատության այս մասի հրատարակությունը, հեղինակը յուր կողմից շատ քիչ բան է ասում. այսպես՝ խոսելով հայերենի և հայերենի, կամ հայերենի և էտրուակերենի մասին, հեղինակը թվում է դրա վերաբերմամբ եղած ուսումնասիրությունների հիմնական փաստարկումները և եզրակացությունները, որոնք տարբեր հեղինակների կողմից արտահայտված լինելով՝ հաճախ հակասում են իրար (այսինքն՝ ոմանք ընդունում են այդ լեզուների ցեղակցությունը, ոմանք՝ ոչ), նա իր վճռական խոսքը չի ասում. հաճախ բավականանում է ասելով, թե հավանական է, բայց հետագա «այլոց քննությանց» կարիք կա, երբեմն՝ ուղղակի խուսափում է որևէ եզրակացություն տալուց: Վերը հիշված լեզուների և հայերենի կապի մասին արտահայտված կարծիքներն ու տրված փաստարկումներն այդպես շարադրելով, հեղինակն անցնում է բուն հայերենին: Այս մասում էլ, թվելով բոլոր հայագետների կարծիք-

ներն ու նրանց ուսումնասիրությունների հիմնական արդյունքները (սկսած Պետերմանից), հեղինակը պարզ կերպով ցույց է տալիս, որ ընդունում է Հյուբշմանի տեսությունը և այդ ոգով էլ շարադրում «հայերենի բնիկ տարրի» մասին գլուխը: Որոշելով հայերենի բնիկ տարրը ճիշտ Հյուբշմանի հետևողությամբ, կամ ավելի ճիշտ, ուղղակի շարադրելով Հյուբշմանի տեսությունը, նա անցնում է փոխազդեցությունների խնդրին և, մի գլխում խոսելով ընդհանրապես փոխազդեցությունների մասին, այս մասի վերջին մեծ գլուխը նվիրում է իրանական ազդեցության: Այս մեծածավալ գիրքը, որ պարունակում է հայերի ու հայերենի ծագման (ավելի ճիշտ՝ կազմավորման) հարցի բազմակողմանի ուսումնասիրությունների լիակատար ամփոփումը, անշուշտ չափազանց մեծ արժեք է ներկայացնում հայագիտության համար: Նա կարելի է մի հանրագիտարան համարել հիշյալ խնդրի համար: Բայց, մյուս կողմից, մազաչափ անգամ չլիքագնահատելով հեղինակի մեծ վաստակը, պետք է նշենք, որ այդտեղ ինքնուրույնը, սեփական հետազոտություններն ու նրանցից հանած եզրակացությունները կամ չկան բոլորովին, և կամ՝ վերջնական ու սպառչ չեն: Գրեթե բոլոր դեպքերում էլ հեղինակը նշում է, թե՛ հետագա քննությունների կարիք կա և դրանով էլ խուսափում է վճռական պատասխանից: Այս պատճառով էլ հայերենի մասին Տաշչանի ունեցած տեսակետի առթիվ խոսել այս աշխատության հիմամբ, դժվար է, որովհետև, կրկնում ենք, այդտեղ տրված են բոլոր տեսակետները, որոնց նկատմամբ հեղինակը միշտ չէ, որ յուր որոշակի վերաբերմունքը ցուցաբերում է, մանավանդ, որ ընդհանուր հայտարարի չի բերում առանձին գլուխներում հայերենի ու այլևայլ լեզուների միջև եղած կապի մասին ասվածները, չի ամփոփում դրանք մի ընդհանուր տեսության մեջ: Համենայն դեպս, ամբողջ շարադրանքից պարզվում է, որ նա ընդունում է հայերենը որպես հընդեվրոպական լեզվի մի ինքնուրույն ճյուղ. «...ի բնույ անտի հնդիկ-երոպական լեզուաց ից է հայն: ...Հիւբշմանի գերմանացույ արդիւնքն այն եղեն, ցուցանել հաւաստեաւ եթէ ոչ շառաւել ինչ յոստոյ Երանեսան լեզուաց, որպէս ցայն ժամ կարծէր, իցէ հայերէն լեզու, այլ ինքնին ոստ ուրոյն՝ բուսեալ իւրովի ըստ իւրոցն սեպհական օրինաց և բուսոյ բարուց ի նախաւորն բնոյ—անտի հնդիկ—եվրոպական մայր լեզուի...» (Ուսումն, էջ 15): Այսպես ընդունելով հեղինակն, այնուամենայնիվ, գտնում է, որ հայերը երկար ժամանակ իրանական ժողովուրդների մերձավորագույն

հարևանը լինելով ու նրանց հետ սերտ հարաբերությունների մեջ մտնելով, այնքան ազդեցություն են կրել իրանականից, որ հայերենը հատկապես բառամթերքի կողմից շափազանց շատ իրանական տարրեր ունի իր մեջ. այդ ազդեցությունների երկարամյա շրջանը հեղինակը գտնում է, որ «մարթ էր... ժամանակ կոչել առիազման հայ լեզուի» (Անդ): Սակայն, որքան էլ այդ ազդեցությունները շատ լինեն,—շարունակում է հեղինակը,—որքան էլ իրանական տարրերը առատորեն մուտք գործած լինեն հայերենի մեջ, այնուամենայնիվ դրանք հայերենի կերպարանքը, նրա էությունը չեն փոխել: Հայերենը այսօր էլ մնում է իբրև ուրույն լեզու. «Որպէս լեզուն՝ նոյնպէս և տիպը կերպարանաց ազգիս, նաև յետ այնչափ խնամութեանց և խառնմանց իսկ ընդ Երանեանս, այսօր իսկ որպէս յերեսուն և աւել ի դարուց հետէ՝ ամենևին իսկ ուրոյն և սեպհական են, այլ Հայոց և այլ Երանեանց» (Անդ. հմմտ. նաև՝ էջ 451—657 ևն): Ահա հայերենի մասին ունեցած այս հիմնական սկզբունքով էլ շարադրել է հեղինակը յուր աշխատությունը: Հայերենի և այլ լեզուների միջև եղած կապի քննարկումը ոչնչով չի փոխում այդ ընդհանուր ոգին: Նույնիսկ այն դեպքում էլ, որ հայերենն ուղղակի կերպով կապում է հաթյան լեզվի հետ, դարձյալ ոչնչով չի հակասում այդ սկզբունքին, որովհետև, ինչպես գիտենք, ոմանց կողմից հաթյան լեզուն ճանաչվել է իբրև հայերի նախնական լեզուն, այսպես կոչված Լախախայերեն, որ այժմ հերքված է: Ուշագրավ է այստեղ այն հանգամանքը, որ հեղինակը հայերենի և Փոքրասիական լեզուների միջև եղած կապը անհավանական է համարում. «Եթե առ ազգակից և հնդիկ—եւրոպական Փոյուզացի չգտա՝ գոնեայ ի ժամուս՝ առաւել մերձաւորութիւն ընդ հայերէնի՝ այնչափ մինչև համարձակել զերկոսին հաւաստեալ միալեզուս կամ դատերս ի հասարակաց Փոխզ.—Հայ. նախաւոր լեզուէ դնել, թուի թէ չիցէ իսկ մարթ յայլ լեզուս Փոքուն Ասիայ առաւել ինչ խնդրեալ գտանել» (Անդ, էջ 173): Այս է հեղինակի հիմնական տեսակետը հայերենի ու նրա ցեղակցության մասին: Բայց եթե Տաշյանն այս գրքի մեջ հանդես է գալիս գերազանցապես իբրև հետևող, ապա՝ հետագայում նա յուր հետազոտությունների հիման վրա կազմել է իր սեփական կարծիքը հայերենի և հայ ազգի կազմության մասին: Այսպես. Կարստի տեսության առթիվ նա մի նամակ է գրել հենց Կարստին, որի մեջ և շարադրել է յուր տեսակետը «հայ ազգի» կազմության վերաբերյալ: Նամակը գրված է գերմաներեն լեզվով, բայց հեղինակն ինքն իսկ կազմեց

է դրա հայերեն ամփոփումը, որ և լույս է տեսել «Հանդէս Ամսօրեայ»-ում (1934, էջ 28—31) «Քէ ինչպես կազմուեցաւ հայ ազգը, վերնագրով: Այդտեղ հեղինակն այն միտքն է արտահայտում, թե հայ ժողովուրդը կազմված է զանազան ցեղերից. գալով Հայաստան և բնակություն հաստատելով միաժամանակ թե՛ Փոքր Հայքում, և թե՛ Մեծ Հայքում, հայերը (երբեմնի հաթիրը) իրենց են ձուլել տեղի ցեղերին և այդպիսով կազմել հայ ժողովուրդը: Այս ժողովրդի գլխավոր մասերն են կազմում Մոսիքի, Աղձնիքի տեղական բնակիչները, եկվոր հայերը (հայաշա), ուրարտացիները, ինչպես և՛ Ուրմիա լճի շուրջը բնակվող Արմանները, որոնք Հայաստան են եկել մարերի արշավանքների ժամանակ: Դրա պատճառով էլ Արման ցեղանունը հիշվում է միաժամ ուշ ժամանակների արձանագրություններում: Արմանները իրանական ցեղին են պատկանել, որով և բացատրվում է իրանական լեզվի մեծ ազդեցությունը հայերենի վրա: Բայց որովհետև նրանք ձուլվեցին տեղի հայերի մեջ, ուստի և թե՛ լեզուն, և թե՛ ցեղային կերպարանքը դարձյալ հայկական մնաց. դրանով է բացատրվում և այն, որ հայերի մոտ չընդունվեցին Արմեն, Արմենիա անունները: «Հայ ազգը կազմած են այլ և այլ տոհմեր: Ասոնց մին կամ մյուսը կրնա արևմուտքի եկած ըլլալ, ժամանակ մը Փոյուզիա բնակած ու անցած Փոքր ու Մեծ Հայք: Բայց անհավանական կգտնեմ այն կարծիքը, թե ամբողջ հայ ժողովուրդը Փոքր Հայք բնակած ըլլա և Մեծ Հայք անցած կամ ստիպված անցնելու՝ Գամրաց (Կիմերաց-վոց) արշավանքին հետևությունը: ...Հայք թե ի Փոքր և թե ի Մեծ Հայս կնստեին անշուշտ՝ ինչպես Գամրաց արշավեն ետքը՝ նույնպես ապահովապես անկե հառաջ» (Հա, 1934, էջ 28): Այնուհետև, հաթյան բեկոագրերի մեջ հիշված Հայաշան կապիտով հայ ցեղանվան հետ, ասում է. «Ինչպես Շուվէ (հայ.՝ Մոսիք), ինչպես Ալջէ (հայ. Աղձնիք), նույնպես Հայաշա (-Հայք) ևն կազմած են հայ ազգին գլխավոր զանգվածը: Ի հարկե նաև Արարատյանք (կամ «Ալարոտյանք») կամ Ուրարտացիք (Անդ, էջ 29): Հայաշան ևն ետքը՝ հայ ազգը կազմելու նպաստած են արք աշխարհին Արար (Ուրմիոյ լճին շուրջը): Ասոնք Հայաստան մտած են Մարաց արշավանքի հետևությունը: Անոր համար Արմանիս, Արմենիա ևն միայն անազան անձանագրությանց մեջ կերևան: Այս բնակչությունն անշուշտ Երանյան էր. և անով կմեկնվի այն մեծ ազդեցությունը, զոր ըրած է Երանյան լեզուն: Հայերենի վրա: Այս Արման է ի վերջո ձուլվեցան: ...Ասով կմեկնվի թե ինչո՞ւ Արմենիա

պաշտոնական հորջորջանքը Հայոց քով սովորական չեղավ. բուն Հայք ավելի գերիշխող եղած են» (Անդ, էջ 29—31): Իհարկե, այս տեսակետը հիմնականում չի տարբերվում Հյուրըմանի և հետագայի հնդեվրոպաբանների տեսակետից. հեղինակն ընդունում է, որ հայ ժողովրդի կազմավորման ժամանակ «Հայք ավելի գերիշխող եղած են». ուստի և հիմնական զանգվածը կազմում են հայերը, որոնք հնդեվրոպական ծագում ունեն. մնացյալ թե՛ տեղական, և թե՛ եկվոր ցեղերը ձուլվել են դրան: Այս տեսակետն, ինչպես գիտենք, բոլոր հնդեվրոպաբաններն են ընդունում. ուստի և՛ Տաշյանը մինչև իր կյանքի վերջն էլ հարազատ է մնացել Հյուրըմանյան դպրոցին՝ բնականաբար ընդունելով նաև նորագույն հայաաբերումները, որոնք, ինչպես գիտենք, Հյուրըմանի մահվանից հետո են կատարվել (հաթյան արձանագրությունները են):

Իհարկե, Տաշյանի գործերը հիշվածներով չեն սպառվում. վերն ասացինք, որ նա շափազանց բեղմնավոր գիտնական է եղել: Բայց նրա գործերի մեծագույն մասը ընդհանուր հայագիտական-բանասիրական բնույթ է կրում, որոնց ուսումնասիրությունը մեր նպատակից դուրս է: Այստեղ կարելի է ավելացնել նրա «Բառախօսական դիտողություններ»-ը (Վիեննա, 1926), որի մեջ հեղինակը տալիս է հայերեն գիտական տերմինները եվրոպականների դիմաց: Այսպիսով, իր գրական ժառանգությամբ Տաշյանը մնում է իբրև հայագետ՝ բառիս ընդարձակ իմաստով. նրա լեզվաբանական գլխավոր գործը, կամ ավելի ճիշտ՝ իր գլուխ գործոցն է «Ուսումն դասական հայերենի» մեծարժեք գիրքը, որ իրավամբ հայագիտության գունձերից մեկը կարելի է համարել. այդ էլ, իհարկե, այնքանով լեզվաբանական է, որքանով և՛ ընդհանուր հայագիտական-բանասիրական, մանավանդ՝ եթե նկատի ունենանք աշխատության բնույթը: Դա հավաքումն է հայերի ու հայերենի ծագման ու ցեղակցության վերաբերյալ եղած ուսումնասիրությունների: Իբրև այդպիսին նա միակն է ու կատարյալը:

* * *

Մինչև այժմ մենք թվեցինք Վիեննական Մխիթարյանների ակնավոր հայագետներին և համառոտիվ ծանոթացանք նրանց այն ուսումնասիրություններին, որոնք լեզվաբանական բնույթ ունեն: Բայց, իհարկե, դրանցով չի սահմանափակվում Վիեննական հայագետների թիվը. պետք է հիշել նաև՝ 1. Արիստակես Վարդանյանին՝ դասական հայերենի հմուտ մասնագետին, որ

չորս պրակից բաղկացած յուր «Բառաքնական դիտողություններ» (1913—1921) ուսումնասիրությամբ հայ հին մատենագրության մեջ եղած սխալ ընթերցումներն ուղղում ու սրբագրում է, անծանոթ բառերի նշանակությունները բացատրում, ձեռագրական համեմատություններով գտում հարազատն անհարազատից. ունի նաև «Նիւթեր հայերեն բառագրութիան» (1920), որի մեջ քննում և որոշում է ասորերենի միջնորդությամբ հունարենից փոխառյալ բառերը (27 բառ), Պիոնի վկայաբանության մեջ եղած դասական նոր բառերը և դասական հայերենում թվարկումների մի քանի անսովոր դեպքերը: Զ. Հ. Գաբրիել Մենեվիշյանին (1864—1936), որ հեղինակն է «Արդի լեզուագիտութիւն» գրքի (Վիեննա, 1903) և բազմաթիվ մանր ու մեծ հետազոտությունների, որոնք սակայն, հազիվ թե իրենց գիտական լրջությամբ կարողանան համեմատվել վերը հիշված հեղինակների ուսումնասիրությունների հետ. Մենեվիշյանը շատ շատ է գրել, բայց և այնպես, և ոչ մի գործն էլ գիտական մեծ արժեք չի ներկայացնում:

Վերջապես կարելի էր այստեղ հիշել շատ ուրիշներին էլ, որոնք թեև լեզվաբան չեն եղել, բայց իբրև հայագետ այս կամ այն չափով անդրադարձել են հայոց լեզվին և տվել այլևայլ հետազոտություններ հայերենի վերաբերյալ: Բայց մեր նպատակը չէ գրել Վիեննական Մխիթարյանների ամբողջ հայագիտական գործունեության պատմությունը, ուստի և բավականանում ենք միայն ծանոթացնելով ամենականավոր գործիչներին, որոնք հայ լեզվաբանությանը զգալի ծառայություն են մատուցել: Ինչպես վերը տեսանք, այդ հեղինակներն էլ լեզվաբան չեն՝ նեղ իմաստով. նրանք բոլորն էլ, ընչին բացառությամբ, հայագետներ են բառիս ընդարձակ նշանակությամբ և, ինչպես ցույց ենք տվել, նրանց գործերի մի զգալի մասը բանասիրական, գրականագիտական ու պատմական բնույթ ունեն: Մենք, սակայն, սահմանափակվել ենք միայն նրանց այն աշխատություններով, որոնք անմիջականորեն մեր ուսումնասիրությանն են վերաբերում: Այդ աշխատությունների ընդհանուր, համառոտ քննությունը մեզ այն եզրակացությանն է բերում, որ Վիեննական Մխիթարյան Միաբանությունը գրեթե մեկ հարյուրամյակի ընթացքում ինչպես առհասարակ հայագիտության, այնպես էլ մասնավորապես հայոց լեզվի ուսումնասիրության կենտրոններից մեկն է հանդիսացել: Անմիջականորեն կապված լինելով եվրոպական գիտության հետ՝ Վիեննականներն ու շաղրությամբ հետևել են այդ գիտության զարգացմանը և յուրաց-

նեղով այն՝ գործադրել հայերենի ուսումնասիրության մեջ: Վիեննական դպրոցի հատուկ և անզնահատելի վաստակն է հանդիսանում մի կողմից՝ դասական և ոչ դասական հայերենի գյուտը և դրա հիմամբ էլ՝ դասական շրջանի կատարյալ ուսումնասիրությունը, մյուս կողմից՝ «նախնական ուսուցիչներին» և ժամանակակից արևմտյան աշխարհաբարի, կարելի է ասել, սպառելի ուսումնասիրությունը՝ իր ժամանակին հայտնի եղած աղբյուրների հիմամբ: Հետաքրքիր է այս առթիվ հիշել Հ. Գաթրոճյանի տողերը, որ խոսելով Վենետիկյան և Վիեննական Մխիթարյանների դերի մասին՝ հայոց լեզվի ուսումնասիրության ասպարեզում, ասում է. «Մխիթարյանց երկու դպրոցները կարծես թե աշխատությունը մեջերսին բաժնեցին: Վենետիկի դպրոցը հոռմայեցի լեզվի սիրահարներին մոծված խորթությունները՝ որոնք բառից և անոնց՝ դասավորությանց մեջ թափանցած էին, ամենայն անաշտությունը գտեց. Վիեննային ալ 30 (1840—են սկսյալ) տարի է ի վեր մանրակրկիտ կորոշե ավելի մեծ ան հեղափոխությունը՝ որն որ աս լեզվի մեջ հելլենասեր հայ մատենագրաց ձեռք հինգերորդ դարուն կեսերն սկսելով արդեն նույն դարուն վերջերը տիրող եղավ» (Մաշթոցեան լեզու, ՀԱ, 1913, էջ 719—720): Այս վաստակներով Վիեննական դպրոցն անմահ փառք է նվաճել իր համար: Սակայն այստեղ պետք է ավելացնել նաև նրանց պարբերականը՝ «Հանդէս Ամսօրեայ»-ն, որ ավելի քան կես դարու ընթացքում մեծապես նպաստել է հայագիտության զարգացմանը: Բավական է հիշել, որ հայերին և հայագիտության բոլոր ճյուղերին վերաբերող խնդիրները տեղ են գտել նրա մեջ. սխալված չենք լինի, եթե ասենք, թե նա հայերին լեզվով հրատարակված պարբերականների մեջ ամենաարժեքավորներից մեկն է եղել: Ինչ վերաբերում է Վիեննականների լեզվաբանական հայացքներին, ապա այդ մասին յուրաքանչյուրի մասին խոսել ենք իր տեղում. այստեղ մի քանի խոսքով միայն կարելի է ամփոփել այդ ամենը հետևյալ ձևով: Վիեննականները, գրեթե առանց բացառության ընդհանուր լեզվաբանական խնդիրներում հետևում են Հոմբոլդտին կամ՝ որոշ դեպքերում (հնչունական օրենքներ)՝ երիտքերականներին. հայերենի սկզբունքային հարցում նրանք, բացի մի քանիսից, որոնք հրապարակ են իջել ավելի ուշ, — հետևել են նախապես կազարգին ու Մյուլլերին, բայց Հյուբշմանի կողմից նոր տեսությունը հիմնադրվելուց հետո անցել Հյուբշմանի կողմը: Այս բանը մենք տեսանք մի քանիսի մասին խոսելիս (օր. Տերվիշյանի): Մյուսների մասին վճռական բան

ասել՝ իրենց գրածները հիմք ունենալով, չենք կարող. ինչպես ցույց ենք տվել, նրանք բոլորն էլ հետևում են հնդեվրոպաբանության, և որովհետև նախապես հնդեվրոպաբանության մեջ այն տեսակետն էր իշխում, թե հայերենն իրանական լեզու է, ուստի և նրանք էլ այդ ժամանակի գիտությանը հետևելով, ընդունում էին այդ. մինչդեռ երբ Հյուբշմանը հաստատեց յուր տեսությունը, նրանք պետք է անցնեին այդ տեսության կողմը երկու հիմնական պատճառով. նախ՝ հենց այն պատճառով, որ երիտքերականներին հետևելով, նրանք սկզբունքով արդեն հակված էին Հյուբշմանի կողմը: Ինչպես շեշտել ենք իր տեղում, նախորդ դպրոցը «բացառություններին, շեղումներին» առանձին կարևորություն չէր տալիս, համարելով դրանք մի բնական բան: Մինչդեռ երիտքերականները բոլորովին չէին ընդունում բացառությունները: Ինքնին հասկանալի է, որ Վիեննականները, «հնչունական օրենքների» հարցում հետևելով երիտքերականներին, ի սկզբանե արդեն հակամետ էին Հյուբշմանի տեսակետին, որ հիմնված է հենց «հնչունական օրենքների» այդ տեսության վրա: Այսինքն մասին խոսելիս մենք ցույց ենք տվել, որ նա դեռևս Հյուբշմանից առաջ տեսականորեն, սկզբունքով տարբերում է փոխառյալն ու բնիկը: Ինչպե՞ս նա չէր ընդունի Հյուբշմանի տեսակետը, Հյուբշմանի, որը գործնականորեն զատում էր բնիկը փոխառյալից և դրա վրա էլ հիմնում իր տեսությունը: Այսպես էլ պետք է դիտել նաև մյուսներին: Հենց այս երկու նկատառումով է, ահա, որ մենք Վիեննական դպրոցը գետնից հանելով Հյուբշմանից անմիջապես հետո. այսինքն՝ նրանք Հյուբշմանի հետ կապվում են թե՛ ընդհանուր լեզվաբանական տեսակետներով, քանի որ որոշ հարցերում երիտքերականներին են հետևում, և թե՛ հայերենի հիմնական հարցում, քանի որ այստեղ էլ նրա տեսությանն են հարում վերջնականապես: Եվ եթե բոլորը չեն արտահայտել այդ, ապա այն պատճառով միայն, որ բոլորը չեն, որ քննության են առել այդ խնդիրը: Այդ հարցի քննությունը զբաղվել են Տերվիշյանը, Տաշյանը և Մենեվիշյանը, որոնք և լիովին ընդունում են Հյուբշմանի տեսությունը:

* * *

Ինչպես Վիեննական դպրոցը, այնպես էլ ուրիշ հայագետներ կապվում են Հյուբշմանի հետ, այսինքն՝ ընդհանուր լեզվաբանական հարցերում երիտքերականներին հետևելով, հայերենի ցեղակ-

ցության հարցում Հյուրըմանին են հետևում. դրանք են՝ Քերովբե Պատկանյան, Սոֆուս Բուզգե¹:

Անցյալ դարի առաջին կեսերից հայագիտությանն սկսում է զարգանալ նաև Ռուսաստանում. **Քերովբե Պատկանյան** կայսերական ակադեմիայի հրատարակությունների լույս են տեսնում զանազան ուսումնասիրություններ՝ հայոց պատմության, հայ մատենագիրների և առհասարակ հայոց մասին. դրանցից կարելի է հիշել օրինակ Բրոսսեի (1802—1880) և Լանգլուաշի (1829—1869) աշխատությունները: Հայերենի մասին նույնպես ուսումնասիրություններ են տպագրվում, որոնցից կարելի է հիշատակել Բերոյեվի հայոց լեզվի քերականությունը (Պետերբուրգ, 1852): Այնուհետև Ռուսաստանում հայագիտությունը զարգացնելու գործում մեծ դեր խաղաց Եզովը, որ իր բազմաթիվ բանասիրական ու թարգմանական գործերով՝ թե՛ ռուսերեն, և թե՛ օտար լեզուներով՝ պատվավոր տեղ է գրավում անցյալ դարի հայագետների թվում: Սակայն այդ բոլորից ավելի նշանավոր է մեզ համար Քերովբե Պատկանյանը, որ իր ուսումնասիրություններով գերազանցեց իր՝ վերոհիշյալ նախորդներին: Հետամուտ լինելով յուր ժամանակի գիտության նվաճումներին, յուրացնելով ժամանակի լեզվաբանության ոգին, նա իր ժամանակի գիտության սկզբունքներով սկսեց ուսումնասիրել հայոց լեզուն և յուր կողմից զգալի ավանդ ներդրեց այդ բնագավառում, մասնավորապես հայ բարբառագիտության մեջ:

Պատկանյանը ծնվել է Նոր Նախիջևանում՝ 1833 թվին. Քերովբեի ծննդից մեկուկես տարի հետո հայրը՝ Տեր Պետրոսը գաղթել է Ստավրոպոլ. այդտեղ էլ Քերովբեն ստացավ յուր նախնական կրթությունը, ապա՝ 1843-ին մեկնեց Մոսկվա և շարունակեց ուսումը Լազարյան ճեմարանում: Այնուհետև Պատկանյանը սովորել է Դորպատում (1851) և Պետրոգրադում. ավարտելով ուսումը, 1853 թվի դեկտեմբերին ռուս գրականության ուսուցիչ նշանակվեց Թբիլիսիում՝ «Աղջիկների Անդրոկովկասյան գիմնազիայում»: 1861 թվին, երբ Բերոյեվը հրաժարվեց Պետերբուրգի համալսարանի հայոց լեզվի ուսուցչի պաշտոնից, Պատկանյանը նշանակվեց նույն պաշտոնում և հենց այդ ժամանակից էլ սկսեց յուր արգասավոր հայագիտական աշխատանքը: Նա տարբեր ժամանակներում այլև-

¹ Երիտքերականներին է հետևել նաև Մանուկ Աբեղյանը, որի մասին հիսուսի գրքին երկրորդ հատորում:

այլ պաշտոններ է վարել նաև Ռուսական Հնախոսական ընկերության, Կովկասագիտական և այլ ընկերությունների մեջ, մասնակցել է արևելագետների միջազգային կոնգրեսին (1876) և այլն: 1885 թվին Գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ ընտրվեց: Վախճանվել է 1889 թվի ապրիլի 2-ին:

Յուր գիտական գործունեության ընթացքում Պատկանյանը հրատարակել է բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, որոնք վերաբերում են հայոց պատմությանը, մատենագրությանը, լեզվին, բարբառներին և այլն: Ավելորդ համարելով մեկ առ մեկ թվել այդ բոլոր աշխատությունները, որոնցից կարևորների ցուցակը տալիս ենք մատենագիտական ցանկում, ամփոփ կերպով ներկայացնենք այն գրույթները, որ արտահայտել է յուր աշխատությունների մեջ հայերենի մասին, և այն եզրակացությունները, որոնց հանգել է իր ուսումնասիրությունների շնորհիվ: Հայերենին վերաբերող նրա առաջին գործն է «Исследование о составе армянского языка» (СПБ, 1864), որի մեջ հեղինակը՝ օգտվելով համեմատական քերականության արդեն իսկ ձեռք բերած նվաճումներից՝ մանրամասնորեն քննում է հայոց լեզվի կազմությունը և համեմատում ցեղակից լեզուների հետ՝ կամենալով պարզել, թե արիական լեզուների ո՞ր խմբին է պատկանում հայերենը: Գիրքը բաղկացած է երկու մասից, որոնցից առաջնում համեմատում է հայերենի հնչյուններն այլ լեզուների հնչյունների հետ և ցույց տալիս նրանց միջև եղած համապատասխանությունները, իսկ երկրորդ մասում քննության առնում ձևաբանությունը (հոլովում և խոնարհում), ձգտելով պարզել հայերենի ցեղակցության հարցն ըստ հոլովման ու խոնարհման սխեմեմի: Իր այդ քննությունների ու համեմատությունների արդյունքները նա ամփոփում է առաջաբանում: Հիմնական եզրակացությունները հետևյալներն են. հայերենը յուր քերականական այն սխեմեմով, որ ավանդված է մեզ պատմական շրջանում՝ գրականության միջոցով, բավականաչափ հեռացած է ցեղակից հին լեզուների ներկայացրած սխեմեմից, իսկ այդ նշանակում է, որ հայերենը մինչև գրի առնվելը ապրել է մի երկար նախաշրջան, որի ընթացքում էլ հնագույն, ցեղակից լեզուներին ավելի հարազատ ձևերը այլևայլ փոփոխություններ են կրել. «Չնայած նրան, որ հայերենի հնագույն գրավոր հուշարձանները պատկանում են չորրորդ դարի հենց սկզբին (!), նրա քերականական ձևերի անկումը (упадок) շատ նշանակալից է: Այն ժամանակ, երբ ժամանակակից գոթական լեզուն գրեթե սանկրիտի ու զեն-

դերենի հետ զարգացման մի աստիճանի վրա է գտնվում, հայերենն իր քերականական թեքումների մեջ (в грамматических флексиях) ձևերի հին լրությունից պահպանել է մի փոքր ավելի, քան նոր պարսկերենը: Լեզվի մեջ այսպիսի վաղ անկումը վկայում է հայ ժողովրդի երկար պատմական կյանքի մասին... Իրա համար էլ վերլուծելով գրավոր հայերենի կազմութունը, մենք անհրաժեշտաբար պետք է ենթադրենք (մի) հնագույն հայերեն՝ ժամանակակից զենդերենին ու սանսկրիտին: Այս նախնական հայերենում պետք է գտնվեին հին լեզուների այն հատկությունները (принадлежности), որոնք նրանում կորել են այժմ, կամ հազիվ նշմարելի են, այն էլ փորձված աչքի համար» (Անդ, էջ V): Այդ նախնական արագ փոփոխումների, հայերենի քերականական սիստեմի «անկման» համար նախշում է երկու պատճառ. շեշտի վերջավանկում լինելը, որի պատճառով նախորդող ձայնավորներն ընկել են (ինչպես՝ *վիճիո > վճիո, *կոճեղ > կոճղ: էջ VI) և բաղաձայնների փոխանցումները՝ կոշտից փափուկ և ընդհակառակն (Lautverschiebung): Այնուհետև, հեղինակը նշելով եվրոպական հայագետների կողմից հայերենի ուսումնասիրության բնագավառում կատարվածը, եզրակացնում է, որ այդ դեռ քիչ է և հատկապես շեշտում է հայերեն բարբառների ուսումնասիրության նշանակությունը, որ մինչև այդ գրեթե աչքաթող էր արված. «Հայերենի ուսումնասիրության համար բավականին (բան) կատարված է, բայց դեռևս բոլորովին ոչ ամեն ինչ: Գլխավորը, որ մինչև այժմ իր վրա չի դարձրել գիտունների ուշադրությունը՝ հայերենի բարբառներն են: Լեզվի մեջ շատ բան է բացատրվում միայն բարբառների ուշադիր ուսումնասիրությամբ» (Անդ, էջ XIII): Եվ, ահա, շարունակելով յուր դատողություններն այդ մասին, գտնում է, որ բարբառները է՛լ ավելի մեծ արժեք են ստանում այն պատճառով, որ նրանք գոյություն են ունեցել շատ վաղ ժամանակներից և պահպանել են բառեր, որոնք չենք գտնում գրաբարում. «Ճուտ գոյություն տունին բազմաթիվ բարբառներ, որոնցով խոսում էին հայ ազգի բազմաթիվ ցեղերը: Ք. Մ. հետո երկրորդ և երրորդ դարերում մի բարբառ սկսեց մյուսների նկատմամբ գերակշռություն ձեռք բերել և շուտով դարձավ պաշտոնական լեզու: Այդ արարատյան նահանգի պալատական լեզուն է՝ Ոստանիկ կոչված (հմմտ. պրակ. ձառի սպալատական լեզու): Հայերի կողմից չորրորդ դարում քրիստոնեությունն ընդունելու և հինգերորդում այբուբենը գտնելու ժամանակից Ոստանիկ լեզուն դարձավ միակ գրականը բոլոր հայերի համար» (Անդ, էջ XIII—XIV): Արտահայտելով այդ դրույթը, հեղինակն այնուհետև անցնում է գրաբարի խոսակցական, ժողովրդական լեզու լինելու հարցին, որ և, մեր կարծիքով, ծայրահեղությամբ է հասցնում և հանգում սխալ եզրակացության. նա գտնում է, որ Ոստանիկ լեզուն կենդանի և ժողովրդական չի եղել, այլ, դադարած լինելով զարգանալուց, հանդիսացել է մի արվեստական, մեռյալ լեզու. «Այդ Ոստանիկ, գրական լեզուն նույնիսկ և չորրորդ դարում չի եղել ժողովրդական ու կենդանի, որովհետև այդ ժամանակից և մինչև մեր իսկ ժամանակները նա այլևս չզարգացավ, և մնաց այն քերականական ձևերով, որպիսիք գտնում ենք նրանում չորրորդ դարի սկզբներում: Ակներև է, որ այդ եղել է արվեստական լեզու (ընդգծումը մերն է. — Է. Ա.), որը գործածության մեջ է եղել արքունիքում և գրասենյակներում» (Անդ, էջ XIV): Ապա՝ հիշելով գերմաներենի վերաբերմամբ Լյութերի խոսքերը, թե նա ընտրել է սաքսոնական գրասենյակային լեզուն, գտնում է, որ Մեսրոպն էլ այդպես է վարվել, և հակասելով իրեն՝ եզրակացնում, թե գրաբարը որևէ բարբառ չէ, որը գրական լեզվի աստիճանին է բարձրացել. «Ճիշտ այդպես էլ եղել է Հայաստանում, ուր ոչ մի բարբառ չի բարձրացել գրական լեզվի աստիճանին» (Անդ, էջ XIV): Հեղինակն, այնուհետև, թվարկում է հայերեն բարբառները, որոնցից հայտնի են նրան միայն տասներկուսը: Այստեղ մեզ հետաքրքրողն այն մեծ նշանակությունն է, որ նա տալիս է բարբառների ուսումնասիրությանը, մի կողմից, և գրաբարի գոյացման խնդիրը՝ մյուս կողմից: Ճիշտ է, այս վերջին խնդիրը նա քննում է չափազանց միակողմանի, բայց, այդուհանդերձ, նա առաջիններից մեկն է, որ փորձում է հաստատել հայերեն բարբառների հնությունը՝ կապելով այդ բարբառները ցեղային լեզուների հետ: Ինչ վերաբերում է հայերենի ցեղակցության խնդրին, որի պարզաբանմանն էլ նվիրված է աշխատությունը, ապա այստեղ էլ հեղինակը հանդես է բերում յուր քննադատական մոտեցումը: Հետևելով Պետերմանին, Վինդիշմանին ու մյուսներին, նա էլ գտնում է, որ հայերենն արիական լեզու է, բայց թե արիական լեզուներից հատկապես որի՞ն է ցեղակից, դժվարանում է ասել. «Մենք գիտենք այժմ, որ հայերենը քերականական ձևերով ու բառակազմով արիական է, որ նա հնչյունական կազմով մոտենում է իրանական լեզուներին. բայց մենք գիտենք նաև, որ նա իրանական նախնական լեզվի բարբառը չի հանդիսանում: Միևնույն ժամանակ մենք ի վիճակի չենք որոշել՝ ո՞ր ընտանիքի հետ

յերի համար» (Անդ, էջ XIII—XIV): Արտահայտելով այդ դրույթը, հեղինակն այնուհետև անցնում է գրաբարի խոսակցական, ժողովրդական լեզու լինելու հարցին, որ և, մեր կարծիքով, ծայրահեղությամբ է հասցնում և հանգում սխալ եզրակացության. նա գտնում է, որ Ոստանիկ լեզուն կենդանի և ժողովրդական չի եղել, այլ, դադարած լինելով զարգանալուց, հանդիսացել է մի արվեստական, մեռյալ լեզու. «Այդ Ոստանիկ, գրական լեզուն նույնիսկ և չորրորդ դարում չի եղել ժողովրդական ու կենդանի, որովհետև այդ ժամանակից և մինչև մեր իսկ ժամանակները նա այլևս չզարգացավ, և մնաց այն քերականական ձևերով, որպիսիք գտնում ենք նրանում չորրորդ դարի սկզբներում: Ակներև է, որ այդ եղել է արվեստական լեզու (ընդգծումը մերն է. — Է. Ա.), որը գործածության մեջ է եղել արքունիքում և գրասենյակներում» (Անդ, էջ XIV): Ապա՝ հիշելով գերմաներենի վերաբերմամբ Լյութերի խոսքերը, թե նա ընտրել է սաքսոնական գրասենյակային լեզուն, գտնում է, որ Մեսրոպն էլ այդպես է վարվել, և հակասելով իրեն՝ եզրակացնում, թե գրաբարը որևէ բարբառ չէ, որը գրական լեզվի աստիճանին է բարձրացել. «Ճիշտ այդպես էլ եղել է Հայաստանում, ուր ոչ մի բարբառ չի բարձրացել գրական լեզվի աստիճանին» (Անդ, էջ XIV): Հեղինակն, այնուհետև, թվարկում է հայերեն բարբառները, որոնցից հայտնի են նրան միայն տասներկուսը: Այստեղ մեզ հետաքրքրողն այն մեծ նշանակությունն է, որ նա տալիս է բարբառների ուսումնասիրությանը, մի կողմից, և գրաբարի գոյացման խնդիրը՝ մյուս կողմից: Ճիշտ է, այս վերջին խնդիրը նա քննում է չափազանց միակողմանի, բայց, այդուհանդերձ, նա առաջիններից մեկն է, որ փորձում է հաստատել հայերեն բարբառների հնությունը՝ կապելով այդ բարբառները ցեղային լեզուների հետ: Ինչ վերաբերում է հայերենի ցեղակցության խնդրին, որի պարզաբանմանն էլ նվիրված է աշխատությունը, ապա այստեղ էլ հեղինակը հանդես է բերում յուր քննադատական մոտեցումը: Հետևելով Պետերմանին, Վինդիշմանին ու մյուսներին, նա էլ գտնում է, որ հայերենն արիական լեզու է, բայց թե արիական լեզուներից հատկապես որի՞ն է ցեղակից, դժվարանում է ասել. «Մենք գիտենք այժմ, որ հայերենը քերականական ձևերով ու բառակազմով արիական է, որ նա հնչյունական կազմով մոտենում է իրանական լեզուներին. բայց մենք գիտենք նաև, որ նա իրանական նախնական լեզվի բարբառը չի հանդիսանում: Միևնույն ժամանակ մենք ի վիճակի չենք որոշել՝ ո՞ր ընտանիքի հետ

մտտ, այսպես կոչված արենակցային ցեղակցության մեջ է գրտնրվում» (Անդ, էջ XVII): Այդ բանի համար է, ահա, որ հեղինակը հատկապես շեշտում է բարբառների ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը, գտնելով, որ միայն գրաբարի ուսումնասիրությամբ հնարավոր է չլուծել հայերենի ցեղակցության հարցը. «Միմիայն նրա (գրաբարի.— է. Ա.) ուսումնասիրությունը մեզ հնարավորություն չի տալիս լիովին դատել հայերենի կազմի մասին և զրկում է մեզ հնդեվրոպական լեզուների շարքում նրա գրաված տեղի ստույգ որոշումից» (Անդ, էջ XVII): Եվ, ահա, նա եռանդով սկսում է ուսումնասիրել հայերեն բարբառները, նպատակ ունենալով լրացուցիչ նյութ մատակարարել այդ խնդրի լուծման համար: Այդ ուսումնասիրությունների արդյունքը նա ամփոփեց 1869-ին հրատարակած իր «Исследование о диалектах армянского языка» աշխատության մեջ, որտեղ տալիս է տեղեկություններ Աստրախանի, Երևանի, Թիֆլիսի, քրդական, Ագուլիսի, Ղարաբաղի, Խոյի, Զուղայի, Մուշի, Նախիջևանի բարբառների մասին, տալով նմուշներ ու քերականական ծանոթություններ մի քանիսի (Ագուլիս, Խոյ և այլն) վերաբերմամբ. մնացյալի համար բավականանում է կամ միայն նմուշներ բերելով, կամ հակիրճ նկարագրություն տալով: Մի կողմ թողնելով նրա քննությունն իբրև բարբառագիտական գործ, ծանոթանանք այն տեսակետների հետ, որոնք արտահայտել է հայերենի գոյացման մասին. մեղմացնելով իր տեսակետը գրաբարի և բարբառների մասին, այս գրքում նա գտնում է, որ գրաբարը նախապես մի բարբառ է եղել, որ հետո գրական լեզվի աստիճանին է բարձրացել. «Այն, ինչ մենք անվանում ենք հին հայերեն լեզու հայերեն մի բարբառ է, որ Ք. Մ. հետո մոտավորապես երրորդ դարում գործածության մեջ է մտել արքունիքում, կառավարչության մեջ, դատարաններում և ս. Մեսրոպի կողմից հայկական տառերը գտնելուց հետո գրական դարձել» (О диалектах, էջ 1): Այս դրույթը զարգացնելով, և քննելով հայերեն բարբառների հնության հարցը, նա գտնում է, որ «Այժմյան հայերեն բարբառները ժառանգներն են մինչև պատմական ժամանակները գոյություն ունեցած բարբառների: Նրանք միմյանց նկատմամբ գտնվում են զարգացման՝ ոչ ավելի կամ պակաս՝ միևնույն աստիճանի վրա, ինչպես այս բառը հասկացվում է լեզվաբանական գիտության մեջ» (Անդ, էջ 4): Զարգացնելով այդ միտքը, նա հերքում է այն տեսակետը, թե հայերեն արգի բարբառները գրաբարի աղավաղումն են. «Այժմյան հայերեն բարբառները հին

գրականի տարբեր աղավաղումները չեն, այլ միայն հնուց գոյություն ունեցած տարբեր հայկական ցեղերի խոսվածքների ժառանգները» (Անդ, էջ 10): Այստեղից էլ հեղինակը գալիս է այն եզրակացության, որ հայերենը տարբեր ժամանակներում իր մեջ է ներառել տարբեր ցեղերի լեզվական տարրերը, ուստի և անհրաժեշտ է նաև պարզել հայերենի և փոքր-ասիական լեզուների փոխազդեցությունների խնդիրը. «Ք. Մ. երեք և ավելի հազարամյակներ առաջ հայկական ցեղերն սկսել են բնակություն հաստատել արարատյան երկրներում, սակավ առ սակավ դուրս են մղել ցեղապես անհայտ նախնական բնակիչներին... և գրավել մի հսկայական տարածություն Միջերկրական, Սև ու Կասպից ծովերի միջև» (Անդ, էջ 5): Այդ նկատի ունենալով էլ, հեղինակը գտնում է, որ հնարավոր է ենթադրել հայերենի ցեղակցական կապը փոքր-ասիական այլևայլ լեզուների հետ. «Հնեբի հայտնի կարծիքը հայերի՝ փոյուզացիներից ծագած լինելու մասին (հավանաբար փոքրաթիվ փոյուզացիները հայկական ցեղերից մեկն էին), որը թեև բոլորովին չի հիմնավորվել վերջին ժամանակների բանասիրական դիտողություններով, բայց և չի հերքված, առիթ է տալիս ենթադրել նաև ուրիշ փոքր-ասիական ու թրակյան ցեղերի հայերին ցեղակից լինելու մասին» (Անդ, էջ 5): Հայերենի և այդ լեզուների փոխազդեցությունների պարզաբանման համար, ըստ հեղինակի, մեծ նյութ կարող են մատակարարել բարբառները. այդ է պատճառն, ահա, որ հեղինակը կշտամբում է գիտնականներին այն բանի համար, որ նրանք քիչ են զբաղվել, կամ բոլորովին չեն զբաղվել հայերեն բարբառների ուսումնասիրությամբ, «որ հայոց լեզվի բազմատեսակ բարբառներն ու խոսվածքները երբեք լուրջ ուսումնասիրության և քննադատական վերլուծության առարկա չեն եղել» (Անդ, էջ 10):

Հյուրըմանի հայտնի հոդվածի լույս տեսնելուց հետո Պատկանյանն էլ իր հերթին վերանայեց հայերենի ցեղակցության խնդիրը և այդ առթիվ հրատարակեց «Թե ինչ տեղ է բռնում հայերեն լեզուն Հնդկա-եվրոպական լեզուների շրջանում» հոդվածը նախ՝ ուսուցիչին (ՄԿՏՕ, 1879), ապա՝ հայերեն (Փորձ, 1880, մարտ, էջ 77—98): Այս հոդվածի մեջ հեղինակն ամփոփում է ժամանակի հրեք լեզվաբանների՝ Հյուրըմանի, Մյուլլերի և Լազարոֆի կարծիքները քննարկվող հարցի մասին և իր կողմից որոշ նյութ տալիս խնդրի լուծման համար: Քննության առնելով հայերենի և այլ լեզուների համեմատելի կողմերի հարցը (բառապաշար, թեքում,

մասնիկներ և այլն), հեղինակը գտնում է, որ դրա համար «պետք է պահպանվին հետևյալ պայմանները. 1) Պետք է դուրս հանել հայերենից ամբ բոլոր բառերը, որոնք պարսկականների հետ նմանություն ունին: Դժվար չէ շոկել նույնպես հունական, ասորական և ուրիշ սեմական բառերը... Այս կերպով գործածական բառերի մի երրորդից ավելի հանելով, կմնա մեզ մի քանակություն 3500—4000 բառերի, որոնք արտաքին նմանություն չունին ուրիշ լեզուների բառերի հետ: ...Քննության ենթարկելով այս վերջին կարգի բառերը... հայ լեզվի ձայնական հատկությունների էության և ուրիշ լեզուների հետ ունեցած հարաբերության գլխավոր կետերը կպարզենք... 2) Հայկական լեզուն պարսկական բարբառների հետ համեմատելով, լեզվաբանները միայն հին և նոր իրանյան բարբառները աչքի առաջ ունին, որոնք ունեցել են և ունեն գիր ու դպրություն: Սակայն բառերը ոչ միայն գրքերից են անցնում մեկ լեզվից մյուսը, այլ շատ ավելի հաճախ ազգերի միմյանց հետ ունեցած կենդանի հաղորդակցության և անընդհատ պատահմունքների արկենդանի հաղորդակցության և անընդհատ պատահմունքների արդյունք են: ...Չբավականանալով լոկ պարսից գրական լեզվով, հարկ է... զանազան բարբառների դիմել, որոնցով խոսում են պարսկական ազգի զանազան ցեղերը: 3) ...Նախ քան մի վճռական վճիռ տալու այն խնդրի մասին, թե հայկական լեզուն որ խմբի մեջ պետք է դասել, հարկ է խորին կերպով ուսումնասիրել այն լեզվի բարբառները... 4) Քերականական ձևերի ավելի բազմակողմանի քննությունը բառերի քննության հետ զուգընթաց անշուշտ ուրիշ պայմաններից ավելի կարող է նպաստել մեզ զբաղեցնող խնդրի լուծմանը» (Փորձ, 1880, մարտ, էջ 86—89): Տալով այս հիմնական սկզբունքները համեմատություններ կատարելու մասին, հեղինակը կողմնակիորեն քննում է նաև հայերենի ու թուրքերենի փոխհարաբերությունների հարցը. հիշելով Մորդմանի կարծիքը՝ թուրանյան լեզուներից հայերենի կրած ազդեցության մասին, և ցույց տալով, որ նրա թվարկած հայերեն 23 բառերը կապ չունեն թուրքերենի համեմատված բառերի հետ, Պատկանյանն ինքն իր հերթին համեմատում է դասական հայերենի մի շարք բառեր թուրքերենի հետ (թել, բանջար, շեն, արուզ, փեթակ, խոյ, թուփ, փոր, էջ 93—94. Տորք անունն իբր թուրքական գաղթականության նախնական անուն, էջ 95—96. ոչխար, ոսկի, էջ 96—97) և եզրակացնում. «Ըթե մեր վերև հիշած բառերը լեզվաբանական նկատմամբ հիրավի թուրքերեն են, ուրեմն նոցա ներկայությունը Ե դասու հայ լեզվի մեջ պիտի բացատրվի այն ենթադրությամբ, որ

կամ երկրի մեջ հին թուրանյան բնակիչներ են եղել, կամ ավելի ուշ՝ բայց այնուամենայնիվ Արաբացիներից առաջ թուրքական ծագում ունեցող ցեղեր են բնակել Հայաստանում» (Անդ, էջ 96): Ինչ խոսք, որ հեղինակի համեմատություններից և ոչ մեկն էլ ճիշտ չէ, ուստի և նորից հերքել նրա՝ ժամանակի ընթացքում արդեն իսկ հերքված ենթադրությունը՝ թուրանյան ազդեցության մասին, ավելորդ է: Հիմնական խնդրին՝ հայերենի իբր հնդեվրոպական լեզվի՝ դիրքին անցնելով՝ նա շեշտում է, որ վճռական բան ասել հնարավոր չէ. «Վերոհիշյալ բոլոր խոսքերից հետևում է, որ դեռ ժամանակը չէ եկել վճռական պատասխան տալու այն հարցին, թե Հնդկա-եվրոպական լեզուների որ խմբի մեջ պետք է դասել հայկական լեզուն» (Անդ, էջ 97): Այդպես էլ նա վերջացնում է ուսումնասիրությունը՝ հիշելով կրկին կազարգի, Հյուբշմանի և Մյուլլերի կարծիքները և տալով հետևյալ վերջաբանը. «Վերջի վերջո մինչև այժմ եղած խուզարկությունների եզրակացությունները հետևյալի մեջ են ամփոփվում. հայկական լեզուն, իրանյան և սլավոնիկական խմբերի մեջտեղը բռնելով, հնդկաեվրոպական լեզուների անհայտացած (գուցե փոքրասիական) խմբի անկախ ներկայացուցիչն է» (Անդ, էջ 98): Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակը, հետևելով Հյուբշմանի ուսումնասիրությանը, որից շատ նյութ է քաղում իր հոդվածում, փոխում է յուր նախկին կարծիքը՝ հայերենի ցեղակցության մասին և ընդունում, որ նա անկախ լեզու է: Իսկ այս ցույց է տալիս նրա ոչ կանխակալ, համառ ու ինքնաբավ, այլ քննադատական-գիտական մոտեցումը քննարկվող հարցին:

Պատկանյանը հրատարակել է նաև շատ ուրիշ հայագիտական ուսումնասիրություններ (տե՛ս Մատենագիտական ցանկում), թե՛ հայ բարբառների, թե՛ հայ պատմիչների մասին, և թե՛ ուղղակի պատմիչներ, բայց դրանց թվարկումն ու քննությունը սույն աշխատությանը չեն վերաբերում:

Ամփոփելով մինչև այժմ ասածները, կարող ենք ասել, որ Պատկանյանը յուր ժամանակի մեծագույն հայագետն էր ուսա և ուսասահայ իրականության մեջ. նրա ուսումնասիրությունները մեծ դեր են խաղացել Ռուսաստանում հայագիտությունը զարգացնելու գործում, բայց որպես նրա հատուկ արժանիք ու վաստակ պետք է շեշտել հայերեն բարբառների և առհասարակ հայերենի կազմի ուսումնասիրությունը. այս տեսակետից միանգամայն ճիշտ է գնահատում նրա վաստակը Հ. Տաշյանը, ասելով, թե նա «հայրն

էղև քննութեան նոր բարբառոց հայերէնի» (Ուսումն դաս. հայերէնի, էջ 439): Ի պատիվ նրա պետք է ասել, որ իրեն է պատկանում հայերեն բարբառների և գրաբարի փոխհարաբերութեան գիտական հարցադրումը. այդ խնդիրն, ինչպես հայտնի է, հետազոտում շատ վիճաբանութունների տեղիք է տվել և դեռ այժմ էլ վերջնականապես լուծված չէ. այսինքն՝ դեռևս չի պարզված ու հաստատված, թե որ բարբառն է գրաբարի հիմքը հանդիսացել, որքանով է գրաբարը ազդեցութուններ կրել ուրիշ բարբառներից և այլն: Պատկանյանի արժանիքներից է նաև այն, որ նա հատուկ նշանակություն է տալիս հայերենի և փոքր-ասիական այլ լեզուների, ինչպես և հայերենի և պարսկական բարբառների փոխազդեցութունների հարցին: Ի վերջո պետք է հիշել և այն մեծ ծառայութունը, որ մատուցել է նա Ռուսաստանում հայագիտության զարգացման գործին. երկար տարիներ դասախոսելով Պետերբուրգի համալսարանում՝ նա շատ հայագետներ է պատրաստել, որոնցից պետք է թվել այստեղ մեծանուն հայագետներ Նիկոլայ Մառին և Ստեփան Մալխասյանին:

Սոփուս
Քուզգե

Հյուբըմանի անմիջական կողմնակիցներից՝ իբրև երիտօքերական, և հայերենի ասպարեզում՝ հետևորդներից մեկն էր նշանավոր լեզվաբան Սոփուս Քուզգեն: Ծնվել է նա 1833 թվին, Նորվեգիայի Լարվիկ քաղաքում: Ավարտելով բարձրագույն կրթությունը՝ ճանապարհորդության է դիմել, որի ընթացքում էլ սովորել է զանազան լեզուներ (արևելյան լեզուներ, հին լեզուներ և այլն): 1860 թվականին համեմատական լեզվաբանության գծով ժամանակավոր պաշտոնի է նշանակվել Քրիստիանիայի (Օսլոյի) համալսարանում, ուր և 1864-ին դարձել է համեմատական լեզվաբանության և հին-հյուսիսային լեզվի ասիստենտ, ապա՝ 1866-ին՝ պրոֆեսոր: Վախճանվել է 1907 թվին:

Քուզգեն համեմատական-լեզվաբանության մեջ հայտնի է առանձնապես իբրև սկանդինավյան լեզուների մասնագետ. այս ասպարեզում նա մեծագույն հեղինակներից մեկն է համարվում: Հատկապես հռչակված է ռուներ (Runen «Գաղտնիք») կոչված արձանագրությունների վերծանման և ընթերցման շնորհիվ: Նրան է պատկանում ամենահին ռունյան արձանագրության ընթերցումը: Այդ արձանագրությունների լեզուն շատ զգալի կերպով տարբերվում է սկանդինավյան ամենահին գրավոր հիշատակարանների լեզվից: Դրա պատճառով էլ ռուների լեզուն առեղծվածի նման մի

բան էր համարվում Քուզգեից առաջ: Այդ արձանագրությունների վերծանումով է, ահա, որ նա մեծ հռչակի արժանացավ և իրավամբ ճանաչվեց որպես սկանդինավյան բանասիրության ամենամեծ դեմքերից մեկը: Մեծ ուշադրության են արժանացել նաև նրա հետազոտությունները սկանդինավյան դիցաբանության վերաբերմամբ. այդ առթիվ նրա արտահայտած տեսակետները մեծ մասամբ ընդունված են: Հայտնի է Քուզգեն նաև լատիներենի, իտալական արձանագրությունների և ուրիշ լեզուների վերաբերմամբ կատարած բազմաթիվ ուսումնասիրություններով: Այս բոլորի շնորհիվ է, որ նա ընդհանուր լեզվաբանության մեջ ամուսն անուն է թողել, և բոլորովին չի սխալվում Տոմսենը, որ նրան հանձարեղ և ունիվերսալ հեղինակ է համարում¹:

Հայերենի մասին Քուզգեի հրատարակած առաջին աշխատանքն է «Beiträge zur etymologischen Erläuterung der armenischen Sprache» («Նպաստ՝ հայերեն լեզվի ստուգաբանական բացատրությունների», Քրիստիանիա, 1889), որ նվիրված էր Ստոկհոլմում հրավիրված արևելագետների կոնգրեսին: Այս փոքրիկ գրքի մեջ (48 էջ, 3 հավելված) հեղինակը քննության նյութ է դարձրել հայերեն բառերի ստուգաբանությունը: Գրքի մեջ 114 թվահամարով քննության է առնում հայերեն զանազան բառեր, որոնց մի մասի (մոտ 58 բառ) ստուգաբանությունները ինքն է առաջին անգամն առաջարկում: Աշխատության մեջ քննության առնելով կամ էբրև վկայություններ բերելով ընդամենը 151 բառ, հեղինակը փորձում է դրանց հիման վրա որոշ հնչյունական օրենքներ սահմանել: Ընդհանուր լեզվաբանության մեջ երիտօքերականներին, իսկ հայ լեզվաբանության մեջ Հյուբըմանի դպրոցին հետևելով, Քուզգեն այս ուսումնասիրության մեջ ուշադրության է առնում բնիկ հայերեն բառերի կրած հնչյունական փոփոխությունների մեջ եղած տարբերությունները կամ շեղումները և փորձում գտնել դրանց օրենքները՝ հիմնվելով 151 հայերեն բառերի քննության վրա: Հեղինակի սահմանած օրենքները հասնում են 48-ի, բայց պետք է ասել, որ դրանք հեռու են ճշմարիտ, հաստատուն կանոններ համարվելուց: Շատերից հիշենք միայն մեկը, որ թերևս ավելի հավանական կարող է համարվել: Հիշելով այն հայտնի երևույթը, որ հնի. ք-ի դիմաց հայերենը բառասկզբում երբեմն ունի ճ, իսկ երբեմն՝ ոչինչ, հեղինակը քննության է առնում մի խումբ հայե-

¹ Անդ, էջ 91:

րեն բառեր և տալիս հետևյալ կանոնը (էջ 9). հնդեվրոպական՝ բառասկզբի ք հնչյունը հայերեն բառերի սկզբում դառնում է հ այն բոլոր ձայնավորներից առաջ, որոնք նախապես շեշտ են ունեցել, օրինակ՝ հայ. հեռու=հուն. πῆρουσι և այլն: Հակառակ պարագայում նախնական ք հնչյունը բառասկզբում ընկնում է, ինչպես հայ. ալիք=հուն. πολινός:

Այս կանոնը հավանական է թվում. բայց այդ դեպքում ինչպե՞ս պիտի բացատրվեր նույն pes, ped-is արմատի դիմաց հայերենի ունեցած հետ-ք և ոտ-ք ձևերը, կամ pater (*pater) արմատի դիմաց ունեցած հայր ձևը, որի մեջ ունենք հ անշեշտ ձայնավորից առաջ: Դրան հակառակ՝ հայերեն որդի բառն ըստ այդ կանոնի պետք է լիներ հորդի, քանի որ նրա նախաձևում ք-ն շեշտյալ ձայնավորից առաջ է (*pórtiyo հմմտ. լատ. partus հուն. πόρτις են): Ընդհանուր առաջ է սահմանում նաև *g-ի համար (էջ 31), որ մի խումբ հայերեն բառերի սկզբում դարձել է կ, իսկ ուրիշ բառերի սկզբում իբրև թե՛ ընկել: Ինչպես ասացինք, արդեն, այդ «հնչյունական օրինքներից» ոչ մեկն էլ հաստատուն, ապացուցված չի կարելի համարել. հեղինակը չափազանց հանդուգն է իր եզրակացությունների մեջ. չափազանց քիչ, երբեմն մի երկու օրինակները միայն բավական են, որ նա այս կամ այն «օրենքը» դուրս բերի: Մինչդեռ, քննության առնելով, տեսնում ենք, որ իբրև օրենքը հաստատող դեպքեր բերված օրինակների չափ, իսկ երբեմն էլ՝ ավելի շատ հակասող դեպքեր կան: Այնպես որ այդ կողմից գրքին մեծ արժեք տալ և մասնավանդ հավատ ընծայել՝ դժվար է: Բայց եթե այդ տեսակետով Բուզգեի ուսումնասիրությունը մեծ արժեք չի ներկայացնում, ապա նա արժեքավոր է մի խումբ բառերի ճիշտ ստուգաբանություններով: Շատերից կարելի էր հիշել ալիք բառի գեղեցիկ ստուգաբանությունը (=հուն. πολιος, -անակ. palitá են), իր երկու իմաստներով («փրփուր» և «պիտակ մազ»): որ հիացմունք է պատճառել նաև Հյուբշմանին: Նույն վերնագրով՝ նա դարձյալ երկու հոգված է տպագրել, իբրև այդ գրքի շարունակություն կամ I և II հատվածներ (KZ, 1891, JF, 1892), որոնց մեջ նույնպես բազմաթիվ հայերեն բառեր է ստուգաբանել:

1890 թվին Բուզգեն հրատարակեց յուր մի այլ ուսումնասիրությունը՝ «Etruskisch und Armenisch» (էտրուսկերեն և հայերեն: Բրիտանիա) I մաս¹: Ուսումնասիրության նպատակն էր:

¹ Երկրորդ մասը, որքան մեզ հայտնի է, լույս չի տեսել: Հմմտ. նաև Տաշեան, չ. Թ. Ուսումն դաս. հայ., էջ 252, ծան. 6:

պարզել էտրուսկերենի ցեղակցությունը հնդեվրոպական լեզուների հետ, մի բան, որ այդ ժամանակներում եվրոպական լեզվաբանների վիճաբանության նյութ էր դարձել: Այդ ապացուցելու համար, ահա, էտրուսկերենը ուսումնասիրում է հայերենի համեմատությամբ, ելնելով այն կարծիքից, որ հնդեվրոպական լեզուների մեջ էտրուսկերենն ամենից ավելի հայերենին է մոտ: Հայերենի և էտրուսկերենի մերձավորության մասին դեռևս 1861 թվին անգլիացի լեզվաբան Ռոբերտ Էլլիսը հրատարակել էր յուր «The armenian origine of the Etruscians». (Հայերենի ծագումը էտրուսկերենից) աշխատությունը. դրա մեջ հեղինակը բազմաթիվ համեմատություններ է կատարել հայերենի և էտրուսկերենի միջև՝ գլխավորապես բառապաշարի կողմից և այն տեսակետն է հայտնել, թե հայերենը մերձավոր ցեղակիցն է էտրուսկերենի. սակայն այդ համեմատությունները, զրեթե առանց բացատրության, անճիշտ են, ուստի և դրանից հետևեցրած եզրակացությունը գիտական արժեք չի ստացել և մոռացման է տրվել. առանց վերապահության կարող ենք ասել, որ ամբողջ գիրքը բացարձակապես ոչ մի արժեք չունի: Այդ անհաշող փորձից հետո, ահա, Բուզգեն կրկին ուզում է ապացուցել, թե հայերենն ու էտրուսկերենը շատ մոտ են իրար և հենց գրքի սկզբում այն տեսակետն է հայտնում, թե «էտրուսկերեն լեզուն հնդեվրոպական լեզուների այն խմբից է, որից և հայերենն է, որ Հյուբշմանը ցույց տվեց իբրև հնդեվրոպական լեզուների ընտանիքի առանձին և ուրույն անդամ: էտրուսկերենն այնքան մերձավոր է հայերենին, որքան (օրինակի համար) իռլանդերենը՝ բրիտանական լեզուներին, մասնավանդ՝ ավելի ևս մերձավոր, այնպես որ կարելի է կարծել, թե էտրուսկերենը հնարավոր է կոչել հին հայերենի մի բարբառ, որ միայն շատ օտարացել է» (Etr. u. Arm. էջ 7): Այս կարծիքը հիմնավորելու համար բերում է այն նախնական փաստարկումը, թե էտրուսկերենի և ժամանակակից հայերեն բարբառների միջև շատ նմանություններ կան. «Շատ բաների մեջ էտրուսկերենը միաբան է այժմյան հայ գավառական բարբառներին, երբ այս վերջինները հեռանում են դասական հայերենից, և շատ անգամ նաև այն դեպքերում, երբ հայերենի նախնական ձևերը պահել են» (Անդ, էջ VIII): Այս բանից հեղինակը հետևցնում է, թե էտրուսկերենը հայերենին ազգակից մի լեզու է, որ նախապես խոսվել է Փոքր-Ասիայում, և ինչպես հայերենն է տեղական լեզուների ազդեցությամբ շատ

քաներում տարբերվել ցեղակից հնդեվրոպական լեզուներից, այնպես էլ՝ էտրուսկերենը. «էտրուսկերենը ծագմամբ Փոքր Ասիայից է, մերձավոր ազգակից հայերենին. և այս կարծիքը կարող է լիովին հաշտեցնել էտրուսկագետների այն պեսպես կարծիքները, որոնք բոլորովին հակառակ են իրար. որովհետև հայերեն լեզուն էլ, թեև հայտնապես հնդեվրոպական է, բայց խիստ հեռացած է հնդեվրոպական լեզվի նախնական կերպարանքից, առավել քան ուրիշ հայտնի լեզուներ, անշուշտ մեծապես ազդվելով Փոքր-Ասիայի և Կովկասի լեզուներից, որոնք հնդեվրոպական չէին: Ըստ պատմության էլ այժմ՝ մանավանդ Լեմնոսի-տյուրենյան վիմական արձանագրությունների գյուտից հետո, հավանական է էտրուսկերենի և տյուրենների ցեղակցությունը հայերի հետ» (Անդ, էջ 9—10): Այս տեսակետն ապացուցելու համար հեղինակը յուր ոչ փոքրածավալ գրքի մեծագույն մասը նվիրում է հայերենի և էտրուսկերենի համեմատություններին՝ թե՛ բառարանի, և թե՛ քերականության կողմից: Այդ համեմատությունները սակայն, թեև քանակապես մեծ, այնուամենայնիվ իբրև հիշյալ տեսակետը հիմնավորող ապացույցներ ծառայել չեն կարող՝ պարզապես սխալ կամ, լավագույն դեպքում, անհաստատ լինելու պատճառով: Հաստատելու համար թե այդ համեմատությունները գերազանցապես սխալ են, բերենք միայն մի քանի բնորոշ օրինակներ: Այսպես՝ 102—109 էջերում հեղինակը համեմատում է էտրուսկերեն բայական -ce վերջամասնիկը հայերեն Կու, կը նախամասնիկի հետ, գտնելով, որ երկուսն էլ նույն նախածնից են ծագել: Էտրուսկերեն *Urs/nei* «ուսին, մահիկ» բառը համեմատում է հայերեն լուսնկայ բառի հետ (էջ 4—6) գտնելով, որ էտրուսկերեն ձևում մասնիկ է *Ḳa*, իսկ հայերենում՝ -կայ, մինչդեռ ինչպես գիտենք, հայերենը, որ ժողովրդական կազմություն ունի, բոլորովին էլ մասնիկ չէ, այլ «կամ» բայի եզ. երրորդ դեմքն է (հմմտ. բանկայ=բան—կայ, պարզկայ=պարզ—կայ և տեղի հատուկ անուններ՝ Մուշեղկայ, Բենկայ, Սաղմկայ): Այդպես և էտրուսկերեն *lautn* մեկնելով իբր «ազնվական, ազնիվ տուն» և **lavtun* նախածնից հանելով, համեմատում է հայերեն լաւ—տուն շեղյալ բարդության հետ (էջ 26—30) կամ էտրուսկերեն *culsú* «սանդարամետական դիցուհի» բառի հետ է համեմատում հայերեն շուն բառն՝ իբրև կուլ—շուն «կլանող շուն» (էջ 30—54), մինչդեռ, ինչպես գիտենք, հայերենում կուլ—շուն բառ չունենք, ուստի և՛ թե՛ էտրուսկերեն բառի «կլանող շուն» բացատրությունը, և թե՛ հայերեն շուն բառի դրա հետ

նույնացումը ճիշտ չէ: Կարելի էր այսպիսի օրինակների թվարկումը շափազանց երկարել, որովհետև գիրքը լիքն է դրանցով. բայց այդ ավելորդ է. բավականանում ենք ասելով, որ այդ գրքում եղած համեմատությունների ամենամեծ մասը պարզապես սխալ է, մի փոքր մասը թերևս կարելի լիներ հավանական համարել, բայց այն էլ բավականաչափ ապացուցված չէ, հետևաբար և կարելի է դիտել իբրև անհաստատ ենթադրություն: Ինչ վերաբերում է հիմնական խնդրին, այսինքն՝ էտրուսկերենի և հայերենի մերձավոր ազգակցությանը, ապա՝ հենց այդ համեմատությունների սխալ լինելը ինքնին վկայում է այդ տեսակետի անհաստատությունը. բավական է ասել, թե էտրուսկերենի ուսումնասիրությունը մինչև այժմ էլ գտնվում է անբավարար վիճակում: Բառապաշարի, հրնչունաբանության և մանավանդ քերականության շատ ու շատ հարցեր դեռ անհայտ են գիտությանը: Ուստի և՛ անհայտ, անստույգ երևույթները կապել հայերենի կամ մի այլ լեզվի հետ, գիտական հիմքերից զուրկ է: Սակայն Բուզգեն մշտապես մնացել է այդ տեսակետին և նույնիսկ այն կարծիքն է հայտնել, թե էտրուսկերենը հայերենի մի հնագույն բարբառն է և, հետևաբար, էտրուսկերենի կուլտուրայից դատելով՝ պետք է եզրակացնել, թե հայ ազգը Եվրոպայի ամենից առաջին քաղաքակիրթ ազգն է. «...էտրուսկերենը,—գրում է նա «Հանդէս Ամօրեայ»-ի խմբագրությանն ուղղած նամակում,—շատ մերձակա է հայ լեզվի, մանավանդ թե կրնա հին հայերենի շատ տարբերող մեկ գավառաբարբառը համարվել: ...էտրուսկերենի պատճառով ուրիշ հետազոտությանց դրդվեցա, որոնք՝ ինչպես կհուսամ, հայ ազգին և յուր ամենամերձավոր ցեղակից ազգաց հնագույն նախապատմական ժամանակի պատմության նկատմամբ մեծ նշանակություն պիտի ունենան» (Սոֆուս Բուզգէի աշխատութիւնք, ՀԱ, 1892, էջ 148):

Այդ հետազոտությունները վերաբերում էին փոքրասիական լեզուներին, առանձնապես լյուկիերենին, որ և հրատարակեց Բուզգեն «Lykische Studien» վերնագրով (Քրիստիանիա, I, 1897, II, 1907): Գրքի մեջ հեղինակը քննության է առնում այն հարցը, թե արդյոք լյուկիերենը, ինչպես և ուրիշ փոքրասիական լեզուներ, հնդեվրոպական են, թե՛ ոչ:

Ինչպես գիտենք, այն ժամանակ փոքրասիական լեզուների հարցը ևս լիովին չէր ուսումնասիրված: Հետագայում միայն Հրոզնիի աշխատանքով, Բողազ Քյոյի պեղումներով և տասներեք հազար արձանագրությունների գյուտով հաստատվեց Կրեչմերի են-

թագրութիւնը: Արձանագրութիւնների ընթերցումով հայտնաբերվեցին ութ լեզուներ, որոնցից մի քանիսը (օր. հիթիթերեն) հընդ-եվրոպական են, իսկ մնացյալները կազմում են «ասիանական» (asianique) խումբը:

Այդ նշանավոր գյուտից առաջ, ահա, իր ձեռքի տակ ունեցած աղքատիկ մատերիալով Բուզգեն իր այս ուսումնասիրությամբ ուզում էր հաստատել այն տեսակետը, թե «Փոքր Ասիայի բոլոր լեզուները հնդեվրոպական էին և առավել մերձավոր հայերենին, քան բազմաթիվ հիշատակարաններով ծանոթ որևէ այլ հնդեվրոպական լեզվի» (Lyk. St. էջ 6): Այս ուղղությամբ էլ, ահա, հեղինակը բազմաթիվ համեմատություններ է կատարում հայերենի և լյուկիերենի միջև ու եզրակացնում է, թե լյուկիերենը հայտնապես հնդեվրոպական լեզու է և շատ մերձավոր հայերենին, բայց այդ մերձավորությունը չի հասնում այն աստիճանին, որ լյուկիերենը հայերենի բարբառ համարվի. նա ուրուցն, անկախ լեզու է, սակայն նա էլ, հայերենի նման, շափազանց շատ փոփոխություններ է կրել և դրա հետևանքով էլ այնքան է տարբերվում ցեղակից լեզուներից, որ այժմ առաջին հայացքից դժվար է ասել, թե նա հնդեվրոպական լեզու է» (Անդ, էջ 6): Բուզգեի այս ուսումնասիրությունն էլ, իհարկե, ընդունելի եզրակացությունների չի հանգում. Կան, անշուշտ, հավանական ենթադրություններ, բայց դրանք հիմնավորված չեն և հնարավոր էլ չէ հիմնավորել, քանի որ լյուկիերենը մինչև այժմ էլ ո՛չ բացարձակապես ճշտորեն ընթերցված է, ո՛չ էլ նրա բառերի իմաստներն են ճշտիվ տրոշված:

Յուր մի ուրիշ հոգվածում Բուզգեն ուզում է ապացուցել, թե հայերենը ազդեցություն է ունեցել գոթական լեզվի վրա. հոգվածը՝ «Հայերէն լեզուին գոթացիերենի վրայ ըրած ազդեցութիւնը» վերնագրով թարգմանված և տպագրված է «Հանդէս Ամսօրեայ»-ում (1895 թ.): Ընդհանուր միտքն այն է, թե հայերենը որոշ ազդեցություններ է թողել գոթական լեզվի վրա քրիստոնեության տարածման շրջանում. սակայն այս տեսակետը գոթական լեզվի մասնագետների կողմից մերժված է: Ինչ էլ որ լինի, այդ՝ իբրև ուսումնասիրություն՝ ոչ թե հայերեն, այլ գոթական լեզվին է վերաբերում:

Այսպես ուրեմն. ամփոփելով Բուզգեի հայագիտական աշխատանքների մասին մինչև այժմ ասվածները, կարող ենք եզրակացնել, որ նրա անժխտելի վաստակն այդ ասպարեզում հայերեն շատ բառերի ճիշտ ստուգաբանություններն են, որոնք ընդունված են լեզվաբանության կողմից և որոնք պատիվ են բերում հեղինակին:

Ինչ վերաբերում է հայերենի և էտրուսկերենի ու լյուկիերենի մերձավոր ազգակցությանը և այդ ուղղությամբ նրա կատարած ուսումնասիրություններին, ապա՝ դրանք այն հիմնավորումներով, որ հեղինակն է տվել, ընդունելի չեն, ուստի և առանձին արժեք չեն ներկայացնում: Դրանց թույլ կողմը հատկապես այն է, որ հեղինակը՝ իրեն հատուկ «սխալելու քաջասրտությամբ», — ինչպես դիտում է Պեդերսընը¹, — քիչ փաստերից էլ խիզախում է մեծամեծ եզրակացություններ հանել, որի հետևանքով էլ այդ եզրակացությունները բավականաչափ հաստատուն չեն դառնում, նրանք, ըստ մեծի մասին, լավագույն դեպքում մնում են իբրև հավանական կարծիքներ: Հետևաբար, Բուզգեն հայոց լեզվի ուսումնասիրությանը մեծ ծառայություն է մատուցել ոչ այս երկու ուսումնասիրություններով, այլ յուր բազմաթիվ ճիշտ ստուգաբանություններով, որոնք իր ժամանակին ընդունված ու հաստատված են Հյուբշմանի կողմից և այսօր էլ ընդունվում են. Բուզգեն թե՛ հայերենի և թե՛ ուրիշ լեզուների վերաբերմամբ կատարած ուսումնասիրությունների մեջ ցուցաբերել է իրեն որպես հմուտ ստուգաբան (ЭТИМОЛОГ). նա յուր ժամանակի վերոպական ամենամեծ լեզվաբաններից մեկն է և իբրև հայագետ էլ ցույց է տվել յուր հմտությունը ստուգաբանության մեջ:

* * *

Ինչպես ներածության մեջ ասել ենք, անցյալ դարի վերջերից ընդհանուր լեզվաբանության մեջ հիմնադրվեց «Աոցիոլոգիական դպրոցը»: Այդ դպրոցի հիմնադիրն էր Ֆերդինանդ դը Սոսյուրը. նրա աշակերտ ու հետևորդ Անտուան Մեյյեն գարգացրեց յուր ուսուցչի տեսությունը և դարձավ այդ ուղղության ամենամեծ ներկայացուցիչը: Մեյյեն, սակայն, ինչպես շատ ուրիշ լեզուների, այնպես էլ հայերենի մասնագետ էր. և, ահա, իր տեսությամբ հայագիտության մեջ էլ մեծ դեր խաղաց՝ ունենալով իր հետևորդները և ստեղծելով իր դպրոցը. այդ դպրոցը, սակայն, մասնավորապես հայերենին վերաբերող հարցերում, ինչպես ասել ենք, առանձին ուղղություն չի հանդիսանում. հայ լեզվաբանության պատմության մեջ Մեյյեն և իր հետևորդները մտնում են Հյուբշմանի դպրոցի մեջ, քանի որ բոլորն էլ անփոփոխ կերպով ընդու-

¹ Holger Pedersen, Սոֆուս Բուզգե (մահվան առթիվ), ՀԱ., 1907, էջ 306—309:

նում են հայերենի ցեղակցության ու ցեղակից լեզուների միջև նրա ունեցած դիրքի մասին հյուրըմանյան տեսակետը: Մեյլի և իր հետևորդների ու նախորդների հայացքների միջև եղած տարբերություններն ընդհանուր լեզվաբանական խնդիրներին են վերաբերում: Նախորդների հայացքներին ծանոթացանք վերը. այժմ ծանոթանանք հայ լեզվաբանության նույն, իսկ ընդհանուր լեզվաբանության «Սոցիոլոգիական դպրոցին» պատկանող հայագետների գործերին ու իրենց լեզվաբանական հայացքներին: Բնականաբար այստեղ ամենից առաջ պետք է խոսենք Մեյլի մասին, որ ընդհանուր լեզվաբանության մեջ այդ ուղղության մեծագույն ներկայացուցիչն է, իսկ հայ լեզվաբանության մեջ՝ այդ ուղղության հիմնադիրը:

Ա. Նուուման Մեյլե

Անտուան Մեյլեն ոչ միայն հայ լեզվաբանության, այլ և առհասարակ ընդհանուր լեզվաբանության մեջ էլ քսաներորդ դարի եվրոպական ամենախոշոր գիտնականներից մեկն է: Նրա անվան հետ է կապված ընդհանուր լեզվաբանության պատմության մեջ վերջին շրջանում նշանավոր դպրոցի բեղմնավոր գործունեությունը, նրա անվան հետ է կապված ընդհանրապես լեզվաբանության զարգացումը քսաներորդ դարում՝ առանձնապես Ֆրանսիայում: Ծնվել է Մեյլեն 1866 թվին, Մուլենում (Ֆրանսիա). նախնական կրթությունն ստացել է ծննդավայրում, ապա՝ գնացել է Փարիզ բարձրագույն ուսում ստանալու. այստեղ նա աշակերտել է Միշել Բրեալին և Ֆերդինանդ դը Սոսյուրին, որի ուղղությանն էլ հետևել է: Համալսարանն ավարտելուց հետո, 1890-ին գնում է Վիեննա՝ Մխիթարյանների մոտ՝ հայերենի ուսումը խորացնելու. այդտեղ աշակերտելով Հ. Հակովբոս Տաշյանին, առաջին անգամ լսում է դասական և ոչ դասական հայերենի մասին, որ և ընդունելով, ինքն էլ հմտորեն սկսում է ուսումնասիրել: 1891-ին եկել է Հայաստան՝ էջմիածնի հին, ձեռագիր ավետարանները լեզվաբանական կողմից ուսումնասիրելու և արևելյան հայերեն արտասանությանը ծանոթանալու: Փարիզ վերադառնալով նույն թվին, գրավում է արդեն վախճանված Սոսյուրի ամբիոնը՝ դասախոսելով համեմատական քերականություն, իսկ հետո՝ նաև հայերեն և արևելյան այլ լեզուներ: Կյանքի վերջին տարիներում Մեյլեն շափազանց ընդարձակ գործունեության ասպարեզ է ունեցել ոչ միայն տեսական կողմից, այլև գործնական կյանքում. նա Կոլեժ դը Ֆրանսում պրոֆեսոր է եղել, E'cole Pratique des Hotes

E'tude-ի դիրեկտորը, Փարիզի լեզվաբանական ընկերության (Société de linguistique de Paris) քարտուղարը և փաստական ղեկավարը, Սլավոնագիտական ինստիտուտի կազմակերպիչն ու նրա օրգան «Revue des études slaves»-ի խմբագիրը և այլն: Վախճանվել է 1936 թվին:

Վերոհիշյալ պաշտոնների թվարկումն արդեն ցույց է տալիս, թե որքան բազմակողմանի գործունեություն է ունեցել Մեյլեն: Սակայն նա ոչ միայն գործնական, այլև տեսական ասպարեզում շափազանց բեղմնավոր, բազմակողմանի է եղել: Բավական է թեթևակի կերպով աչքի անցկացնել նրա աշխատությունների ցանկը՝ իմանալու համար նրա բեղմնավորության աստիճանը: Նա մասնագիտորեն զբաղվել է հնդեվրոպական բոլոր լեզուներով ու տվել դրանցից շատերի գիտական ուսումնասիրությունը (հունարենի, լատիներենի, գերմաներենի, սլավոներենի, հին պարսկերենի, թուրքերենի, սերբերենի, բուլղարերենի, ղենդերենի, հայերենի ևն): Նպատակ չունենալով մանրամասնորեն խոսելու նրա ոչ հայագիտական աշխատությունների մասին, թվենք միայն ընդհանուր բնույթ կրող, առանձնապես հնդեվրոպական լեզուներին վերաբերող նրա կարևորագույն աշխատություններից մի քանիսը: Այստեղ ամենից առաջ պետք է հիշել. Ա) Introduction à l'étude comparative des langues indoeuropéennes (Հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականության ներածություն), որը մինչև 1934 թիվն ունեցել է յոթ հրատարակություն և թարգմանված է երեք լեզվով՝ գերմաներեն, ռուսերեն (3 հրատարակություն) և լեհերեն: Դա հնդեվրոպական լեզուների համեմատական ուսումնասիրության լավագույն ամփոփումն է: Բ) Les dialectes indoeuropéens (Հնդեվրոպական բարբառները. Փարիզ, 1908. ք. տպ. 1922). այս աշխատության մեջ հեղինակն ամփոփել է հանրագումարի է բերել այդ նյութի շուրջը նախապես եղած բոլոր իր մանր ու մեծ ուսումնասիրությունները՝ տալով մի ամբողջական, գերազանց գործ. դրանով նա ապացուցում է բարբառների գոյությունը հնդեվրոպական նախալեզվում: Գ) Linguistique historique et linguistique générale (Պատմական լեզվաբանություն և ընդհանուր լեզվաբանություն. Փարիզ, I, ք. տպ. 1921, ք. տպ. 1926, II, 1936): Տարբեր ժամանակներում և տարբեր հարցերի մասին գրած իր զանազան հոդվածների ժողովածուն է: Առանձին հնդեվրոպական լեզուների մասին եղած աշխատություններից կարելի էր հիշել՝ Հունարենի պատմությունը, (4-րդ)

տպ. 1935), լատիներենի պատմությունը (3-րդ տպ. 1933), Գերմանական լեզուների ընդհանուր բնույթը (4-րդ տպ. 1930), Ընդհանուր սլավոններենը (2-րդ տպ. 1934, ռուս. թարգմ. 1952 թ.), հայերենի համեմատական քերականության ուղղագիծ (տե՛ս ստորև) և այլն: Միայն հնդեվրոպական լեզուներով չէ, սակայն, որ զբաղվել է Մեյյեն. բավական է հիշել, որ նա է գլխավոր խմբագիրը «Les langues du monde» (Աշխարհի լեզուները, Փարիզ, 1924, բ. տպագրութ. 1952) կոլեկտիվ ուժերով կազմված արժեքավոր գրքի, որի մեջ ընդգրկված են շուրջ երկու հազար լեզու և բարբառ:

Խոսել այդ նշանավոր աշխատություններից չորսաբանչուրի մասին, թեկուզ և համառոտ, մեր նպատակից դուրս է, սակայն անհրաժեշտ է ընդհանուր գծերով ներկայացնել Մեյյեի լեզվաբանական տեսական հայացքները՝ ամփոփ կերպով: Այստեղ էլ, իհարկե, մենք կանգ չենք առնելու ամեն մանրամասնության վրա, չենք խոսելու մասնավոր խնդիրների մասին. մեր նպատակն է, Մեյյեի հայագիտական գործունեությանը ծանոթանալուց առաջ, շարադրել նրա ընդհանուր լեզվաբանական հիմնական սկզբունքները: Ինչպես ասացինք, Սոսյուրի հետ և նրանից հետո սոցիոլոգիական ուղղության մեծագույն ներկայացուցիչն ու զարգացնողն է եղել Մեյյեն: Արդ, որտե՞ր էն այն հիմնական դրույթները, որոնցով բնորոշվում է Մեյյեի լեզվաբանական ուղղությունը, նրա ստությունը: Հետևելով համեմատական լեզվաբանությանը՝ Մեյյեն ընդունում է լեզուների ցեղակցության հիմնական սկզբունքը և միակ ճշմարիտ, գիտական դասակարգումն է համարում լեզուների ծննդաբանական դասակարգումը. «Լեզվաբանական միակ դասակարգումը, որ արժեք և օգտակարություն ունի՝ ծննդաբանական դասակարգումն է, որը հիմնված է լեզուների պատմության վրա» (Ling. hist. et ling. gen. II, էջ 53): Այսպիսով, Մեյյեն երիտօրակալների նման ընդունում է լեզուների ցեղակցությունը որպես միակ գիտական ճշմարտություն: Դրան հակառակ, նա միանգամայն վճռական կերպով մերժում է Հոմբոլդտի, Շլայխերի և մյուսների կողմից կատարված՝ լեզուների ձևաբանական դասակարգումը (անջատական, կցական, թեքական), իբրև մի դասակարգում, որը «ո՛չ գիտական կարևորություն ունի, ո՛չ՝ գործնական օգտակարություն» (Անդ): Ընդունելով լեզուների ցեղակցությունը՝ Մեյյեն բացատրում է, թե ի՛նչ է հասկանում ինքը լեզուների ցեղակցությունը՝ ասելով. «Երկու լեզուներ ցեղակից են

կոչվում, երբ նրանք երկուսն էլ անցյալում գործածվող միևնույն լեզվի երկու տարբեր զարգացման արդյունքն են հանդիսանում: Ցեղակից լեզուների ամբողջությունը կազմում է այսպես կոչված լեզվական ընտանիք» (Введение..., էջ 50): Ամեն մի լեզվական ընտանիք ունեցել է յուր նախալեզուն. բոլոր ցեղակից լեզուները իրենց նախալեզվի տարբեր ուղղություններով զարգացած ու տարբեր վիճակն են ներկայացնում, ուրեմն, եղել է մի ժամանակ, որ ցեղակից լեզուները մի լեզու են կազմել, իսկ հետագայում բաժանվելով ու հեռանալով միմյանցից՝ դարձել են առանձին լեզուներ: Սակայն, ընդունելով նախալեզվի գոյությունը, Մեյյեն տարբեր կերպով է նայում նրան, քան Շլայխերը և մյուսները: Շլայխերն այնպես իրական մի բան էր համարում նախալեզուն, որ կամենում էր վերականգնել այն և նույնիսկ հատվածներ էր գրում նրանով. մինչդեռ Մեյյեն միանգամայն ժխտում է նախալեզուն կատարելապես վերականգնելու հնարավորությունը. նա միակ իրականն է համարում այն համապատասխանությունները, որոնք գոյություն ունեն ցեղակից լեզուների միջև. «Միակ իրականը՝ համապատասխանություններն են վկայված լեզուների միջև: ...Միմիայն համապատասխանություններն էլ կազմում են գիտության առարկան: Համեմատությունների միջոցով հարավոր չէ վերականգնել անհետացած լեզուն» (Անդ, էջ 73): Այդ համապատասխանությունները ենթադրում են մի ընդհանուր հիմք, բոլորի նախատիպարը հանդիսացող մի ձև, կամ երևույթ, որի մասին, սակայն, կարելի է «միայն վարկածով» որոշ գաղափար կազմել: Այստեղից էլ նա հետևցնում է համեմատական քերականության անելիքը, նրա նպատակը և համեմատական մեթոդի նշանակությունը, նրա գործադրության սահմանումը. «Համեմատական քերականության մեթոդը պետք է գործադրվի ոչ թե վերականգնելու համար հնդեվրոպական լեզուն այն վիճակով, որով խոսել են, այլ միայն պատմականորեն վկայված լեզուների միջև եղած համապատասխանությունների որոշ սիստեմ հաստատելու համար» (Անդ, էջ 79): Այսպիսով էլ հանգում է նախալեզվի մասին իր հատուկ տեսակետին. նախալեզուն Մեյյեի համար ոչ թե բացարձակ իմաստով նախալեզու է, ինչպես Շլայխերի մոտ, այլ «Համապատասխանությունների հանրագումար, որ կազմում է այն, ինչ որ հնդեվրոպական լեզու են կոչում» (Անդ, էջ 80): Ուշագրավ է այս տեսակետից նաև այն, որ Մեյյեն սովորաբար «նախալեզու» տերմինի գործածությունից խոսափելով գործածում է «հնդեվրո-

պական լեզու» տերմինը, որով և հասկանում է հնդեվրոպական լեզուների համապատասխանությունների հանրագումարը: Չնայած այս բոլորին, Մեյյեն այնուամենայնիվ, ինչպես ասացինք, ընդունում է նախալեզվի գոյությունը. «Բոլոր հնդեվրոպական լեզուները միևնույն լեզվի տարբերակված (des formes differanciées) ձևերն են» (Ling. hist. etc. II, էջ 48): Նրա առարկությունը միայն այդ «միևնույն լեզվի» վերականգնման մասին է: Ինչ վերաբերում է այդ «նախալեզվի» վիճակին, ապա այստեղ ևս Մեյյեն հակադրվում է նախորդներին: Եթե հները կարծում էին, որ հնդեվրոպական նախալեզուն ներկայացնում է մի սկզբնական պրիմիտիվ լեզու, որի ռևոլյուցիոնարությամբ էլ հնարավոր է թափանցել մարդկային լեզվի ծագման խնդրի խորքերը, ապա՝ Մեյյեն գտնում է, որ այդ նախալեզուն բոլորովին էլ սկզբնական վիճակ չի ներկայացնում, որ նա ոչ ավելի հին, ոչ էլ ավելի նախնական է, քան, օրինակ, եգիպտական լեզուն: «Երկար ժամանակ կարծում էին, թե հնդեվրոպական լեզուն սկզբնական լեզուն է: ...Բայց չէ՞ որ հնդեվրոպական լեզուն, խեթերինի, սանսկրիտի, հունարենի... նկատմամբ նույնն է, ինչ որ լատիներենը՝ իտալերենի, ֆրանսերենի... նկատմամբ... Հնդեվրոպական լեզուն, իհարկե, պիրամիդների եգիպտական և հին բաբելոնական (ակկադերեն) լեզուներից ո՛չ հին և ո՛չ էլ, համենայն դեպս, «նախնական» է (Введение, էջ 80—81): Այստեղից էլ բխում է այն, որ հնդեվրոպական նախալեզուն՝ հակառակ հներին պնդումին՝ մարդկային լեզվի ծագման խնդիրը լուծելու համար նյութ մատակարարել չի կարող. «Հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականությունը նվազագույն չափով էլ լույս չի սփռում լեզվի առաջին աստիճանների վրա» (Անդ, էջ 79): Հետևաբար և նախալեզվի վերականգնումը ոչ միայն հնարավոր չէ, այլև անհրաժեշտ էլ չէ. համեմատական քերականությունն «իրրև պատմական քերականության մի տեսակը» երեվան պետք է հանի միայն համապատասխանությունները, որոնց հիման վրա էլ հնարավոր է ուսումնասիրել «լեզվական զարգացման այն մասերը, որոնք չեն կարող հետազոտված լինել փաստերի հիմամբ» (Անդ, էջ 79):

Լեզվի զարգացման տեսական հարցերում Մեյյեի մոտ հատուկ տեղ են զբաղում լեզվի պատմականությունը և լեզվի սոցիալական բնույթը: Ծիշտ կերպով ընդունելով լեզվի զարգացումն իբրև պատմական երևույթ, նա այդ երևույթը դիտում է իբրև տարբեր գործոնների շնորհիվ կատարվող մի բարդ պրոցես: Երկու-

քերականների «հնչյունական օրենքն» ընդունելով հանդերձ, չի գտնում, որ նա է լեզվական փոփոխությունների գլխավոր գործոնը, ինչպես այդ պնդում էին երկուքերականները: Մեյյեն գտնում է, որ հնչյունական փոփոխությունները ոչ թե պատճառ, այլ հետևանք են լեզվական փոփոխությունների, որոնք կատարվում են հասարակական բնույթ ունեցող պատճառներով: Հնչյունական փոփոխություններն արդյունք են ավելի բազմազան ու բարդ երեվույթների. ուստի և «հնչյունական օրենքները» միայն այդ փոփոխությունների արդյունքն են. «Այն, ինչ որ կոչվում է «հնչյունական օրենք», ...կամ երկու հաջորդական ձևերի, կամ միևնույն լեզվի երկու բարբառների միջև եղած համապատասխանությունների կանոնավոր ձևակերպումն է: Եվ այդ համապատասխանությունը մեծ մասամբ արդյունք է ոչ թե առանձնակի իրողության, այլ բազմակի և բարդ իրողությունների, որոնց իրականացման համար պահանջվել է ավել կամ պակաս տևական ժամանակ» (Անդ, 64): Այդ «բազմազան ու բարդ իրողությունները», ինչպես ճիշտ կերպով շեշտում է նա, իրենց հիմքն ունեն հասարակական երևույթների մեջ. լեզվական ամեն մի փոփոխություն արդյունք է հասարակական որևէ երևույթի: Այս տեսակետը նա լավագույն կերպով արտահայտել է բառերի կրած փոփոխություններին, հատկապես բառիմաստի փոփոխություններին նվիրված յուր ուսումնասիրության մեջ¹: Ելնելով այն սկզբունքից, որ «ամեն բառ ունի յուր պատմությունը» (Введение, էջ 63) նա յուր այդ ուսումնասիրության մեջ քննում է բառիմաստի փոփոխությունների ընթացքը և հանգում այն եզրակացության, որ «իմաստի փոփոխությունները պետք է դիտվեն որպես (մի բան), որ իբր հիմնական պայման ունի տարբերությունն այն տարբերի, որոնք կազմում են հասարակությունները» (Ling. hist. etc. I, էջ 271): Բառիմաստի փոփոխության հիմնական պատճառն է հատկապես բառի անցումը սոցիալական մի խմբից մյուսին. այս դեպքում էլ, եթե ավելի մեծ խմբից բառն անցնում է ավելի փոքրին, ապա՝ նրա իմաստն էլ նեղանում է, իսկ եթե փոքր խմբից է անցնում մեծին, ապա իմաստը լայնանում է. «Հիմնական երևույթն այն է, որ մի բառ, որը, մի հասարակության ընդհանուր լեզվում ունի լայն իմաստ, փոքր խմբերից մեկում կիրառվում է ավելի սահմանափակ առարկաների

¹ Comment les mots changent le sens: „Ling. hist. et ling. gén.“ I, p. 280—271:

համար, և ընդհակառակը» (Անդ, էջ 245): Այս բոլորն, ինչպես տեսնում ենք, պարզ կերպով ցույց են տալիս, որ Մեյյեն դիտում է լեզուն իբրև հասարակական երևույթ, մի բան, որ նա ուղղակի ու վճռական կերպով հայտարարում է. «Լեզուն իբրև նախապայման ունի մարդկային հասարակությունների գոյությունը... լեզուն, ...գերազանցապես սոցիալական մի երևույթ է» (Անդ, 230): Կապելով լեզվի զարգացումը հասարակական երևույթների հետ՝ Մեյյեն գտնում է, որ երիտօրեականների կողմից իբրև լեզվի զարգացման հիմնական գործոններ ընդունված «հնչյունական օրենքը», համարանությունն ու փոխառությունը լեզվական մասնակի երեվույթներ են բացահայտում միայն. հիշյալ սկզբունքները «բացատրում են միայն մասնակի իրողություններ և տալիս են մասնակի եզրակացություններ. նրանք հանգում են չնչին բացատրությունների, որոնցից յուրաքանչյուրը ճիշտ է, թերևս, բայց չեն կազմում մի սխաեմ...» (Անդ, էջ 7): Մինչդեռ լեզունների զարգացման ընթացքն ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ոչ թե այդ մասնակի երևույթների բացատրությունը, այլ՝ այն ընդհանուր, բոլոր լեզուներին հատուկ օրենքների, որոնք մարդկային լեզվի զարգացման շարժիչ ուժն են հանդիսանում. «Լեզվաբանական զարգացումը ենթարկվում է ընդհանուր օրենքների» (Անդ), ուստի և լեզվաբանության խնդիրն է քննել ու երևան հանել այդ օրենքները (հմմտ. անդ, էջ 94): Իսկ այդ «ընդհանուր օրենքները», ինչպես ասացինք, նա ճիշտ կերպով փնտրում է հասարակական երևույթների մեջ:

Հակառակ երիտօրեականներին, գտնում է, որ լեզվական փոփոխությունները կարող են տեղի ունենալ այն դեպքում միայն, եթե դրանք կրում են ընդհանուր, հասարակական բնույթ. առանձին, անհատական նորմոօրությունները չեն կարող դեր խաղալ լեզվի զարգացման մեջ, եթե այդ անհատականը ընդհանուրի կողմից չընդունվի: Եթե երիտօրեականները գտնում էին, որ լեզվական փոփոխություններն սկսվում են անհատներից, ապա՝ հետագայում նմանությամբ յուրացվում լեզվական հանրության անդամների կողմից և ընդհանրանում, ապա՝ Մեյյեն գտնում է, որ լեզվական փոփոխությունները պայմանավորված են հասարակական ընդհանուր տենդենցով և անհատական նորմոօրությունները կարող են ընդհանրանալ այն դեպքում միայն, եթե դրանք համապատասխանում են հասարակության ընդհանուր տենդենցին: Վերջապես պետք է նշել նաև, որ Մեյյեն վճռաբար ժխտում է այն հակադի-

տական տեսակետը, թե լեզուն և ցեղը անխզելիորեն կապված են իրար հետ, թե այս ինչ ցեղին ի սկզբանե հատուկ է եղել և է՝ այս ինչ լեզուն և այդպես էլ պետք է մնա: Նա ցույց է տալիս, որ ցեղերը՝ պատմական որոշ հանգամանքների շնորհիվ կարող են մեծամեծ փոփոխությունների ենթարկվել, պահելով իրենց լեզուն, ինչպես և՛ պատմական որոշ պարագաների մեջ փոխել իրենց լեզուն. այսպես, օրինակ, այժմյան անգլիական ժողովուրդը մի ժամանակ խոսել է կելտերեն լեզվով, բայց հետագայում՝ նվաճվելով անգլո-սաքսերի և յուտերի կողմից՝ ընդունել է նվաճողների գերմանական լեզուն: Հետևաբար և լեզուն կախում չունի ցեղից. «Լեզուն կախված է պատմական պայմաններից և բոլորովին կախում չունի ցեղից, որ ֆիզիկական հասկացողություն է» (Введение, էջ 106): Այստեղից էլ նա հանում է այն եզրակացությունը, որ չի կարելի, առհասարակ, խոսել հնդեվրոպական ցեղի կամ ժողովրդի մասին. կարելի է ասել հնդեվրոպական լեզվով խոսող ցեղեր, բայց ոչ երբեք՝ հնդեվրոպական ցեղեր, որովհետև «կան հնդեվրոպական լեզուներ, բայց չկան հնդեվրոպական ցեղեր» (Անդ, էջ 108): Սրանք են, ահա, այն սկզբունքները, որոնցով բնորոշվում է Մեյյեի լեզվաբանական ուղղությունը, և որոնց շնորհիվ նա, ըստ արժանվույն, ճանաչվում է իբրև քսաներորդ դարի մեծագույն լեզվաբանը՝ Եվրոպայում: Սակայն այս միանգամայն դրական սկզբունքների հետ Մեյյեի տեսության մեջ գտնում ենք նաև այնպիսի դրույթներ, որոնք բնորոշում են նրա իդեալիզմը: Ամենից առաջ պետք է շեշտենք այստեղ, որ նրա լեզվաբանական տեսության հիմքն է կազմում բուրժուական սոցիոլոգիզմը. յուր փիլիսոփայական հայացքներով նա հետևում է ֆրանսիական ակադեմիո սոցիոլոգ Դյուրկհեյմին: Յուր ճիշտ դրույթը լեզվի՝ իբրև սոցիալական երևույթի մասին նա չի կարողանում զարգացնել ու հասցնել իսկական վախճանին: Ենչտեղով՝ որ լեզվական երևույթները կախված են հասարակական երևույթներից, նա չի կարողանում գտնել այդ հասարակական երևույթների հիմքը և բավականանում է ցույց տալով միայն լեզվական երևույթի և հասարակական միջավայրի կապը: Մերժելով նախորդների սուբյեկտիվ իդեալիզմն ու բիոլոգիզմը, և այդպիսով իսկ առաջ անցնելով նրանցից, նա այնուամենայնիվ մինչև վերջ չի հասցնում յուր տեսությունը. հասարակությունը նրա մոտ ոչ թե արտադրական հարաբերությունների վրա հիմնված դասակարգային մի կատեգորիա է, այլ՝ զանազան խմբավորումներից կազմված մի հանրություն. այստե-

դից էլ, ահա, բխում է նրա հայացքը լեզվի մասին: Այնուհետև, ընդունելով լեզվի պատմական բնույթը, նա միաժամանակ իբրև լեզվական զարգացման հիմնական օրենք է դիտում «լեզվաբանական անընդհատությունը (տե՛ս Введение, էջ 52—60), այսինքն՝ լեզվի էվոլյուցիոն զարգացումը, անտես առնելով և ուղղակի ժըլտելով որակական անցումները լեզվի մեջ: Ճիշտ կերպով բնորոշելով լեզուների ցեղակցությունը որպես պատմական երևույթ՝ Մեյլեն գտնում է, որ ցեղակից լեզուները միևնույն լեզվի տարբեր ձևափոխություններն են միայն. «Ժամալերեն և իսպաներեն լեզուների նմանությունն առաջանում է նրանից, —ասում է Մեյլեն,— որ նրանք լատիներենի երկու ժամանակակից ձևերն են. ֆրանսերենը, թեև նվազ չափով է նրանց նման, այնուամենայնիվ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ լատիներեն, միայն առավել փոփոխված: ...Երկու լեզու կոչվում են ցեղակից, եթե նրանք նախկինում գործածված լեզվի երկու տարբեր էվոլյուցիաների արդյունք են» (Введение в сравнительное изучение индоевр. языков, էջ 50): Այսպիսով Մեյլեն անտեսում է ցեղակից լեզուների, ինչպես և միևնույն լեզվի պատմականորեն իրար հաջորդած տարբեր համակարգերի որակական տարբերությունները և ընդունում այն ձևափոխությունները միայն, որոնք հանգում են մի ընդհանուր նախաձևի: Իսկ սա լեզվի զարգացման գոհճիկ էվոլյուցիոնիստական ու ֆորմալիստական ըմբռնումն է: Վերջապես Մեյլեն՝ դիտելով լեզուն որպես հասարակական երևույթ՝ փորձում է լուսաբանել նաև հասարակական տարբեր դասակարգերի ազդեցության բնույթը լեզվի վրա, բայց այստեղ էլ նա՝ կանգնած լինելով բուրժուական սոցիոլոգիայի դիրքերում՝ միանգամայն սխալ տեսակետներ է հայտնում: Նրա կարծիքով միևնույն ազգի տարբեր սոցիալական խմբերն ունեն իրենց լեզուները: Այդ կարծիքը հիմնավորելու համար նա հիշում է երկու փաստ. ա) տարբեր հասարակական խմբավորումների «լեզուներում» եղած բառապաշարի տարբերությունը. բ) ազգային բուրժուազիայի կողմից ուրիշ, ոչ մայրենի լեզուն օգտագործելը: Այս վերջին «փաստը» նա փորձում էր հաստատել այն պնդումով, թե իբր «հայ բուրժուազիան խոսում է միայն ռուսերեն, մինչդեռ հայ գյուղական բնակչությունը միայն հայերեն է խոսում դեռ» (Ling. hist. et ling. gén., 4. I, էջ 119—120): Վերոհիշյալ երկու փաստարկներից առաջինը չի հաստատում հասարակական տարբեր խմբավորումների լեզուների գոյությունը. նա ցույց է տալիս միայն, որ հասարակության տարբեր խավերը, ինչպես

և զանազան պրոֆեսիոնալ խմբավորումներ կարող են օգտագործել որոշ քանակով յուրահատուկ բառեր, արտահայտություններ և այլն, որոնցով սակայն ընդհանուր լեզուն չի փոխվում, չի վերածվում ո՛չ դասակարգային, ո՛չ էլ պրոֆեսիոնալ լեզվի: Բառապաշարի մեջ եղած տարբերությունները, սպեցիֆիկ բառերն ու արտահայտությունները առաջ են բերում ո՛չ թե տարբեր լեզուներ, այլ՝ ժարգոններ: Ինչ վերաբերում է երկրորդ փաստին, ապա՝ նա չի համապատասխանում պատմական իրողության: Նախ՝ հայ ազգային բուրժուազիան, իբրև այդպիսին, երբե՛ք և ո՛չ մի տեղ չի խոսել ռուսերեն. հայ բուրժուազիան, իբրև դասակարգ, խոսել է հայերեն ազգային լեզվով. ռուսերեն խոսել են միայն առանձին հայ բուրժուաներ: Երկրորդ, նույնիսկ այն դեպքում էլ, երբ առանձին հայ բուրժուաներ խոսափել են հայերեն խոսելուց և դիմել են ռուսերենին, ապա նրանք ռուսերեն խոսել են ընտանեկան նեղ շրջանակներում և բուրժուական վերնախավի շրջանում: Այդ շրջանից դուրս ռուսերեն չիմացող հայ մասսայի հետ նրանք, այնուամենայնիվ, ստիպված էին լինում հայերեն խոսել: Երրորդ, եթե նույնիսկ ճիշտ լիներ Մեյլենի հիշած այն փաստը, թե Թբիլիսիում հայ բուրժուազիան միայն ռուսերեն է խոսել, ապա՝ այս դեպքում էլ գոյություն չէր ունենա ինչ-որ դասակարգային լեզու, այլ պարզապես ռուսերեն համաժողովրդական ազգային լեզուն, որ հայ բուրժուական վերնախավն ավելի գերադասում էր, քան հայերենը: Վերջապես, Մեյլեն նկատի չի ունենում, որ Թբիլիսիում, ինչպես և Բաքվում, ռուսերենը հանդես էր դալիս որպես ազգամիջյան, ընդհանուր հաղորդակցման միջոց հայ, վրաց, ռուս և այլազգի բնակչության համար: Ուստի և՛ Մեյլենի այդ պնդումները ոչ մի հիմք չունեն: Պետք է շեշտել նաև, որ ելնելով բուրժուական սոցիոլոգիզմի դիրքերից, նա չէր տարբերում դասակարգերը հասարակական այլ կարգի (պրոֆեսիոնալ) խմբավորումներից: Նա հավասարության նշան էր դնում լեզվի մեջ եղած դասակարգային ու պրոֆեսիոնալ տարբերությունների միջև և դրանով իսկ նույնացնում դասակարգային ժարգոնները մասնագիտական ու պրոֆեսիոնալ տերմինաբանության հետ: Իսկ սա խորապես սխալ է:

Անշուշտ մի այսպիսի համառոտ ակնարկով հնարավոր չէ վեր հանել Մեյլենի տեսությունն իր ամբողջ մանրամասնություններով: Վերն ասվածները միայն ընդհանուր, հիմնական հարցերն են շոշափում, որ մեր աշխատության համար բավական համարելով՝ անցնում ենք նրա հայազիտական ուսումնասիրություններին:

Հայերենի վերաբերյալ Մեյյեն գրել է բազմաթիվ մեծ ու փոքր աշխատություններ. բացի դրանից, նա հայերենի շատ հարցերի մասին խոսել է նաև ուրիշ աշխատությունների մեջ՝ կապված այս կամ այն ընդհանուր խնդրի հետ. բայց այստեղ թվենք միայն հայերենին վերաբերող նրա ուսումնասիրություններից մի քանի գլխավորները:

1) Position dialectal de l'arménien (Հայերենի բարրատային դիրքը. MSL, IX, 1896): Չնայած իր ծավալի փոքրության՝ լուրջ հետազոտություն է, որի մեջ հեղինակը որոշում է հայերենի դիրքը հնդեվրոպական լեզուների շարքում՝ հիմք ընդունելով ոչ թե բառապաշարի միջև եղած նմանությունները միայն, այլև տարբեր լեզուների հնչյունական փոփոխությունների միջև եղած համապատասխանությունները: Այս ուսումնասիրության արդյունքներն ամփոփված են հետագայում «Les dialectes indoeuropéens» աշխատության մեջ:

2) Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique (Դասական հայերենի համեմատական քերականության ուրվագիծ, Վիեննա, 1903, ք. տպ. 1936): Աշխատության մեջ համեմատական քննության է ենթարկվում հայերենի ամբողջ քերականական կազմը և ցույց տրվում քերականական ձևերի ծագումն ու զարգացումը, որքանով այդ հնարավոր է հնդեվրոպական լեզուների համեմատությամբ լուսաբանել. այսպիսով՝ դա հայերենի միակ պատմա-համեմատական քերականությունն է՝ Երկրորդ հրատարակության մեջ հեղինակը կատարել է բազմաթիվ հավելումներ ու բարեփոխումներ՝ առաջին հրատարակությունից հետո կատարված նորագույն ուսումնասիրությունների արդյունքների համաձայն: Չնայած որոշ թերություններին՝ հատկապես մեթոդալոգիական տեսակետից, գիրքն այնուամենայնիվ գիտական շատ մեծ արժեք ունի. վստահորեն կարող ենք ասել, թե առանց այն լիովին յուրացնելու չի կարելի ձեռնամուխ լինել հայերենի ուսումնասիրության:

3) Recherches sur la syntax comparée de l'arménien (Հետազոտություն հայերենի համեմատական շարահյուսության. MSL, X, 1898, XI, 1900, XII, 1903, XVI, 1910, XVII, 1911): Թեև ամբողջը միասին առանձին գրքով լույս չի տեսել, բայց բավակա-

¹ Երկու հրատարակությունների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ հեղինակի հիմնական եզրակացությունները անփոփոխ են մնացել:

նին մեծ ուսումնասիրություն է և իր ծավալով էլ նախորդի չափ (մոտ 190 էջ): Հեղինակը հանգամանորեն քննության է առնում հայերենի քերականական ձևերի կիրառությունը՝ ցեղակից լեզուների համեմատությամբ, սկսած հոգերից ու դերանուններից, վերջացրած բայի դիմավոր ձևերով: Պետք է նշել, որ հայերենի շարահյուսության ուսումնասիրությունն ընդհանրապես հարկ եղած ուշադրության չի արժանացել, մանավանդ այլ լեզուների շարահյուսության հետ համեմատելով: Մեյյեն է, որ լուրջ, գիտական կերպով ուսումնասիրել է այն և տվել, իրոք, մի մեծարժեք հետազոտություն: Հետևաբար այս աշխատությունը ևս թե՛ յուր գիտական խորությամբ, և թե՛ նրանով, որ իր տեսակի մեջ միակն է, մի թանկարժեք ավանդ է հանդիսանում հայ լեզվի ուսումնասիրության անսպառնալիք:

4) Altarmenische Elementarbuch (Հին հայերենի տարրական դասագիրք. Հայդելբերգ, 1913). գրաբարի քերականությունն է, որ, չնայած համեստ վերնագրին, դարձյալ մի լուրջ աշխատություն է: Եվրոպական լեզուներով եղած՝ գրաբարի քերականությունների մեջ այժմ էլ ամենալավն է:

Այստեղ պետք է հիշել կրկին «Les dialectes indoeuropéens» աշխատությունը, որ հավասարապես վերաբերում է բոլոր հնդեվրոպական լեզուներին, այդ թվում նաև հայերենին: Իհարկե, ինչպես վերև ասացինք, սրանցով չի սահմանափակվում Մեյյեի հայագիտական ուսումնասիրությունների ցանկը. բազմաթիվ են նրա հետազոտությունները հայերենի այլ և այլ կողմերի նկատմամբ: Դրանք մեծ մասամբ առանձին հոդվածներ են, որոնց մեջ հեղինակը քննության է առնում հայերենի մասնավոր երևույթները, իսկ սովելի շատ՝ ստուգաբանում հայերեն բառեր: Սակայն հայերենին նվիրված կարևոր, ընդհանուր բնույթ կրող աշխատությունները վերը թվարկածներն են:

Այժմ հակիրճ կերպով խոսենք Մեյյեի՝ հայոց լեզվի վերաբերմամբ ունեցած հայացքների մասին: Նրա ընդհանուր լեզվաբանական սկզբունքների մասին խոսելիս ասացինք արդեն, որ նա լիովին ընդունում է լեզուների ծննդաբանական ցեղակցությունը և ճանաչում «հնդեվրոպական լեզվաբնութանիքը» յուր ճյուղավորումներով հանդերձ: Ինքնին հասկանալի է, որ հայերենը նույնպես ճանաչում է իբրև այդ «բնութանիքի» մի անդամ, մի բան, որ հայտնապես արտահայտված է գրեթե յուր բոլոր աշխատությունների մեջ. այդ այնքան հայտնի սկզբունք է նրա մոտ, որ ավելորդ է

որևէ մեջ բերումով հաստատել, թե իրոք այդպես է ընդունում: Ինչ վերաբերում է այդ ընտանիքի մեջ հայերենի ունեցած՝ ինչպես ինքն է ասում՝ բարբառային դիրքին, ապա այստեղ Մեյյեն արդեն իր սեփական տեսակետն ունի, որ թեև սկզբունքորեն չի տարբերվում Հյուսիսային տեսակետից, բայց նրա զարգացումն ու ճշտորոշումն է հանդիսանում: Այդ խնդիրն, ինչպես ասացինք, Մեյյեն քննության է առել յուր «Հայերենի բարբառային դիրքը» հոդվածի մեջ: Այստեղ հեղինակը քննության առնելով հայերենի յուրահատուկ հնչյունափոխական երևույթները մյուս լեզուների համեմատությամբ, (հանգում է այն եզրակացության, որ հայերենն իր հնչյունափոխական երևույթներով նման է հնդ-իրանականին, լատոս-սլավականին և հունականին, բայց և այնպես դրանցից ոչ մեկի հետ էլ սերտ միություն չի կազմում: «Հնդ-իրանականի (և մասնավորապես իրանյանի), լատոս-սլավականի և հունականի մեջ է, որ հայերենի հնչյունական հին երևույթները (les anciens phénomènes) դանում են իրենց համապատասխանները, առանց թույլ տալու, սակայն, հայերենն առանձնապես սերտ կերպով արքերբ բարբառներից մեկի հետ միացնելու» (Position etc. MSL, IX, էջ 155): Այսպիսով Մեյյեն հայերենն՝ իբրև անկախ, առանձին ճյուղ՝ գիտեղում է հնդ-իրանականի, լատոս-սլավականի և հունականի միջև: Այդ նույն եզրակացությունը տալիս է նաև «Les dialectes indoeuropéens աշխատության մեջ, որում քրննության առնելով բոլոր «հնդեվրոպական բարբառների» հարաբերությունները մեմլանց հետ, ալսինքն՝ իրար մեջ ունեցած զուգաձայնություններն (isoglosse) ու տարբերությունները, հայերենը դասում է արևելյան խմբի մեջ, շեշտելով, որ նա հավասարապես մոտ է նաև հունականին, իսկ մի կետում էլ՝ գերմանականին (բաղաձայնական փոփոխությունները), որոնք արևմտյան խմբի մեջ են մտնում: «Հնդ-իրանականը, սլավոնականը, բալթիականը, հալկականը (և ալբանականը) կազմում են արևելյան խումբը» (Les dialectes etc., էջ 131): Ապա՝ «Հունարենը մի քանի տեսակետներից մոտենում է հայերենին և հնդ-իրանականին ... Հունարենը գրավում է, ուրեմն, մի միջին դիրք մի կողմից իտալական և մյուս կողմից արևելյան լեզուների՝ հայերենի և հնդ-իրանականի, ու մասնավորապես՝ իրանականի միջև: ... Արևելյան լեզուների մեջ հայերենը, որ պահպանում է α և \omicron -ի և $\tilde{\alpha}$ և $\tilde{\omicron}$ -ի տարբերությունը, համեմատաբար մոտ է արևմտյան խմբին: Մյուս

կողմից՝ երևան են հանված նաև մի քանի առանձնահատուկ զուգադիպություններ հայերենի, սլավոնականի և բալթիականի միջև: ... Բաղաձայնական փոփոխությունների ընդհանրությունը գերմանականի հետ մի կարևոր երևույթ կլինեն, բայց, ինչպես տեսանք, նա օրինաչափ չէ, որպեսզի չուրջ նշանակություն տրվի» (Անդ, էջ 133): Մեյյեի այս տեսակետն ընդունված է հնդեվրոպաբանության հետևող ժամանակակից հայագետների կողմից: Հայերենի ցեղակցության մասին ունեցած այս սկզբունքի համաձայն էլ Մեյյեն ուսումնասիրել է յուր աշխատությունների մեջ հայոց լեզվի տարբեր կողմերը, վեր հանելով հատկապես այն ընդհանրությունները և առանձնահատկությունները, որ ներկայացնում է հայերենը ցեղակից լեզուների համեմատությամբ: (Այսպես՝ մանրագին քննության ենթարկելով հայերենի հնչյունաբանությունը (Esquisse, էջ 1—35) նա այն հետևության է հանգում, որ հայերենը ներկայացնում է «հնդեվրոպականից բոլորովին տարբեր սիստեմ» (Անդ, էջ 35): Իբրև տարբերություններ նշում է. 1) Շեշտը, որ հայերենում հաստատուն է և ոչ երաժշտական, այլ՝ ուժգնության, մինչդեռ «հնդեվրոպականն» ուներ շարժուն երաժշտական շեշտ: 2) Հայերենի ձայնավորները քանակի (երկարության ու կարճության) տարբերություն չեն ներկայացնում շեշտյալ կամ անշեշտ լինելիս, իսկ «հնդեվրոպականում» կալին երկար ու կարճ ձայնավորներ: 3) Խուլ և ձայնեղ պայթականների արտասանության ժամանակ ձայնալարերի թրթռումն ուղ սկսվելու հետևանքով հայերենում առաջացել է բաղաձայնների այնպիսի փոփոխություն, ինչպիսին կատարված է գերմանականում, այսինքն հնդեվրոպական խուլ պայթականներին հայերենում համապատասխանում են շնչեղ խուլ պայթականները, ձայնեղ պայթականներին՝ խուլերը, շնչեղացած ձայնեղ պայթականներին (bh, dh են)՝ պարզ ձայնեղները: 4) «Հնդեվրոպականն» ուներ բազմաթիվ ու բազմատեսակ բաղաձայնական խմբեր. հայերենը վերացրել է նրանք և գրեթե բոլոր վանկերը վերածել բաց վանկերի: 5) Հնդեվրոպականն ուներ մի խումբ հնչյուններ, որոնք ըստ իրենց դիրքի կարող էին լինել ձայնավոր, բաղաձայն կամ երկբարբառի երկրորդ տարր. հայերենը վերացրել է նաև այդ: Այս տարբերությունները, սակայն, ինչպես եզրակացնում է հեղինակը յուր հետազոտությունների հի-

Մեյյեի հիշյալ գրքի հիման վրա այդ տեսության ամփոփումը տե՛ս Ա ճ ա ո յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1940, էջ 23—33, 84—90:

մամբ, չեն թույլ տալիս կարծելու, որ հայերենի հնչյունական առանձնահատկություններն առաջացել են տեղական լեզուների ազդեցությամբ. դրանք արդյունք են հայերենին հատուկ ներքին ձգտումի՝ տենդենցի (Անդ, էջ 36): Հոլովական ձևերը քննելով և ցույց տալով հայերենի հոլովական վերջավորությունների համապատասխանությունները ցեղակից լեզուների հետ, ապա՝ քննելով հոլովական ձևերի կիրառությունը՝ հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ հակառակ հնչյունաբանության մեջ ունեցած զգալի տարբերության, հոլովների կիրառության մեջ հայերենը շափազանց հարազատորեն է պահպանել հնդեվրոպական հոլովական իմաստները՝ «Մինչև այսօր հոլովները հայերենում պահպանել են իրենց հնդեվրոպական հիմնական արժեքը՝ առանց էական փոփոխությունների, և այդ պահպանումը նրանով ավելի նշանակալից է, որ բացի սլավոնականից ու բալթիականից, ոչ մի տեղ չենք գտնում նրանց համարժեքը» (Անդ, էջ 71): Այնուհետև քննության է առնում հայերենի խոնարհումը և ցույց տալիս, որ հնդեվրոպական խոնարհման բարդ սիստեմը հայերենում վերածված է շատ ավելի պարզ ու հաստատուն սիստեմի, հակառակ հոլովական սիստեմին՝ որը «դեռ չէր հասել հավասարակշռության մի հաստատուն վիճակի» (Անդ, էջ 58): Հեղինակը ցույց է տալիս, որ էթե հոլովների կիրառությամբ հայերենը միանգամայն հարազատ է մնացել հնդեվրոպականին, ապա՝ ձևաբանության մեջ՝ հոլովման ու խոնարհման ձևերի զարգացումը, որը միանգամայն շոշափելի է, ներկայացնում է երկու տարբեր աստիճան. հոլովաձևերի զարգացումը, հոլովական սիստեմի զարգացումը չի հասել մինչև վերջ, և հաստատուն դրություն չի ստեղծվել. հոլովաձևերի բազմազանությունը, միևնույն բառի տարբեր հոլովումների ենթարկվելը ցույց է տալիս, որ հայերենի հոլովական սիստեմը դեռևս չի հասել միօրինակության աստիճանին, որին ձգտել է, որ հայերենի հոլովական սիստեմը, այդպիսով, անցման մի վիճակ է ներկայացնում՝ «Հոլովումը, այնպես, ինչպես այն ներկայանում է հին հայերենում, գտնվում է, ուրեմն, փոխանցման շրջանում» (Անդ, էջ 60): Դրան հակառակ խոնարհման սիստեմը մինչև վերջ հասցնելով զարգացման ընթացքը, հասել է մի պարզ ու կայուն վիճակի, այնպես որ, հինգերորդ դարում («Դրի հաստատման ժամանակ») բայերն արդեն չունեն «ձևերի կուտակում, որը, ինչպես հոլովման մեջ, առաջացնի նորաձևություններ և մի ամբողջ վերակառուցում» (Անդ, էջ 75): Այսպես, ահա, քննության առնելով

հայերենի քերականական կազմը՝ հեղինակը տալիս է հետևյալ ընդհանուր եզրակացությունը, «Հայերենը պահպանում է հնդեվրոպական բնորոշ առանձնահատկություններից մի մեծ թիվ. հոլովների կիրառությունը, Ո բնով գոյականների թեքումն, օրինակ, բացառիկ արխայիզմներ են:

«Բայց, ընդհանուր առմամբ, հայերենի հնչյունաբանական ու ձևաբանական սիստեմը խորապես տարբեր է հնդեվրոպականից. արտասանությունն ունի մի բոլորովին նոր երևույթ. քերականական ձևերը կազմված են մի յուրահատուկ ձևով. և այն ժամանակ, երբ հայերենը գրի էր առնվում, վերակառուցման աշխատանքն արդեն այնքան առաջացել էր, որ անկանոնությունների մեծ մասը վերացված էր և քերականությունը հասել էր կանոնավորության մի բացառիկ աստիճանի» (Անդ, էջ 111):

Այդպիսի մանրախույզ ուսումնասիրության է ենթարկել Մելյեն նաև հայերենի շարահյուսությունը՝ Ցուր «Recherches sur la syntaxe comparée de l'arménien» աշխատության մեջ նա քննության է առել հայերենի քերականական ձևերի կիրառությունները, նրանց յուրահատկությունները և ավելի շատ արժեքավոր եզրակացություններ: Այսպես՝ հետապոստելով հայերենի ցուցական դերանուններից (այս, այդ, այն, սա, դա, նա, սոյն, դոյն, նոյն), հոգերի (ս, ն), (տեղի մակբայների) (աստ, աստէն, այսր, աստի, այդր, այդրէն, այտի, անդ, անդէն, անդր, անդրէն), «ահա» նշանակող բառերի (աւասիկ, ահաւասիկ, աւաղիկ, ահաւաղիկ, աւանիկ, ահաւանիկ) Նա անորոշ դերանունների (մի, ոմե, ոմ, իմ, ինչ) ծագումը և, հատկապես, նրանց գործածությունը (MSL X), ցույց է տալիս, որ հայերենը բացառիկ հարուստ միջոցներ ունի բառերը և նրանց հետ կապված հանգամանքները նախադասության մեջ ձշտելու համար. լղերանունների ու հոգերի առատությամբ, ինչպես հեղինակը ցույց է տալիս, հայերենը գերազանցում է բոլոր ցեղակից լեզուներին՝ «Այս ընդհանուր շարադրանքից երևում է, թե որքան միջոցներ ունի (dispose) հայերենը՝ բառերը որոշելու համար, և որքան կուտ ու համաչափ է այն սիստեմը, որ նա հաստատել է: Այս բոլոր միջոցների ճիշտ օգտագործման արդյունքն է հայերեն այս կամ այն դարձվածքի (phrase) պարզությունը. և այն հեղինակները, որոնք՝ ինչպես Աստվածաշնչի թարգմանիչները, ինչպես Եզնիկը, ինչպես Նղիշեն՝ գործադրում են այն հաստատուն և ճիշտ կերպով, իրենց ոճին տալիս են, այդպիսով, կյանք ու արտահայտություն, որոնք կազմում են նրանց հրապույրի մեծ մասը:

շափազանց խստապահանջ է եղել իր հետազոտությունների նկատմամբ և զուտապ` իր եզրակացությունների մեջ, ապա` ինքնին պարզ կլինի, թե ինչու Հյուսիսային հետո նա դարձավ հայագիտության պարագլուխը։

Հայոց լեզվի ուսումնասիրության ասպարեզում ամենահեղինակավոր գիտնականը Եվրոպայում և ունեցավ իր հետևորդները ոչ միայն Եվրոպայում, այլև մեզ մոտ։ Ճիշտ է, ընդհանուր լեզվաբանական, տեսական հարցերի նկատմամբ ունեցած նրա հիմնական սկզբունքներից շատերը, ինչպես վերը ցույց տվինք, մարքսիստական լեզվաբանության հետ անհամատեղելի են։ Բայց այդ սկզբունքները հաղթահարելը մարքս-լենինյան դիալեկտիկական մատերիալիզմով գինված մեր սերունդի համար հեշտ է, մի կողմից, և այդ սկզբունքները չեն խանգարել նրան ճիշտ, գիտական հիմունքներով հայերենի փաստական նյութն ուսումնասիրելու գործին` մյուս կողմից։ Մեյյեի հետազոտությունները հաստատապես մտել են հայոց լեզվի ուսումնասիրության ոսկե զանձարանի մեջ։

Նրա ուսումնասիրությունները ոչ միայն մնայուն են իրենց բարձր արժեքով, այլև հենց իրենց այդ խորը, գիտական բնույթով օրինակ են հանդիսանում այն բանին, թե ինչպես պետք է ուսումնասիրել լեզվական երևույթները։ Մեյյեի հայ լեզվաբանության պատմության մեջ մտած մեծագույն լեզվաբաններից մեկն է։

**Հուլիսի
Պեղերսըն**

Մեյյեից հետո Եվրոպական ժամանակակից նշանավոր հայագետներից մեկն է Կոպենհագենի համալսարանի պրոֆեսոր Հուլիսի Պեղերսընը, որ յուր հմուտ աշխատություններով նույնպես մեծ ծառայություն է մատուցել հայերենի ուսումնասիրությանը։

Նա հայերենի ցեղակցության հարցերում, ինչպես կտեսնենք, լիովին շնորհունում է Մեյյեի տեսակետները և այդպիսով իսկ հարում նրա ուղղությունը։

Հուլիսի Պեղերսընը ծնվել է 1867 թվին` գյուղական ուսուցչի ընտանիքում։ Հայրը շատ լեզուներ գիտեր և ընդհանուր ծանոթություններ ուներ լեզվաբանական հարցերի մասին, որոնք և սովորեցրել է յուր որդուն։ 1885 թվին ավարտելով գիմնազիոնը` շարունակել է ուսումը Կոպենհագենի համալսարանում, որ և ավարտել է 1890-ին։ 1892 թվից մինչև 1896 թիվը ճանապարհորդել է գեպի Գերմանիա, Շվեյցարիա, Իտալիա, Հունաստան, Քուրքիա, Ռուսաստան և Իուլանդիա։ 1897 թվին Կոպենհագենի համալսարանում ստանում է դոկտորի աստիճան և ուսուցանելու իրավունք

(ius docendi), իսկ 1903 թվի ապրիլի 1-ին` պրոֆեսորի կոչում։ Վախճանվել է 1953 թվականին։

Պեղերսընը որպես լեզվաբան մասնագետ է հնդեվրոպական լեզուների, առանձնապես` ալբաներենի և կելտական լեզուների, որոնց մասին բազմաթիվ ուսումնասիրություններ ունի։ Իբրև հնդեվրոպագետ` նա զբաղվել է հայերենով իր ուսումնասիրությունների վաղ շրջանում էլ։ Հայերեն լեզուն սովորել է ինքնաշխատությամբ` սկսած 1892 թվից և հետագայում այնպիսի կատարելության է հասցրել յուր գիտությունը հայերենի ասպարեզում թե՛ գործնականի, և թե՛ տեսականի մեջ, որ դարձել է Եվրոպայի լավագույն հայագետներից մեկը։ Հայերենի արտասանությանը ծանոթանալու համար նա գնացել է Վենետիկյան Միսիթարյանների մոտ` Ս. Ղազար կղզին (1893-ին), և Վիեննականների մոտ (1903-ին), իսկ Պետերբուրգում գտնված միջոցին (1898-ին) հայերենի արտասանության մասնավոր դաս է առել մի հայ քահանայի որդու մոտ։ Սկսած 1897 թվից, Պեղերսընը մանր ուսումնասիրություններով քննության է առնում հայերենի զանազան հարցերը (հնչյունական օրենքներ ևն)։ 1900 թվին` ալբաներենի մասին քրատարակած ընդարձակ ուսումնասիրության մեջ հեղինակը լուրջ հետազոտության առարկա է դարձնում հայերեն լեզուն և մի գրչուտ (Albanesisch und Armenisch) քննության առնում ու հաստատում զանազան հայերեն և ալբաներեն բառերի համապատասխանությունը։

Առանձնապես հայերենին վերաբերող նրա առաջին մեծ ուսումնասիրությունն է «Zur armenische Sprachgeschichte» (1904), որ թարգմանված է հայերեն «Նպաստ մը հայ լեզվի պատմության» վերնագրով ու նախապես տպված «Հանդէս Լիմսօրեայ»-ում (1903—1904 թթ.), ապա և` հրատարակված առանձին (1904)։ Հեղինակն ինքն է սրբագրել թարգմանությունը հրատարակության միջոցին և որոշ հավելումներ կատարել, որով և գիրքն ստանում է բնագրի արժեքը։ Բուն ուսումնասիրությունը նվիրված է հայերենի մի քանի հնչյունական օրենքների քննությանն ու նոր օրենքների հայտաբերմանը։

Աշխատությունը բաժանված է երեք գլխի. առաջին գլխում հեղինակը նախնական գիտելիքներ է տալիս հայերենի հնչյունական օրենքների մասին, քննում հնդեվրոպական մի քանի բաղաձայնների ունեցած համապատասխանությունները հայերենի մեջ. այստեղ նա` քննության առնելով հայագետների կողմից նախա-

պես առաջարկված հնչյունական օրենքները՝ հայերենի վերաբերմամբ, մի մասը հաստատում է, մի մասն էլ մերժում՝ նորանոր ապացույցներով ցույց տալով, որ դրանք սխալ են: Այս գլխում իր ընդունած ու հաստատած գլխավոր հնչյունական օրենքներն են. հնդեվրոպական v հայերենում բառի սկզբին միշտ դառնում է գ. բառասկզբում երբեք վ չի մնում. երկու ձայնավորների միջև դառնում է վ, Վ՝ եթե հայերենում բառի վերջ ընկնի. եթե բառի մեջ է՝ դառնում է գ (օր. կով, կոզի): Հնդեվրոպական k = հայ. u., kv = շ, ps = u, sp = u, phs = փ, rp = ռ?, l = թ, ձայնավորից հետո՝ յ, կամ լ, r-ից հետո՝ դ, թ և q-ից հետո՝ ք, rtr = հ, q բառի սկզբում դառնում է հ? բառամիջում՝ r-ից հետո դառնում է գ, ձայնավորից հետո՝ կ. gh բառի սկզբում դառնում է ձ, բառամիջում՝ գ. kh = ց, sqh = շ կամ սխ, s = u: Այս օրենքներից յուրաքանչյուրի համար հեղինակը բերում է բավականաչափ օրինակներ և դրանցով իսկ հաստատում յուր ասածները. այդ հնչյունական օրենքների համապատասխան էլ հեղինակը առաջարկում է նոր ստուգաբանություններ, որոնք մեծ մասամբ ճիշտ են:

Երկրորդ գլխում հեղինակը քննության է առնում հայերենի ք հոգնակերտ մասնիկը, որ, ինչպես գիտենք, երևան է գալիս գրաբարում՝ գոյականների հոգնակի ուղղական ու գործիական հոլովածներում և բայերի հոգնակի թվի առաջին ու երկրորդ դեմքերում: Հայերենի այս ք մասնիկը հնչյունաբանական կնճզոտ հարցերից մեկն է, և, ահա, հեղինակը փորձում է գտնել նրա համապատասխանը՝ հնդեվրոպական հնչյունը: Պեղբորսից առաջ ք-ն համապատասխան էր համարված հնդեվրոպական s-ին, բայց ոմանք այդ սխալ էին համարել և դրել sv, tva խմբերը: Հարցը լուծելու համար հեղինակը վերցնում է այն բոլոր հնդեվրոպական ձևերը, որոնց մեջ վերջահանգ s կա, և քննում, թե դրանք հայերենի մեջ ինչ փոփոխությունների են ենթարկվել: Հնդեվրոպական հոլովածներից վերջահանգ s ունեն ուղղականն ու սեռականը. հայերենում այդ հոլովները s-ին համապատասխան ոչինչ չունեն. հեղինակը գտնում է, թե մեր ուղղականը կազմված է համաբանությամբ, իսկ սեռականը նախապես ոչ թե բուն սեռական է եղել, այլ՝ տրական, որ հետագայում նաև սեռականի նշանակություն է ստացել. հայերենի բացառականն էլ ոչ թե կազմված է tos մասնի-

կով, ինչպես ասում է Հյուբշմանը, այլ ուղղակի ներգոյական հոլովի փոխանցմամբ: Սրանցից հեղինակն այն եզրակացությունն է հանում, որ հնդեվրոպական վերջահանգ s-ն հայերենում միշտ դարձել է ք. եթե որևէ ձևում նա չկա, ապա այդ ոչ թե որևէ օրենքի վրա հիմնված կորուսման արդյունք է, այլ՝ համաբանություն:

Երրորդ գլխի նյութն է կազմում մի քանի գոյականների ու ածականների (ծաղր, ծանր), դերանվանական հոլովների (այսր, այդր, նորա) և բայական ձևերի (սիրեր, մի սիրեր) մեջ եղած ք հնչյունը, որ, ինչպես եզրակացնում է, գոյականների ու ածականների մեջ՝ ստացվել է հնդեվրոպական s ուղղականակերտ մասնիկից, իսկ դերանունների ու բայերի մեջ՝ դու, դա դերանուններից:

Իրև հավելված գրքին կցված է հեղինակի մի հոդվածը՝ «Հին հայերեն լեզվի շեշտը», որ հեղինակն ինքն է աշխարհաբար հայերենով (արևմտահայ բարբառով) գրել: Ինչպես գիտենք, ընդունված էր, որ հին հայերենի շեշտը ոչ թե երաժշտական, այլ ուժգնության շեշտ է եղել. դրա համար իբր ապացույց ծառայում էր մի քանի ձայնավորների անկումը՝ շեշտից առաջ: Պեղբորսը՝ հիմնվելով նոր քննությունների շնորհիվ հաստատված այն երևույթի վրա, որ ձայնավորների, հատկապես i և u-ի անկման պատճառ կարող է լինել նաև երաժշտական շեշտը՝, ցույց է տալիս, որ հին հայերենում էլ շեշտը երաժշտական է եղել. հայերեն լեզվում անշեշտ վանկի i և u հնդեվրոպական ձայնավորներն են ընկնում, իսկ e, a, o մնում են. ei, oi երկբարբառները դարձել են ei, eu. և ou > ou. ստացված այս ei և ou երկբարբառները դարձել են i և u, ինչպես եա երկբարբառը անշեշտ վանկերում դարձել է ե. հետևաբար՝ «Այս ամեն ձայնական օրենքները՝ միայն ձայնահնչման կորստյամբ կարելի է մեկնել. ըստ հետևորդի՝ հին հայերեն լեզվի շեշտը պետք է որ երաժշտական շեշտ մ'եղած ըլլար» (էջ 71—72):

Ամբողջ աշխատության արժեքի մասին խոսելիս նախ պետք է նկատի ունենալ ուսումնասիրվող նյութի դժվարությունն ու, միաժամանակ, կարևորությունը: Հնչյունական օրենքների հաստատումը դժվար է հենց այն պատճառով, որ նույն հնչյունը տարբեր դիրքերում շատ հաճախ տարբեր փոփոխություններ է կրում, որ

1 Այդ բանն ապացուցեց Ֆրանց Նիկոլաու Ֆինկը՝ օլափոսական լեզվի շեշտի մասին դրած ուսումնասիրությամբ (1895):

և դժվարացնում է դրանց միջև եղած կապը գտնել. այդ ավելի քան բարդանում է այն բանի հետևանքով, որ երբեմն այս կամ այն կարգի փոփոխության համար բավականաչափ օրինակներ չեն լինում: Սակայն հնչյունական օրենքների հայտարարումը կարևոր է շափազանց, քանի որ այդ օրենքների վրա են հիմնվում բոլոր ստուգարանությունները: Այս երկու տեսակետից մտածելով կարող ենք ասել, որ Պեդերսենի այս աշխատությունը մի լուրջ գործ է, թեև, իհարկե, հայերենի մասնավոր կողմերի քննությամբ, — և աչքի է ընկնում ընդգրկած նյութի հմուտ ու խորագնին ուսումնասիրությամբ: Հեղինակը ամենայն խստությամբ քննում և հաստատում է յուր հետազոտության նյութ դարձած հնչյունական օրենքները, կամ՝ մերժում նրանք, և կամ նորերը սահմանում: Այդ բանի շնորհիվ էլ նրա ասածները վստահելի են դառնում:

1904 թվին KZ-ում լույս տեսավ «Armenisch und die Nachbarspachen» ընդարձակ և հմուտ ուսումնասիրությունը, որ և թարգմանվեց ու տպվեց «Հանդէս Ամսօրեայ»-ում (1906), ապա և առանձին՝ «Հայերեն և դրացի լեզուները» վերնագրով: Աշխատության առաջին և ամենից ընդարձակ մասը նվիրված է հայերենի հնչյունական օրենքների քննությանը. հեղինակը շափազանց հանգամանորեն քննության է առնում հայերեն հնչյունների համապատասխանությունները ցեղակից լեզուների հնչյունների հետ և հաստատում այս կամ այն կանոնը, որոնց թվում և նոր փաստեր ավելացրած, կրկին փնդում է նախորդ աշխատության մեջ սահմանած հնչյունական կանոնները: Այդ մանրամասն ուսումնասիրությունից հանում է յուր հիմնական եզրակացությունը. հայերենի հնչյունական փոփոխությունները, ինչ վիճակով էլ նրանք մեզ ներկայացած լինեն, ներկայացնում են հնդեվրոպական հնչյունական սխեմեմի պատմական զարգացումը, որ հայերենի մեջ ավելի արագությամբ և ավելի շուտ է կատարվել, քան ուրիշ ցեղակից լեզուների մեջ. «Հայերենի ձայնական դրուսության փոփոխությունն իբրև հիմ ունի այնպիսի երևույթներ, որոնք մեզի քաջածանոթ են մյուս ամեն հնարավոր հնդեվրոպական լեզուներեն» (էջ 165): Այնուհետև հեղինակն՝ ամփոփելով հայերենի զանազան հնչյունափոխական օրենքները՝ ցույց է տալիս, թե հայերենի ո՞ր հնչյունափոխական երևույթը ցեղակից լեզուներից որի մեջ է գտնում յուր համապատասխանը: Ավելորդ չենք համարում մեջ բերել այդ հատվածը, որ աշխատության այս մասի ամփոփումն է հանդիսանում. «Տ ձայնին հ-ի անցման կհանդիպինք հույն և իրանական լեզվաց

մեջ. հնդեվրոպական քմականներուն զարգացումը ձայնաքննախոսորեն գրեթե բնական է և կհամաձայնի մյուս արևելյան հնդեվրոպական լեզվաց հետ... փակ բաղաձայններու (=այսթական) եռապատիկ արտասանության կերպը նախալեզվեն ժառանգված էր. ձայնաշրջությունն յուր սկզբնական շրջանին մեջ (նուրբը կըլլա նուրբ-թավ, միջակը կըլլա զուտ նուրբ) բոլորովին զուգընթաց է գերմանական ձայնաշրջության հետ, և այս զուգընթացությունն անշուշտ պատահական չէ, այլ ձայնաշրջության սաղմն անշուշտ նախահնդեվրոպական արտասանության կերպերուն դրություն մեջ ծածկված էր. գոնե այս շրջման առաջին գործողությամբը ստեղծվեցավ դրություն մը՝ որ հին հունական ու նախատալական փակ բաղաձայններու դրության հետ շափազանց նման էր: Եթե շրջման առաջին գործողութենեն ետքը՝ փոյություն ունեցող հուրբ թավերը, (=խուլ-շնչել պայթականները) շատ անգամ բաց բաղաձայններ եղան ապագային, ասիկա ալ կհամաձայնի դարձյալ գերմաներենի, նոր հունարենի և իտալերենի զարգացման հետ: Եվ այն, որ **κ** և **ρ** մյուս հնդեվրոպական նուրբ-թավերեն ավելի արագ ու կատարյալ կերպով բաց (=շփական) բաղաձայն եղավ, կհիմնվի հայտնապես այնպիսի բնախոսական՝ պատճառներու վրա, որոնք ամենուրեք կհանդիպին. **κ**, ծանոթ է, նաև արիական ու բալթիկ-սլավ (և ալբաներեն) լեզվաց մեջ բաց ձայն եղած է... Բաղաձայն խմբերուն պարզումն երկրիս ամեն լեզվաց մեջ ազդող ձգտումն մը կծագի, և զօր. սլավերենի մեջ ալ նույն հետևողությամբ ի գլուխ եղած է... Պարզման ճամբան յուր առաջին շրջանին մեջ կհիշեցնե իրանական ձայնական օրենքները: R—խրմբերուն տառատեղափոխությունը կգտնվի նաև օսեթերենի մեջ... և կովկասյան լեզվաց մեջ, բայց նաև օտար աշխարհներու և նոր պարսկերենի մեջ ալ. համենայն դեպս բոլորովին անապացուցելի է թե հայերեն լեզուն՝ այս կետիս մեջ կավկասյան լեզուներեն ազդեցություն կրած ըլլա. վասն զի հույնիսկ հակառակն ալ նույնչափ հավանական է: Վերջապես ստ, սկ, սպ են ձևերուն առջի ր ձայնավորի մը հավելումը զուգընթաց է իտալերենի և գաղղիերենի հետ: Բաղաձայն խմբերուն պարզման հաջորդեց (ու և ի ձայնավորներուն կորուստն վերջը) բաղաձայններու հոծ կուտակում մը (որուն արդյունք եղան նոր պարզումներ) ճիշտ այնպես, ինչպես եղած է սլավերենի մեջ: Հայերենի ձայնավորաց նվազումները կհիմնվին ընդհանուր բնախոսական օրինաց վրա և վճռական կերպով զուգընթաց են մասամբ սլավերենի և կիմերերենի, և մասամբ

լատիներենի... Այս պատճառով տարօրինակ դյուրահավատ մարդ մ' ըլլալու է, որ հայերենի ձայնական զարգացման մեջ օտար ազդեցութեան հետքեր գտնել կարծես: Միայն թե զարգացման արագութիւնը կրնա ազգին փոթորկալից պատմութեան հայտանիշ ըլլալ, բայց նաև այս տեսակետը պետք չէ շահագանցել, վասն զի հայերենը շատ բազմաթիւ դիպաց մեջ ապշեցուցիչ հնութիւն մ' ունի: —Նաև պարսկերենի փոխառու լատիններն ալ հայ լեզվին մեջ ներմուծած չեն ձայն մը որ բնիկ հայերեն բառերուն մեջ չգտնուի» (էջ 165—167): Այս հիմնական սկզբունքից էլ ելնելով՝ հեղինակը վճարքար մերժում է այն տեսակետը, թե հայերենի հնչյունական սխատմի զարգացման մեջ կովկասյան լեզուները որևէ ազդեցութիւն են ունեցել. իր ուսումնասիրութեան այս մասի մեջ ցույց տալով, որ հայերենի հնչյունական փոփոխութիւններն արդյունք են ներքին, օրինաչափ զարգացման, և այդ փոփոխութիւններին համապատասխան երևույթներ երևան հանելով նաև ուրիշ ցեղակից լեզուների մեջ, հեղինակը եզրակացնում է, որ այդ բանում առհասարակ օտար, այդ թվում և կովկասյան լեզուների ազդեցութիւնը գոյութիւն չունի. «Շատ անգամ ըսված է, թե հայերենի ձայնական դրութիւնը կովկասյան լեզուներեն ազդված է: Եվ այս կարծիքը բնականաբար ապագային ալ ստեպ պիտի կրկնվի, մինչև որ այս կարծիքը կրկնողներուն մեկուն միտքն իջնա՝ կովկասյան լեզվաց վրա հայեցվածք մ' արձակելու: Ով որ այս բանը կրնէ՝ անմիջապէս պիտի համոզվի թե նախ և առաջ բոլորովին դյուրին չէ տահմանել թե յորո՞ւմ կկայանա ըստինքյան ընդհանուր կովկասյան ձայնական դրոշմը, վասն զի զանազան բարբառները շատ կշեղին իրարմե և երկրորդ՝ թե կովկասյան լեզվաց աչքի զարնող ամեն ձայնական երևույթները հայերենի մեջ կպակսին, չեն գրտնվիր» (էջ 165): Վերջապէս հայերենի հնչյունափոխական երեւույթները քննութեան առնելով ցեղակից լեզուների նման երեւույթների համեմատութեամբ, հեղինակը կամենում է նաև որոշել հայերենի դիրքը ցեղակից լեզուների մեջ՝ ըստ հնչյունական օրենքների, կամ՝ ավելի ճիշտ, ցույց տալ, թե յուր հնչյունական օրենքներով հայերենը որ ցեղակից լեզվին է ավելի մոտ. «Ձայնագիտութիւնը կրնա մեծապէս նպաստել լեզվին տեղը՝ հնդեվրոպական լեզվաց շրջանին մեջ որոշելու համար: Հոս ակնբեր է թե հայերենը satəm լեզու մըն է (արևելյան ճյուղ.— է. Ա.). սակայն satəm լեզվաց մեջ բոլորովին եզական դիրք մը կգրավի և ասով ցույց կու տա թե satəm —լեզվաց և centum—լեզվաց (=արևմտյան

ճյուղ.— է. Ա.) միջև եղած վիճն ախշափ խոր չէ, որչափ հաճախ ընդունվի կուզվի» (էջ 167): Գտնելով, որ հայերենը հնդեվրոպական լեզուների արևելյան ճյուղին է պատկանում և ցույց տալով հնչյունական օրենքների այն համապատասխանութիւնները, որոնք գոյութիւն ունեն իրանական լեզուների մեջ, նա, այնուամենայնիւ, գտնում է, թե հնչյունական օրենքների համապատասխանութիւնների կողմից հայերենն ամենից ավելի մոտ է հունարենին. դրա համար իբր օժանդակ հիմնավորում հիշում է նաև այն տեսակետը, թե արևելյան և արևմտյան ճյուղերի միջև հնչյունական տարբերութիւններն ավելի ուշ են կատարվել քան այդ ճյուղերի անջատումն իրարից, ուստի և հնչյունական այդ տարբերութիւնների գոյութիւնից առաջ մի ճյուղը կարող էր ազդել մյուսի վրա, որ և կմնար նաև անջատումից հետո. «Գավառաբարբառական այն ալիքը, որ satəm լեզուները բաժանեց centum—լեզուներեն, հնդեվրոպական լեզվի հնագույնը՝ անջատումը չի ներկայանար: Գավառաբարբառական այս ալիքն հառաջ և նույնիսկ վերջն եղող ժամանակներուն մեջ ալ կրնային շատ դյուրութեամբ արևելյան և արևմտյան լեզվի մը մեջ անձուկ աղերսներ տեղի ունեցած ըլլալ և հասարակաց զարգացումները հառաջ բերած: Եվ չեմ ուզիր թագցնել համոզումս, թե արդեն կանխավ ապահովված ստուգաբանական ատաղձն և միանգամայն այս ուսումնասիրութեանս մեջ ձեռք բերված արդյանց կշռադատութիւնը զիս այն կարծեաց կտանի, թե հայերեն լեզուն հնդեվրոպական ուրիշ լեզվի այնչափ մերձավոր չէ, որչափ հունարենի» (էջ 169):

Աշխատութեան երկրորդ մասը նվիրված է հայերենից փոխառու բառերի քննութեանը. այս մասում հեղինակը՝ մի կողմ թողնելով նորագույն շրջանի փոխառութիւնները՝ կամենում է հաստատել, որ թուրքերենի մեջ հայերենից բառեր են փոխառված նաև շատ վաղ ժամանակներում: Այդ բանի համար հեղինակը նախ և առաջ մոնղոլերեն, մանջուրերեն և թուրքերեն լեզուների համեմատութեամբ որոշ հնչյունական օրենքներ է սահմանում՝ թուրքերեն բառերի նախաձևերը վերականգնելու համար, ապա՝ թուրքերեն բառերը այդ համեմատութիւնների միջոցով իր վերականգնած նախաձևերով համեմատում հայերեն բառերի հետ: Այդ բառերի համեմատութիւնները տալով և ջանալով ապացուցել՝ մի կողմից՝ նրանց նախնական նույնութիւնը, և մյուս կողմից՝ հայերենից թուրքերենի, երբեմն նաև մոնղոլերենի՝ մեջ մտած լինելը, հեղինակը հանգում է այն եզրակացութեան, թե այդ փոխա-

ուսթյուններն արդյունք են հայերենի և թուրքերենի շփման՝ նախաքրիստոնեական ժամանակներում. «Հին հայ-թրքական հարաբերությունաց ժամանակը կարելի չէ ճշտիվ որոշել: Եթե Պ. Ենսենի հաթյան տեսությունը հաստատվի, այն ատեն ասի ժամանակախոսական կովան մը կըլլա: Թուրքերենի մեջ գտնվող հայերեն փոխառյալ բառերն այնպիսի հնամի երևույթ մ'ունին, ինչպիսի են Ենսենի կարգացած հաթյան ձևերը: Իսկ հաթյան արձանագրությունքն նախաքրիստոսյան առաջին հազարամյակին առաջին կեսն են: Նաև հայոց պատմության մեզի ծանոթ իրողությունները հավանական կընծայեցնեն ինձի այն կետը՝ թե թրքերենի մեջ գրտնըվող հայերենն փոխառյալ բառերը համեմայն զեպս պետք են հնագույն ըլլալ 500 տարիեն՝ Ն. Ք.» (էջ 204): Վերը մենք առիթ ենք ունեցել ասելու, թե Ենսենի տեսությունը հաթերի և հայերի մասին՝ ընդունելի չէ, և որ հաթյան արձանագրությունների ենսենյան ընթերցումից ոչ մի բան ճիշտ չէ. ինչ վերաբերում է Պեզերսընի այս տեսակետին՝ թուրքերենի մեջ հայերենից փոխառյալ բառերի մասին, ապա այս ևս բոլորովին ընդունելի չէ. այդ տեսակետը հիմնավորելու համար բերված հայերեն ու թուրքերեն բառերի համեմատությունները համոզիչ չեն, եթե շասենք, թե արվեստական ու մտացածին են:

Գրքի երրորդ մասի նյութն են կազմում հայերենի հոգնակերտմասնիկները. հեղինակը թվելով հայերենի (հին և նոր)՝ -ք, -եր, -նի, -ուի, -ան, -ստան, -ներ հոգնակի կամ հավաքական կազմող մասնիկները՝ քննում է նրանց ծագումը: Իբրև ստուգաբանված՝ պարսկերենից փոխառյալ -ստան մասնիկը մի կողմ թողնելով՝ նա մեկ առ մեկ քննում է մյուս մասնիկները և ցույց տալիս, որ դրանք ստացվել են բնիկ հայերեն նախնական ձևերից և փոխառություններ չեն: Հեղինակը գտնում է, որ միջին և նոր հայերենում հոգնակիի համար շափազանց մեծ գործածություն ստացած -եր, -ներ, -տի, -նի, -ուի մասնիկները գրաբարյան հավաքական ձևը կազմող նույն մասնիկներն են, որոնք և իրենց ծագմամբ հնդեվրոպական են. նա հաստատում է, որ հավաքական ձևերն իբրև հոգնակի գործածելը հատուկ է բոլոր հնդեվրոպական լեզուներին, հետևաբար և ամենևին էլ հարկ չկա հայերենի մեջ հավաքականների հոգնակիի մասնիկներ դառնալն օտար լեզուների ազդեցությամբ բացատրել. «Հավաքականաց իբրև հոգնական գործածությունը գոյություն ունի ամեն հնդեվրոպական լեզվաց մեջ (ուր մասամբ նույն իսկ վերջավոր կազմության համաձայնությունը

նր կրնա ապացուցվի) և ըստ դիպաց երբեմն շափազանց առատությամբ ալ կարգանա, ու նույնիսկ կազմությունն ալ հավաքականներու արդյունք է, անոր համար անխմատ բան մըն է հավաքական հոգնակիները իբրև հնդեվրոպական լեզվաց օտար երևույթ մը նշանակել» (էջ 208): Հավաքականների իբրև հոգնակի դառնալու համար հեղինակը նշում է երկու պայման. նախ՝ հոգնակիների անկանոն կազմությունները և միաժամանակ երկու ձևերի գոյություն ունենալը. եթե երկու հոգնակի ձև կա նույն բառի համար, ապա շփոթությունից խուսափելու համար մեկը պետք է ջնջվի. մինչդեռ հավաքականը կարող է գործածվել անկանոն կազմություն ունեցող հոգնակի ձևի հետ՝ անանց շփոթություն առաջացնելու, և հենց դրա շնորհիվ էլ տարածում ստանալ: Երկրորդ պայմանը ածականի և գոյականի համաձայնությունն է. հոգնակի ձևը պահանջում է համաձայնեցում. բայց հաճախ համաձայնեցումը հնարավոր չի լինում կամ ուղղակի չի կատարվում, մանավանդ եթե լեզվի մեջ համաձայնեցման օրենքը խախտա է: Մինչդեռ հավաքականի գործածությունը հնարավորություն է տալիս խուսափել համաձայնեցումից. «Հնդեվրոպական հին հոգնակի հոլովումը հավաքական կազմութենն դանազանողը ճիշտ անկանոն հոլովումն է, և ոչ թե նշանակությունը: Հոգնակվո և հավաքականի գաղափարները տեսականորեն դյուրավ իրարմե կզանազանվին, բայց գործնականին մեջ երբեք իրարմե որոշ չեն բաժանվիր: ...Հոգնակի կազմությունն իրեն հատուկ անկանոն հոլովման հետ՝ տակավին երկրորդ ծանուցիչ մ'ալ ունի՝ ածականաց, դերանվանաց և բայաձևերուն (հոլովական) համաձայնությունը: Այս համաձայնությամբ հին հոգնակի կազմությունը որոշակի կբաժանվի նորածագ հավաքական կազմություններեն, և այս վերջինք սովորաբար իբրև հոգնակի կազմություններ չեն կրնար մնալ. եթե միևնույն ատեն անկանոն հոգնակի հոլովումը շնորհունին: Հավաքական կազմությունները կրնան՝ առանց անկանոն հոլովում մ'առնելով իրենց հավաքական նկարագիրը կորցնելու, որոշ հոգնակի ձևեր ըլլալ՝ միայն այն լեզվաց մեջ, որ սծականաց համաձայնությունը նորը թելե մը կկախվի, ինչպես հայերենին մեջ, կամ ուր հոլովի փոփոխությունը բոլորովին դադարած է, դ. օր. կիմերերենի և բրեյտոներենի մեջ» (էջ 210): Խոսելով հայերենում գոյականի և ածականի համաձայնության խախտա վիճակի մասին՝ նա գտնում է, որ այդ ոչ թե նոր, մասնավորապես հայկական հողի վրա առաջացած երևույթ է, այլ իր արմատներն ունի հնդեվրոպական

նախալիզվում: Ով որ իրողություններով կառաջնորդվի, չի կրնար տարակուսիլ, թե հայերենի անհամաձայնությունը նախահնդեվրոպական համաձայնական դրույթյան թերութանց արդյունքն է, որոնք այստեղ մյուս հնդեվրոպական լեզվաց նման անհետացած չեն, այլ ավելի տարածված: Արդի հայերենին մեջ տիրող դրույթունն այն է, որ ածականները միշտ գոյականեն հառաջ կգրվին ու միշտ ալ անհոլով են... Արդի հայերենին կանոններն միջին հայերենի մեջ էապես զարգացած լմնցած էին... Արդի հայերենը ամենահաջող եղանակով զերծած պրծած է նախահնդեվրոպական համաձայնություն անլուծանելի խառնակութենեն, որ դեռ այս օրս՝ երկար հազարամյակներն վերջն ալ՝ գրեթե ամեն հնդեվրոպական լեզվի վրա կտիրե, և վերադարձած է տրամաբանական... պարզություն» (էջ 213—214): Հեղինակն ընդունում է, որ այդ պարզացման ընթացքում կարող էր հարևան լեզուներից այս կամ այն չափով ազդեցություն կրել, սակայն այդ ազդեցությունը արտահայտվել է ոչ թե հայերենի մեջ նոր երևույթ կամ իրեն խորթ տարր մտցնելով, այլ միայն նպաստելով իր սեփական ուղղությամբ կատարվող զարգացման ընթացքի արագացմանն ու վերջնական կատարմանը. «Զարգացման այլ և այլ հնարավորությունց մեջ ճիշտ այս ճամբան բռնել կարելի է որ բոլորովին անկախ եղած ըլլար դրացի ոչ-հնդեվրոպական լեզուաց ազդեցութենեն. բայց այսու ամենայնիվ այս դրացիությունն զարգացման մեջ օտար բան մը մտցուցած չէ. արդի հայերենի համաձայնությունը արդյունք է հին հայերենին, հին հայերենն ալ՝ նախահնդեվրոպականին» (էջ 214): Այս զարգացման շնորհիվ ահա հայերենում հավաքականները շատ մեծ գործածություն ստացան և աստիճանաբար դարձան ուղղակի հոգնակերտ մասնիկներ. «Միջին և արդի հայերենի հոգնակիի դրույթյան համար գետիկը պատրաստված էր արդեն հին հայերենի վերադրական ածականին անհամաձայնություններն իրենց գոյականին հետ, և որ բնիկ հնդեվրոպական սկզբնավորութենեն կազմված էր... Այս հավաքականներուն մեջ գոյություն ունին արդեն այնպիսի օրինակներ, որոնք միջին և արդի հայերենին մեջ ընդհանրացած ձևակերտները կցուցնեն, և այս ձևակերտներն ալ իսկույն ցույց կուտան իրենց ազգակցությունն հայերենի ուրիշ և հնդեվրոպական ձևակերտաց դրույթյան հետ» (էջ 215): Վերջապես հիշելով Կարստի այն տեսակետը, թե միջին հայերենի -եռ, -նի, -ուի և -տի հոգնակերտ մասնիկները կովկասյան լեզուներից են փոխառված (Հմմտ. մեզ մոտ՝ Յոզեֆ Կարստ)

հերքում է այդ տեսակետը և բերում հետևյալ ապացույցները (էջ՝ 228—232). 1. Հայերենի մասնիկներն այնպես սերտ կապված են հայերենի-հնդեվրոպական «ձևակերտի դրույթյան» հետ, որ փոխառության մասին խոսք լինել չի կարող: 2. Եթե գրաբար հայերենը ավելի հնագույն է, քան նույն ժամանակի խոսակցականը, համենայն դեպս հարյուր տարվա տարբերություն կարող է լինել, և ոչ հազարամյակի, որ անհրաժեշտ էր Կարստի այն տեսակետի համար, թե այդ մասնիկները խոսակցականի մեջ են մտել, բայց չեն թափանցել գրականի մեջ: 3. Եթե հնագույն ժամանակ փոխառված լինեին այդ մասնիկները և տարածված գործածություն ստացած ժողովրդյան լեզվում իբրև հոգնակերտներ, ապա հինգերորդ դարում նրանք արդեն պետք է որ հոլովում ունենային. բայց գրաբարի մեջ «հազիվ հընթացս պատմական հին հայերենի շրջանին պատրաստված են միջին հայերենի հոգնակի դրույթյան համաձայնական պայմանները. իսկ լրիվ զարգացած են միջին հայերենի շրջանին մեջ»: 4. Հոգնակի կազմությունների այդ սիստեմը չի կարելի դիտել իբր նախկինում գոյություն ունեցած բարբառներին հատուկ երևույթ, որովհետև այդ դեպքում «զարգացման կողմանե հազար տարիեն ալ ավելի հառաջացած ըլլալու էին մյուսներեն. բայց հիմ շունենք այսպիսի խորունկ գավառաբարբառական տարբերություններ ընդունել հին հայերենի համար» (էջ 229): Եվ վերջապես՝ 5. «Փոխառությունն այն պատճառով ալ անկարելի է, որ կավկասյան լեզուներն ընդհանրապես հայերենի վրա ազդեցություն ունեցած չեն» (էջ 230): Սրանցից հեղինակը հանում է այն եզրակացությունը, թե «բոլորովին անըմբռնելի է որ օտար հոլովման դրույթուն մ'ընդունած ըլլան Հայք կավկասյան ժողովուրդներեն, որոնք հայցումն քաղաքակրթականորեն ու քաղաքականորեն վար էին, և որոնցմե հազիվ թե միակ բառ փոխառած ըլլան, մինչդեռ ընդհակառակն Հայք իրենց սեփական լեզվազանձը մեծաքանակ տված են կավկասյան ժողովրդոց» (էջ 230): Կովկասյան լեզուներից հայերենի վրա եղած ազդեցության այս բացարձակ ժխտումն, իհարկե, քննադատության չի դիմանում. բայց այդ մասին ավելի հանգամանորեն կխոսենք ստորև:

Գրքին իբրև վերջաբան կցված է նաև «Հայերենից փոխառյալ բառեր թուրքերենի մեջ» հատվածի քննադատության պատասխանը. քննադատությունը գրել էր դոկտոր Բեռնհարդ Մունկաչին և մի քանի կետերում լուրջ առարկություններ էր արել: Պեղերսընը պատասխանել է դրան KZ-ում տպված հոդվածով, որի համառոտու-

թյունն էլ կցված է գրքի հայերեն թարգմանությանը: Այս թարգմանությունը ևս հեղինակը նայել և որոշ հավելումներ է կատարել, որոնց թվում՝ նաև իր այդ պատասխանի հիմնական կետերն է մտցրել համապատասխան գլխում (տե՛ս էջ 202—203):

Այս աշխատությունը, հակառակ իր մի քանի անընդունելի եզրակացություններին, արդյունք է հմուտ ուսումնասիրության. թեև մասնավոր խնդիրներ է շոշափում միայն, բայց և այնպես արժեքավոր քննություններ է ամփոփում իր մեջ՝ հատկապես հնչյունական օրենքների վերաբերյալ և հայերենի ամբողջական ուսումնասիրությանը բավականին նյութեր մատակարարում:

Պեղերսընի մյուս գլխավոր ուսումնասիրությունն է «Les Pronoms démonstratifs de l'ancien arménien. Avec un appendice sur les alternances vocaliques indo-européennes». Հրատարակված նախ՝ Դանիայի Գիտությունների ձեմարանի տեղեկագրերի (memoires) պատմական-բանասիրական բաժնում, ապա՝ և առանձին (Կոպենհագեն, 1905): Ամբողջ աշխատությունը թարգմանված է հայերեն ու տպված «Հանդէս Ամսօրեայ»-ում (1906—1907 թթ.) և հրատարակված առանձին գրքով: Աշխատությունը բաժանված է չորս մասի. առաջինը, որ ուսումնասիրության ներածական (դրութիւն և տարերք) մասն է կազմում, նվիրված է հընդեվրոպական *to, *ki, *eno, *ano—դերանվանական բների ու դրանց բարդությունների և «մի» նշանակող բառերի քննության: Այստեղ հեղինակը հանգամանորեն քննության է առնում հնդեվրոպական լեզուների ցուցական դերանունների սիստեմն ու նրանց կապը նախաձևերի ու նախնական սիստեմի հետ և ցույց տալիս, թե ցեղակից լեզուներից ո՛րը ինչ սիստեմ է ներկայացնում ցուցականների կողմից և զարգացման ինչպիսի ընթացքով է հասել տվյալ սիստեմին: Մասնավորապես հայերենի ցուցականների համար ընդունում է երեք շարք՝ այս (շարք՝ hic), այդ (շարք՝ iste), այն (շարք՝ ille) իրենց նմաններով հանդերձ: Համեմատելով հայերենի դերանվանական սիստեմը ցեղակից լեզուների դերանվանական սիստեմի հետ՝ նա առանձին ուշադրություն է նվիրում բալթիկ-սլավոնական լեզուներին և բազմաթիվ համեմատությունների միջոցով ցույց տալով հայերենի և նրանց միջև եղած համապատասխանությունները՝ եզրակացնում, որ ցուցական դերանունների կողմից հայերենն ավելի մոտ է բալթիկ-սլավոնական լեզուներին. «Հայ շարքերուն իրարմե տարբերող արմատական տարեր-

քը դյուրությունը կգտնվին քույր լեզուներու մեջ, սակայն առանց այն ձևագիտական զուգակշռության, որ հայերենի հատուկ է: Հայերեն ձևերուն ամենեն ավելի ճշգրիտ համազորները կգտնվին սլավ և բալթիկյան լեզվաց մեջ» (էջ 3):

Երկրորդ մասում հեղինակը քննության է առնում Մեյլեի տեսությունը հայերենի ցուցական դերանունների ու հոգերի մասին՝ միաժամանակ չուր առարկություններն ու դիտողություններն անելով Մեյլեի այս կամ այն բացատրության դեմ: Մեյլեն դանում է (Mémoires orientales, 1905 թ., 139), որ հայերենի ցուցական դերանունները (այս, այդ, այն, սա, դա, նա, սոյն, դոյն, նոյն) ստացվել են հնդեվրոպական *ko, *to, *no ցուցական բներից. հայերենի ցուցականները կազմվել են այդ բների միացմամբ *ai մասնիկի հետ, որը կարող էր դրվել բնի և՛ սկիզբը, և՛ վերջը: Հոգերի մասին կարծում է (MSL, X, 261), որ ստացվել են մակբայներից և համեմատում է լատիներեն -ce մասնիկով ձևերի հետ:

Երրորդ մասում Պեղերսընը հակադրում է Մեյլեի տեսակետներին իր կարծիքը և տալիս իր «տեսությունը հայերենի ցուցական դրության մասին»: Այս մասում հեղինակը նախ ստուգարանում է հայերենի հոգերը. նա իր քննություններով այն եզրակացության է հանգում, թե հայերենի հոգերն ստացվել են այս, այդ, այն ցուցականներից: «Ոչ ոք կրնա տարակուսիլ որ հայերեն բավական հենակետներ ընծայած ըլլա նմանակազմական նորությունց... Մեյլեի տեսության դեմ առարկություն մ'այն է, որ հազիվ թե հնդեվրոպական երեք մասնիկներ կգտնենք՝ որոնք կարենան ս, դ, և հայերեն հոգերը մեկնել: Ամեն տարակույսե դերժ է *ki մասնիկի մը գոյությունը, բայց արդեն դժվար է *te մասնիկ մը գտնելը... Իսկ ցուցական մասնիկ մը *ne գոյություն չունի, ինչպես և ոչ ցուցական բուն մը... Բայց աստի *ki, te, *ne մասնիկները չէին մեկներ հայ հոգերուն ձևերն որ են -բս, -բդ, -բն: Շատ կարելի է ընդունիլ որ *ai մասնիկն դեր մը խաղացած ըլլա հոգերու ձևագիտական զարգացման մեջ: Բայց հոգերու բուն աղբյուր ուրիշ տեղ չենք կրնար փնտռել, բայց եթե այս, այդ, այն դերանվանց մեջ, որոնք վերակցական եղած և վերածված են ձևերու՝ -բս, -բդ -բն» (էջ 56): Հոգերին նվիրված այս հատվածում ուշադրավ է այն, որ հեղինակը ցույց է տալիս, թե հայերենի հոգերն ունեն իրենց հոգերի կողմից ցույց է տալիս, թե հայերենի հոգերն ունեն իրենց հոգայները (աստ, աստէն ևն). «Հոգերը բոլորովին ալ կորսնցուցած

չեն իրենց հոլովումը. տակավին ունին հատուկ ձևեր՝ տեղական պարագաները ցուցնելու համար. այս նպատակիս համար կրնան գործածվիլ տեղական մակբայները» (էջ 57): Ինչ վերաբերում է այս, այդ, այն և սա, դա, նա ցուցականներին, ապա հեղինակը գտնում է, որ դրանք բոլորն էլ ստացվել են միևնույն արմատներից (այ-ս, ս-ա ևն):

Չորրորդ մասը հավելվածն է, որի մեջ քննության է առնում հնդեվրոպական ձայնավորների փոխանակությունները (alternances) ցեղակից լեզուների մեջ. բայց այդ մասը հայերենին չի վերաբերում և դուրս է մեր քննությունից:

Նախորդ աշխատությունների նման Պեդերսընի այս աշխատությունն էլ հայերենի մասնակի խնդիրներին է վերաբերում. բայց և այնպես, այդ մասնավոր խնդիրների քննության մեջ էլ հեղինակը ցուցաբերել է յուր խոր հմտությունը, որի շնորհիվ էլ ուսումնասիրությունն, ըստ ամենայնի, մեծ արժեք է ներկայացնում:

Ինչպես մինչև այժմ ասածներից կարելի է նկատել, հիշյալ աշխատությունների մեջ Պեդերսընը հայերենի տեսական հարցերին առանձին ուշադրություն չի նվիրել. իրոք այդ ուսումնասիրությունները, ինչպես շեշտել ենք, հայերենի այս կամ այն մասնավոր խնդրին են վերաբերում. սակայն դրանց, հենց այդ առանձին խնդիրների ուսումնասիրությունների շնորհիվ է, որ հետագայում հեղինակն ամփոփել, ամբողջացրել է յուր տեսակետները հայերենի վերաբերմամբ. նախապես ասենք, որ այդ տեսակետները բոլորովին էլ չեն հակասում Հյուբշմանի ու Մեյլեի տեսակետներին, այլ միայն հաստատում են նույնը, այնպես որ, չի էլ կարելի ասել, թե Պեդերսընը հայերենի ցեղակցության հարցերում յուր ուրույն տեսակետն ունի. այս դեպքում նա ուղղակի հետևող է: Հայերենի ցեղակցության ու ցեղակից լեզուների միջև նրա գրված դիրքի և ուրիշ, ոչ ցեղակից լեզուների հետ ունեցած խընդիրների վերաբերմամբ նա գրել է մի հոդված՝ էբերտյան հանրագիտական բառարանում¹: Հոդվածը՝ «Հայերենի դիրքը» վերնագրով թարգմանվել ու լույս է տեսել «Հանդէս Ամսօրեայ»-ում (1929 թ. էջ 117—121, 172—190): Հոդվածի մեջ հեղինակը քննելով հայերենի բառապաշարի, հնչյունաբանության ու ձևաբանության

նմանությունները ցեղակից լեզուների հետ՝ հանգում է նույն եզրակացության, ինչ որ Հյուբշմանը և Մեյլեն, այսինքն՝ որ հայերենը միջին դիրքն է գրավում հնդ-իրանական, սլավո-լեհոտական և հունական լեզուների միջև. «Հայերենի բառամթերքին մասին եղած այս նախընթաց ուսումնասիրությունները... զմեզ կառաջնորդեն ձայնագիտության ու հոլովաբանության քննության ավելանքուն հետ միացած սա եզրակացության. հայերենը հնդեվրոպական կենդանի լեզվաճյուղերու մեջ իբր երեք ուղղությամբ մերձավոր ազգակցական կապեր ունի, այսինքն՝ արևմուտքին հունարենի, արեւելքին՝ հնդիկ-իրանականին և հյուսիսին սլավ-բալտյան լեզուներուն հետ. այլամներենը, զոր կարելի է հայերենի և սլավբալտերենի միջև միջնօղակ մը նկատել, ամենայն հավանականությամբ սլավ-բալտերենեն շատ ավելի մերձավոր պիտի կարենայինք դասել հայերենին, եթե լիովին ավանդված ըլլաք» (ՉԱ, 1929, էջ 187): Այսպես, ընդունելով ցեղակից կենդանի լեզուների շարքում հայերենի դիրքի մասին Հյուբշմանի ու Մեյլեի տեսությունը, հեղինակը խոսում է նաև հայերենի ու ծանոթ մեռյալ լեզուների կապի մասին. այս հարցում, չնայած հայտաբերված շափազանց քիչ տրվյալներին, հեղինակը վճռաբար դեմ է արտահայտվում այն տեսակետին, թե հայերենը ցեղակից է փոյուզերենին կամ հաթերենին. «Արդյոք ի՞նչ աղերս ունի հայերենը մեզի ծանոթ մեռյալ լեզուներուն հետ: Նախ փոյուզերենի նկատմամբ ստիպված ենք խոստովանիլ, թե այդ լեզվին մեզի հասած մնացորդներն այնչափ աղքատիկ են, որ չենք կրնար համարձակվիլ մանրամասնությանց մասին մեր վճիռը տալ: Սաչափ միայն ներելի է կարծել, թե փոյուզերենն ու հայերենն Փոքր Ասիայի մեջ՝ անով միայն համազգի խումբ մը կկազմենին, որ երկուքն ալ մյուս բոլոր փոքր-ասիական լեզուներու հանդեպ հասարակաց հակադրության մը մեջ էին: Այս հակադրությունն կար ոչ միայն հանդեպ այն լեզուներու, զորոնք կրեք հնդեվրոպական շենք կրնար նկատել, այլ նաև (հավանորեն)՝ հնդեվրոպական կարծված հաթական լեզվախմբին, որուն զարմանալի և այլասեռ ու եզակի զարգացման ո՛չ փոյուզերենն և ո՛չ այլ հայերենը մասնակցած են» (Անդ, էջ 187—188): Քննության առնելով հայերենի փոխառյալ բառերը՝ հեղինակը գտնում է, որ այդ փոխառությունները հայ ժողովրդի նախապատմության համար սպասվածից շատ աղքատիկ նյութ են մատակարարում և, հետևաբար, դրանց հիմամբ հայերի և ուրիշ ժողովուրդների միջև նախապատմական շրջանում եղած փոխազդեցությունների մասին:

¹ Realexicon der Vorgeschichte, herausgegeben von Max Ebert, Berlin, 1924. Armenier: II, Sprache, p. 219 ff.

մեր ունեցած տեղեկությունները շատ քիչ են: Ապա, շարունակելով դատողությունը, այն միտքն է հայտնում, թե հնագույն փոխառությունն է հայ ցեղանունը, որ հայերը նախապատմական շրջանում վերցրել են ասուրերենից, սակայն այս էլ ասում է որոշ վերապահություններով: «Կարելի է թե ամենահին ծանոթ փոխառություն է հայ անունը, որով հայերն իրենք գիրենք կկոչեն: Հայ անունը միայն այն ենթադրությամբ կարելի է ասուրական Hatti անվան հետ նույնացնել, էթե ընդունենք թե Hatti հայերին անցած է այն ժամանակ, երբ դեռ է գիրն իրրև միջնատառ ունե՜ր՝ հառաջ քան նույն տառին հայերենի մեջ կրած փոփոխությունները» (Անդ, էջ 119): Այս տեսակետն այնքան հակադրական է, որ քննադատություն անգամ ավելորդ է. անհեթեթություն է կարծել, թե որևէ ցեղ իր համար իրր անուն վերցնում է մի ուրիշ ցեղի անուն, որի հետ ոչ խաչավորվել է և ոչ էլ, ինչպես հեղինակն է պնդում, այնպիսի փոխհարաբերության մեջ է եղել, որ նրա ազդեցությանը ենթարկված լինելու վերջապես առանձին ուշադրության է արժանի հողվածի այն մասը, որի մեջ հեղինակը խոսում է հայերենի ու կովկասյան լեզուների փոխհարաբերության մասին: Վերը տեսանք արդեն, որ հեղինակը չի ընդունում կովկասյան լեզուների ազդեցությունը հայերենի հնչյունաբանության վրա. այս հողվածի մեջ էլ հեղինակը կրկնում է այդ տեսակետն ավելի վրձնական կերպով. նա գտնում է, որ հայերենի հնչյունական կազմի զարգացման մեջ կովկասյան լեզուների ազդեցությունը դեր չի խաղացել, և որ նա, ըստ էության, բոլորովին էլ տարբեր չէ հնդեվրոպական մյուս լեզուների հնչյունաբանության զարգացման ընթացքից. հայերենը միայն ավելի արագ է անցել զարգացման այդ ուղին. դեռ ավելին, հեղինակը ոչ միայն գտնում է, որ կովկասյան լեզուները չեն իրենց հնչյունաբանությամբ ազդել հայերենի վրա, այլև ենթադրում է, որ՝ ընդհակառակն՝ հայերենը կարող է ազդած լինել կովկասյան լեզուների վրա. «Թե հայերենը իր ձայնական դրության վրա՝ ինչպես շատ անգամ կարծված է, կովկասյան ազդեցության մի որոշ հիմքը կլրե, ենթադրություն մըն է, որ շատ տարակուսական է: Նախ պետք չենք չափազանցել նմանությունը և երկրորդ՝ պետք չէ անտեսել այն հնարավորությունը, թե այս փոփոխությունը կրնա տեղի ունեցած ըլլալ կովկասյան ձայնական դրության վրա՝ հայերենին ազդեցությամբ: Հայերենի ձայնական զարգացումն համեմատությամբ հնդեվրոպական լեզուներուն շատ արագ կատարված է, սակայն զար-

գացման այն ուղիով զարգած է, որով մյուս հնդեվրոպական լեզուներն ընթացած են: Ամեն պարագային այդ երկակողմանի ձայնական դրություններու նմանությունը գոհացուցիչ կերպով կմեկնվի անոնց պատմական դրացիությունեն և հարկ չկա նախապատմական անդրագույն պատճառ մը փնտռել» (Անդ, էջ 120—121): Բայց հեղինակը հնչյունական ազդեցությունների հերքումով միայն չի բավականանում. նա կասկածում է նաև նախապատմական ժամանակներում կովկասյան լեզուներից բառերի փոխառության վրա և վերապահությամբ միայն ընդունելով դրա հնարավորությունը՝ գտնում, որ այնուամենայնիվ այդ չի կարող դիտվել իբրև կովկասյան կուլտուրական ազդեցություն. «Շատ հետաքրքրական հարց մըն է, թե արդյոք կովկասյան լեզուներեն հին փոխառյալ բառեր կգտնվին հայերենի մեջ: Եթե ապացուցվի նաև անոնց գոյությունը, այդ պարագային այ լուսականաբար ոչ թե կովկասյան քաղաքակրթական ազդեցություն մը իբրև հետքեր պետք ենք համարել, այլ մնացորդներ նախագույն լեզվին այն օտարատոհմ բնակիչներուն, որոնք հայոց հետ համաձուլվեցին» (Անդ, էջ 119—120): Վերջապես հեղինակը խոսում է նաև այդ «համաձուլված» ցեղերի՝ հայերենի մեջ ունեցած լեզվական տարրերի մասին և գտնում է, թե այդ տարրերը որոշելը դժվար է այն պատճառով, որ այդ լեզուները մեզ կամ շատ քիչ են ծանոթ, կամ բոլորովին ծանոթ չեն. «Բավական երկարածիզ ժամանակամիջոց մ'անցնելեն հետո շատ դժվարին է ապացուցանել լեզվականորեն համազուգված և ձուլված ժողովրդի մը մնացորդ բառերը... ասոնք առհասարակ լեզվի մը շրջապատեն (périphérie) մնացած բառեր են, որոնց սկզբնականները կրնանք ապացուցանել միայն, երբ շատ ավելի մերձուստ ձանձնանք իբր աղբյուր ծառայող լեզուն. իսկ այսպիսի ծանոթություն մը կպակսի մեզի հին-կովկասյանին համար» (Անդ, էջ 120): Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակը ծայրահեղ մոլեռանդությամբ պաշտպանում է այն տեսակետը, թե հայերենը «մաքուր» հնդեվրոպական լեզու է և որ հայերենի բոլոր երևույթները բացատրվում են լեզվի ներքին զարգացմամբ, որ այդ բոլոր երևույթները հատուկ են հնդեվրոպական լեզուներին ու դրանից էլ հետևցնում, թե հայերենի ու կովկասյան լեզուների մեջ ոչ մի փոխազդեցություն չկա: Այս խնդրում սույն դպրոցի ներկայացուցիչներից և ոչ մեկն այնքան մոլեռանդ չէ, որքան Պեդերսընը. նա բացարձակապես ժխտում է հայերենի մեջ եղած կովկասյան փոխառությունները. մինչդեռ, ինչպես գիտենք, դրանք

զգալի թիվ են կազմում: Բայց Պեդերսընը, որպես հայագետ, իհարկե յուր այս տեսակետներով չէ նշանավոր. այդ հողվածն, քստ էության, ոչինչ չի ավելացնում Հյուբշմանի ու Մեյյեի տեսությանը: Իսկ վերջին տեսակետով ծայրահեղության է հանգում և սխալ ուղու վրա կանգնում: Պեդերսընի վերը հիշված առանձին ուսումնասիրություններն են, որ նրան պատվի են արժանացնում: Հիրավի, Պեդերսընը նշանավոր է հայերենի կոնկրետ խնդիրների, մասնավորապես հնչյունաբանական հարցերի վերաբերմամբ կատարած յուր հմուտ ուսումնասիրություններով: Նրա աշխատություններից և ոչ մեկն էլ, հարկավ, հայերենի բոլոր կողմերն ընդգրկող գործ չէ. նա չի տվել մի այնպիսի ընդհանուր, հայերենի ամբողջությամբ ուսումնասիրող գործ, ինչպես, ասենք, Հյուբշմանը, Մեյյեն, Այտնյանը: Սակայն այդ առանձին ուսումնասիրությունները արժեքավոր են հենց նրանով, որ՝ հմուտ հետազոտությունների արդյունք լինելով՝ մեծ և գիտական լուրջ արժեք ունեցող նյութ են մատակարարում հայերենի համեմատական-պատմական քերականությանը: Այս տեսակետից, ահա, այդ ուսումնասիրությունները մնայուն են և օգտակար, պայմանով միայն, որ նրանց մեջ ցուցաբերված միակողմանիությունը նկատի առնվի և հաղթահարվի:

**Էվալդ
Լիդեն**

Եվրոպական ժամանակակից հայագետներից է շվեդացի լեզվաբան, հնդեվրոպագետ, Գոթթեուրֆի համալսարանի պրոֆեսոր Էվալդ Լիդենը, որի մասին կենսագրական տեղեկություններ դեռ չունենք: Լիդենը գերազանցապես բառագետ-ստուգաբան է և ունի հայերենի վերաբերյալ բավականին հողվածներ՝ հատկապես ստուգաբանություններ և հնչյունական զանազան օրենքների քննություններ¹: Նրա գլխավոր գործերը, սակայն, երկուսն են: Առաջինն է Baumnamen und Verwandtes (Ծառանուններ և նմանները, IF, XVIII, էջ 485—609): Այստեղ հեղինակը քննության է առնում մի խումբ ծառանուններ և նման նշանակություն ունեցող հայերեն, իրանական, հունական բառեր ցեղակից լեզուների համեմատությամբ, այդ համեմատությունների հիման վրա տալիս այդ բա-

ոերի ստուգաբանությունը և դրանց հիման վրա էլ առաջարկում նոր հնչյունական օրենքներ: Երկրորդ աշխատությունն է Armenische Studien (Հայկական ուսումնասիրություններ, Գոթթեուրֆ, 1906). Նախորդից շատ ավելի մեծ աշխատություն է, որի մեջ հեղինակը 77 հայերեն բառերի նվիրված հատվածներում քննության է առնում հայերեն բազմաթիվ բառեր (շուրջ 330) և մասնիկներ ու տալիս նրանց ստուգաբանությունները, որոնք մեծ մասամբ ճիշտ են: Դրանց զուգընթաց և հենց դրանցից ելնելով՝ հեղինակը խոսում է նաև հայերենի շատ հնչյունական օրենքների մասին: Դրանցից ուշագրավ են հատկապես հնչյունների դրափոխության կանոնավոր երևույթը հայերենում ձայնեղ պայթական + ր խմբում, ինչպես՝ *գր>րկ, *դր>րդ և այլն (հմտ. *բր>բք են): Հեղինակը խոսում է ավելի քան 60 հնչյունական օրենքի մասին, որոնցից շատերն արդեն իսկ առաջարկված են եղել մինչև յուր ուսումնասիրությունը գրելը. նոր ստուգաբանություններով դրանցից մի մասը հաստատում է, ուրիշները մերժում. շատ կետերում ընդունում է Պեդերսընի սահմանած հնչյունական օրենքները: Ավելորդ է, իհարկե, թվարկել այդ բազմաթիվ օրենքները. բավականանում ենք ասելով, որ դրանցից, ինչպես և ստուգաբանություններից, շատերը ընդունելի են:

Լիդենը, ինչպես ասել ենք, յուր ուսումնասիրությունների մեջ հանդես է եկել իբրև բառագետ և այս ասպարեզում նա ցուցաբերել է յուր հմտությունն ու խստապահանջությունը: Այդ է նկատի ունեցել Մեյյեն, որ ասել է, թե Լիդենն իր ստուգաբանությունների մեջ այնքան զգույշ է և օրինապահ, որ դժվար է կասկածել նրա ստուգաբանությունները:

Լիդենի առավելությունը մյուս հայագետ-լեզվաբանների նկատմամբ այն է, որ քաջ ծանոթ լինելով հյուսիսային լեզուներին (շվեդերեն, դանիերեն, իսլանդերեն, նորվեգերեն), վեր հանեց նրանց մեջ եղած նմանությունները հայերենի հետ և շատ հայերեն բառեր ստուգաբանեց հենց այդ ճանապարհով: Բազմաթիվ ստուգաբանություններից կարելի է հիշել՝ աբգաևդ, աղբատ, առասպել, առաստաղ, գեբան, լաստ, սայլ (երկու իմաստով՝ «կառք» և համաստեղծության անուն), արածել և այլն: Լիդենը տեսական բնույթ կրող հայագիտական աշխատություն չունի. նրա վաստակը հայերեն մի խումբ բառերի ճիշտ ստուգաբանությունն է: Հայերենի ցեղակցության, ինչպես և ցեղակից լեզուների մեջ նրա գրված դիրքի մասին ոչինչ չի գրել կամ, գոնե, մեկ ոչինչ ծանոթ չէ:

¹ Թեև ինքը շվեդ է, բայց հայերենի մասին իր բոլոր ուսումնասիրությունները գրել է գերմաներեն լեզվով, գիտության լայն շրջաններին մատչելի լինելու համար: Բացառություն է կազմում միայն սայլ բառ-ստուգաբանությունը, որ և թարգմանված է հայերեն:

Այդ բանն, ասենք, այլևս նրա համար լուծված խնդիր է. այնպես որ նա չի խոսել այդ մասին ոչ թե այն պատճառով, որ այդ նրան չի հետաքրքրել, այլ այն պատճառով, որ բացարձակապես հաստատված է համարել Հյուբերմանի տեսությունը և այդ ոգով էլ կատարել է յուր ստուգաբանական հետազոտությունները. իր կարծիքների մեջ՝ հնչյունական օրինքների մասին հատկապես հետևում է Մեյլերին:

* * *

Մինչև այժմ մենք ծանոթացանք հայ լեզվաբանության այս դպրոցի նշանավոր հեղինակների, նրանց ուսումնասիրությունների և տեսակետների հետ թե՛ ընդհանուր լեզվաբանական հարցերի, թե՛ առանձնապես հայերենի մասին: Իհարկե, հիշված հեղինակներով չի սպառվում այս դպրոցին հետևող այն լեզվաբանների ցանկը, որոնք զբաղվել են հայերենի ուսումնասիրությամբ: Այստեղ պետք է ավելացնենք դրանցից.

1. Ենֆրելովից, որ հայերենի մասին ունի շատ հետազոտություններ, առանձնապես՝ ստուգաբանություններ, թեև ոչ բոլորն ընդունելի:

2. Հեյման Օստահոֆ, որ հեղինակն է «Zur armenischen Laut- und Wortforschung» (Հայերենի հնչյունբանության ու բառաբանության մասին. SA, B. II (1901), հ. 4, էջ 49—136), որի մեջ հմտորեն քննության է առել մի խումբ հայերեն բառեր ու մասնիկներ, տվել նրանց ստուգաբանությունները և ճշտել որոշ հնչյունական օրինքներ: Առանձնապես ուշադրավ է հայերեն շուն բառի մասին գրած նրա ուսումնասիրությունը (Etymologische Parerga, I, 199—278), որի մեջ խոր հմտությամբ քննել է այդ բառի ստուգաբանությունը և երևան հանել կարևոր մանրամասնություններ:

3. Ղուկաս Բադրուպանյան (Patrubány, ծն. 1861). հունգարահայ լեզվաբան, որ գրել է հայերենի մասին բազմաթիվ հոդվածներ, որոնք սակայն զուրկ են գիտական լրջությունից. բազմաթիվ ստուգաբանություններից և ոչ մեկն էլ ընդունելի՝ չէ: Արժեքավոր է նրա հրատարակած լեզվաբանական ժողովածուն (Sprachwissenschaftliche Abhandlungen, I, II), որի մեջ բազ-

մաթիվ մեծարժեք ուսումնասիրություններ կան հայագիտական հարցերի մասին՝ գրված զանազան հեղինակների կողմից:

Շատ են, իհարկե, այն գիտնականները, որոնք (հայ թե օտարազգի) այս կամ այն առիթով գրել են հայերենի մասին. սակայն դրանց թվարկումը մեր նպատակից դուրս է:

Ի՞նչ եզրակացության ենք գալիս, ուրեմն, մինչև այժմ ասվածներից: Նախ և առաջ այստեղ պետք է պարզ ու որոշակի ասենք, որ անցյալ դարի երկրորդ քառորդից սկսած հայոց լեզվի ուսումնասիրությունը նոր փուլի մեջ է մտնում՝ գիտական հիմունքների վրա դրվելով. մինչ այդ եղած նախնական շրջանի ուսումնասիրությունները, որոնք, ինչպես տեսանք, շատ կետերում արդեն գիտական հիմունքներով էին կատարված, անհրաժեշտ հող էին պատրաստել հայ լեզվաբանության այս աննախընթաց զարգացման համար: Հնդեվրոպաբանության հիմնադրման զուգընթաց հայ լեզվաբանության մեջ էլ հիմնադրվեց հայերենի համեմատական ուսումնասիրությունը, որ և մի ամբողջ հարյուրամյակի ընթացքում այնքա՛ն մեծ ծառայություններ է մատուցել հայագիտությանը: Այս շրջանի երկու դպրոցները՝ Պետերման-լագարդյան և հյուբերմանյան՝ թեև հայերենի գրված դիրքի հարցում իրարից հիմնովին տարբերվում են, բայց և այնպես ընդհանուր սկզբունքով, այսինքն՝ հայերենի ցեղակցության տեսությամբ, իրար հակառակ չեն: Այս ուղղության առաջին դպրոցը կարելի է դիտել իբրև երկրորդ՝ հյուբերմանյան դպրոցի նախապատրաստական շրջանի ուղղությունը: Հայերենի իսկական, գիտական ուսումնասիրությունն իր զարգացումն է ստանում Հյուբերմանի տեսության հիմնադրումից հետո: Հյուբերմանի դպրոցը հայ լեզվաբանության պատմության մեջ այս շրջանի միակ գիտական ուղղությունն է: Չափազանց տեղին է և համապատասխան այս դպրոցին Ֆրիդրիխ Էնգելսի այն գնահատականը, որ տվել է համեմատական լեզվաբանությանը՝ նրա բեղմնավոր գործունեության մասին: Ճիշտ այդպիսի բեղմնավոր գործունեություն էլ ունեցել է հայ լեզվաբանության այս դպրոցը, հայերենի շատ կողմերի վերաբերմամբ սպառիչ ուսումնասիրություններ տալով: Առանց այս դպրոցի թողած մեծահարուստ ժառանգությունը յուրացնելու հայագետ դառնալ անկարելի է:

Ընդունելով, սակայն, այս դպրոցի միանգամայն դրական, արժեքավոր կողմերն ու բարձր գնահատելով հայերենի ուսումնասիրության սուպարեզում ձեռք բերած վաստակները, սովետական-

¹ Իբրև զվարճալի օրինակ կարելի է հիշել ստուգաբանությունը դանդախալանի բառի, որ կարգալով գանգանալանդ, կապում է գոթական gaggan «գնալ» և bindan «կապել» բառերի հետ (ՀԱ, 1908, էջ 182):

մարքսիստական լեզվաբանությունը, բնականաբար, ամեն ինչ այնպես չի ընդունում, ինչպես այս դպրոցի հեղինակներն են տեսաբանում. մարքսիստական լեզվաբանությունն այս դպրոցի մեծարժեք ժառանգությունը յուրացնում է քննադատորեն: Իսկ այդ քննադատությունն ամենից առաջ ուղղված է հիմնական, լեզվաբանական փիլիսոփայական սկզբունքների դեմ: Մենք շատ հեղինակների հայացքների մասին խոսելիս ցույց ենք տվել, որ լեզվի պատմականությունը, նրա հասարակական բնույթն ընդունվել է շատերի կողմից. բայց միևնույն ժամանակ ցույց ենք տվել, որ թե՛ լեզվի պատմականությունը, և թե՛ հասարակական բնույթը չեն լուսաբանված այնպես, ինչպես այդ հասկանում ենք մենք: Մարքսիստական լեզվաբանությունը քննադատելով այդ, լուսաբանում է լեզվի պատմականությունն ու հասարակական բնույթը դիալեկտիկական մատերիալիզմի հիմունքներով:

Երկրորդ հիմնական խնդիրը լեզուների ցեղակցության և նախալեզվի հարցն է: Ճիշտ կերպով վեր հանելով՝ ցեղակից լեզուների միջև եղած ընդհանրությունները, այս դպրոցի ներկայացուցիչներն, այնուամենայնիվ, չկարողացան բացատրել լեզուների ցեղակցության պատմական հիմքերը: Նրանք պաշտպանում են իդեալիստական այն տեսակետը, թե, ասենք, հնդեվրոպական լեզուները շարունակությունն են կազմում հնդեվրոպական նախալեզվի: Այդ լեզվով, ըստ այդ տեսության, մի ժամանակ խոսել է հնդեվրոպական «միասնական նախացեղը», որը աստիճանաբար ճյուղավորվել է, գաղթել դեպի աշխարհի զանազան կողմերը, նվաճել նոր տերիտորիաներ, տիրել ու իրեն ձուլել այդ տերիտորիաներում ապրող ցեղերին ու ժողովուրդներին և կազմել «հնդեվրոպական ժողովուրդները»: Դրան համապատասխան էլ, նրանք ցեղակից լեզուները համարում են «նախալեզվի» ճյուղավորումներն ու պարզ շարունակությունը: Հիշենք, օրինակ, Մեյյեի այն խոսքերը, թե «երկու լեզու ցեղակից են կոչվում, եթե նրանք նախկինում գործածված միևնույն լեզվի երկու տարբեր էվոլյուցիաներն են հանդիսանում», թեև նույն Մեյյեն, ի տարբերություն մյուսների, ճիշտ կերպով գտնում էր, որ կան հնդեվրոպական լեզուներ, բայց չկան հնդեվրոպական ժողովուրդներ:

Ինքնին հասկանալի է, որ ժողովուրդների ու նրանց լեզուների կազմավորման ու զարգացման պատմական պրոցեսի այսպիսի իդեալիստական, պարզունակ ու միակողմանի բացատրությունն ընդունելի չէ: Չի կարելի, իհարկե, ժխտել գաղթների դերը ժողո-

վուրդների կազմավորման պրոցեսում, և մարքսիզմի կլասիկները շատ հաճախ են շեշտել պատմության ընթացքում տեղի ունեցած գաղթների հսկայական դերը: Սակայն, որքան էլ մեծ լինի այդ դերը, այնուամենայնիվ, չի կարելի ժողովուրդների ողջ պատմությունը վերածել գաղթների, տեղափոխությունների ու նվաճումների պատմության՝ անտեսելով ժողովուրդների կազմավորման պրոցեսի ներքին օրինաչափությունները: Ժողովուրդների առաջացումը բխեցնելով «նախացեղի» մասնատման ու գաղթների պրոցեսից՝ այս դպրոցի ներկայացուցիչների մեծագույն մասն այդ ամբողջ պրոցեսը դիտում է որպես արդեն իսկ կազմավորված, մեկընդմիշտ պատրաստի ժողովրդի հատվածների հաջորդական կամ միաժամանակյա գաղթականություն և, դրանով իսկ, անտես առնում յուրաքանչյուր առանձին ժողովրդի կազմավորման պատմությունը: Մինչդեռ իրականում յուրաքանչյուր ժողովրդի կազմավորումը կոնկրետ պատմական իրողություն է իր հատուկ պայմաններով, առանձնահատկություններով ու դրսևորումներով: Համապատասխանորեն, ցեղակից լեզուների պատմությունն էլ նրանք դիտում են՝ որպես նախալեզվի շարունակական ձևափոխությունների պրոցես, որով և այդ լեզուները ուղիղ զծով, պատրաստի կերպով բխեցվում են նախալեզվից. ըստ որում, շեշտը դնելով ցեղակից լեզուների ընդհանրությունների վրա, նրանց միջև եղած տարբերությունները կամ աչքաթող են արվում, կամ անխտիր օտար ազդեցություններ համարվում: Հենց սրանով էլ ցեղակից լեզուների առաջացումը, լեզվական ընտանիքների փոյացումը վերածվում է ինչ-որ բացարձակ սխեմայի, և մթափնվում է կոնկրետ լեզուների առաջացման պատմական պրոցեսը:

Ընդհանուր բնույթի այս թերությունները, բնականաբար, իրենց կնիքն են դրել այս դպրոցի հայագիտական ուսումնասիրությունների վրա: Այդ բանն առանձնապես արտահայտվել է հայ ժողովրդի կազմավորման, հայերենի առաջացման ու տեղական լեզուների հետ հայերենի ունեցած կապերի հարցում, որի մասին խոսվել է համապատասխան հատվածներում (տե՛ս Հյուբշման, Պեդերսոն ևն):

Տեսական բնույթի այդ սխալները, սակայն, չեն արժեքավորում այս դպրոցի մեծամեծ վաստակները հայերենի ուսումնասիրության բնագավառում: Հյուբշմանի դպրոցը հայերենի պատմա-համեմատական ուսումնասիրությունը գիտական բարձր մա-

կարգակի հասցրեց և փայլուն արդյունքների հասավ: Այդ արդյունքների լիակատար հաշվառումով և տեսական սխալները հաղթահարելով է, որ սովետահայ լեզվաբանությունը, փնչպես կտեսնենք, շարունակել և շարունակում է հայերենի պատմա-համեմատական ուսումնասիրությունը:

ԱՅԼ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ինչպես ասել ենք այս մասի սկզբում; համեմատական լեզվաբանության շրջանում հայ լեզվաբանության գիտական ուղղության՝ հնդեվրոպաբանության զուգընթաց եղել են, կամ կան նաև ուրիշ ուղղություններ, որոնք թեև դարձյալ «համեմատական մեթոդով» են քննում հայերենը, բայց այդ, իրականում լեզվի իսկական, գիտական ուսումնասիրություն չէ, այլ անկանոն, այլընդայլոս համեմատություններ, որոնց վրա հիմնված տեսակետներն էլ բնականաբար, նույնքան անհեթեթ են: Այդ ուղղությունները, իհարկե, առանձին դպրոցներ չենք կարող համարել, քանի որ իրենց հետեվողները չեն ունեցել: Հայերենի մասին արտահայտված այդ թյուր տեսակետները մնացել են իբրև իրենց հեղինակների սեփականությունը և հեղինակների հետ էլ մոռացման տրվել, մերժված լինելով գիտության կողմից հենց իրենց հրապարակ գալու ժամանակ: Մի փոքր այլ դրություն մեջ է Կարստի տեսությունը, որի մասին հանգամանորեն կխոսենք իր տեղում:

1. «ՏԱՌԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆ»

Ներածության մեջ նախնական շրջանի ստուգաբանությունների մասին խոսելիս ասացինք, որ այդ շրջանի գիտության թույլ կողմերից մեկն է ստուգաբանությունների կամայականությունը: Հիշեցինք նաև, որ ելնելով այն սկզբունքից, թե բառերը նախապես առարկաների էությանը համապատասխան են տրվել, ոմանք կամեցել են գտնել բառի և առարկայի կապը, հաճախ այդ կապը հանգեցնելով տառերի բնույթին. այդպես՝ հինգերորդ դարում Ավրելիոս Ավգուստինը (354—430) գտնում էր, որ լատիներենի V-ն ունի ինչ-որ թանձր և ուժգին հնչում: Սակայն եթե այդպիսի

տեսակետը հինգերորդ դարի «լեզվաբանության» զարգացման մակարդակով էր պայմանավորված և, այդպիսով, իր ժամանակի հետ համատեղելի էր, ապա XIX դարի վերջերին, երբ լեզվաբանությունն իր զարգացման բարձր մակարդակի վրա էր կանգնած, արդեն, այդ տեսակետը նորից հրապարակ հանելը նշանակում էր միայն հրաժարումն գիտության նվաճումներից և նահանջ դեպի V դարը: Եվ, այնուամենայնիվ, այդպիսի «տեսակետ» արտահայտվել է և, նույնիսկ, ներկայացվել որպես «նոր գրություն»:

Այդ տեսության հեղինակն է **Սերովբե Թագ-**

Սերովբե Թագվորյան վորյանը, որի մասին կենսագրական ոչ մի տեղեկություն չկարողացանք գտնել: Նա հրատարակել է մի գրույկ՝ «Փորձ լեզուագիտական մի գրության» (1881) վերնագրով, որի մեջ բացատրում է հայերենի արմատները հայերեն այբուբենի տառերով. գիրքը թարգմանել ու հրատարակել է նաև ռուսերեն ու ֆրանսերեն լեզուներով: Համառոտակի ծանոթանանք նրա հետևությանը: Գրքի առաջին մասում, կշտամբելով լեզվաբաններին այն բանի համար, որ նրանք գտնում են, թի արմատները «տառական նշանակություն» չունեն, ասում է, որ արմատական տառերը պետք է որ նշանակություն ունենան. «Բառերը արմատներե ծագելով և արմատները տառերե, բնականապես պետք էր՝ որ արմատներն ևս տառերե նշանակություն առնուին» (էջ 5): Ապա բացատրում է յուր «տեսությունը» հետևյալ ձևով. հայերեն տառերից յուրաքանչյուրն իր հատուկ նշանակությունը կամ նշանակություններն ունի. այդ նշանակությունների հիման վրա էլ կազմվել են հայերեն բառերը. օրինակ, հայերեն շ տառն՝ ըստ հեղինակի՝ նշանակում է «ուղղություն, շիտակություն, երկայնություն», այդ ընդհանուր իմաստից ելնելով էլ կազմվել են շառ, շիտակ, աշտարակ, աշտէ, շալիզ բառերը շ տառից, իբրև թե այդ բոլորն էլ ունեն «ուղղություն, երկայնություն» ընդհանուր իմաստը, կամ՝ հայերեն զ տառը նշանակում է «հոգնակալություն», ուստի և նրանից կազմվել են՝ ազն, ազգ, զարմ, բազում, զանց անել, զեղուլ, զսոամիլ բառերը: Այսպիսի «ստուգաբանությունների» վրա հիմնվելով հեղինակը եզրակացնում է, թե՛ «...Արմատք և մասնիկք որ մինչև այսօր անիմաստ կհամարվեին և հետևաբար անլուծանելի, են արդարև բազադրյալ բառք, և թե՛ ճշմարիտ արմատք լեզվին այբուբենի նույնիսկ տառերն են» (էջ 6): Այս սկզբունքով էլ, ահա, նա «քննության» է առնում հայերեն

1 Հմմտ. մեզ մոտ, էջ 29, ծան., Томсен, անդ, էջ 28:

այբուբենի տառերը և տալիս նրանց նշանակությունները: Դժվար է որոշել՝ հեղինակը տառ ասելով իսկապես ա՞յն է հասկանում, ինչ որ մենք, թե դրանով հնչյուն է ուզում ասել. հավանական է, որ հնչյունը նկատի ունի, որովհետև ուրիշ լեզուների հետ կատարած համեմատությունների մեջ, բնականաբար, հնչյունները կարող էր համեմատել, ինչպես և անում է, և կամ ավելի ճիշտ, տառի և հնչյունի մեջ տարբերություն չի դնում: Ինչպես էլ որ լինի, մենք միշտ պահպանում ենք նրա գործածած տերմինը: Հեղինակն իրար ետևից թվելով հայերեն այբուբենի տառերը՝ տալիս է նրանց նշանակությունները (էջ 6—9). օրինակ ա նշանակում է՝ 1) «առնել կամ ընել, ձևակերպել»: 2) բացարձակ մասնիկ. 3) նախադրություն՝ համազոր Ի-ին: է— «գոյություն». Թ— «բարձր, ցածր». Լ— «երես, մակերևութ, տարածություն, հավասարություն» և այլն: Այդ տառական նշանակություններին համապատասխան էլ կազմել են բառերը. բայց քանի որ մարդկային գաղափարները ավելի շատ են, քան տառերն ու նրանց արտահայտած նշանակությունները, ուստի և այդ միատառ արմատների հետ կազմվել են նաև երկրորդական արմատներ, որոնք կազմված են երկուական տառերից և որոնց մի մասի ցուցակը տրվում է 15—21 էջերում: Այդ ցուցակից մենք տեղեկանում ենք, օրինակ, որ հայերը ա «անել» և բ «բովանդակություն» տառերից կազմել են աբ երկրորդական արմատը, որ «տառապես» նշանակում է «եղյալ պահելու համար». դրանից էլ կազմվել է բերան, ճիշտը՝ աբիրան. տառապես «մուտք իրանին» (էջ 15) կամ՝ ի «իրականություն» և ռ «երկայնություն» տառերից կազմված է իռ երկրորդական արմատը, որ «կծնանի ամեն բառերն, որ երկայնության, շարունակության իմաստն ունին, թե շոշափելի եղած լինեն և թե զգալի. ինչպես երգել, զուլ, բիր, բիռ, եռալ, վերբ, եզր, որ ամենքն այդ արմատեն կկազմվեն» (էջ՝ 15) և այլն: Բայց չէ՞ որ հայերենը գոյություն ունեւր և այն ժամանակ, երբ դեռ հայերեն գրերը չէին ստեղծված, — կարելի է հարցնել. հեղինակը դրան էլ է պատասխանում. հայերը նախապես ունեցել են գիր ու գրականություն, բայց օտար բանակալությունների լծի տակ ընկնելով՝ զրկվել են դրանից մինչև հինգերորդ դարը, երբ հայերը վերստին գիր ու գրականություն ստեղծեցին. «Հայ ազգը՝ երկայն դարերու միջոց գերության լուծը տանելով կորուսած է միևնույն ժամանակ յուր ազատության հետ՝ յուր գրականությունն. և լեզուն ժողովրդյան բերնին մեջ մնալով, կարելի է զրուցել, ամեն պարտյալ ժողովրդոց լեզվի բաղդին

(sic!) հանդիպեցավ: Եվ այս վիճակը մինչև մեր թվականին Դ. դարն տևեց...» (էջ 23): Ի դեպ, այդ վիճակը մի լուրջ հետևանք է ունեցել. հայերենը «ժողովրդյան բերնին մեջ» ժամանակի ընթացքում աղավաղվել է. իսկ հետո էլ, նորից գիր ու գրականություն ստեղծելով, թարգմանիչներն, իբրև թե հայերենն աղավաղումից ազատելու և մշակելու համար, վերցրին ասորերեն, պարսկերեն և հունական ձևեր. «Թարգմանիչք ասորերենն ու պարսկերենն և հունարենն մասնավորապես իբրև դասական լեզու համարելով, ընդունեցան նոցա ձևերն ու հայերենին հարմարացուցին» (էջ 23): Այս է պատճառն, ահա, որ «Հիրավի հայերենն շատ աղավաղյալ լեզու է» (Անդ): Ավա՞ղ հայերենին, որ այսպիսի գնահատողներ պետք է ունենա... Բայց այս դեռ բոլորը չէ. հեղինակը նկատում է, որ հայերեն մի խումբ բառեր չեն ստուգաբանվում իր տեսությամբ (իբրև թե մնացյալներն ստուգաբանվում են...), դրա պատճառն էլ հենց այդ «աղավաղումն» է. ուստի հայերեն բառերն ստուգաբանելուց առաջ պետք է իմանալ, թե որքանով այդ բառերը համապատասխանում են իրենց սկզբնական ձևին. հենց որ բառը տառերի նշանակությամբ չի բացատրվում, պետք է եղրակացնել, որ նա սկզբնապես ուրիշ ձև է ունեցել, ուստի և, առաջարկում է հեղինակը, պետք է «ուղղագրությամբ» փոխել բառը և վերականգնել «նախնական» ձևը. «եթե մենք բառ մը կանոնք յուր տառական իմաստը փնտռելու համար, նախ պետք է քննենք թե յուր ներկա ձևին մեջ կպատասխանե՞ տառական նշանակության, եթե չի պատասխաներ, պետք է ուղղագրության ճանապարհով զայն փնտռել» (10): Եվ այդպես էլ նա անցնում է հայերեն մի խումբ բառերի «ուղղագրությանը». օրինակ՝ «Իլ որ կնշանակե գլորումն, տառականապես կնշանակե «կապյալ մակերևութի հետ» հակառակ ընդունյալ նշանակության: Ուստի ես կհետևեցնեմ որ գ տառին տեղ պետք է դնել կ տառը, որ բառին կուտա իմաստ «կրկնապատկել (շարժումները) մակերևութի վրա» — և կնշանակե «գլորումն» (էջ 11). այդպես խմբազրում է նաև՝ նուազ=ունազ, տեսանել=թեզանել, կրակ=ակուր (էջ 15), երեխայ=երաղայ, իժ=էժի, մարտնչել=մառատանջել (էջ 19) և այլն: Վերջապես հեղինակը խոսում է նաև բառերի ծագման ու զարգացման մասին. նրա կարծիքով նախնական շրջանում մարդիկ ունեցել են միայն ձայնարկություններ, հետագայում այդ ձայնարկությունների մեջ բառային իմաստ դնելով՝ նրանք բառերի վերածեցին «...Մարդն ճիշտ նման այն տղուն, որ խոսել չի սովորած ձայնի կձգե որ իմաստ

չունին յուր զգացմանց մղմանն հետևելով: Եվ յուր այս աղաղակներն հավանականաբար մեկ կամ երկու տառերն կազմյալ միավանկեր կամ ձայնարկություններ էին, որ իմաստ չունեին: Գարեր միմյանց հաջորդելով, մարդու գաղափարներն աճելով, այս ձայնարկությունք բառերու փոխվեցան, ինչպես ա՛հ, ե՛հ, ո՛հ, վա՛հ, վաղ, որ կկազմեն հիմա հայ լեզվին արմատները որ կնշանակե «աչք, տեսություն, հուր» և այլն» (էջ 14): Հետագայում, զարգացման ավելի բարձր աստիճանի հասնելով՝ մարդիկ որոշել են կատարելագործել իրենց լեզուն, որի համար էլ բառերին սկզբից կամ վերջից մասնիկներ ավելացրել և ստեղծել են քերականական ձևեր. «Այս միավանկերու դարձն քերականական ժամանակն հաջորդեց, յորում մարդիկ իրենց պիտույքը ավելի լավ ճանչելով և հառաչադիմությունք ավելի խոտապահանջ լինելով, ուղեցին կատարելագործել նաև իրենց լեզուն և նոր ձևեր նորա վերա ավելացնել ինչպես մասնիկներ՝ հոլովմունք՝ լծորդությունք, միով բանիվ քերականական զանազան ձևեր և զանազան կանոններ հաստատել որ զանոնք կարգավորեն: ...Այնպես որ մի արմատական բառի առաջ և ետև մասնիկ մը գրվելով նոր իմաստ մը կամ զանազան այլակերպություն կպատճառե» (էջ 14—15): Սակայն հեղինակն այդքանով էլ չի բավականանում. հիշելով, որ հնդեվրոպաբանները հայերենը սանսկրիտի հետ են կապում, իսկ հնիքը (Թուրք և ուրիշներ) ուղղակի նրա բարբառն են համարում, հեղինակը մերժում է այդ և կամենում է ցույց տալ, որ, ընդհակառակն, հայերենով պետք է բացատրել սանսկրիտի և ուրիշ լեզուների շատ բառեր. «Բայց կարելի՞ է հետևենք թե ...հայերենն ...սանսկրիտի մի գոնհիկն է: Ես կարծեմ թե կրնամ ապացուցանել հակառակն հաստատելով, և հայերենի արմատների տառական իմաստը հայտնելով, ոչ միայն սանսքրիտի, այլ նաև սեմական և թուրքական (sic!) լեզվաց բառերու մի մասը բացատրել» (էջ 23): Եվ հեղինակը «բացատրում» է սանսկրիտի, արաբերենի, թուրքերենի մի խումբ բառեր հայերենով. օրինակ՝ «սանսկրիթի գաբի բառը՝ հայերեն կապիկ ուղղապես ֆաբիֆ տառապես «որ ունի մեծ բեյբան»...: Սանսկրիթի նիսետամի «ես կնստիմ», հայերեն նստիմ ուղղապես նիսեդիմ տառապես նի, ս, եդ, իմ=անդ, ինֆ, դնել և բայական վերջավորությամբն իմ, այսինքն «ես զիս անդ դնեմ» (էջ 25) և այլն:

Այս «տեսությունն» այնքան հակազիտական է, որ քննադատելն անգամ ավելորդ է. բավական է հիշել, որ հայերեն գառն և

գալլ, գոթ և գազան բառերը կազմված են նույն գ-ով, կամ՝ ուշ և շուտ կազմված են շ-ով, որ ըստ հեղինակի «երկայնություն» է նշանակում, բարի և բոն (ություն) կազմված են բ-ով և այլն: Այդ բացարձակ հակազիտական, մենք կասեինք անհեթեթ «տեսությունը», ոչ մի հետևորդ չի ունեցել և հենց իր ժամանակում իսկ մերժվել ու խիստ քննադատության է ենթարկվել:

2. ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԹՈՒՐԱՆՅԱՆ ԼԵզՈՒ

Այն ժամանակ, երբ Պետերմանի, Մյուլլերի և այլոց կողմից հաստատված էր արդեն հայերենի ցեղակցությունը հնդեվրոպական լեզուների հետ, իսկ Հյուբշմանի կողմից՝ որոշված հայերենի, իբրև անկախ, ինքնուրույն լեզվի տեղը՝ հնդեվրոպական լեզուների համակարգի մեջ, հրապարակ հանվեց այն տեսակետը, թե հայերենը ոչ հնդեվրոպական, այլ թուրանյան լեզու է: Այս տեսության հիմնադիրն է Հյունքյարպեյենտյանը, որ իր տեսության համեմատ կազմել է հայերենի ստուգաբանական բառարանը:

**Հովհաննես
Հյունքյարպեյենտյան**

Հովհաննես (մկրտության անունը Թադեոս) Հյունքյարպեյենտյանը ծնվել է 1818 թվին, Պոլսում: Նախնական կրթությունն ստացել է Մայր եկեղեցու դպրոցում. աշխատել է պատրիարքարանում՝ որպես քարտուղար, ապա՝ թողնելով այդ պաշտոնը՝ զբաղվել ուսուցչությամբ. 1852-ին քահանա է ձեռնադրվել: Վախճանվել է 1895-ին¹:

Հյունքյարպեյենտյանի լեզվաբանական պատրաստությունը մեծ չի եղել. ճիշտ է, նա իմացել է մի քանի լեզուներ՝ շատիններեն, պարսկերեն, թուրքերեն և հատկապես՝ հունարեն: Իբրև լավ հունագետ մասնակցել է անգղո-ամերիկյան աստվածաշնչական ընկերության կողմից հրատարակված Ս. գրքի խմբագրությանը. նա է կատարել հայերեն թարգմանության և հունարեն բնագրի համեմատությունը. այդ, թերևս ավելի վաղ կատարած, համեմատությունների արդյունքներն ամփոփել է իր ստուգաբանական բառարանի մեջ, նշանակելով հայերեն թարգմանության մեջ եղած մի խումբ անճշտություններ, որոնք արդյունք են կամ «հույն օրինակի ինչ ինչ սխալ գրությունց և կամ հայ թարգմանիչներու անուշադրության»: Նրա թողած լեզվաբանական միակ աշխատությունն

¹ Կենսագրությունը, նկարը և բառարանից մի հատված տպված են «Մասիս»-ում (1893, № 3974, էջ 15, 19—20, 21—22):

է «Ստուգաբանական բառարան հայ լեզուի»: Շատ է շարշարվել հեղինակը յուր գրքի տպագրության համար. սկսած 1881-ից մինչև 1887 թիվը երեք անգամ հեղինակը ձեռնարկել է գրքի տպագրության, բայց միշտ էլ ձախողվել է. վերջապես 1893-ին, բառարանը ներկայացնելով իզմիրյան մրցանակաբաշխության և արժանանալով մրցանակի, քաջալերվեց ու շորորոզ անգամ պատրաստելով հրատարակության՝ լույս ընծայեց 1894-ին: Նախքան բառարանի մասին խոսելը՝ մի երկու խոսք հայերենի ծագման վերաբերմամբ նրա ունեցած տեսության առթիվ: Այս մասին հեղինակը որևէ բան չի գրել. նրա բառարանը բազմաթիվ քննադատություններ ունի, որոնց մեջ, սակայն, այդ տեսության մասին ոչինչ չկա. հեղինակը, որ մտադիր է եղել բառարանի առաջաբանում պարզաբանել իր տեսությունը, բառարանի հրատարակության ժամանակ ծերացած լինելով, չի կարողացել անել այդ բանը. ասենք, բառարանի հրատարակությունից անմիջապես հետո՝ (1895) ինքն էլ վախճանվել է. այնպես որ այդ տեսությունը լուսաբանելու համար իբր սկզբը նաղբյուր ծառայող՝ հեղինակի գրչին պատկանող որևէ գրավոր բան մեր ձեռքի տակ չունենք: Այդ իսկ պատճառով էլ, որպես այդպիսին օգտագործում ենք Հ. Աճառյանի հոդվածը («Հիւնքեարպէյէնտեանի լեզուաբանական դրուժիմը», Արրտ. 1902, էջ 313—323): Հոդվածագիրը ներկայացնում է Հյունքյարպէյենտյանի տեսությունը ըստ Անտոն Մատաթիա Գարագաշյանի բանավոր բացատրության. վերջինս Հյունքյարպէյենտյանի մերձավոր բարեկամը և այս խնդրում նրա հետևորդն է եղել և ոչ միայն բանավոր, այլև գրավոր կերպով մասսայականացրել ու պաշտպանել է այս տեսությունը (տե՛ս ստորև):

Հայերենի զարգացման ընթացքի մասին տանցած հայացքը պարզվում է հենց իր իսկ ստուգաբանական բառարանի միջոցով. ինչ վերաբերում է այդ զարգացումից առաջ հայերենի ունեցած վիճակին, ապա այստեղ բառարանն այլևս չի օգնում, ուստի և քաղվածորեն բերում ենք Աճառյանի խոսքերը. «Այս կետը... պարզելու համար ունինք հարկավոր անձնական տեղեկությունները՝ որ հայտնած է մեզի մեր ուսուցիչ և Հյունքյարպէյենտյանի սերտ բարեկամը Ա. Մ. Գարագաշյան, Պոլսո Ազգային Կենդրոնական վարժարանին մեջ յուր դասախոսության ժամանակ:

«Հյունք. կկարծե թե հայերենը նախնաբար թուրքերենի ցեղակից լեզու մըն էր. այս բանին ալ ապացույց են խումբ մը հայ բառեր՝ որոնք թուրք լեզվով կմեկնվին. այսպես հազրւթրք. աշ,

լաստ=թրք. sal, կոյս=թրք. գօշ, ուղի=թրք. yol, բոժիւն «արջուձագ»=թրք. tosun «հորթ», արուգ=թրք. arəq «նիհար, շոր» ևն: Երբ հայերը եկան իրենց ներկա հայրենիքը՝ դրացի գտնվելով դանդիկ, պարսիկ, հույն, հոռմայեցի ևն ազգերուն, ասոնցմե ազդուիլ սկսան և նախնի թուրքերեն բառերը սկսան տեղի տալ նորամուտ ձևերու: Թարգմանչաց ժամանակ՝ այն է Ծ. դարու առաջին կեսին, մեր երանաշնորհ նախնիքը ժողովք մը կազմելով՝ որոշեցին լեզվին վերջնական կերպարանք մը տալ. այս նպատակով քանի մը հոգի ուղարկեցին Պարսկաստան, քանի մը հոգի Աթենք, Բյուզանդիոն, և ուրիշներ ալ Հոռմ: Հոն այս աշակերտները լավ ընտելանալով տեղական լեզվին, դարձան եկան Հայաստան: Նոր ժողովք մը կազմվեցավ. այդ ժողովին մեջ յուրաքանչյուրը թափեց յուր ուսած ու լսած գաղտնիքները և... զանազան եղանակներով (տե՛ս ստորև) կազմվեցավ հայերեն լեզուն: Սկսան այդ նորակերտ լեզվով թարգմանել Ս. գիրքը, որ և դարձավ Կեդրոն և տիպար ամբողջ հայերեն լեզվի. յուրաքանչյուր անձ սովորեցավ այդ լեզուն, և կամաց կամաց դպրոցներու միջոցով տարածվելով՝ դարձավ ընդհանուր հասարակաց բարբառ» (Արրտ. 1902, էջ՝ 322—323): Այսպես ուրեմն. հայերենը նախապես թուրանյան մի լեզու է եղել, ցեղակից արդի թուրքերենին: Գալով Հայաստան՝ մեր նախնիները շփման մեջ են մտել հարևան պարսիկների, հույների և այլ ժողովուրդների հետ և նրանց լեզուների ազդեցությամբ փոխել իրենց նախնի լեզուն: Ինչ վերաբերում է հինգերորդ դարից գրավոր կերպով մեզ ավանդված հայերենին, ապա դա մի արվեստական, ուրիշ լեզուների օգտագործմամբ սարքված լեզու է, որ հետո ընդհանուր է դարձել հայ ազգի համար: Այս մի այնպիսի անհեթեթ, գիտության հետ ոչ մի կապ չունեցող «տեսություն» է, որ քննադատելն անգամ ավելորդ ենք համարում. բավական է ասել, թե ոչ մի կերպ հնարավոր չէր ինչ-որ արվեստական, շինծու լեզվի այնպիսի ընդհանրացում ու կիրարկություն տալ, ինչպիսին ունեցել է հայերենը: Ինչ վերաբերում է թուրքերենով ստուգաբանված վերոհիշյալ բառերին, ապա դրանցից և ոչ մեկն էլ ճիշտ չէ. ուստի և դրա վրա որևէ «տեսություն» հիմնելն ի սկզբանե ձախողված է:

Անցնենք բառարանին: Ամբողջ բառարանը բաղկացած է 409 էջից. իսկական, ստուգաբանական մասն ընդգրկում է 1—362 էջը. այդ մասը բաժանվում է բազմաթիվ իրարից անկախ հատվածների, որոնցից յուրաքանչյուրը ներկայացնում է մի արմատի ստու-

գաբանությունը և այդ արմատից ծագած բոլոր բառերը. այդ հատվածներն իրարից բաժանված են աստղանիշերով. ամեն մի հատվածի սկզբում տրված է մի արմատական բառ և դրա ստուգաբանությունը, ապա՝ հաջորդաբար տրվում են այն բոլոր բառերը, որոնք, ըստ հեղինակի, զանազան միջոցներով կազմված են նույն արմատից. այսպես, օրինակ, տալով Բրդեմ բառի ստուգաբանությունը (<պրակ. burridan «կտրել») և բերելով մի քանի վկայություններ այդ բառի գործածություններից, թվում է այնուհետև դրանից կազմված բառերը, այն է. բարդեմ, բարդ «խոտի դեգ», բուրդ, բերդ, բիրտ, բրտագույն, բրտութիւն, բրտա, բրտանամ, բրդիմ: Այդպես և մյուս հատվածները: Շատ հաճախ վկայություններ բերում է ոչ միայն հատվածի սկիզբը գրված արմատական բառի համար, այլև նրանից կազմվածների: Բուն աշխատությանը հաջորդում է բառարանում ստուգաբանված հայերեն բառերի ցանկը՝ այբուբենական կարգով (էջ 363—409): Այդ ցանկից երեւում է, որ գրեթե բոլոր հայերեն բառերը ստուգաբանել է հեղինակը, չնչին բացառություններով, որոնք թերևս «ուշադրութենն միայն սպրդած են»: Քննության առնելով բառարանի ստուգաբանական մասը, գտնում ենք, որ հայերեն բառերն ստուգաբանելու համար հեղինակը գործադրել է հետևյալ միջոցները:

1. Հետևելով իր այն դրույթին, թե մեզ ավանդված հայերենը կազմված է արվեստական կերպով, տարբեր լեզուների օգտագործմամբ, հեղինակը գրեթե բոլոր հայերեն բառերը փոխառյալ է համարում. փոխատու լեզուներն են զլխավորապես՝ հունարենը, լատիներենը և պարսկերենը. կան և արմատներ, որոնք համեմատված են թուրքերենի, ինչպես և արաբերենի հետ: Փոխառությունների համար որոշ կանոն, հնչյունական փոփոխությունների կամ համապատասխանությունների որևէ օրենք չկա. միևնույն հնչյունը մի բառի մեջ այս, մի ուրիշի մեջ էլ բոլորովին այլ փոփոխության կարող է ենթարկվել, կամ կարող է պարզապես չնշվել: Բառի մասուն էլ առանձնապես կարևոր նշանակություն չունի. բավական է որ համեմատվող բառերը ձևով որոշ նմանություն ունենան. այնպես որ, հաճախ հայերեն բառը ձևական չնչին նմանության պատճառով համեմատվում է այնպիսի օտար բառի հետ, որ իմաստով բոլորովին տարբեր է. օրինակ՝ հայ. վառեակ բառը ծագում է արաբ. fāra «մուկ» բառից, իբրև թե այն ընդհանուր իմաստի պատճառով, որ երկուսն էլ փոքր են. հայ. զան բառը ծագում է հուն.

Κάπυα «եղեգն» բառից, որպես թե՛ շնորհիվ այն ընդհանուր գաղափարի, որ եղեգը ծառայել է իբրև ծեծելու գործիք:

2. Շատ հայերեն բառեր կազմված են օտար նշանավոր հատուկ անուններից՝ դիցաբանական ու պատմական նշանավոր անձերի անուններից, երբեմն էլ աշխարհագրական անուններից. այսպես՝ Բելիարից կազմված է հայ. բլուր, Տանտաղոս-ից՝ դանդաղ, ծանծաղ, Հեղինե-ից՝ յեղյեղուկ, յեղուկ, աղանի, եղեմի, եղև և այլն, Վեզուվ հրաբխի անունից՝ վիշապ, վիրապ և այլն:

3. Մի խումբ բառեր էլ կազմված են լեզվի մեջ արդեն իսկ եղած արմատներից՝ զանազան հավատալիքների, առասպելական կարծիքների, հունական ու լատինական առակների և առածների համաձայն. այսպես, օրինակ, առաֆիևի բառից է կազմված հայերեն արագիլ բառը, որովհետև հույների և եգիպտացիների մոտ արագիլը համարված էր «օրինակ և պատկեր առաքինության». Աշուն կազմված է շուն բառից, որովհետև աշունը նկարվում էր «ի տիպ պատանվո, որուն մեկ ձեռքը կողով մը մրգեղէն կա, և քովն ալ շուն մը՝ զոր մյուս ձեռքով կփայփայե» (Բառարան, էջ 254). զաւրուն կազմված է զաւոն-ից, որովհետև «անձնավորյալ գարունն է նորահաս պատանի մը, ձեռքը փունջ մը ծաղիկ, և գիրկը զառնուկ մը բռնած» (Անդ, էջ 255) և այլն:

4. Նույնպես լեզվի մեջ եղած բառերից կրճատման, հավելման, որևէ հնչյունի փոփոխման և կամ՝ ուղղակի շրջման միջոցով կարող են ստացվել նոր բառեր, որոնք իրենց նախատիպարի հայանիշներն են իմաստով. այսպես՝ արուզ «նիհար» բառից կազմված է առոյգ, լուծանել-ից՝ լծել, տգրուկ-ից՝ տիեզերք, որպես փոքրագույնի և մեծագույնի հակադրություն, ցուլ-ից՝ ձու, ուլ, լու, նախարար-ից՝ նախիր, քագ-ից՝ տակ, բրդել-ից՝ բիրտ, բուրդ և այլն: Կարելի է ունեցած բառերից վայրիվերո կրճատումներով էլ ստանալ նոր բառեր. ինչպես՝ ճանապարհ-ից առապար, ապառած-ից՝ ժայռ, հողամաղ-ից՝ մղել, մաղել, մաղ, դատախազ-ից՝ ոսոխ, ոսոխ-ից՝ շառաիղ-ից՝ շիղ և այլն: Այս բանը կարող է կատարվել նաև այլ լեզուների հետևողությամբ: Օտար լեզուներում նույն արմատից կարող են ծագած լինել տարբեր նշանակությամբ բառեր. ինչպես՝ տաճկերենում kes «կտրելը» արմատից են ծագում kesmek «կտրել», keser «ուրագ», kesgin «կծու». հայերենում էլ նույն միջոցը գործադրելով կազմել են նոր բառեր մի արմատից. օրինակ՝ առոյգ բառից են ծագել՝ ուրագ, արագ, էրագ:

5. Կան հայերեն բառեր, որոնց պարսկերեն կամ հունարեն հոմանիշն ունի տարբեր նշանակություններ. այդպիսի դեպքերում հայերեն բառից էլ ածանցվում, կազմվում են պարսկերեն կամ հունարեն հոմանիշի երկրորդ իմաստն ունեցող նոր բառեր. այսպես, օրինակ, հայ. բովք բառի պարսկերեն kura հոմանիշը՝ նշանակում է ոչ միայն «բովք, հալոց», այլև «զմի մասն ի հնգից մասանց աշխարհին պարսից», և, ահա, հայերենում էլ իբր թե պարսկերենի այդ երկրորդ նշանակության համապատասխան կազմված են բովանդակ, բաւանդակ բառերը. այդպես էլ պարսկերեն kuk բառը նշանակում է և «հազար բույսը», և «հազ», ուստի և հայերենում ևս հազար բառից կազմեցին հազ:

6. Կա և հակառակը. հայերեն բառի պարսկերեն կամ հունարեն հոմանիշը կարող է ունենալ ձևով նման, բայց իմաստով տարբեր բառեր. այդ դեպքում հայերենի մեջ էլ կազմվում է հայերեն բառին նմանաձև մի ուրիշ բառ, որ իմաստով նույնը լինի, ինչ-որ պարսկերեն կամ հունարեն երկրորդ բառը. այսպես, օրինակ, հայ. բաւական բառի հունարեն հոմանիշն է ἀρκῦν «բավական». ձևով նման է դրան ἀρκυμῶς «բեւեկն» բառը, ուստի և հայերենում էլ բաւական բառից կազմված է բեւեկն «ոետինի չյութ»: Այդպես և՛ պարսկերեն ligal «տանձ» բառին նման է ligam «տանձ», ուստի և հայերենում էլ սանձ բառից կազմված է տանձ. պարսկերեն sipariš «հանձնել», sipāri «հնձել», sipār «հնձան», հետևաբար՝ հայերենում էլ յանձնել բառից կազմված են՝ հուձ, հնձել, հնձան. հունարեն χεῖρ «ձեռ» և βρῶν «ձեր» նման են, հետևաբար հայերենում էլ ձմեռն բառից կազմված է ձեր և այլն:

7. Հայերեն բառի ուրիշ հայերեն հոմանիշը կարող է որևէ ուրիշ լեզվում նմանաձև բառ ունենալ, որ իմաստով բոլորովին տարբեր է հայերեն երկու բառերից էլ. բայց այդ պատճառ է դարձել, որ հայերեն առաջին բառից կազմվի մի նոր բառ՝ օտար բառի նշանակությամբ. այսպես, օրինակ, հայերեն առագ բառին հոմանիշ է շոյա. այս բառին էլ ձևով նման է պարսկերեն šid, որ նշանակում է արեգակ, ուստի և հայերենում էլ առաջին բառից, այսինքն՝ առագ-ից կազմել են արեգ և արեգակ՝ պարսկերեն բառի նշանակությամբ:

8. Երկու տարբեր լեզուների մեջ կարող են լինել նույնաձև այլանիշ բառեր. այդ նմանությունները հիմք են ծառայել հայերեն նորանոր բառերի կազմության. օրինակ՝ հունարեն γύνη

«կին» բառին նման են թուրքերեն yeni «նոր», gelin «հարս» և gelen «եկեալ, այսինքն նորեկ», yenge «հորեղբոր կին», yem լե «նորագույն» բառերը. այս նշանակում է, որ «նոր» գաղափարից կարող են առաջանալ «կին» կամ ընդհանրապես խնամություն ցույց տվող նորաձև բառեր. ուստի և հունարեն καινί բառից է ծագում հայ. ֆենի, հայերեն նոր-ից՝ աներ, պարսկերեն nau «նոր» բառից հայերեն նու «հարսն» և այլն:

9. Փոխառությունների ժամանակ կարող է կիրառվել նաև երկու օտար բառերի ձևի փոխանակությունը՝ իմաստի պահպանմամբ. այս միջոցը, որ հեղինակը համարում է «խտուրեակ ձև» (էջ 63) գործարկվել է իբրև թե փոխառությունը քողարկելու համար: Այսպես, օրինակ, իմաստով հայերեն սեպուհ—պրակ. šāpūr «արքայորդի» բառին, իսկ սափոր—պրակ. sabu-ին. սակայն փոխառության ժամանակ հայերենում սեպուհ բառն ստացել է պրակ. sabu-ի ձևը, իսկ սափոր-ը՝ պրակ. šāpūr-ի ձևը: Այդպես էլ հայերեն ժանուար ծագում է լատ. Iuvenalis-ից, իսկ յունուար-ը՝ լատ. Januarius-ից, բայց փոխառության ժամանակ ձևերը փոխանակել են և հայ. ժանուարը ստացել է լատ. Januarius-ի, իսկ յունուար-ը՝ Iuvenalis-ի ձևը. հայ. կալ՝ իմաստով—թրթ. qalmaq «մնալ» և գալ—թրթ. gelmek «գալ», իսկ ձևով՝ կալ—թրթ. gelmek և գալ—թրթ. qalmaq և այլն:

10. Կա և հակառակ եղանակը. երկու տարբեր լեզուներից փոխառված երկու տարբեր բառեր իրենց ձևերը պահպանելով՝ կարող են փոխանակել իրենց նշանակությունները, որով և ստացվում է «պարսիկ ձայնը հունական առմամբ և հույն բառը պարսկային իմաստով ընդունված» (էջ 251) փոխառությունների եղանակը: Օրինակ, հայերեն ծոյլ ստացված է հուն. ζῆλος «նախանձ» բառից, իսկ հայ. նախանձ-ը՝ պրակ. naxast «անդամալոյծ (իրք ծոյլ)» բառից. բայց իմաստների փոխանակությամբ ծոյլ-ը ստացել է պարսկ. naxast բառի նշանակությունը, իսկ նախանձ-ը՝ հուն. ζῆλος բառինը:

11. Կան նաև մասնակի, բայց ավելի բարդ միջոցներ. այսպես՝ հայերը նկատել են, որ զանդիկ բառը ծագում է պրակ. zandagi «կենդանություն» բառից, որին հոմանիշ է լատ. sanitas «առողջություն». դրա լատ. հակառակը mortalіs «մահկանացու» ձևով նման է լատ. mortarium «սանդ» բառին. այդպես էլ թուրքերեն havan «սանդ» նման է արաբերեն hayvan «կենդանի» բառին. դրանցից հայերը եզրակացրել են, որ սանդ-ի գաղափարը

կապ ունի «կենդանություն» գաղափարի հետ, ուստի և զանդիկ բառից կազմել են սանդ: շուն. ձևա՝ «ծիթենի» բառին նման է հուն. ἄλεινος «ողորմ, աղիողորմ, ցաւագին», իսկ հայ. ձիթենի բառից կազմված է ձիթենեաց տօն-ը. հայերը ենթադրելով, թե «Ձիթենեաց տօն»-ի և ողբալ գաղափարների մեջ ինչ-որ կապակցություն կա, պրսկ. zāri—zāri «ողբագին» բառից կազմել են զարգարդար (sic) «Ձիթենեաց տօն» բառը:

Այս միջոցներով է, ահա, ստուգաբանել Հյունքյարպեյենտյանը հայերեն բառերը. ըստ այսմ՝ հեղինակը արմատ համարված մի բառից հանում է բազմաթիվ ու բազմազան բառեր, որոնք ոչ մի կապ չունեն իրար հետ. այսպես, Արծաթ արմատից է հանում հեղինակը՝ կարծ, կարծ, կարծել, կործանել, կորզել, կուրծ, կրծել, կրճել, կրճտել, ծար, ծարիր, ծիր, ծառ, արձակ, արձան, արձնել, արչն, արչասպ, աղչամուղչ, շղչիկ (էջ 31—32): Ուլի արմատի տակ են բերված՝ ուղիղ, ուղեղ, ղեկ, ֆեղի, աղեղ, բաղեղ, փակեղ, պատաղիլ, ուղղել, օղ, օղակ, ուղկեան, ողբել, յղկել, ոլոբ, բոլոբ, ոլոբա, մոլոբ, շմոբիլ, ջոլոբ, ջոլիր, լոբձ, շիղ-ոլոն, ոլեոն, մոլար, լար (էջ 42—44): Այդպես և մյուս արմատները: Այդ ստուգաբանությունները հաստատելու համար հեղինակը հաճախ հայ հին մատենագրությունից այնպիսի վկայություններ է բերում, որոնց մեջ ստուգաբանված բառերն իրար հետ գործածված լինեն. օրինակ՝ անէծք բառից հանելով օձ բառը, որպես ապացույց բերում է Մանգոց գրքի հետևյալ հատվածը (Գ, 24) «Եւ անէծ Տէր Աստուած զօձն... անիծեալ լիջիր դու» (բառարան, էջ 71): Հեղինակի կարծիքով այդպիսի հատվածների մեջ հայ թարգմանիչները դիտմամբ իրար մոտ դրել են այդ բառերը, որպեսզի «նրանց համարմատ լինելը շեշտեն»: Ահա այն բոլոր միջոցները, որ գործադրել է հեղինակը յուր «Ստուգաբանական բառարանում»¹:

Ամփոփելով այս բոլորը, գալիս ենք այն եզրակացության, որ Հյունքյարպեյենտյանի լեզվաբանական գործունեությունն, ընդհանուր առմամբ, որևէ դրական ազդեցություն չի ունեցել հայերենի ուսումնասիրության գործում, եթե շատենք, թե՛ ընդհակառակն՝ հակադիտական ու վնասակար է եղել: Նրա «տեսություն» մասին խոսելիս ցույց տվինք արդեն, որ այդ տեսությունը ոչ մի

¹ Տե՛ս Ա հ ա ո յ ա ն, անդ, էջ 318—322, որից օգտվում ենք:

ընդհանուր բան չունի գիտության հետ. նրա բառարանի մասին էլ իբր ընդհանուր դնահատական, նույնը կարող ենք ասել. ճիշտ է, այդ բառարանն ունի մասնակի արժանիքներ, այն է. աստվածաշընչի հայ թարգմանության և հույն բնագրի համեմատությամբ երևան հանած անճշտությունները, որ զետեղված են բառարանում, և մի խումբ փոխառյալ (հատկապես հունարեն) բառերի ճիշտ ստուգաբանությունը. բայց դրանք էլ ընդհանուր կամայականությունների, ամբողջ բառարանում վխտացող հակադիտական ստուգաբանությունների անսահման բազմության մեջ բոլորովին կորչում են ու կորցնում իրենց արժեքը: Այնպես որ, Հյունքյարպեյենտյանի մասին այստեղ խոսելով, և, նույնիսկ, առանձին դպրոց հասակացնելով նրան, մենք նրան, թեկուզ և դույզն չափով, անգամ, մեծարելու նպատակ չունենք: Նրա լեզվաբանական-հայագիտական գործունեությունը, — եթե կարելի է այդպես ասել, — դատում ենք իբրև պատմական մի երևույթ, որ թեև իր ժամանակին հետևորդներ էլ է տնեցել, բայց հայ լեզվաբանության պատմության մեջ, իրենից հետո որևէ ազդեցություն չի թողել: Հյունքյարպեյենտյանի և յուր մի քանի հետևորդների հետ տեսությունն էլ անցյալի գիրկն է անցել ու մոռացության տրվել: Ավելորդ բաներով աշխատությունը չծանրաբեռնելու համար նրա հետևորդներից միմիայն մեկին՝ Ա. Մ. Գարագաշյանին ծանոթանանք, որ, թեև այդ տեսության հետևելով առանձին բան չի ավելացրել նրան, սակայն հայերենի ուսումնասիրության գործում, ինչպես ասել ենք արդեն, մեծ դեր է խաղացել, որի շնորհիվ էլ արժանի է ուշագրության:

Դասական հայերենի հայտնաբերման գործում Գաթրճյանի ընկերն ու ջանադրին է եղել Մատթիա Փարագաշյան Անտոն Մատթիա Գարագաշյանը, որ աշակերտական սեղանից ընկերանալով՝ նրան, գրաբարի տարբեր շրջանների ուսումնասիրության մեջ նշանակալից դեր է խաղացել: Ծնվել է 1818 թվին, Պոլսում: 1832-ին գնալով Վիեննա՝ սովորում է Մխիթարյանների ուսումնարանում. 1836-ին Միաբանության անդամ է դառնում, իսկ 1840-ին՝ ձեռնադրվում քահանա: 1848-ին գնում է Չմյունխա՝ աշխատելու այնտեղի Մխիթարյան ուսումնարանում. հաջորդ տարին մեկնում է Պոլիս, որ և այնուհետև իր մշտական բնակավայրն է դառնում: Այստեղ Գարագաշյանը ծանոթանալով բյուխնեբյան փիլիսոփայությանը, սակավ առ սակավ հրաժարվում է յուր կրոնական համոզումնե-

րից, որի պատճառով էլ 1855-ին հեռանում է կրոնական ասպարեզից: Վախճանվել է 1903 թվին:

Իբրև գրական գործիչ Գարագաշյանն ավելի բանասեր ու պատմաբան է եղել, քան լեզվաբան: Նրա գլուխ գործոցն է «Քննական պատմութիւն Հայոց» շորս մասից բաղկացած աշխատությունը (1895), որ այժմ էլ պահպանում է յուր արժեքը: Սակայն իբրև բանասեր ու պատմաբան, կամ ավելի ճիշտ՝ իբրև հայագետ լայն մտքով, Գարագաշյանն էլ, ինչպես Վիեննականների մասին առհասարակ ասել ենք, զբաղվել է նաև հայոց լեզվով և ունի լեզվաբանական յուր հայացքները: Այդ հայացքներից դատելով՝ Գարագաշյանի գրական-լեզվաբանական գործունեությունը կարելի է բաժանել երեք շրջանի: Առաջին շրջանն է կազմում նրա կյանքի այն մասը, երբ Վիեննական միաբանության մեջ, Գաթրճյանի և մյուսների հետ միասին զբաղված էր ոսկեդարյան հայերենի ուսումնասիրությամբ: Այս շրջանի նրա գործերից մեկ հետաքրքրում են երկուսը՝ «Թոսուետայ խօսք վասն տիեզարական պատմութեան» և «Նկարագիր ուսմանց»: Առաջինն, ինչպես արդեն ասել ենք, թարգմանել է Գարագաշյանը Գաթրճյանի և Ղ. Հովնանյանի հետ (հրտր. 1841 թ.) դասական հայերենով. այդ թարգմանությունն իրենց գյուտի գործնական կիրառությունն էր և ուշադրության արժանի հենց այդ պատճառով: Երկրորդը (հրտր. 1845) զանազան գիտությունների նկարագրությունն է ու համառոտ պատմությունը, գրված դարձյալ դասական հայերենով: Գրքի բոլոր գլուխներն էլ հետաքրքիր և ուշագրավ են ինչպես նյութի, այնպես էլ գեղեցիկ լեզվի կողմից. սակայն մեզ հետաքրքրում է այստեղ միայն մի հատվածը (էջ 25—46): Այստեղ հեղինակն առաջին անգամը լինելով հրապարակ է հանում Վիեննականների գյուտը, տալիս նրա տեսությունն ու դասական հայերենի նկարագիրը: Այդ՝ Վիեննականների գյուտի առաջին տեսական քննությունն ու նկարագրությունն է: Հեղինակը միանգամայն պարզ կերպով բաժանում է գրաբարը դասական և հետ դասական շրջանների ու տալիս առաջին նկարագիրը. ավելորդ չենք համարում մեջ բերել այդ նկարագրությունից մի հատված, որ ցույց է տալիս հեղինակի հմտությունը դասական հայերենի հատկություններին. «Պայման ոճոյ սոցա, եթէ իբրև գեղեցիկ ուսումն նկատեսցուք, մարթ է ասել թէ կատարեալ է, ի պատմականս, ի վարդապետականս, ի վիպասանականս և յամենայն իսկ ազգս նիւթոց ճարտարախօսութեան քաջ զուգի ընդ այլոց վարեալ և հղկեալ լեզուաց

հնոց, յունականին և հնդկականին ևս: Կանոնք օրինաւոր դպրութեան նշմարին ի դիրս նացա, բանք և բարբառք նոյակապք, ընտիրք, անեղծք և բուն հայկականք, ամենայն փոփոխմունք անուանց և խոնարհմունք բանից միակերպ. վերադիրք (ածականք) բնականք և ճշդիւ յայտարարք զօրութեան և մտաց գոյականաց, ոչ ի քմաց հնարեալք և յօղեալք. նկարագրք հլօքք, քաղցունք, ջորդք և պերճք. կարգ յատակ և դիւրիմաց. ասացուածք գեղեցիկք, ոչ բնազրօսեալք և ոչ կարի ճարտարամտեալք զարդք վաշխուք, և ոչ սոփեստականք. և միանգամայն իսկ ասել յամենայն դործս հոցա արուական իմն ճարտարախօսութեան կերպարանք երևին:

«Զարմանալի է տեսանել ի թարգմանութեան Ոսկերեանի, Բրոնիկոնին նւերեայ, Սերբրոնու և ի դիրս քաջին եզնկայ, գայնչափ բարձրութիւն խօսից և սեպհական յայտարարութիւնս, ի թարգմանութիւնս... մեկնութեան Ոսկերեանի ի Յովնանիս, Բարսղի և ի գործս Կորեանն զամհնարին առատութիւն և զհոյակապ զարդարանս բանից, որ ոչ արկանեն ձանձրոյթ ի լսողսն» Ընկ. Ուսմանց, էջ 28): Ուշագրավ է այն, որ այստեղ հեղինակն իր հիացմունքն արտահայտելով հանգերձ՝ չի գաղաբում քննող, քրննադատող լինելուց և ճիշտ կերպով դիտում է նաև դասական հայերենի թերությունը. այդ թերությունն, ինչպես պետք, փիլիսոփայական-գիտական բառերի պակասն էր. բնական է, որ զևս նոր գրական կիրառություն սասացած լեզուն այդ կարգի բառերի պակաս պետք է զգար. քանի որ դրանք ավելի շատ հենց գրականության, այն էլ այդ կարգի (գիտական ու փիլիսոփայական) գրականության միջոցով են ստեղծվում. իսկ հայերը, որ մինչև դրերի գյուտը առհասարակ գուրկ էին հայերեն լեզվով գրականությունից, բնականաբար փիլիսոփայական ու գիտական բառերով հարուստ լեզու չպիտի ունենային: Այս պակասն է, ասա, որ ճիշտ կերպով մատնանշում է հեղինակը. «Բայց բազում ուրբ ի սոսա, մանաւանդ չոմանս, փիլիսոփայական ճշդութիւն անուանց, մեկին և որիչ յայտարարութիւնք սակաւ են. մարթ է ասել թէ այս միայն է թերակատարութիւն նշմարեալ յոճ ժամանակիս այսորիկ, որ յայլոց կուսաց քան զամենայն ժամանակաց ոճս նախամեծար և ազնուագոյն է, որպէս վկայեալ է յամենեցունց: Արդարև այս թերակատարութիւն, որ ի շինելոյ յայնժամ տակաւին լեզուին ծաղկեալ յուսմունս գիտութեանց ծագէ, ի նիւթս գեղեցիկ ուսմանց չէ ինչ բիծ. բայց ի փիլիսոփայականս և ի ճիշդ ուսումնականս ոչ քիծ միայն է, այլև խոշընդոտն մեծ, մինչև գրեթէ յայնպիսի

հարկաւ խօսու վայն ի կիր արկանել շէր հնար առանց յառաջագոյն արուեստական բանս և գիտնական յայտարարութիւնս որոշելոյ» (Անդ, էջ 28—29): Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակը ճիշտ կերպով կարողանում է դիտել ոչ միայն առավելութունները, այլև պակասը: Ճիշտ այս քննադատական մոտեցումն է ցուցաբերում նաև այդ շրջանի թարգմանությունների նկատմամբ. նա գտնում է, որ եթե ընդհանրապես այդ թարգմանությունները կատարյալ են, հարազատ ու գեղեցիկ, ապա՝ երբեմն էլ նրանք համեմատաբար ազատ են բնագրի համեմատությամբ (Անդ, էջ 29—30): Այս քննադատական ոգին է, ահա, որ ինչպես առհասարակ վիեհնականների մասին ասել ենք, մեծ արժեք է տալիս հեղինակի աշխատությանը: «Նկարագիր ուսմանց»-ը հեղինակի առաջին շրջանի լավագույն գործն է, որ այսօր էլ կարելի է օգտագործել թե՛ հայերենի համար, և թե՛ այլ գիտությունների, որոնց մասին խոսված է:

Երկրորդ շրջանն սկսում է այն պահից, երբ բյուխներյան փիլիսոփայության ազդեցության տակ՝ հրաժարվելով կրոնական կոշումից՝ ուսուցչությամբ է զբաղվում Պոլսում: Այս շրջանի նրա գործերից մեզ համար կարևոր է «Քննական պատմութիւն»-ը, որի առաջին մասը լույս է տեսել նախ՝ 1880 թվին (Պոլիս), ապա՝ մյուս երեք մասերի հետ՝ 1895-ին (Թիֆլիս): Այդ գրքի ամբողջ բովանդակությունն, իհարկե, մեր ուսումնասիրությանը չի վերաբերում. սակայն կան գլուխներ, որոնք հայոց լեզվին են նվիրված, ուստի և ենթակա են մեր քննության: Այդ գլուխներից դատելով, կարող ենք ասել, որ այս շրջանն առաջինց բոլորովին տարբեր, ըստ էության նախորդին հակադիր մի ուղղություն չի ներկայացնում: Ավելի ճիշտ կլիներ այս շրջանը դիտել իբրև նախորդի զարգացումը՝ յուր լեզվաբանական քննությունների շրջանակների ընդարձակմամբ: Այսպես, եթե առաջին շրջանում իր, ինչպես և մյուս վիեհնականների, ուշադրության կենտրոնն էր կազմում հայերենի տարբեր շրջանների, առանձնապես դասական հայերենի ուսումնասիրությունը, իսկ հայերենի ծագման ու ցեղակցության հարցը մի կողմ էր թողնված, ապա՝ այս շրջանում հայերենի ծագումն ու ցեղակցությունը լուրջ կերպով զբաղեցնում են նրան. այդ խնդիրը է՛լ ավելի կարևորություն է ստանում հենց յուր աշխատության նյութի, իր հետազոտության բնույթի շնորհիվ: Քանի որ հեղինակն ուսումնասիրում է հայ ժողովրդի ծագումը, ապա՝ ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ նա անհրաժեշտաբար պետք է քննու-

թյան առներ նաև հայերենի ծագման ու ցեղակցության խնդիրը: Այնպես որ, այս շրջանը կարելի է դիտել միայն իբրև նախորդի շարունակությունն ու զարգացումը, նրա մի նոր աստիճանը: Գրաբարի, հին հայ մատենագրության լեզվի տարբեր շրջանների (դասական և ոչ դասական) վերաբերմամբ հեղինակն այս շրջանում էլ նույն կարծիքն ունի, ինչ որ նախորդ շրջանում:

Հինգերորդ դարի առաջին կեսի հայ մատենագրության լեզվի գերազանցությունը հետին շրջանի լեզվից, այդ մատենագրության շորս դպրոցների բաժանելը, դրանց ոճական տարբերությունների դրսևությունը և այլն, հեղինակը նույնությամբ ընդունում է. «Հայերեն ոսկեդեպի լեզվին կատարեալ ճաշակը կու տան մեզ թարգմանչաց գործերն, որոց լեզուն, մի ըստ էության իբրև անխառն և բուն հայերեն՝ կընծայեցուցանե շորս ուրույն ոճ, որ այնպես կճանաչին և կորոշվին իրարմե՝ ինչպես հարտարապետական ոճք, Գորացիի և Բիւզանդյանն, Արվայիկն (Արարականն) և Գոթացիին: Զառաջին ոճն արու, ջղոտ, բնական, գեղեցիկ՝ առանց սեթևեթի, առատ՝ առանց գեղխության, հանկ առ ամենայն նյութ, լուրջ վարդապետականն մինչև ի զվարթ վիպասանականն, դյուրին ի նմանել՝ կու տան մեզ թարգմանությունք գրեթե ամբողջ հին և նոր կտակարանաց..., մեկնություն Ոսկեբերանի...: Այս ոճով է, որ հայերենն իբրև մատենագրական լեզու կմերձենա և կհավասարի իսկ հին հույն և չատին և արդի եվրոպական լեզվաց: Զերկրորդ ոճն մեղմ, հանդարտով քաղցր՝ կու տան մեզ Կիրդի Երուսաղեմացույ Կոշումն ընծայութեան, Եւագր Պոնտացի...: Երրորդ ոճոյ, որ մեղմությամբն և քաղցրությամբ կմերձենա երկրորդին՝ օրինակ են թարգմանութիւնք գործոց ասորի հարց... Այս ոճ, նշանավոր հանդերձ պարզությամբն և քաղցրությամբ, ունի առանձինն ինչ, որ թերևս արդունք է դաշնակավոր խեցբեկ կարգին Սիրիաք կոշված քրիստոնեական ասորերենին: Չորրորդ ոճն, զոր հիրավի է կոչել պերճ, արևելյան ատենական, թեպետ անշափ հորությունքն և անկանոն դարձվածներուն համար օտար արդի ճաշակի, սակայն հոյակապ և սքանչելի, և իբրև գանձարան իմն անսպառ նյութո հայերենին՝ կմատուցանե մեզ նպաստ մեծ յուսումն հայ լեզվին» (Քն. պատմ., Գ, էջ 71—72): Հեղինակը ոչ միայն լիովին ու նույնությամբ ընդունում է այդ, այլև դրա հիմամբ աշխատում որոշել մի քանի մատենագիրների (Նղիշէ, Փարպեցի, Խորենացի ևն) ծամանակը (Անդ, էջ 74, 75—76 կն):

Ինչ վերաբերում է հայերենի ծագման ու ցեղակցության հար-

ցին, ապա այստեղ հեղինակը նախ հերքում է աստվածաշնչի պատմությունն ու դրա հիման վրա՝ նախնիների այն կարծիքը, թե հայերենը բաբելոնյան խառնակությունից առաջացած մայր լեզու է, ինչպես և այն՝ որ հայերենն Ադամի լեզուն է. «...Աշտարակաշինություն և լեզվաց խառնակության ավանդություններն... հավատալյաց կարգեն են և լուրջ գրվածներու մեջ հազիվ և պայմանավ միայն կրնան մտնել...» (Անդ, էջ 76): Ավելի խիստ կերպով է մերժում հայերենի նախամայր լեզու լինելու տեսակետը. «...Ավելորդ կհամարինք հիշել ոմանց պնդելը ժամանակավ, թե հայերենն այն աստվածատուր լեզուն է, որ խոսեցան նախանվանյալ նախածնողք մեր յեղեմական դրախտին, և ապա սերունդք նոցա մինչև ի խառնակություն լեզվաց, և որ հետո նոյա միջոցով անցավ ի նախնին մեր Հայկ: Այսպիսի կարծիս պաշտպանել թերևս ներելի էր դար մի հառաջ, մինչդեռ լեզվաբանական ուսումը դեռ չկար» (Ա, էջ 275): Հերքելով այդ տեսակետներն ու գիտական տեսակետից անարժեք համարելով, հեղինակը հետևում է համեմատական լեզվաբանության դրույթներին և ընդունում, որ հայերենը հնդեվրոպական լեզու է. «Հայերենի ցեղակցությունն ուրիշ հնդեվրոպական լեզվաց, հնագույնից և հեռավորագույնից հետ անգամ, որպիսին են սանսքրիդն, հույնն և լատին, այնպես հայտնի և ներքին է, զի նմանությունն որ կա ի մեջ սոցա և հայերենին՝ չկարե լինել արդյունք ոչ պատահման և ոչ փոխառության: Հայերենի այս նմանությունը կտեսնվի հնդեվրոպական լեզվաց երկու զլսավոր տարրերեն, այսինքն բառերեն և քերականական ձևերեն միանգամայն» (Անդ, էջ 276—277): Այնուհետև հեղինակը հայերենի մի քանի քերականական ձևեր համեմատում է ցեղակից լեզուների համապատասխան ձևերի հետ՝ ապացուցելու համար իր ասածները և ապա՝ եզրակացնում. «Քերականական ձևերու նմանությունը, զոր ունի հայերենն ընդ հնդեվրոպական լեզվաց՝ ավելի մանր կրնա ցուցվիլ համեմատյալ քերականության մը մեջ, ...որո նպատակ է միայն երկբայությունը բառնալ՝ թե մեր լեզուն, յուր բնության նայելով, չկարե վերաբերել լեզվաց ուրիշ խմբի մը, բայց միայն հնդեվրոպական» (Անդ, էջ 277, հմմտ. նաև էջ 5—7): Հնդեվրոպական լեզուների հետ հայերենի ցեղակցությունն ընդունելով՝ հեղինակը քննության է տոնում նաև ցեղակից լեզուների մեջ հայերենի գրաված դիրքի հարցը և այստեղ էլ միանգամայն որոշակի կերպով հետևում Հյուբերմանի տեսակետին. ավելի մոտ

համարելով հայերենը հնդեվրոպական լեզուների արևմտյան (հունական) ճյուղին, գտնում է, որ մեր լեզուն անկախ, ինքնուրույն է և ոչ՝ որևէ մեկի բարբառը. «Արդարև հայերեն լեզուն հնդեվրոպական լեզվաց արևմտյան ճյուղին կվերաբերի մանավանդ քան արևելյան արիականին, թեպետ ի վերջնո աստի առած է հետո գրացությունը զմեծ մասն հարստության յուր: Մեր հնագույն բառերը և քերականական ձևը շատ մոտ ազգականություն կցուցնեն հունարենի, լատիներենի և գերմանական ճյուղին հետ» (Անդ, էջ 7): «Թեպետ այսպես բնությանը հնդեվրոպական՝ է սակայն հայերենն այնպես ուրույն և անկախ¹, իբրև դասնաքրիդն, զհույնն և զայլս ի համացեղից յուրոց, մինչև հիրավի է կոչել դնա հատուկ անվամբ իբրև արմենական ճյուղ ի մեջ հնդեվրոպական ցեղին» (Անդ, էջ 278): Այսպես, ահա, երկրորդ շրջանում էլ հեղինակը կանգնած է գիտական հողի վրա և, թեև լեզվաբանական առանձին ուսումնասիրություն չի տվել, այնուամենայնիվ գիտական սկզբունքներով կազմած «Պատմության» մեջ միանգամայն որոշակի արտահայտել է յուր լեզվաբանական հայացքները՝ ինչպես՝ ընդհանրապես լեզուների ծագման, այնպես էլ մասնավորապես հայերենի ծագման ու ցեղակցության մասին: Նույն աշխատության շրջորդ մասում, սակայն, արդեն կարելի է գտնել փաստեր, որոնք ցույց են տալիս, թե նա այդ մասը գրել կամ, գոնե, մշակել է այն ժամանակ, երբ արդեն Հյունբյարպեյենտյանի հետևորդն էր դարձել, այսինքն՝ իր գործունեության հրորդ շրջանում:

Երրորդ շրջանն ընդգրկում է Գարագաշյանի ծերության տարիները, նրա կյանքի վերջին երկու տասնամյակից մի փոքր ավելին: Այս շրջանում ծերունի հայագետը՝ հրաժարվելով գիտական ուղղությունից՝ անցնում է Հյունբյարպեյենտյանի կողմը, և ոչ միայն նրա «տեսության» ջերմ պաշտպանը դառնում, այլև բանավիճում նրա հակառակորդների, առանձնապես Հ. Սերովբե Տերվիշյանի դեմ, ջանալով հերքել նրա տեսակետներն ու ապացուցել հայերենի թուրանական լեզու լինելը: Այդ մասին հատկապես Հյունբյարպեյենտյանի բառարանի առթիվ նա գրել է հոդվածներ, որոնք սուր քննադատության են ենթարկվել Տերվիշյանի կողմից²:

¹ Յուր այս տեսակետը ցույց է տալիս, որ «հն. Գատուլիան»-ը գրել է կամ 1875-ից (Հյուբերմանի հոդվածի հրատարակությունից) հետո և կամ, եթե մինչ այդ էլ գրած է եղել, ապա՝ վերամշակել է գրանից հետո:

² Մանրամասնությունները տես Աճառյանի վերոհիշյալ հոդվածում:

Այս շրջանի կարևոր գործն է «Պատմութիւն հայ գրականութեան» երկարաշունչ հոգւածը, որ տպել է նախ՝ յուր հրատարակած «Ճաշակ ոսկեղէն դպրութեան» հանդեսում, 1886—87 թվերին, ապա՝ Գաղիկ-ում՝ 1891 թվին: Հոգւածը հայոց լեզվի պատմութիւնն է սկզբից (ծագումից) մինչև հինգերորդ դարը: Հոգւածի սկզբում՝ խոսելով լեզուների ցեղակցութեան մասին, ընդհանրապես, հեղինակն անցնում է մասնավորապես հայերի ծագմանն ու ցեղակցութեանը: Այս մասը հոգւածի ընդարձակագույն հատվածն է, որի մեջ հեղինակը հերքում է հայերենի ցեղակցութիւնը հնդեվրոպական լեզուների հետ և համարում թուրանյան լեզու: Ընդունելով, որ մեզ ավանդված հայերենի մեջ հնդեվրոպական լեզուների շատ տարրեր կան, այնքան շատ, որ հայերենին հնդեվրոպական երանգ են տվել ու ստիպել լեզվաբաններին հնդեվրոպական լեզու համարել հայերենը, հեղինակը գտնում է, որ դրանք միայն հետագայի ազդեցութիւնների արդուք են, և, հետևաբար, դրանց վրա հիմնվելով մեր լեզվի ծագմանն ու ցեղակցութեան հարցը լուծել չի կարելի: Նա համեմատութեան է բերում թուրքերենը, որ շատ ազդեցութիւններ է կրել արաբերենից և պարսկերենից, բայց և այնպես սեմական կամ հնդեվրոպական լեզու չէ. այդպես էլ հայերենն այդ ազդեցութիւնների շնորհիվ հնդեվրոպական չի դարձել. «Հայերենն... չընթացս յուր գրագիտական կենաց՝ յուր արևելյան և արևմտյան ազնվագույն և կրթագույն դրացիներեն ի պարսից և ի հունաց, առավ յուր լեզվի նախնի կմախիս վրա հնդեվրոպական միս և մորթ, ինչպես ըրած է թուրքերենն աստ ուրեմն յարաբացվույն և ի պարսկեն. միթե այս լեզուն ի ծնէ սեմական կամ արիական էր, վասն զի ունի այնչափ խառնուրդ այս երկու վերջիններեն» (Մաղիկ, էջ 38): Այսպես, ժխտելով հայերենի ցեղակցութիւնը հնդեվրոպական լեզուների հետ, նա գտնում է որ հայերն իբրև թուրանյան մի ցեղ ներգաղթել են Հայաստան և այստեղ իրենց ձուլել տեղացիներին ու գերիշխող դարձել, հետևաբար հայերեն լեզուն էլ ծագումով թուրանական է ու մերձավոր ցեղակից՝ թուրքերենին. «Զէ ամենևին անտեղի ըստ մեզ գեթ հավանական ինչ նմանութիւն նկատել Հայերենի Դուրանական լեզվաց խմբին հետ, որո ծանոթ ճյուղն է մեզ թուրքերենն, մանավանդ բայերու կազմութեան կողմանէ որ լեզվի էական և մնայուն տարրն է» (Անդ, էջ 28): Այս դրույթը հաստատելու համար համեմատում է հայերենը թուրքերենի հետ և նշում հետևյալ նմանութիւնները. 1) «Մեր բայն ժամանակների թվոցն և կազմութեան կողմանն ունի թուրքե-

րենի հետ մեծ նմանութիւն», այսինքն հայերեն բայն, իբրև թե, այնքան ժամանակներ ունի, որքան թուրքերենը, իսկ այդ ժամանակների կազմութեան մեջ էլ նման է թուրքերենին: 2) «Մեր էական բայն, ինչպես թուրքերենին, է պակասավոր»: 3) «Լծորութեան ձևերն մտաագույն են թուրքերենին»: 4) «Հայերենն կմտեմա թուրքերենին» որ հատուկ ընդունելութեամբ և էական բայով կկազմե կրավորական». հայերենը «կկազմե յուր կրավորականը ելի՝ ընդունելութեամբ և էական բայով»: 5) «Հայերենի մասնավոր արտոնութիւնը՝ ընդհանրապես ամեն լեզու բայ անցողականի՝ այսինքն ներգործականի փոխելու՝ բային արմատին վրա մասնիկ հավելլով, կգտնենք թուրքերենի մեջ միայն»: 6) էական բայը հայերենում ստանում է «ունել» բայի նշանակութիւնը՝ երբ նրա ենթական սեռականով է գրվում, իսկ խնդիրը՝ ուղղական. «Ճիշտ այսպես կգործածվի թուրքերենի վառ «գոյ»: 7) Երկու լեզուներում էլ գոյականները զուրկ են քերականական սեռից (Անդ, էջ 28—29): Այս բոլորից, ահա, հեղինակը եզրակացնում է, որ «...նայելով վերոհիշյալ նմանութեանց Հայերենի ընդ թուրքերենին իբրև տիպարի Դուրանական լեզվաց, յիջի որ հանդգնութիւն (ղնելով Արարատյան ցեղին ծագումը Դուրանական) այն նմանութիւնը կարծել յուր նախկին լեզվեն, որո վրա եկած են հնդեվրոպական խավեր... (Անդ, էջ 29): ...Զէ անհավանական թե լեզուն ևս էր նախապես հյուսիսային Դուրանական անհարթ բարբառ» (Անդ, էջ 60): Այդ «անհարթ» բարբառը, որ հայերն իրենց հետ բերել էին հյուսիսից, ժամանակի ընթացքում փոփոխվեց, զարգացավ ու հղկվեց և դարձավ այն կատարյալ լեզուն, որ հինգերորդ դարից գրավոր կերպով ավանդված է մեզ: Հայերենի զարգացման մեջ մեծագույն դերը խաղացել են օտար ազդեցութիւնները. սերտ հարաբերութեան մեջ մտնելով հարևան ժողովուրդների, առանձնապես պարսիկների ու հույների հետ, հայերը նրանց լեզվից կատարած անվերջ փոխառութիւններով հարստացրել են իրենց լեզուն, և այդ է պատճառը, որ մեր ճանաչած հայերենն այնքան տարրեր է պարունակում այդ լեզուներից, որ՝ դատելով հենց այդ փոխառութիւններով՝ հնդեվրոպական են համարում այն. «Լեզվաբանական տարբեր տարբեր ունենալով ինքնյանց դրացի, Հայք հարկավ մեծ ազդեցութիւն կրած են ի նոցանէ, քաղաքակրթութեան ինչպես ուրիշ մասերում, նույնպես մանավանդ լեզվի կողմանէ... և որովհետև ավելի հառաջադիմներն էին Արիք և Հույք, հարկավ այս երկու ազգաց լեզուներն մանավանդ կրնային գործել մեծ ազդեցութիւն»:

հայերենի վրա, և է իսկապես այնպես, որպես ցուցանե մտադիր քննությունն: ... Հետ ժամանակաց ազդեցությամբ լեզվաց դրացի հնդեվրոպական ավելի քաղաքակիրթ ազգաց առավ տակավ հնդեվրոպական ձև» (Անդ, էջ 60): Այդ բանը փաստացի կերպով ցույց տալու համար հեղինակը դիմում է հայերեն բառերի ստուգաբանության. այդ ստուգաբանությունը, եթե կարելի է այդպես ասել, ճիշտ նույն կարգին է պատկանում, ինչ որ Հյունքյարպեյենտյանի վերը հիշված ստուգաբանությունները. այսպես, Գարագաշյանը հետևելով Հյունքյարպեյենտյանին, գտնում է, որ հայերը զազան բառը փոխառել են պարսիկներից, իբր խաձան կամ խաձանող (այսինքն՝ կապում է պրսկ. gazidan «կծել» բառի հետ). այդ արմատից հնչյունների այլ և այլ անկանոն, խառն ի խառն փոփոխությունների միջոցով կազմված է համարում հետևյալ հայերեն բառերը. խաձանեմ, կիծ, կծել, կծանել, կիզում, խայծ, խայր, խիթ, խեթ, իրբան, խոթ, խոչ, խաչ, խոցել, խից, խնում, գրել, գայթել, գայթակղել, կայթել, կայտուել, կայտիո, կայտառ» (Անդ, էջ 89): Այս կարգի ստուգաբանությունները, որ քաղել է Հյունքյարպեյենտյանից, տեղ են գտել նույնիսկ նաև «Քննական պատմութիւն» պատմական աշխատության շորրորդ հատորում: Այստեղ հեղինակը ստուգաբանում է Հայկ և հայ անունները իբրև սեմական փոխառություններ. «Հայտնի է, թե Հայկ է սեմական աստեղագիտության Այուզն, որ տրված է Կասիոպե անուն համաստեղության...: Հայ սեմուն է սեմական լեզվին հայ-կենդանի բառն, զոր ազգը տված է ինքյան նմանությամբ յուր դրացի ցեղին զճնտ անվան, որ կնշանակե նույնպես կենդանի («Քն. Պատմ. էջ 76—77: Հմմտ. վերը, Հյունք. մոտ): Այս բոլորից հետո հեղինակը անցնում է դասական հայերենի նկարագրությանը. այստեղ նա հարազատ է մնացել յուր առաջին ու երկրորդ շրջանների համոզմանը՝ կրկնելով նույն տեսակետները դասական և ոչ դասական հայերենի մասին, ուստի և ավելորդ ենք համարում երկրորդից դրա վերաբերյալ վերն ասածները:

Գարագաշյանի գրական-լեզվաբանական գործունեության այս երրորդ շրջանը միանգամայն հակադրական, անօգուտ գործունեության շրջան է: Իր այս տեսակետով և դրա հիմամբ կատարած «ուսումնասիրությամբ» նա ոչ միայն ոչինչ չավելացրեց յուր հայագիտական վաստակներին, այլև, ընդհակառակը, վնասեց: Այս շրջանը Գարագաշյանի գիտական կյանքի համար մի բիծ է: Բայց, իհարկե, մենք, ինչպես և բոլորը, Գարագաշյանին չենք հիշում

այս վերջին շրջանի հողավածներով, չենք հիշում իր այս դրույթի շնորհիվ. նրա կյանքի այս շրջանը, ինչպես այդ դպրոցի հիմնադիր Հյունքյարպեյենտյանը և իր տեսությունն ու բառարանը, մոռացման է տրված արդեն: Գարագաշյանի անունը հայագիտության պատմության մեջ մտել ու մտնում է յուր երկու գործերի՝ «Նկարագիր ուսմանց» և «Քննական պատմութիւն» աշխատությունների, առավելապես վերջինի շնորհիվ: Այդ գործերն, իրոք, պատիվ են բերում հեղինակին: Վերջապես, պետք է հիշել նաև աշխարհարարի մասին Գարագաշյանի ունեցած տեսակետը: Վերն արդեն խոսել ենք աշխարհարարի՝ իբրև գրական լեզվի մասին եղած վիճարանությունների մասին. Գարագաշյանն այդ հարցում մի տեսակ միջին դիրք է գրավել. նա այն համոզմունքն է ունեցել, որ պետք է գրել աշխարհաբարով՝ գրուբարի անասմանափակ օգտագործումով. այդպես էլ նա գրել է, օրինակ, իր «Քննական պատմութիւն»-ը, որի հետևանքով ստացվել է այսպես կոչված «Գրաբարախառն աշխարհաբար». այդ տեսակետը քննադատելն այժմ արդեն ավելորդ է. ժամանակը ցույց է տվել արդեն, որ այստեղ էլ նա ճիշտ չէր:

* *

Հյունքյարպեյենտյանի դպրոցի մասին ավելին խոսելն ավելորդ ենք համարում. նրան հետևող մի քանի աննշան, ոչ մասնագետ անձինք ոչինչ չեն ավելացնում վերն ասվածներին և արժանի չեն հիշատակման: Իր իսկ Հյունքյարպեյենտյանի մասին հիշելն էլ, ըստ էության, անհրաժեշտ է դառնում միայն աշխատությունս ամբողջացնելու համար: Հյունքյարպեյենտյանի «տեսությունը», չնայած իր ամբողջ սնանկության, աճուրդմանայնիվ հայ լեզվաբանության մեջ մի առանձին ուղղություն է կազմում և այդ պատճառով էլ իբրև պատմական երևույթ պարտավոր ենք հիշատակել: Այդ «տեսությունն» իբրև այդպիսին գիտական ոչ մի արժեք չունի. ստուգաբանությունները նույնպես բացարձակորեն հակադրական են. ուստի և, դրանց ցուցադրումն այն կողմնակի նշանակություն ունի, որ դրանց միջոցով մի անգամ ևս ցույց է տրվում, թե ինչից պետք է խուսափել լեզվի ուսումնասիրության գործում, թե ինչպես չպետք է ստուգաբանել բառերը:

3. ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԳԵԼԱՍԳՅԱՆ ԼԵՋՈՒ

Նախորդ երկու ուղղութիւնների հեղինակներն, ինչպես տեսանք, լեզվաբան չէին, այսինքն՝ գուրկ լեզվաբանական անհրաժեշտ պատրաստականութիւնից ու գիտելիքներից, նրանք իրենց սահմանափակ տեղեկութիւններով ձեռնամուխ էին եղել հայերենի «ուսումնասիրութեան» և այդ պատճառով էլ առանձնապէս զարմանալի չէ, որ նրանց «տեսութիւնը» լեզվաբանական գիտութեան տարրական հիմունքներին իսկ հակասում է: Սակայն եթե նրանք լեզվաբանութեան տարրական սկզբունքները չիմանալու հետևանքով հանգել են այդպիսի հակագիտական «հետեւութիւնների», ապա որքան զարմանալի է, որ մեր օրերում, քսաներորդ դարում, դրանցից, ըստ էութեան, ոչնչով չտարբերվող «տեսութիւն» հրատարակ հանց հայագիտութեան մեջ հայտնի, միջին հայերենի մասնագետ Յոզեֆ Կարստը:

Յոզեֆ Կարստը ծնվել է 1871 թվին, Բետրինգում (Լոթարինգիա): Նախնական կրթութիւնն ստացել է տեղի դպրոցում, 1892 թվից սովորել է Ստրասբուրգի համալսարանի փիլիսոփայութեան ֆակուլտետում, ուր հայերենի գծով աշակերտել է Հյուբշմանին: 1899 թվին պաշտպանելով դիսերտացիա՝ ստացել է դոկտորի աստիճան: Այնուհետև դասախոսի պաշտոն է ստացել նույն համալսարանում, ապա՝ դարձել պրոֆեսոր:

Կարստն սկսել է իր հայագիտական գործունեութիւնը յուր դիսերտացիոն աշխատանքով, որ է. «Ausprache und Vocalismus des Kilikisch—Armenischen» (Կիլիկյան հայերենի արտասանութիւնն ու ձայնավորները. Ստրասբուրգ, 1899): Այս ոչ մեծածավալ աշխատութեան մեջ հեղինակը հմտութեամբ ուսումնասիրել է կիլիկյան հայերենի հնչյունաբանութիւնը և տվել արժեքավոր արդյունքներ: Գիրքը բաժանված է երկու հատվածի: Առաջին հատվածում հեղինակը քննութեան է առնում կիլիկյան հայերենի արտասանութիւնը և ճշտում տառերի արժեքը: Երկրորդ հատվածում քննում է հին հայերենի ձայնավորների կրած փոփոխութիւնները կիլիկյան հայերենում և սահմանում ձայնավորների համապատասխանութիւնները գրաբարի և կիլիկյան հայերենի միջև:

1901 թվին Կարստը հրատարակեց յուր մեծարժեք աշխատութիւնը՝ Historische Grammatik des Kilikisch—Armenischen» (Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականութիւն. Ստրասբուրգ, 1901): Գիրքն անմիջապէս իր վրա գրավեց հայագետների ուշա-

դրութիւնը և արժանացավ բարձր գնահատակոնի: Արդարև, նա կիլիկյան հայերենի միակ և կատարյալ ուսումնասիրութիւնն է: Աշխատութիւնը բաղկացած է երկու մասից: Առաջինն է հնչյունաբանութիւնը, որ ուսումնասիրված է իր պատմական զարգացմամբ. երկրորդ մասը կազմում է ձևաբանութիւնը, որ քննված է յուր ամենայն մանրամասնութեամբ ու մեծ հմտութեամբ: Հեղինակը քննութեան է առնում յուրաքանչյուր ձևի (հոլովական, խոնարհման ևն) ծագումն ու զարգացումը և այդպիսով տալիս ոչ միայն սոսկ քերականութիւն, այլև, ինչպես վերնագիրն էլ ցույց է տալիս՝ պատմական քերականութիւնը: Փոքրիկ հավելվածով տրված են նաև շարահյուսական առանձնահատկութիւնները, ապա՝ միջնադարի առակների ու բարոյախոսական գրականութեան լեզվական նյութին նվիրված համառոտ քննութիւն: Աշխատութիւնն իր լրիվ արժեքը պահպանում է այժմ էլ՝ իբրև կիլիկյան հայերենի հմտ ուսումնասիրութիւն:

Միջին հայերենի ուսումնասիրութեամբ, սակայն, Կարստը չսահմանափակվեց. տեսնելով բարբառային առանձնահատկութիւնների բազմազանութիւնը հենց միջին հայերենում և հայերեն բարբառների հոծ բազմութիւնը մեր ժամանակներում՝ նա սկսեց փնտրել դրանց աղբյուրներն ու հանգեց յուր արտաոտոց հետեւութիւններին: Այսպես, դեռևս 1911 թվին հարտարակած «Zur ethnischen Stellung der Armenier» (Հայոց ազգագրական դիրքը. Յըրձ. էջ 399—431) ուսումնասիրութեան մեջ նա արդեն կամենում է հայտաբերել հայ ազգի և հայերենի մեջ նորագոյուտ բաղկացուցիչ տարրեր. այդ տարրերը հայտաբերելու համար նա բազմաթիվ համեմատութիւններ է կատարում հայերենի ու ասուրերենի, սումերերենի¹, ուրալո-ալթայական (մասնավորապէս թաթարական) լեզուների հետ, համեմատութիւններ, որոնք, չնայած բացարձակապէս բռնազբոսիկ են, բայց և այնպէս հիմք են հանդիսանում հեղինակի համար «հնչյունափոխական օրենքներ» հնարելու և ապա՝ եզրակացութիւններ հանելու հայերի ու հայերենի գոյացման մասին: Նա եզրակացութեան մեջ ասում է, թե այս աշխատութիւնը

¹ Սումերերենի ու հայերենի նմանութիւնների մասին դեռևս 1909 թվին Սազգյան Հովհաննէս Փաշան գրել է մի ուսումնասիրութիւն՝ «Ընթացողն լեզու» (ՀԱ, 1909, էջ 333—336). հրատարակել է նաև Ֆրանսերեն եզրով La langue d'accade, 23 էջից բաղկացած մի զբոսիկ՝ Գոլում, որ օտակայն չենք տեսել:

յուր Atlantica-ի¹ լրացումն է հանդիսանում, և համառոտակի շարադրում այնտեղ արդեն հայտնած տեսակետները՝ ավելի ընդարձակելով հայերի ցեղակցական կապերը. նա գտնում է, որ «Հայերենը պարունակում է յուր մեջ հիթիթուլարոդյան մի տարր, որ նրան հավասարապես ընդհանուր է քամյան լեզուների հետ՝ մի կողմից, ուզրո-ֆիննական ու թաթար-ալթայականների հետ՝ մյուս կողմից» (Յըճ, էջ 430): Այստեղից էլ, ահա, հիմնվելով յուր համեմատությունների վրա՝ եզրակացնում է. «Հայերը կազմում են ալպյան-ալարոդյան կամ պելասգո-հիթիթյան մարդկային ցեղի (homo syriacus, homo alpinus) արևելյան ճյուղը, որ իբրև մարդաբանական միջին ու կապող անդամ առաջին հերթին քամյանների և ուրալ ալթայանների միջև է գտնվում» (Անդ):

1928 թվին Կարստը հրատարակեց յուր մի ավելի ընդարձակ աշխատությունը Ֆրանսերեն լեզվով՝ «Alarodiens et protobasque» (Ալարոդյաններ և նախա-բասկեր, Ստրասբուրգ, 1928): Այս աշխատության նպատակն է, ինչպես ասում է հեղինակը, որոշ լույս սփռել նախահայկական շրջանի վրա և հաստատել, որ Հայաստանն է այն վայրը, որտեղից ելել ու տարածվել են զանազան ցեղերը՝ Կովկասից մինչև Պիրենյան շրջանը²: Այդ բանն ապացուցելու համար հեղինակը առանձին գլուխներով համեմատություններ է կատարում բասկ-եվսկարյան և հայ-ալարոդյան կամ նախահայկական լեզուների միջև, հնչյունական, ձևաբանական, բառական կողմերով, ապա և՛ ցեղաբանական տեսակետից, և եզրակացնում է, թե Պոնտո-Կովկասի ու Բալկանո-Ալպյան Եվրոպայի կովկասոյդների և հյուսիս-աֆրիկյան ու առաջավոր Ասիայի լիվիո-եթովպացիների միջև այդ երկու ցեղերի խառնուրդից առաջացել է մի միջնական ցեղային տիպ, որ և իր շառավիղներն է տարածել մինչև Իսպանիա. այդտեղի բասկյան ցեղերը լիգուրների միջոցով կապվում են նախափուլոգո-ալարոդյան ցեղային խմբին. այս ցեղային խումբը ազգակից ու եղբայրն է եվսկալդունակ-նախաբասկյան ցեղին: Միջնական ցեղի այս ամբողջ շղթան, որը տարածվում է, իբրև թե, Պամիրից մինչև Իսպանիա, հեղինակը կոչում է Եվսկալդո-ալա-

¹ Այդ վերնագրով նա, ինչպես ասում է, գրել է մի ամենածավալ աշխատություն, որ դեռ լույս չի տեսել:
² Գրքի ամփոփումը տպված է 1927 թվին, Յժուկ, էջ 71—73. նույնը է կցված է գրքին իբրև առաջաբան:

րոդյան, որի հետ և սերտորեն կապված է, ըստ հեղինակի, հայերի նախապատմությունը (էջ 1—3, 63—101):

Յուր այս աշխատությունների ամփոփումը, նոր «ապացույցներով» հանդերձ, տվել է իր «Հայ բանասիրության պատմություն» աշխատության մեջ (տե՛ս «Մատենագիտություն»): այդ ամփոփումն էլ, ահա, հանդիսանում է յուր տեսությունը, որի հիմնական կետերը հետևյալներն են: Տեսություն հիմնական սկզբունքն այն է, որ հայերենը որպես հնդեվրոպական լեզու յուր վրա կրել է պելասգյան լեզուների կնիքը: Պելասգյան լեզուները նշանակալից կերպով ալպիոսյան են հայերենի հնդեվրոպական բնույթը: Հեղինակը հենց առաջաբանում այսպես է բացատրում յուր գործածած «պելասգերեն» տերմինը. «Պելասգերեն ասելով մենք հասկանում ենք երկու բան. 1. նախապելասգերեն, այսինքն Եվսկարա (բասկերեն), կամ՝ նախակովկասյան լեզվի տիպին պատկանող մի շարք լեզուներ. 2. երկրորդ աստիճանի պելասգերեն (Deutero—Pelasgisch), այսինքն դեռևս ոչ բավարար չափով զարգացած նախահնդեվրոպական լեզվից զատված բարբառային նախնական մասնակի ճյուղեր, որոնք այնուհետև հիմք ունենալով նախապելասգերենը, իրենց առանձին շեղակի զարգացումն ունեցան: Սրանց թվին են պատկանում հայերենը, ալբաներենը...» (էջ VII): Այնուհետև առաջին գլխում («Հայերենի լեզվապատմական դիրքը») թվելով հայերենի ցեղակցության մասին եղած կարծիքները և ընդունելով Հյուրըմանի տեսակետը՝ որպես հայերենի մի շերտը միայն լուսաբանող տեսակետ, յուր կողմից զանազան համեմատություններ է կատարում, ցույց տալու համար, որ հայերենն իր մեջ մարմնացնում է նաև պելասգյան տարրը: նա գտնում է, որ տեղագրորեն էլ հայերենը իր նախապատմությամբ կապվում է թրակո-պելասգյան կամ հյուսիսային պելասգյան շրջանի հետ. հետո նրան հյուսիս-արևմուտքից կելտերենն է հարել, իսկ արևելքից՝ իրանականը: Բասկերենն էլ իր հերթին մերձավոր կապի մեջ է թրակյան—հյուսիսային—պելասգյան լեզուների խմբին, որից և հետևում է, որ հայերենն էլ, իբրև թրակյան—իլլիրյան—պելասգյան մի ճյուղ, նրանց համանման զարգացման ընթացք է ունեցել: Դեռևս շատ վաղ շրջանում, նախնական ժամանակներում հնդեվրոպական նախալեզվից բաժանվել են եզերային բարբառները և լինելով կենտրոնից շատ հեռու՝ չեն կարողացել այն զարգացումն տնենալ, ինչ որ կենտրոնականը. այդ լեզուները հեղինակը կոչում է «Կիսահնդեվրոպական կամ կենտրոնախույս նա-»

խանհղեվրոպական» լեզուներ (էջ 20): Նրանք հետագայում տարածվեցին դեպի Թուրան-Կասպիական երկիրը մինչև Ենիսեյ և օստյակների երկիրը, միջին շրջանով՝ դեպի Սուտու-ուգրական ու կովկասյան շրջանը՝ տարածվելով այնտեղից էլ ավելի հեռուները՝ դեպի Ալպեր ու Պիրենյան լեռները՝ մի կողմից, և դեպի Փոքր-Ասիա՝ մյուս կողմից: Այստեղ նրանք խառնվեցին տեղական լեզուների հետ և կազմեցին խառնուրդ լեզուների մի ամբողջ խումբ: Հայերը նախ բնակություն են հաստատել հյուսիսային-Պոնտոսյան շրջանում, ուր և կրել են իրանական լեզուների ուժեղ ազդեցությունը: Այս բոլորից, ահա, ստացվել է այն, որ հայերենը յուր մեջ պարունակում է զանազան բաղկացուցիչ լեզվական տարրեր. «Այսպիսով մենք ունենք հայերենի մեջ.

1. Նախնական զորագցման կիսահնդեվրոպական հիմնահարկ (Grundstock):

2. Դեռևս նախնական ժամանակներում Պոնտոսում հայերենի մեջ մուտք գործած իբերո-կովկասյան կամ, ավելի ճիշտ, եվսկարատիպ մի խավ, որ այդ կիսահնդեվրոպական նախահայերենը հայկազյանի (Haykanisch)՝ հեթի կամ հայիթի, այսինքն՝ հիթիթատիպ մեծ լեզվացեղի մի հյուղի վերածեց:

«Նախնուրդ լեզու ներկայացնող հայկազյան լեզվին ավելանում են նաև՝ իբրև երկրորդական և լեզվի ձևական-քերականական նոր կազմություն առաջ չբերող գործոններ՝ հարևան լեզուներից փոխառյալ տարրերը.

ա) Իրանական, որ մեծ մասամբ կիմմերական-սարմաթյան կամ սկյութական-իրանյան տարր է կազմում և պետք է բաժանվեր իսկական հյուսիս-պոնտոսյան-կիմմերական և կապադովկյան իրանյան շերտերի. դրանց դիմաց արշակունյան և սասանյան ժամանակներում Մարա-պարթևա-Պարսկաստանից մտած փոխառությունները երկրորդական դեր են խաղացել:

բ) Կրկնակի ասորական. մեկը՝ ավելի հին և կարևոր, որ ծագում է հեթանոսական շրջանից, և մյուսը՝ նվազ կարևոր՝ քրիստոնեականը:

գ) Կրկնակի հելլենական. մեկը շատ հին, նախաքրիստոնեական, որ ծագում է Փոքրասիական (անատոլիական) հելլեն բարբառներից, մյուսը՝ նորագույն, քրիստոնեական ժամանակներից» (էջ 23—25):

Սրանք են, ահա, հայերենի «բաղկացուցիչ տարրերը». սկսած հնդեվրոպականից, ուրալո-ալթայականից, կովկասյաններից ու

բասկերենից մինչև հյուսիս-աֆրիկյան ու դրավիդյան լեզուները՝ իրենց տարրերն առատաձեռն կերպով մուծել են հայերենի մեջ. զարմանալի է, թե ինչպես հեղինակը մոռացել է ամերիկյան լեզուներն էլ խառնել հայերենի հետ. չէ՞ որ ամերիկյան hura լեզվով էլ երբեմային ասում են xuxa!, ինչպես Ղարաբաղի ու Մեղրու հայերեն բարբառներում՝ խոխա:

Հաջորդ գլխում հեղինակը քննության է առնում հայերենի բարբառային բաժանումները և այդ մասին եղած կարծիքները: Այստեղ հեղինակն ամենից առաջ խոսում է գրաբարի մասին և այն տեսակետն արտահայտում, թե գրաբարը բարբառային ստորաբաժանումներ չի ունեցել: Գրաբար մատենագրության մեջ կան տարբեր ուղղություններ ըստ ոճային առանձնահատկությունների, բայց ոչ՝ բարբառային ճյուղեր: Գրաբարը մեզ ներկայանում է իբրև մի կուռ ամբողջություն (էջ 29): Ապա՝ խոսելով հայերեն արդի բարբառների մասին՝ գտնում է, որ նրանց արժեքի վրա բավականաչափ ուշադրություն չեն դարձրել լեզվաբանները և համեմատությունները կատարել են միայն գրաբարը նկատի ունենալով, մինչդեռ հայերենի պատմության համար բարբառների ուսումնասիրությունը շափազանց մեծ նշանակություն ունի. «Թե հայերեն բարբառները որքան կարևոր են լեզվի պատմության համար, երկվում է հենց միջին և նոր հայերենի բարբառային երկու գլխավոր խմբի բաժանված լինելուց, որոնք էսպիս տարբերվում են, այնպես, որ առաջ են բերել հայերեն գրական երկու լեզուներ, մեկը՝ Փոքրասիական ու Փոքր-Հայքի, մյուսը՝ Մեծ-Հայքի արևելյան հայերենը» (Անդ): Որ բարբառների ուսումնասիրությունը շափազանց մեծ նշանակություն ունի, այդ իհարկե, ոչ ոք չի ժխտում և այդ նոր գյուտ էլ չէ. բավական է հիշել, որ այդ մեծ նշանակությունն ընդունելու արգյունքն են Աճառյանի ուսումնասիրությունները հայերեն բարբառների, ուսումնասիրություններ, որոնք մի ամբողջ շարք են կազմում: Այնուհետև, անցնելով հայերեն բարբառների քննության՝ հեղինակը գտնում է, որ հայերեն բարբառները հնդեվրոպական ծագում չունեն (հոգնակիի կազմություն են). նրանք հայկազյան լեզվի՝ հնդեվրոպական հայերենի մեջ նորմուծություններ են նախահայկազյան հայերենից (էջ 37): Նախահայկազյան-հայկական այդ բարբառները հեղինակը բաժանում է հետևյալ ստորաբաժանումներին. «Հարավ-արևելյան նախահայերեն՝ իբրև շարունակություն կյուրիների, կամ միջին մի տիպ հարավային լեզվիների և բրահուի-դրավիդյանի միջև: Ինչպես հայերենը, այնպես էլ կյուրիներն և

դրավիդյանը կանոնավորապես ու գերազանցապես Ե հոգնակի ունենն: 2. Միտանի լեզվին մերձավոր ցեղակից ուրարտյան-ալարողյան, որ հատակտոր ձևով ավանդված է Վանի սեպագիր արձանագրությունների մեջ, և որը հավանորեն թուշերեն-չեչեներենի տիպի է, իբրև անցումն և միջնորդ (օղակ) մի կողմից՝ դեպի քարթվելերենը, մյուս կողմից՝ դեպի հյուսիս-արևմտյան կամ նախաալթայականը: 3. Արևմտյան—հյուսիս—արևմտյան կամ Փոքր Հայքի հայերեն՝ վերին Եփրատից և Տիգրիսից՝ Կորդվաց աշխարհի վրայով դեպի Կիլիկյան Տավրոս տարածվող քարթվելատիպ խումբը» (էջ 32—33): Ապա հեղինակը կրկին անդրադառնալով գրաբարին, գտնում է, որ նա՝ «հայկազյան սրբագործված և բարձր, գրոց լեզուն», այդ երեք բարբառային ճյուղերից գրեթե ներքնապես ազդեցություն չի կրել (էջ 37): Վերջապես հեղինակը կամենում է պարզել նաև հույների (Հերոդոտ, Եվդոքսիոս ևն) տված այն տեղեկությունների իմաստը, որոնց մեջ հայերը ցեղակից են համարված փոյուզացիներին: Նա գտնում է, որ «Փոյուզացիների Phrig, Brig տոհմանունը համապատասխանում է Վիրք-ին՝ իբերացիների հայերեն անվանումին» (էջ 45): Եվ քանի որ, ըստ հեղինակի տեսության, իբերացի ասելով պետք է հասկանալ հնագույն ժամանակների ցեղերի ու լեզուների մի մեծ խումբ, որ «ծագումով սերտ կապ ունեին իրար հետ և Վան-Ուրարտուից Միտանի և հյուսիս-Արամեա-Միջագետքի վրայով տարածվում էին Առաջավոր Ասիայի մեծագույն մասում, և որոնց լեզվական առանձնահատկությունները կազմում էին ի միջի այլոց նաև հայկազյան լեզվի, նոր փոյուզերենի ու մասամբ էլ իրանականի, ինչպես և սլավերենի, հիմնական բնույթը... ապա՝ հետևցնում եմ. Հերոդոտի Փոյուզացիներ անունը նեղ իմաստով փոյուզացիներ, այսինքն՝ այդ անունով հայտնի հետագա ցեղերը չպետք է հասկանալ, այլ հավանաբար հյուսիսային առաջավոր Ասիայի նախնական իբերական մեծ ցեղը. ինչպես նաև Armenioi գաղափարով ոչ թե հնդեվրոպական հայկազունները պետք է հասկանալ, այլ նախահայերը» (Անդ): Այսպիսով հեղինակն այն հզրակացություն է հանգում, որ Հերոդոտի հայտնի հատվածում հիշված հայերը հնդեվրոպական հայերը չեն, ինչպես և «Փոյուզացիներ»-ը՝ հետին փոյուզացիները (Deutero-Phrigger) չեն: Այդ անվամբ հին հույները ճանաչել են «իբերատիպ նախահայերին և նախահնդեվրոպական հնագույն փոյուզացիներին, այսինքն՝ արևելյան-իբերական նախա-փոյուզացիներին»: Այս վերջինները, որպես ցեղական միջնօղակ տարած-

վում էին Հարավային Կովկասի ու Եվսկալդունի (բասկոյիդներ) միջև, այսինքն Հայքից մինչև Արամեա-Ասորիք: Հետևաբար՝ «նախահայերն ու նախա-արամեացիները, որովհետև հնագույն ժամանակների համար այդ երկու անունները գրեթե հոմանիշ են և ցույց են տալիս մի ընդհանուր նախահայթյան ծագում,—Փոյուզացիներ են, հայերեն՝ վիրք, այսինքն՝ իբերացի, իմաստով» (էջ 48):

Այս տեսությունն այնքան խճողված է, այնքան խառնաշփոթ, որ երկար խոսելն ավելորդ է. հեղինակը բոլոր ցեղերի խառնաբանն է դարձնում Հայաստանը. բոլոր ցեղերն այդտեղից են ելել կամ այդ տեղով անցել, թողնելով Հայաստանում և հայերենի մեջ իրենց թանգարանային նմուշները, այն բանի համար, իհարկե, որ մեր օրերում Յոզեֆ Կարստը հայտաբերի դրանք և ստեղծի յուր խայտաբղետ լեզվաբանական կոլեկցիան: Պակասում է միայն մի բան. հարկավոր էր բոլոր այդ ցեղերի նախահայրը համարել Նոյին և կստանայինք Աստվածաշնչի նորագույն խմբագրությունը:

Յուր այդ տեսությունը՝ այսինքն հայերենն իբրև պելասգյան լեզու, որ նշանակում է՝ մեզ ծանոթ գրեթե բոլոր լեզվա-ընտանիքների տարրերն իր մեջ պարունակող մի գանձարան,—հաստատելու համար հեղինակը դիմում է բասկյան և «հայկազյան հայկական» ցեղանունների համեմատական ստուգաբանություններին: Այստեղ հեղինակը հայտնում է թե հայերեն չեզոք բառը նույն է զոկ անվան հետ, իսկ զոկ անունն էլ համապատասխանում է բասկերեն euskara ցեղանվան *ezuk արմատին, իսկ նույն անվան -ara մասնիկը նույն է հայերենի -երէն մասնիկին: Ապա նա ցույց է տալիս, որ բասկերեն aitor «ազնվական» և հայերեն-ցեղային հայ անունը նույն ծագումն ունեն՝ և այլև և ալլն: Սակայն բոլոր ստուգաբանությունների գլուխ գործոցը Թորգոմ-Թոգարմա անվան ստուգաբանությունն է. հեղինակը, ասելով որ հայերեն Թորգոմ անունը նույն է Աստվածաշնչի Թոգարմա-ի հետ, բացատրում է, թե այդ անվան առաջին տարրը՝ Թոգ-ը գտնվում է նաև Կապադովկ-ներ (Cappa-doces)—Տայք (Taochi), Կորդուխ (Car-duchi), Թոխարա (Toch-ara) անունների մեջ, և նույն է հայերեն զոք, ձուք (ձու-), ազգ (իբրև թե՝ ազուգ-ից) բառերի հետ. իսկ—arma տարրն է Արիմներ, Արմեններ (Arimi, Armenii), որոնց հետ կապված են նաև հայերեն արմ—ատ, գ—արմ բառերը: Այս համեմատու-

¹ Ինչպես գիտենք, Մառը Հայ ցեղանունը կապում էր Բասկ և Մեսի ցեղանունների հետ (ՀԱ, 1921, էջ 78—83):

թյուններից հեղինակը հետևեցնում է, որ Փոզարմա նշանակել է «ազգատոհմ, ազգ, հայրենիք»: Այստեղից էլ երկրորդ գլուտն է անում: Հայ մատենագրությունն էլ որովհետև ծագումով և հնագույն բնույթով ազգային բնույթ էր կրում և նպատակ ուներ հայ ազգը բաժանելու հույներից ու ասորիներից, ինչպես և նրանց ազդեցությունից, ուստի և հայերեն այբուբենն հնարողները՝ Մեսրոպն ու Սահակը և հինգերորդ դարի առաջին կեսի մատենագիրներն ու թարգմանիչները կոչվեցին Փոզումեան (էջ 170): Սակայն այդ անունը հետագայում փոխվեց ու դարձավ Քարզմանիչ. այս բանը կապվում է ասորերեն targmānā ասուրերեն turgumannu, targumannu համանիշներին, որից և հեղինակը եզրակացնում է, թե այդ բանը նույն է հայերեն Փոզումեան ցեղանվան հետ. հայերեն այբուբենն ու մատենագրությունն ստեղծողները կոչել են իրենց այդ ցեղախն անվամբ, որպեսզի հակադրվեն իրենց նախորդներին՝ ասորական կամ հունական ուղղություններին. «Ասորերեն targmāna «թարգմանիչ», ասուրերեն turgumannu, targumannu ձևապես լիովին նույն են նախահայկական Փոզումեան ցեղանվան հետ... Հայոց հին մատենագրությունը՝ Սահակ-Մեսրոպյան դպրոցը, այսինքն՝ հայ ազգային Մեսրոպյան այբուբենով գրված մատենագրությունը սկսած հինգերորդ դարից կոչվեց Փոզումեան, այն է՝ «ազգային, հայրենի (vaterländisch), ժողովրդական հայերեն. նրա հեղինակներն էլ, հետևաբար, դարձան Փոզումեան, այսինքն՝ ազգային-հայրենական» (էջ 172): Հաջորդ դարում, սակայն, հայ ժողովրդի միջից անհետացել էր այդ ազգային գրականության ծագման սկզբնական գիտակցությունը, հայերը մոռացել էին իրենց ազգային գրականության ստեղծման պատմությունը, ուստի և Փոզումեան անունը սխալ կերպով դարձրել են Քարզմանիչ և այդպես էլ Առաջին Փոզումյանները... դարձան առաջին թարգմանիչը. իսկ դրանց հետևեցին նաև երկրորդ թարգմանիչը (էջ 172): Հեղինակը վերջապես Փոզում-քարզման անունները կապում է նաև Տարան անվան հետ, որ իր հերթին կապվում է Տյուռեններ (Tyrrhener) անվան հետ, հետևաբար կազմված է Քարզան (t'arqavn)—Տարան, Տարան (targam, tarqom) ձևերից և Փոզում ցեղանվան փոփոխված ձևն է: Որ Տարոնն, ըստ հեղինակի, կարող էր այդպես կոչվել, ցույց է տալիս նաև այն, որ առաջին թարգմանիչները՝ Փոզումյանները Տարոնից էին: Այնուհետև այլ և այլ համեմատություններ կատարելով հեղինակը գալիս է այն եզրակացության, որ հայերենը պարունա-

կում է յուր մեջ շորս լեզվական ընտանիքների շերտերը. 1) Փոյուզական-թրակյան կամ թորգոմյան-նախահայկական. 2) Իբերական խումբ. 3) նախասեմական-իբերական կամ կասպիական-իրանական իբերական խումբ. 4) Հայկազնյան խումբ՝ այսինքն հնդեվրոպական հայերենը (էջ 181—183): Այս է, ահա, Յոզեֆ Կարստի տեսությունը, որ ինչպես տեսնում ենք, նախորդ երկու «տեսություններից» տարբերվում է նրանով, որ յուր եզրակացությունները կամենում է հիմնավորել «գիտական—լեզվաբանական» տվյալներով, հնչյունաբանական, քերականական և բառային համեմատություններով. բայց վերը բերված մի քանի օրինակներն էլ բավական են ցույց տալու, որ այդ համեմատություններն ու ստուգաբանությունները ոչ մի գիտական արժեք չունեն, որ դրանք ոչ թե ստուգաբանություններ են, այլ՝ լեզվաբանական ձեռնածություններ: Ինչպես կտեսնենք, այս «տեսությունը շատ նման է Մառի տեսությանը¹, այն տարբերությամբ, սակայն, որ Մառը մերժում է լեզուների ծննդաբանական դասակարգումը և գտնում, որ հնդեվրոպական ընտանիք գոյություն չունի՝ իբրև ծննդաբանական տեսակետով ցեղակից լեզուների ամբողջություն (տե՛ս հատոր Բ), իսկ Կարստը հայերենի մեջ տեսնում է ոչ միայն հնդեվրոպական տարրն՝ իբրև ծննդաբանական ցեղակցության արդյունք, այլև դրա հետ ուրալ-ալթայական, կովկասյան, փոքրասիական, սեմական, դրավիդյան, բասկյան լեզվախմբերի անհրաժեշտ տուրքը հայերենին և այսպիսով հայերենը դարձնում գրեթե բոլոր լեզվախմբերից քաղկացած մի խալտաբղետ լեզվափունջ: Հեղինակը յուր ամբողջ տեսությունը՝ ինչպես ասում է, ընդարձակ ուսումնասիրություններով հիմնավորված՝ ամբողջական կերպով ամփոփում է իր արդե՛ն պատրաստ «Ատլանտիկա» մեծածավալ աշխատության մեջ. դատելով այդ գրքի լույս տեսած ու մեջ ծանոթ մասերից (Հայերի ցեղագրական դիրքը, Ալարողցիներ և նախաբասկեր), վստահությամբ կարող ենք ասել, թե այդ յուր իսկ հեղինակի մտքերի մեջ ստեղծված խառնաշփոթությունների օվկիանոսն («Ատլանտիկա») է:

Այսպես ուրեմն, այս «տեսությունը» ևս գիտության հետ ոչ մի

¹ Ինքը՝ Մառը միանգամայն ժխտում է Կարստի «տեսության» և հարեթաբանության միջև թվացող կապը, ասելով. «Հարեթագիտության և նրա վրա հիմնված լեզվագիտական վարչապետության հետ Կարստը բնավ չունի կապ ոչ իր աշխատություններով և ոչ էլ պատրաստականությամբ» (Արբու. 1912, էջ 839):

ընդհանուր բան շունի, և ցավում ենք, որ այդպիսի մի ուղղութեան հիմնադիրը կրկիկյան հայերենի քերականութեան հեղինակը և Սմբատ Գունդստաբլի դատաստանագրքի հրատարակիչը, գերմաներենի թարգմանողն ու նրա ուսումնասիրողն է: Որքան որ այս աշխատութեանները պատիվ են բերում Կարստին, նույն չափով, և դեռ ավելին, անվայել է այսպիսի մի անհեթեթ «տեսութեան» հրապարակ հանելը:

* * *

Ամփոփելով այս գլխի մեջ այլ ուղղութիւնների մասին ասածները՝ եզրակացնում ենք, որ դրանք հայ լեզվաբանութեան մեջ առանձին դեր չեն խաղացել. նրանք, թեև դարձյալ «համեմատական մեթոդին» են հետևում, բայց իրականում այդ մեթոդը խեղաթյուրում են՝ չափ ու սահման չճանաչելով իրենց համեմատութիւնների մեջ: Այդ ուղղութիւնները ժամանակավորապես ուղեկցել են հայ լեզվաբանութեան գիտական ուղղութեանը և ապա՝ իրենց հեղինակների հետ իրենք էլ մոռացման տրվել: Կարստի տեսութիւնն էլ այդ վախճանն է ունեցել դեռևս հեղինակի կենդանութեան օրոք:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ԱԲ—Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի
 Արրտ—Արարատ
 Բազմ—Բազմավէպ
 ՀԱ—Հանդէս Ամսօրեայ
 ՀԳՊ—Հանդէս գրականական և պատմական
 ԳՀՀԲ—Միս. Աբբա, Բառգիրք հայկազեան լեզուի
 Միս. Յբ—Միսիթարեան Յոբելեան, Վենետիկ, 1901
 Յշտկ—Յիշատակարան Հանդէս Ամսօրեայի, Վիեննա, 1927
 Յշրձ—Յուշարձան, Վիեննա, 1911
 ՆԴ—Նոր-Դար
 ՆՀԲ—Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի
 ЗВО—Записки Восточного отделения Имп. Русского Археологического Общества
 ИКГО—Известия Кавказского Географического Общества
 BB—Bezenberger's Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen
 BSL—Bulletin de la Société de Linguistique de Paris
 GGA—Göttingische gelehrte Anzeigen
 IF—Indogermanische Forschungen
 IFAnz—Anzeiger für indogermanische Sprach- und Altertumskunde
 JAS—Journal Asiatique
 KZ—Kuhn's Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung
 MSL—Mémoire de la Société de Linguistique de Paris
 REA—Revue des études arméniennes
 SA—Sprachwissenschaftliche Abhandlungen von Patrubá'ny
 SWAW.—Sitzungsberichte der Keis. Akademie der Wissenschaft in Wien
 ZAPH—Zeitschrift für armenische Philologie
 ZDMG—Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջարան	7
Մասենագիտություն	15
Ներածություն	22

Ս.Ռ.Ս.Ջ.Ի.Ն ՄԵՍ

Հայ լեզվաբանության պատմության առաջին շրջան

Մուտք	63
Նախնական զրույթուն	65
Հայ լեզվաբանության առաջին դպրոց	
Հայերենը բարեկոնյան խառնակութուններից առաջացած լեզու	67
Հայերենի ծագումն բառ հների	70
Գիտությունների բրազերի և նրանց նշանակության մասին	74
Քերականությունը հների մաս	78
Հովհաննես Երզնկացի	81
Մառզարանությունը հների մաս	86
Հայ լեզվաբանության երկրորդ դպրոց	
Հայերենը նախածայր լեզու	94
Հ. Ղուկաս Բնեիճյան	97
Լակրոզ	112
Սքրոզեր	116
Ստեփաննոս Ռոշքա	118
Միխայիլ Արքատոցի	120
Միքայել Չամչյան	131
Գեորգ Դպիր	135
Հարություն Ավզերյան	139
Շահան Զրզեղյան	143
Ավետիքյան, Սյուրմեյան, Ավզերյան (ՆՀԲ-ի հեղինակները)	147

ՄԲԿՐՈՐԴ ՄԵՍ

Հայ լեզվաբանության պատմության երկրորդ շրջան

Համեմատական լեզվաբանություն	161
Հայ լեզվաբանության երրորդ դպրոց	
Հայերենն արիական-իրանական լեզու	164
Ծաղատուր Արսվյան	165
Հայերի Գեորգյան	172

Տրիգրիի Վինգիշման ✓	175
Ռիխարդ Գոշե	178
Տրանց Բոպպ ✓	180
Տրիգրիի Մյուլլեր ✓	182
Պոլ դը Լագարդ (Ֆյոտտիեր) ✓	187
Ստեփաննոս Նուգարյանց	198
Միքայել Նալբանդյան	210
Ստեփան Գալասանյան	222
Հայ լեզվաբանության չորրորդ դպրոց	
Հայերենն անկախ հնդեվրոպական լեզու	229
Հայերի շյուրշման	231
Վիննական դպրոց	245
Հովսեփ Գաթրճյան	248
Պոզոս Հովհանյան	257
Արսեն Այտնյան	269
Ղևոնդ Հովհանյան	288
Սերովբե Տերվիշյան	295
Հակոբոս Տաշյան	305
Քերովբե Գատկանյան	316
Սոֆուս Բուզգե	324
Անտուան Մեյյե	332
Հովհեր Պեղերսըն	350
Եվալդ Լիդեն	368
Այլ ուղղություններ	
1. «Տառական զրույթուն»	374
Սերովբե Թազվորյան	375
2. Հայերենը թուրքական լեզու	379
Հովհաննես Հյունքյարպեյենտյան	379
Մատթիա Գարագաշյան	387
3. Հայերենը պելասգյան լեզու	398
Յուզեֆ Կարստ	398
Համառոտագրություններ	409

Տպագրվում է
 Երևանի Պետական համալսարանի
 Խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի
 որոշմամբ

Էդուարդ Բագրատի
 ԱՂԱՅԱՆ

ՀԱՅ ԼԵՋԿԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏԱՌԹՅՈՒՆ.

(Սկզբից մինչև մեր օրերը)

Հատոր I

Հրատ. խմբագիր՝ Արմ. Ե. Հակոբյան
 Տեխն. խմբագիր՝ Լ. Ա. Բաղդյան
 Վերստուգող սրբագրիչ՝ Լ. Լ. Ալոյան:

ՆԿԱՏՎԱԾ ԿԱՐԵՎՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպված է	Գետք է լինի
17	վ. 7	etnologischen	ethnologischen
34	վ. 3	beynahe	beinahe
36	վ. 12	տասնութերորդ	ստասնութերորդ
49	ն. 6	Principen	Prinzipien
57	ն. 2	Essaes	Essais
59	վ. 7	նվաճումները:	նվաճումները:
68	ն. 12	similitudinen	similitudinem
145	վ. 5	այն էլ	այն էլ
153	վ. 20	բառարանը	բառաբանը
184	վ. 8	der	des
240	վ. 18	JE	IF
241	վ. 18	222	122
276	ն. 19	մարդիկն	մարդիկն
278	վ. 12	կսկիներ	կսկիներ
298	ն. 4	Ուստի և	Ուստի և
301	ն. 16	մոտ	մեջ
383	ն. 17	քերականության	ուսուումնասիրության
341	ն. 18	ազգային	ազգային

ՎՅ 06528

Գառվեր 32

Տիրած 1000

Երջե խմբ.-հրատ. խորհրդի որոշում № 1,7/1-1958 թ.: Իջեցված է արտադրության
 4/II-1958 թ.: Ստորագրված է տպագրության 7/VIII-1958 թ.: Թուղթ 60x92¹/₁₆
 Տպագր. 25,75 մամուլ: Հաշվ.-հրատ. 22,1 մամուլ: Հեղ. 21,17 մամուլ:
 Գինը 16 ո. 26 կ.

Երևանի Պետական համալսարանի հրատարակչության տպարան,
 Երևան, Կիրովի փող., № 12